

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis
(Gesticht in 1870)

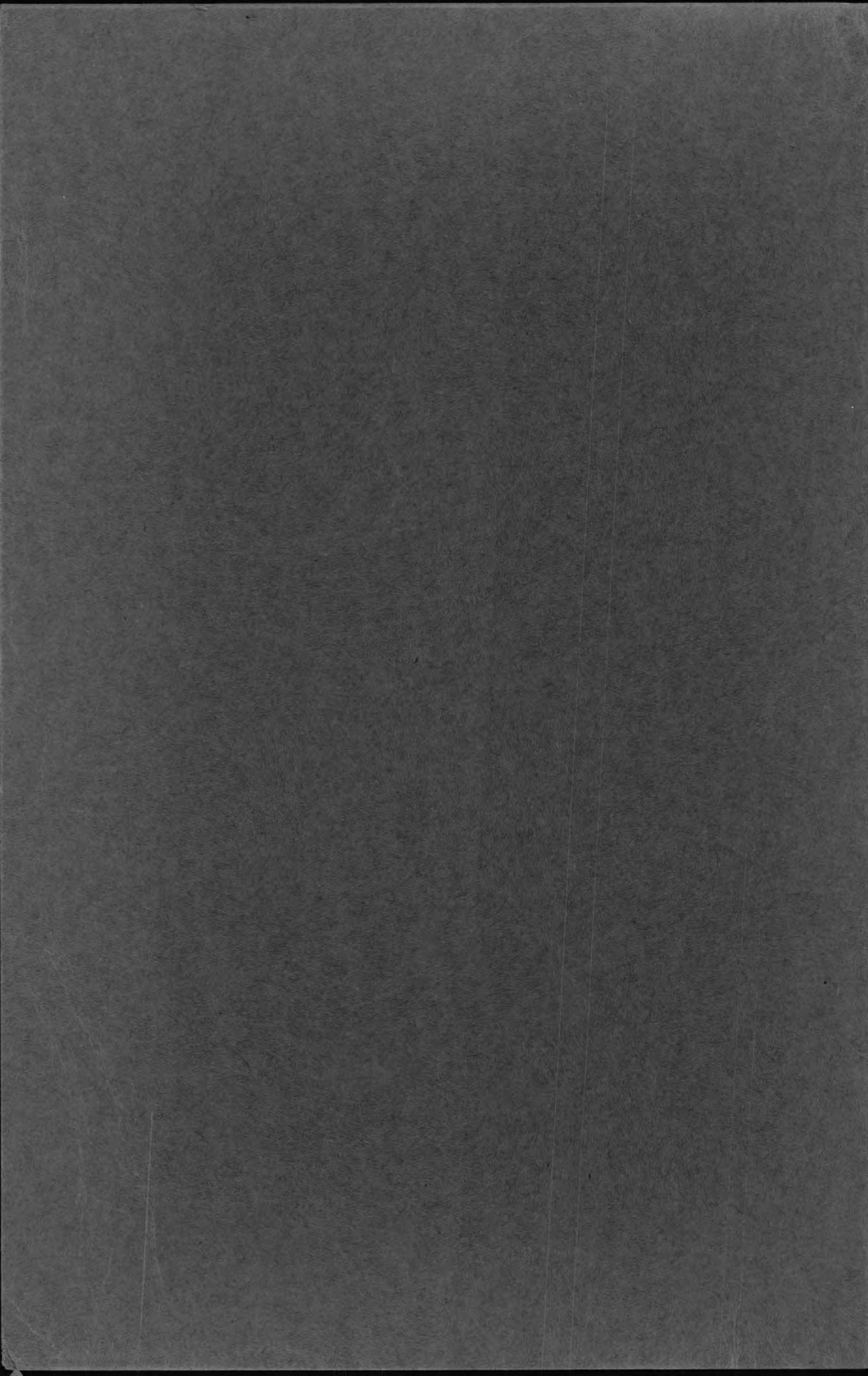
HANDELINGEN

PUBLICATIE GESUBSIDIEERD DOOR HET
MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS

XIV

1960

DRUKKERIJ SANDERUS OUDENAARDE

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(Gesticht in 1870)

HANDELINGEN

PUBLICATIE GESUBSIDIEERD DOOR HET
MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS

XIV

1960

DRUKKERIJ SANDERUS OUDENAARDE

INHOUD

	blz.
1. Statuten van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij	3
2. Nog eens de geschriften van Zuster Bertken, door Dr. A. AMPE S.J.	9
3. De romantiek van Knut Hamsun, door Prof. Dr. Alex BOLCKMANS	47
4. Middelnederlandse vertalingen van Super modo vivendi (7de hoofdstuk) en De libris teutonicalibus van Gerard Zerbolt van Zutphen, door Drs. J. DESCHAMPS	67
5. <i>De Rupel</i> , een liberaal-democratisch orgaan uit de jaren 1840, door Dr. M. DE VROEDE	109
6. Enige wetenschappelijke ervaringen bij het schrijven van een dorpsgeschiedenis, door Prof. Dr. M. DIERICKX S.J.	119
7. Bernardino Ramazzini, grondlegger van de arbeidsgeneeskunde en zijn <i>De Morbis Artificum Diatriba</i> , door Dr. med. L. ELAUT	131
8. Over Robrecht de Fries en Alexios Comnenos, door Prof. Dr. F.L. GANSHOF	145
9. Iets over middeleeuwse scribenten inzonderheid te Oudenaarde, door Dr. M. HOEBEKE	161
10. Bespiegeland proza uit handschrift Leningrad, Akademie van Wetenschappen XX I LXIII, door Dr. R. LIEVENS	207
11. Over Analogie in het Germaans, door Prof. Dr. F. VAN COETSEM	235
12. Beschouwingen over het begrip <i>Pietas Deorum</i> bij de Romeinen, door Dr. M. VAN DOREN	247
13. Kritische aantekeningen bij enkele fragmenten van Euripides, door Dr. H. VAN LOOY	267
14. Werkzaamheden van de Maatschappij	293
15. Ledenlijst 1960	302

De medewerkers worden verzocht uitsluitend *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst alleen op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren.

Adres van redactie en administratie: Gilbert Degroote, Herderinlaan, 22, St.-Agatha-Berchem (Brussel).

Handelingen I, II, VII en VIII zijn uitverkocht. De overige zijn te verkrijgen tegen 100 F per bundel; bundel XIV (1960) evenwel tegen 125 F. Zich wenden tot de secretaris, voornoemd adres. Het bedrag te storten op postrekening 4051.77 t.n.v. de Maatschappij, St.-Agatha-Berchem (Brussel).

Statuten van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij is in het wetenschappelijk en cultureel leven van Zuid-Nederland een der oudste genootschappen en, blijkens de archivalia, voorloopster van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Zoals de meeste verenigingen heeft ze haar vertrekpunt genomen vanuit een geheel van grondregels.

Deze «grondslagen» dagtekenen van 6 februari 1870 en zijn thans ongetwijfeld de meeste leden onbekend.

De fysionomie van de *Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde* onderging in de loop der jaren verschillende belangrijke wijzigingen. Haar activiteit werd aanzienlijk uitgebreid: dit wordt weerspiegeld in haar benaming, die sedert 1923 *Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* is. De samenstelling van ledental en Bestuur werd eveneens gewijzigd en verruimd. Sedert 1949 geeft ze ieder jaar haar *Handelingen* uit, waarvan de eerste bundel in 1906 en de tweede in 1908 verscheen. Op 29 november 1960 werd haar door Zijne Majesteit de Koning de titel van *Koninklijke Maatschappij* verleend.

Het lijkt wenselijk de Statuten, die sedert 1906 niet meer werden herdrukt, te herzien.

De aanpassing aan onze tijd beoogt zoveel mogelijk aansluiting bij de geest der oude «grondslagen» en tevens de vastlegging van een aantal praktische gegevens, die in werkelijkheid het innerlijk leven van de Maatschappij in de laatste jaren hebben bepaald.

I. — Doel en Zetel

- Art. 1. Het doel van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis is de bevordering van de studie en de beoefening van de verschillende takken der filologie en geschiedenis in het Nederlands taalgebied.
- Art. 2. De zetel der Maatschappij is te Brussel gevestigd. Hij kan, op voorstel van het Bestuur, naar een andere stad of gemeente in ons land worden overgebracht.

II. — Leden

- Art. 3. Het aantal leden der Maatschappij is onbeperkt.
- Art. 4. Als leden van de Maatschappij kunnen worden aangenomen al degenen die in België of in het buitenland werkzaam zijn op het gebied, dat aan het doel van de Maatschappij beantwoordt.
- Art. 5. Een nieuw lid wordt door tenminste *twee* leden voorgedragen. Ieder lid is bevoegd, kandidaten voor het lidmaatschap voor te stellen.
- Art. 6. Naam en adres van kandidaten worden aan de Secretaris opgegeven met de motieven van de voordracht, bij voorkeur enige tijd vóór de vergadering, zodat de namen der kandidaten op de uitnodigingsbrief kunnen vermeld worden.
- Art. 7. De Secretaris geeft aan de benoemden schriftelijk kennis van hun benoeming.
- Art. 8. Na aanneming van hun benoeming ontvangen de nieuwe leden een exemplaar van het reglement.
- Art. 9. Alle leden hebben het recht voorstellen te doen. Zij kunnen deze voorstellen vooraf op de agenda der algemene vergadering laten inschrijven, of om behandeling ervan verzoeken gedurende de algemene vergadering bij de laatste rondvraag.
- Art. 10. De jaarlijkse contributie wordt, op voorstel van het Bestuur, door de algemene vergadering bepaald. Ze is thans vastgesteld op 125 F.
- Art. 11. Een lid, dat gedurende twee achtereenvolgende jaren in gebreke is gebleven zijn jaarlijkse bijdrage te voldoen, zal door het Bestuur als ontslaggever worden beschouwd.

III. — Bestuur

- Art. 12. Het Bestuur der Maatschappij bestaat uit een Voorzitter, drie Ondervoorzitters, die de verschillende aspecten van de werkzaamheden der Maatschappij vertegenwoordigen, een Secretaris en een Penningmeester.
- Art. 13. Het Bestuur wordt voor een periode van drie jaar en bij meerderheid van stemmen gekozen.
- Art. 14. In de orde van zijn benoeming tot Ondervoorzitter volgt, telkens na drie jaar, een der Ondervoorzitters de aftredende Voorzitter op. De andere leden van het Bestuur zijn herkiesbaar.

- Art. 15. De *Voorzitter*, en wanneer hij verhinderd is, een der Ondervoorzitters, leidt de vergaderingen.
- Art. 16. De *Secretaris* verzekert het dagelijks bestuur, hij voert de briefwisseling, stelt de verslagen op van de algemene werking der Maatschappij en bezorgt de publicatie der *Handelingen*.
- Art. 17. De *Penningmeester* is belast met het beheer der gelden van de Maatschappij.
- Art. 18. Hij vordert de bijdragen der leden in, ontvangt de andere sommen en voldoet de geldelijke verplichtingen van de Maatschappij.
- Art. 19. In de eerste algemene vergadering van elk jaar brengt hij verslag uit over de financiële toestand der Maatschappij.
- Art. 20. Het Bestuur vertegenwoordigt de Maatschappij en vergadert als de omstandigheden het vereisen.
- Art. 21. Van deze bestuursvergaderingen en de getroffen besluiten wordt door de Secretaris een verslag opgemaakt, dat hij aan de algemene vergadering mededeelt.

IV. — Vergaderingen

- Art. 22. De vergaderingen kunnen, behalve te Brussel, ook elders in België, bij voorkeur in een universiteitsstad, worden belegd.
- Art. 23. De Maatschappij komt in twee halfjaarlijkse vergaderingen bijeen : de eerste maal in maart, de tweede maal in oktober, op de dag en het uur door het Bestuur bepaald. Het Bestuur kan ook buitengewone vergaderingen beleggen.
- Art. 24. De halfjaarlijkse zittingen vormen de eigenlijke werkgeenschap der Maatschappij : een centrum voor mededelingen en beraadslagingen over wetenschappelijke, culturele en letterkundige onderwerpen in verband met het doel der maatschappij.
- Art. 25. De leden worden tenminste acht dagen tevoren tot het bijwonen van de vergaderingen schriftelijk uitgenodigd. De uitnodigingsbrief vermeldt de dag en het uur waarop de vergaderingen aanvangen en de volledige agenda van de werkzaamheden.
- Art. 26. De halfjaarlijkse bijeenkomsten worden gesplitst in :
1°) de volgende sectievergaderingen :
1. Moderne Filologie en Literatuur
2. Taalkunde

3. Klassieke Filologie en Geschiedenis
  4. Algemene Geschiedenis
- 2°) de algemene vergadering.
- Art. 27. De groepsvergaderingen kunnen gewijzigd of aangevuld worden wanneer dit nodig blijkt.
- Art. 28. De groepsvergadering wordt geleid door de Voorzitter of een Ondervoorzitter, die aanwezig is. Wanneer geen van dezen aanwezig is, kiest de groepsvergadering haar eigen voorzitter. De sectievoorzitter duidt een secretaris aan, die het verslag opstelt.
- Art. 29. De algemene vergadering staat onder de leiding van de Voorzitter.
- Art. 30. Het verloop van de algemene vergadering is bij voorkeur als volgt :
1. inleiding door de Voorzitter;
  2. notulen van de vorige vergadering ;
  3. mededelingen van de Secretaris ;
  4. verslagen door de secretarissen over de groepsvergaderingen ;
  5. voorstelling en benoeming van nieuwe leden ;
  6. eventuele voorstellen door de leden ;
  7. voordracht of lezing met algemeen culturele strekking door een lid der Maatschappij;
  8. laatste rondvraag.
- Art. 31. De groepsvergaderingen en de algemene vergadering beginnen op het uur, dat op de uitnodigingsbrief vermeld wordt, welk ook het aantal der opgekomen leden zij.

V. — Publicatie

- Art. 32. Het jaarboek der Maatschappij, de *Handelingen*, verschijnt zoveel mogelijk in de eerste maanden van het jaar. Ieder lid ontvangt een exemplaar; de overige exemplaren worden in de handel gebracht.
- Art. 33. In de *Handelingen* worden opgenomen :
1. de mededelingen, de voordrachten en lezingen van de leden in de vergaderingen ;
  2. onuitgegeven bijdragen van de leden ;
  3. bij goedkeuring door het Bestuur, geschriften van niet-leden ;
  4. de verslagen over de werkzaamheden der Maatschappij ;
  5. de naam- en adreslijst der leden.

- Art. 34. De artikelen, die in de *Handelingen* worden opgenomen, worden gehonoreerd met 25 overdrukken en, indien mogelijk, met een geldelijke vergoeding, die volgens de financiële toestand der Maatschappij, per bladzijde druks zal berekend worden.

VI. — Algemene Bepaling

- Art. 35. Tot ontbinding der Maatschappij kan alleen worden besloten indien dit punt vooraf uitdrukkelijk op de dagorde wordt vermeld en indien de twee derden van de op de vergadering aanwezige leden bij stemming hierover akkoord gaan.
- Art. 36. Het Bestuur zal in geval van ontbinding het volledig archief der Maatschappij aan het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven te Antwerpen overmaken.
- Art. 37. Dit reglement werd goedgekeurd op de algemene vergadering van 8 oktober 1960.
- Art. 38. Dit reglement kan alleen veranderd worden indien de voorgestelde wijziging expliciet op de dagorde wordt aangekondigd en de twee derden der op de vergadering aanwezige leden deze wijziging bij stemming goedkeuren.

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

1940

1941

1942

1943

1944

1945

1946

1947

1948

1949

1950

1951

1952

1953

1954

1955

1956

1957

1958

1959

1960

1961

1962

1963

1964

1965

1966

1967

1968

1969

1970

1971

1972

1973

1974

1975

1976

1977

1978

1979

1980

1981

1982

1983

1984

1985

1986

1987

1988

1989

1990

1991

1992

1993

1994

1995

1996

1997

1998

1999

2000

Nog eens de geschriften van Zuster Bertken

DOOR

Dr. A. AMPE, S.J.,
Lid van het Ruusbroec-Genootschap

De opeenvolgende ontdekkingen van de uitgaven van Zuster Bertken's werk en de dubbele uitgave¹ er van, met de beschouwingen, die deze reeds uitgelokt hebben, kunnen de indruk wekken, dat het vrij beperkte werk van deze bescheiden kluizenares geen verdere problemen stelt. Toch menen we dat zowel haar persoonlijkheid als haar werk nog nader onderzoek vergen. Hier willen wij ons ophouden met de tekst zelf van haar tractaatjes, zoals deze ons overgeleverd werd. Misschien kan dit een bijkomstig probleem lijken, dat slechts de periferie van deze ondanks alles interessante figuur zou raken. Toch menen we dat eerst een juist inzicht van de kritische waarde der overgeleverde teksten ons veiliger zal toelaten door te dringen tot de innerlijke kern van haar leer en van haar persoonlijkheid.

Daarom willen wij ons de vraag stellen naar :

- 1) de wederzijdse verhouding van haar twee boekjes, om aldus een juist inzicht in haar geestelijke nalatenschap te veroveren;
- 2) de wederzijdse verhouding van de leidse (= L) en de utrechtse (= U) drukken in de hoop een grotere zekerheid omtrent de authentische tekst te bekomen; en
- 3) de ware structuur van het eerste werkje, ten einde beter haar opzet te herkennen en te waarderen.

I. ONDERZOEK NAAR DE ONDERLINGE VERHOUDING TUSSEN DE TWEE WERKJES VAN ZUSTER BERTKEN OF DE OORSPRONKELIJKE EENHEID VAN 'SUSTER BERTKENS BOECK'.

Wanneer wij zowel de samenstelling van de twee boekjes² als de tekst der inleidende bladzijden er van aandachtig bekijken,

(1) We bedoelen de ug. van J. SNELLEN (1924) en C.C. VAN DE GRAFT (1955). Van deze laatste gaven wij een uitvoerige recensie in *Ons geestelijk Erf*, 1956, p. 281-320, onder de titel: *De geschriften van Suster Bertken*. Vandaar bovenstaande titel.

(2) Gewoonlijk naar de aanvangswoorden van de titel geheten: *Een boeckken van die passie* of *passieboekje*, en *Boeck tracterende van desen punten*. Men lette reeds op het barokke van dit laatste... Wij noemen het eerste A, het tweede B. Normaal citeren wij uit de ug. van J. Snellen 1924; maar geven tekstregels aan volgens van de Graft.

dringt het geleidelijk tot ons door, dat allerlei eigenaardigheden daarin voorkomen, die om een verklaring vragen.

1. Een eerste beschouwing betreft het *incipit* van het zg. Passieboekje. Bij zorgvuldig nalezen er van, stellen wij vast, dat er sprake is van twee onderwerpen in het éne 'seer devoet boecxken': dit handelt nl. vooreerst '*van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi... geordineert na dye getijden der heyliger kercken*', en vervolgens over '*veel ander gebeden ende punten*', die in een zekere tegenstelling tot de passie-oefening staan. De passie vinden we behandeld in het werkje, dat wij nu kennen als '*een seer devoet boecxken*', m.a.w. in het passieboekje, waarvan het *explicit* luidt: '*Hier is voleyndt een suverlijc boecxken, gemaect ende bescreven van een devote clusenersse... Ende si plach haer hier mede te becommeren op die passie ons liefs heren*'. Eveneens opgesteld na haar dood (althans in zijn huidige vorm), sluit dat volledig aan bij het *incipit* voor alles wat het passieboekje betreft, maar maakt geen melding van de '*veel ander gebeden ende punten*'. Hierna geven de gekende drukken nog alleen 'een devoet gebet' van Hiëronymus, dat kennelijk als bladvuysel bedoeld is, zonder eigenlijk verband met Z. Bertken.

Alhoewel *het lijkt alsof* het de oorspronkelijke bedoeling van de uitgevers was, deze 'veel ...punten' op te nemen, hebben zij hun eerste drukje afgesloten na het passieboekje. Waarom? We kunnen de vraag ook enigszins anders formuleren. Moeten wij uit het *incipit* verstaan, dat het 'seer devoet boecxken' dat hier aanvangt, naast de passie ook nog 'veel ... punten' bevat, ofwel dat hier naast (na) het 'boecxken' met de passie, ook nog 'veel ander gebeden ende punten' beginnen? De inhoud van het eerste drukje laat vermoeden, dat het 'seer devoet boecxken' inderdaad alleen de passie behandelt en dat zijn oorspronkelijke titel dan ook ongeveer kan geluid hebben: '*een boecxken van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi, geordineert na dye getijden der heyliger kercken*', waarop de eigenlijke tekst der passieoefening kan volgen, onder de eerste rubriek: '*Een inwendige aenmerckinge...*'. De woorden 'met ... punten' zouden dus niet betekenen, dat deze in het passieboekje zouden voorkomen. Maar wat betekenen ze dan wel?

2. Aan de woorden 'veel ...punten' beantwoordt inderdaad niets uit het passieboekje (= A), maar zij herinneren aan de inleidende bladzijde van het tweede drukje (= B) van Z. Bertken's werk. We brengen beide teksten in parallel:

Hyer beghint een seer devoet boeckken, van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi tracterende, geordineert na dye getijden der heyliger kercken, met veel ander gebeden ende punten; ende is gemaect van een devote Clusenersse, geheten suster Bertken, die Iviij. iaren besloten heeft geseten tot Utrecht in dye Buerkerke, in een cluse gode dienende, ende is ghestorven op sint Lebuijns dach ende leyt begraven in haer Cluse. Int iær ons heeren M.CCCCC. Ende xiiij.

Suster. Bertkens boeck Tractierende vandesen punten hier na bescreven dat sy selver ghemaect ende bescreven heeft

¶ Jtem inden yersten een schoon gebet van den sueten naem Jesus.

¶ Een voer bereydinge als men dat heilich sacrament begeert te ontfangen

¶ Een devoet gebet...

Een vergelijking van beide teksten ontdekt allerlei overeenkomsten, die zeker niet toevallig kunnen heten. Terwijl A spreekt van *een seer devoet boeckken*, zegt B : *Suster Bertkens boeck*. Er is ondanks het éne woord 'boek' een groot verschil in de uitdrukking, maar nog meer in de zin. We komen er verder op terug. Bemerkt het *tract(i)erende* van beide kanten. Waar A zegt '*veel ander gebeden ende punten*', spreekt B '*vandesen punten*', terwijl meermaals een '*ghebet*' in de opsomming voorkomt. Het valt niet te betwijfelen dat het incipit uit A en de inhoudstafel uit B zeer nauw verwant zijn, niet alleen in hun bewoording, maar ook in hun voorwerp. Met andere woorden in beide drukjes gaat het om de zelfde werkjes van Z. Bertken. Zo komen wij tot het inzicht dat de woorden '*veel ...punten*' uit A, die daar geen verklaring vinden, aan de inhoud van B beantwoorden. Ook moeten wij die '*veel ...punten*' niet langer zoeken in A, maar wel in B. Hoe is deze stand van zaken ontstaan ?

3. De eerste vermelding in de inhoudstafel van B luidt nu : *Item inden yersten een schoon gebet van den sueten naem Jesus*. Dat *item* wijst er blijkbaar op dat iets reeds voorafgegaan is : dat klopt evenwel niet in de tegenwoordige tekst. Anderzijds bevat de uitdrukking *item inden yersten* een contradictie tussen twee termen, die oorspronkelijk elk afzonderlijk een goede zin hebben, maar die nu in hun huidige samenschikking botsen. *Inden yersten* past niet na *item*, maar moet er vóór komen, terwijl *item* best volgt na een *Inden yersten*. Deze oneffenheid wordt opgelost, wanneer wij veronderstellen, dat de eerste titel uit de opsomming in weggevallen. En deze was normaal ingeleid met : *Inden yersten*. In de gegeven omstandigheden kunnen we met grote zekerheid

gissen, dat het weggefallen eerste werkje precies *het passieboekje A* was, zodat wij de oorspronkelijke inhoudstafel als volgt kunnen herstellen :

Inden yersten een seer devoet boecxken van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi geordineert na dye getijden der heyliger kercken.
Item een schoon gebet van den sueten naem Jesus...

4. Dit verondersteld zijnde, krijgen wij een klaar inzicht in de oorspronkelijke inhoud van *Suster Bertkens Boeck*, d.i. van het verzamelschrift met haar werkjes. Vooraan kwam het passieboekje; daarna de onderscheiden kleinere werkjes, die nu in B afgedrukt staan. Blijkbaar hebben de uitgevers het plan opgevat, het passieboekje afzonderlijk uit te geven en hebben het daarom uit voornoemd oorspronkelijk verband gelicht. Ten gevolge hiervan moesten zij natuurlijk de inhoudstafel wijzigen : dit gebeurde op drastische wijze, enerzijds door het schrappen van de eerste titel, anderzijds door het samenklinken van de twee aanvangswoorden uit de opsomming : *Item inden yersten...*

Anderzijds wanneer zij de titel van het eerste werkje uit de verzamelband gingen gebruiken als incipit voor het afzonderlijk passieboekje, deden zij dit in nauwe aansluiting bij de inhoudstafel. *Suster bertkens boeck* werd hierbij omgevormd tot een traditioneel : *hier beghint...*, waarbij de titel aangeschakeld werd, zoals in B, door het deelwoord: *Hyer beghint een seer devoet boecxken, van dye passie ons liefs heren ihesu cristi tracterende, geordineert na dye getijden der heyliger kercken*. Onder de invloed van de opsommende inhoudstafel omschreven zij heel kort de verdere inhoud van het hele boek : *met veel ander gebeden ende punten*, zonder zich bewust te houden van hun ogenblikkelijk opzet, om nu juist de passiegetijden uit het geheel te lichten. Daarmee verwarden zij hun eigen situatie en brachten onbewust de contradictie in de bevoording van het huidige incipit, omdat zij als inhoud van het 'devoet boecxken', dat alleen de passie behandelt en dat zij nu willen voorstellen, meteen 'veel ander gebeden ende punten' opgaven.

Na deze contradictie in hun incipit binnengesmokkeld te hebben, formuleerden zij de gegevens omtrent het auteurschap der schrijfster in een vrij onhandig aangeschakelde zin : *Hyer beghint een seer devoet boecxken..., met veel ander gebeden ende punten; ende is gemaect van...* Dit in nawerking van het zinsdeel uit B : (*Boeck*) *...dat sy selver ghemaect ende bescreven heeft*. De biografische gegevens, die blijkbaar nergens in het oorspronkelijke *boek* voorkomen (geen spoor er van is te vinden in B), hebben

de uitgevers zelf bijgevoegd. Uiteraard kunnen zij deze pas na Z. Bertken's dood opgesteld hebben. Zij zullen ze ter gelegenheid van de druk ingelast hebben in het oorspronkelijke *boeck*, dat nog tijdens haar leven opgesteld zal zijn geworden. De formulering uit B, die blijkbaar geen bewerking bij de druk onderging (buiten het schrappen van de eerste titel), laat zich het best verstaan met deze hypothese.

De zelfde uitgevers, die aldus het incipit van A samenflansten, hebben ook in die zelfde zin en geest het expliciet uitgewerkt, dat niet veel meer is dan een herhaling van de biografische gegevens uit het incipit, behalve de toevoeging : *Ende si plach haer hier mede te becommeren op die passie ons liefs heren.*

5. Wanneer we nu na de teksten ook de samenstelling van de twee drukjes onderzoeken, komen we eveneens tot enkele bevreemdende vaststellingen. 1) Het passieboekje heeft de houtsnede van de geknielde non (die Z. Bertken moet suggereren...) vóór en ná de tekst. Het tweede boekje gebruikt ze alleen als illustratie bij een oefening uit de tekst (vervangen in de utrechtse druk). Waarom? 2) Het passieboekje vermeldt tot tweemaal toe biografische gegevens over Z. Bertken; B zegt hiervan niets. Waarom? 3) A geeft (boven de houtsnee) een algemene titel, waarin geen melding wordt gemaakt van de eigenlijke inhoud van het boek. Op de keerzijde hiervan volgt een breedvoerig incipit met de reeds besproken contradictie. B draagt geen algemene titel, geen incipit, geen bijzondere titel, maar biedt onmiddellijk een inhoudstafel, die aanvangt met een zeer algemene term : *Suster Bertkens boeck*. Waarom?

Het antwoord op deze vragen ligt o.i. in het feit, dat onze twee boekjes teruggaan op één oorspronkelijk hs., dat alle werkjes van Z. Bertken samen bevatte, en daarom *Suster Bertkens boeck* heette, zoals de inhoudstafel aangeeft. De splitsing werd doorgevoerd wegens de wens om het passieboekje als afzonderlijk werkje te verspreiden, maar geschiedde (wellicht ongewild) in afhankelijkheid van de oorspronkelijke éne codex. De uitgevers voorzagen het *passieboekje* van een titelblad, dat boven de houtsnede (de knielende non voorstellend) een titel plaatste in aansluiting bij de biografische gegevens. Men lette er op, hoe de utrechtse druk uit 1516 op één punt van de gekende leidse (1516,1518) afwijkt, waardoor blijkt dat de titel oorspronkelijk in afhankelijkheid van de inhoudstafel werd opgesteld :

A

B

U : Een boecxken gemaket ende bescreven *Suster Bertkens boeck..*
van suster... *dat sy selver ghemaect*
 L : Een boecxken gemaket van suster... *ende bescreven heeft*

Na deze algemene titel volgt het reeds ontlede incipit, dat feitelijk als titel fungeert. Het werd formeel door de uitgevers opgesteld, die hierbij opnieuw van de inhoudstafel uitgingen, zoals reeds werd verklaard. De inhoudstafel zelf werd in A weggelaten, omdat zij in de afzonderlijke druk van het passieboekje geen zin meer had. En toch, omdat de uitgevers de woorden *met veel ander ghebeden ende punten* in aansluiting met de inhoudstafel in hun incipit-titel opnamen, werd deze nieuwe titel innerlijk onsamenhangend en onbegrijpelijk. Hierna moesten oorspronkelijke titel en incipit van de passieoefening, die reeds in het nieuwe incipit verwerkt waren, wegvallen, zodat men nu onmiddellijk de eerste rubriek krijgt als verklaring van het inleidend deel der passieoefening : *Een inwendige aenmerckinge...*

Voor het *tweede boekje* hebben de uitgevers het zich gemakkelijk gemaakt. Zij hebben de eerste bladzijde uit het verzamel-schrift overgenomen als titelblad, al bevat zij feitelijk de inhoudstafel van de codex. Hierbij schraptten zij de vermelding van het passietractaat, zonder evenwel de hierdoor ontstane oneffenheid in de opsomming weg te strijken, zoals wij reeds aangaven. Nog bewust van alles wat zij in het passieboekje aanbrachten, hebben zij, hoe onlogisch het ook feitelijk was, het overbodig gevonden, hier nogmaals de biografische gegevens over de schrijfster op het titelblad enz. te vermelden, of zelfs de houtsnee van de geknielde non, die nog alleen als illustratie binnen de tekst werd opgenomen, vooraan of achteraan te reproduceren. Dit wijst allemaal op hun slaafse en ondoordachte afhankelijkheid t.o.v. het handschrift : *Suster Bertkens boeck*.

6. Terwijl wij aldus van uit de veronderstelling van het oorspronkelijke éne *Suster Bertkens boeck* en van de splitsing hiervan in de twee afzonderlijke drukjes een goed inzicht gekregen hebben van alle eigenaardigheden van de drukjes, kunnen wij anderzijds ons ook een vrij goed denkbeeld vormen van het oorspronkelijk uitzicht van *Suster Bertkens boeck*³. Wanneer wij de tekst van de passieoefening (nu A) terugplaatsen vóór de teksten van B, zien wij hoe de inleidende bladzijde van B nu

(3) Hieruit begrijpt men hoe verkeerdelijk de huidige titels gekozen zijn. Er is alleen het werk van Z. Bertken, met een eerste en een tweede deel.

helemaal past als inleiding van het ganse verzamelbandje, dat oorspronkelijk Z. Bertken's werken bevatte, en werkelijk fungeert als *inhoudstafel* van het geheel (zoals wij deze aangevuld hebben). Daarin wijst niets er op, dat Z. Bertken reeds gestorven is (in tegenstelling met de biografische gegevens die bijgevoegd werden bij de druk van A). Dit geeft ons het recht te veronderstellen, dat *het boeck* nog tijdens haar leven werd bijeengebracht door derden, die er prijs op stelden al haar werkjes in één codex te bezitten. Bij de inhoudstafel wilden zij het auteurschap van Z. Bertken t.o.v. de hier opgenomen werkjes, waarvan zij kennis hadden, en zoals die in dit *boek* voorkomen, met hun getuigenis waarborgen. Zo menen wij dat dit getuigenis Z. Bertken alleen voorstelt als schrijfster van de opgesomde werkjes, en niet als kopiïste van dit handschrift. Met ander woorden *ghemaect* en *bescreven* zijn hier gebruikt als synoniemen. Dit *boek* is geen autograaf.

Letten wij nog op het anakolouthon in de zinsbouw: *Suster Bertkens boeck Tractierende vandesen punten hier nabescreven dat sy selver ghemaect ende bescreven heeft. Dat* wijst grammatikaal terug naar *boek*, terwijl logisch bedoeld wordt dat *zij selver de punten*, in de inhoudstafel opgesomd (= *bescreven*), *heeft ghemaect ende bescreven*. — Met dat al verstaat men de oneffenheden in de formulering. Daar het gaat om een inhoudstafel, wordt met *S. Bertkens boeck* niet een titel van een bepaald werk aangeduid, maar het boek, de codex, het handschrift, waarin alle werkjes van Z. Bertken opgenomen werden. Het gaat niet om een bepaald werk van haar, dat zou staan tegenover het passieboekje, zoals wij bijna fataal de zaak voorstellen, uitgaande de gesplitste drukjes die voor ons liggen. Er is sprake van een verzamelhandschrift, waarin alle '*hierna bescreven*' werkjes, of zoals het hier heet, *puncten*, van Z. Bertken voorkomen. Zo menen wij dat er oorspronkelijk een verzamelhandschrift werd aangelegd, waarin nog tijdens het leven van Z. Bertken al de werkjes, die men van haar kende, opgenomen werden. Deze verzamelaars hebben vermoedelijk ook de inhoudstafel aangebracht. Deze voorstelling van zaken verklaart een paar bizonderheden uit B. Men weet dat het *Kerst-tractaat* volgende rubriek heeft: *Een persoen, gecledet met geesteliken habite heeft gevoelt vander gheboorte ons heren als (eens deels : add. U) nabescreven staet.* Deze vaagheid kan aanleiding geven tot het vermoeden, dat dit werkje niet van Z. Bertken zou zijn. Wij menen ten onrechte. Wanneer we vertrekken van voornoemde veronderstelling, begrijpen wij heel goed, dat de verzamelaars hun teksten uit verscheiden hoeken en in verschillende vormen aankregen. Zo is het

best mogelijk, dat het *Kerst-tractaat* tijdens Z. Bertken's leven reeds verspreid werd (geschreven of gedrukt?), maar dat haar naam niet vermeld werd, bv. om de bescheidenheid der schrijfster niet te kwetsen. De verzamelaars evenwel hadden goede waarborgen omtrent het auteurschap van Z. Bertken. Hiervan getuigden zij door het stuk op te nemen onder de verklaring uit de inhoudstafel (zie hierboven); anderzijds schreven zij de rubriek letterlijk over, waaronder het verspreid werd.

Zo verstaan wij ook gemakkelijk de rubriek van de *liedekens* uit B: *Item dese lyedekens die hier nae volgen dye heeft suster Baertken selver ghedicht ende gemaect*. We kunnen ons best voorstellen dat haar Lieder en inderdaad onder deze titel verspreid waren nog tijdens haar leven in afzonderlijke bundeltjes (of drukjes?), waarop haar naam vermeld stond. De verzamelaars kunnen best deze rubriek letterlijk overgenomen hebben. — Wellicht suggereert deze voorstelling een bewegelijk beeld van de verspreiding van Z. Bertken's werk onder den volke. Het is inderdaad niet nodig dat wij haar zouden beschouwen als begraven in haar kluis, en denken dat men niets wist van haar geschriften en haar gebedsleven, totdat men bij haar dood haar 'geestelijke nalatenschap' zou ontdekt hebben. Het leven is veel soepeler...

II. EEN VROEGERE LEIDSE DRUK ?

Van Z. Bertken's werkjes kennen wij nu drukjes uit Leiden door Jan Seversz. (c. 1516; 1518), uit Utrecht door Jan Berntsz. (1516) en uit Antwerpen door W. Vorsterman (c. 1520)⁴. Dit laatste laten we verder buiten beschouwing, om de verhouding tussen leidse en de utrechtse drukken te onderzoeken. Reeds in 1930, naar aanleiding van haar ontdekking der antwerpse uitgave, had M.E. Kronenberg geschreven :

'Het is al eenigszins verwonderlijk, dat deze (werkjes van Z. Bertken) niet in haar eigen stad, Utrecht, gedrukt werden. Een drukker was daar aanwezig; sinds 1514 was Jan Berntsz. er werkzaam. Vermoedelijk hebben de bezorgers van haar nalatenschap — of heeft zij 't soms zelf aldus beschikt? — het verkieslijker gevonden haar werk bij een drukker met een gevestigde reputatie ter perse te leggen dan bij een nieuweling in 't vak' (*Het Boek*, 1930, p. 296).

Deze 'voor-de-hand-liggende' hypothese, dat de utrechtse drukker het eerst in aanmerking kwam om het posthume werk van zijn

(4) De ontdekkingen zijn we in hoofdzaak aan Mej. M.E. Kronenberg verschuldigd. De h'istoriek er van werd opgemaakt door Dr. van de Graft in haar heruitgave 1955. We hernemen slechts enkele détails.

stadgenote uit te geven, en het raadselachtige uitblijven van ieder bewijs, dat dit voor-de-hand-liggende wel ooit werkelijkheid is geweest, hebben de aandacht van de bekwame bibliografe gaande gehouden, totdat zij door een wonderlijk toeval haar speurzijn mocht botvieren bij de ontdekking van drukjes van Z. Bertken's werkjes door de utrechtenaar J. Berntsz. Het eindbesluit van haar grondig onderzoek hiervan was, dat de eindelijk ontdekte drukjes de eerste uitgave van Z. Bertken's werk waren (1516) (zie *Het Boek*, 1949-51, p. 271-294). Haar opsporingen constateerden wat haar gissing van 1930 als vanzelfsprekend had vooropgesteld. Men begrijpt haar vindersvreugde.

Deze werd trouwens gedeeld door alle, die na haar over Z. Bertken schreven, wijl zij allen haar besluiten overnamen. Bij zo verre dat bij de heruitgave der werken *Dr. Cath. van de Graft* (Zwolse drukken en herdrukken, nr. 9, 1955) geen ogenblik geaarzeld schijnt te hebben bij de keus van haar legger. Immers :

'Het lag ook wel voor de hand, dat de geestelijke nalatenschap van Suster Bertken, die te Utrecht hoog werd vereerd, aldaar, waar Jan Berntsz. woonde en werkte, en niet te Leiden, voor het eerst zou zijn gedrukt' (p. 8).

In onze bespreking van deze *Herdruk* hebben wij een ernstig voorbehoud t.o.v. deze opinie gemaakt. Wij stelden immers vast, dat de leidse uitgave betere lezingen bood dan de utrechtse; en op de vraag naar een verklaring van deze toestand meenden wij volgende hypothese te mogen wagen :

Al kunnen enkele (betere lezingen) op gelukkige gissingen berusten, de meeste veronderstellen, ofwel dat een nieuw handschrift werd afgedrukt, ofwel dat de Leidse druk teruggaat op een vroegeren, nog niet ontdekten Utrechtsen druk : uit den beteren tekst hiervan nam de Leidse betere lezingen naast enkele corrupties over, zoals de Utrechtse, maar in een andere richting. — We opteren voor de tweede veronderstelling, en wensen, dat M.E. Kronenberg nog eens door een gelukkig toeval den 'eersten druk' moge ontdekken (*Ons Geestelijk Erf*, 1956, p. 289).

Nu ik deze tekst herlees, kan ik niet begrijpen hoe ik er toe kwam te schrijven over 'een vroegeren ...Utrechtsen druk' : ik moet wel erg onder de indruk van Kronenberg's hypothese zijn geweest... ! Hoe dan ook, alles brengt mij er toe de zaak van dichterbij te beschouwen. Ik blijf bij de stelling dat de *leidse drukken* betere lezingen bieden dan de utrechtse, al heeft Kronenberg gelijk met haar vaststellingen omtrent andere betere lezingen uit de *utrechtse* (*Het Boek*, 1949-51, p. 285-292). Deze convergerende vaststellingen wijzen op *een gemeenschappelijke oudere*

bron : deze is niet een utrechtse, maar een *leidse*. Dit meen ik op grond van een onderzoek der houtsneden aanvaardbaar te kunnen maken.

1. De houtsnede van het titelblad.

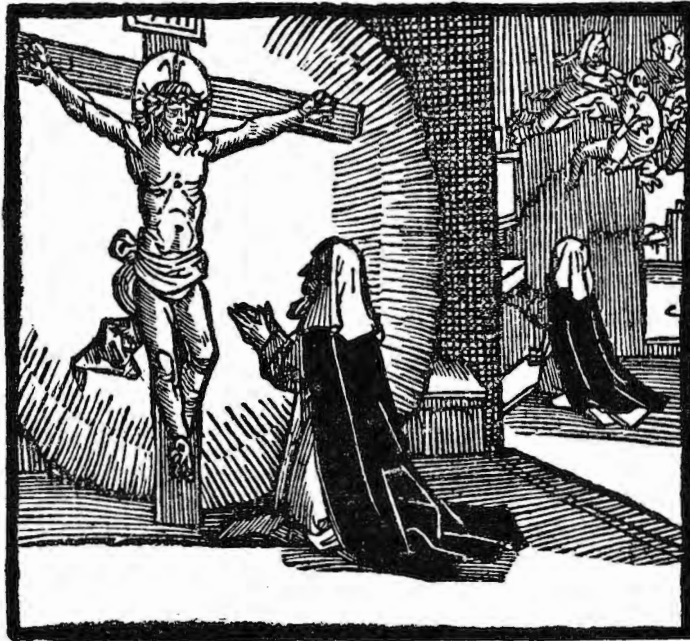
Laten wij uitgaan van wat Kronenberg altijd als kern van haar argumenten genomen heeft, nl. de houtsnede op het titelblad van A. Zij wees er op, hoe het houtblok oorspronkelijk gediend had als illustratie van de *Legende van S. Katherina vander Seyn*, c. 1509 (vgl. *Het Boek*, 1924, p. 13; 1925, p. 210; zie ons plaat I). Het stelt op het voorplan een knielende non voor, in aanbidding voor de gekruiste Christus, omgeven met een brede stralenkrans. Op de achtergrond rechts ziet men de zelfde non, biddend voor het altaar, met boven haar in de lucht een warrelende zwerm (aanvallende duivelen?). Hieruit is de houtsnede uit Z. Bertken's passieboekje ontstaan, doordat het beeld van de achtergrond weggezaagd werd, zodat men nog alleen de geknielde non voor het kruisbeeld overhield. Hierdoor spiegelde de drukker de illusie voor, met een afbeelding van Z. Bertken te doen te hebben. Deze gereduceerde houtsnede uit de leidse drukken beschreef Kronenberg reeds in 1925 als volgt :

Voor later gebruik heeft de drukker er het rechter gedeelte, waar men Katherina ziet liggen bestookt door demonen, laten afsnijden. Zoo komt het voor op het titelblad van het Berlijnsche ex. van Suster Bertken's *Boecxken* (*Het Boek*, 1925, p. 210).

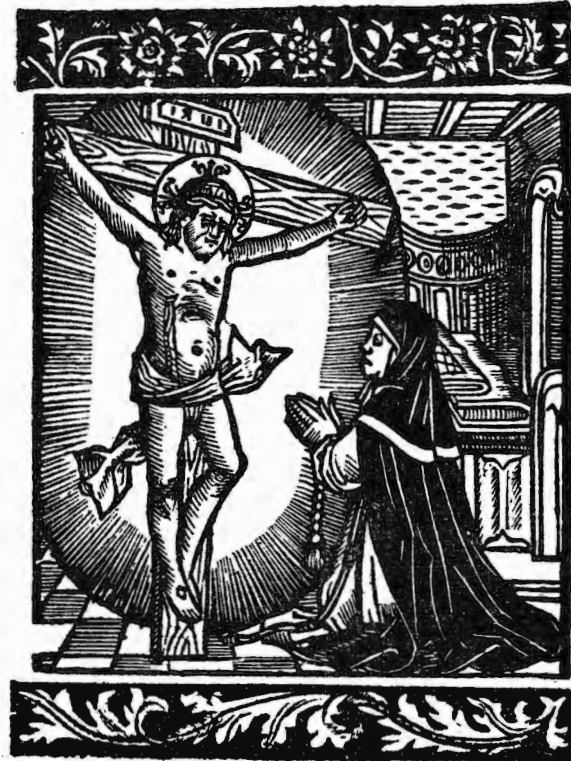
Het éne houtblok heeft Jan Seversz. gebruikt van c. 1509 tot 1518 : één duidelijk te volgen lijn.

De houtsnede uit de utrechtse druk 1516 (zie onze plaat II) beschreef Kronenberg aldus :

Deze vertoont een zo opmerkelijke gelijkenis met degeen uit Seversz.' uitgaven van Suster Bertken — daar met weglating van het rechter-gedeelte — dat men geneigd zou zijn bij Seversz. een navolging te veronderstellen. Doch het geval is iets ingewikkelder. Want al enkele jaren vroeger, vermoedelijk vóór 1509, heeft Seversz. zijn houtsnede gebruikt in de *Legende van S. Katherina vander Seyn*. Omgekeerd dus zal Bernsz. de houtsnede voor de Suster Bertken uitgave hebben laten nasnijden van een voorbeeld bij Seversz. Met dit verschil dat hij het rechtergedeelte, Katherina op de achtergrond geknield en door demonen geteisterd, liet wijzigen in een interieur, waar, als ik het goed zie, een grote zetel — of is het een bed? — staat. Stelt het de cluse van Suster

Titelhoutsnede uit de Legende van Sinte Katherina van der Seyn,
in de leidse druk van Jan Seversz. (beide clichés welwillend
bezorgd door de uitgeverij Martinus Nijhoff, Den Haag).
(Plaat I)

Titelhoutsnede uit de utrechtse druk 1516 S. Bertken
van Jan Berntsz. (Plaat II)

Bertken voor en placht zij gebruik te maken van dit deftige gestoelte? De houtsnee van Seversz. heeft veel meer artistieke waarde dan de navolging bij Berntsz. Niet alleen het kruisbeeld is van minder gehalte, maar ook het fijne geknielde vrouwenfiguurtje van Seversz., waarvan stille devotie uitgaat, is bij Berntsz. geworden tot een stijve pop, met lelijke, houten handen. Vorsterman's latere copie van Seversz.' houtsnee is beter geslaagd. (*Het Boek*, 1949-51, p. 281-3).

Omtrent de kunstwaarde van de onderscheiden houtsnedes zal iedereen het oordeel van Kronenberg graag onderschrijven. Maar omtrent de onderlinge afhankelijkheid? Zij laat het voorkomen alsof Jan Berntsz. zijn houtsnede liet vervaardigen uitgaande van de oorspronkelijke S. Katherina-voorstelling en het rechtergedeelte wijzigde in een interieur enz., terwijl Jan Seversz., geleid door de utrechtse houtsnede, op zijn beurt zijn eigen oorspronkelijke houtsnede liet verzagen enz., om langs die omweg tot zijn voorstelling te komen. Op zich *kan* dit allemaal zo gebeurd zijn; maar is dat aannemelijk, wanneer we twee reeksen feiten naast elkaar leggen?

Eerste feit: wanneer Jan Berntsz. de nalatenschap van Z. Bertken te drukken krijgt, komt hij, volgens de voorstelling van Kronenberg, op het idee de reeds sinds c. 1509 bestaande houtsnede uit Jan Seversz.' druk der Katherina-legende na te bootsen, om, zonder enig verband met de oorspronkelijke zin van de plaat, deze te laten figureren voor de utrechtse kluizenares.

Tweede feit: Jan Seversz. uit Leiden krijgt het drukje van zijn utrechtse vakgenoot in handen, stelt het plagiaat inzake de houtsnede vast, en *dit* brengt hem zelf tot het plan, enerzijds om het werk voor eigen rekening te lanceren, anderzijds om terug te grijpen naar zijn eigen oorspronkelijke Katherina-houtsnede, ze volgens de aanpassing van J. Berntsz. een nieuwe zin te geven en daartoe de rechterkant van het houtblok weg te zagen.

Deze dubbele gang van gedachten en daden zowel bij J. Berntsz. als bij Jan Seversz. moet men zich concreet voorstellen, om de werkelijkheid te zien van uit de hypothese van Kronenberg. Dat is allemaal mogelijk maar het wordt *zeer omwaarschijnlijk*, als men gaat beseffen hoe deze opeenvolging samenhangt van 'mogelijkheden' Daarentegen is de andere voorstelling eenvoudig. Jan Seversz. is de eerste, om de boekjes van Z. Bertken in druk te geven. (deze éne veronderstelling dat hij ze in handen krijgt, is niet zo raadselachtig, tenzij men zich laat fascineren door de idee dat de utrechtenaar het werk van zijn mystieke stadgenote... het eerst *moest* uitgeven...). Ter illustratie daarvan grijpt hij terug naar de Katherina-houtsnede uit eigen bezit enz. Een exemplaar van de *eerste leidse druk* valt J. Berntsz. in handen: die ziet

onmiddellijk welk een kans hij daarmee maakt, om zijn jonge onderneming te vestigen door het lanceren van het werk van zijn beroemde stadgenote. Daartoe laat hij voor eigen rekening de (reeds gereduceerde) houtsnede nasnijden: wijl hij wel de oorspronkelijke zin er van niet snapt, brengt hij de ganse voorstelling binnen een interieur enz. Zijn eerste drukje kon hij in het licht brengen 'op sint Agneeten avont' (wel op 20 januari, en niet op 1 september, zoals Kronenberg uitrekent), 1516. Wanneer J. Seversz. het geknoei van zijn concurrent uit Utrecht verneemt, durft hij het aan *een herdruk* van zijn vroegere uitgave te geven, met slordigheden in zijn tekst, die evenwel toch betere lezingen behield dan J. Berntsz.

Wanneer wij de onderlinge afhankelijkheid der houtsneden met de gegevens omtrent de betere of slechtere lezingen uit beide drukken van 1516 samen beschouwen, komen wij tot de hoge waarschijnlijkheid, allereerst dat Jan Seversz. voor zijn druk van 1516 niet kan afhangen van J. Berntsz. en vervolgens dat beide teruggaan op een vroegere druk, die alleen Jan Seversz. kan verzorgd hebben. Deze waarschijnlijkheid wordt verstrekt door het onderzoek van de andere houtsneden.

2. De overige houtsneden.

Het lijdt geen twijfel dat de overige houtsneden uit de twee drukken de een van de andere afhangen, zowel in de schikking als in de uitwerking er van. Maar welke druk is hierbij oorspronkelijk? We geven gemakshalve allereerst een overzicht van de illustratie.

Leidse druk

Utrechtse druk

Boekje A

1. Titelblad : Geknielde non	Geknielde non
2. Eerste Compleet : Doodstrijd van Jezus	Doodstrijd van Jezus
3. Metten : Judaskus	Judaskus
4. Priemen : Pilatus	Pilatus
5. Terts : Doornenkroning	Doornenkroning
6. Sext : Kruisiging	Kruisiging
7. Nonen : —	Jezus hangend aan het kruis
8. Vespers : —	Kruisafneming
9. Completen : 3 Mariën met engel bij het ledige graf	Graflegging
10. Nablad : Geknielde non (cf. 1)	Geknielde non en drukkersmerk

Boekje B

11. Bij het gebed van Zoeten	Jezus met wereldbol
Naam: Jezus-kind met kruis	
12. Gebed bij de doodstrijd :	Doodstrijd (cf. A 2)
Doodstrijd (cf. A 2)	
13. Kerstractaat : Aanbidding	Aanbidding van het Kerstkind
van de Wijzen	door Maria en Jozef
14. Innige sprake : Geknielde	Maagd voor gekroonde Vorst
non (cf. A 1)	

Wij lezen bij Kronenberg omtrent de evangelische houtsneden: 'Negen ervan... vallen geheel binnen het kader van de overbekende illustraties in devote boekjes uit het tijdvak; andere voorbeelden bij Berntsz. zijn me van twee bekend' (*Het Boek*, 1949-51, p. 279). Dit maakt ons in feite niet veel wijzer. De 'andere voorbeelden', die zij in de noot aanhaalt, zijn alle van lateren datum en bewijzen dus niet dat J. Berntsz. voorganger t.o.v. Jan Seversz. zou zijn. Verder bieden de houtsneden inderdaad 'overbekende illustraties', voor wat de *motieven* enz. betreft, maar dit belet niet dat men wellicht in onze drukjes een feitelijke afhankelijkheid de een van de andere zou kunnen vaststellen, hoe traditioneel ook de motieven mogen zijn. Daarom moeten wij de houtsneden van dichterbij onderling vergelijken.

De hsn. A 2 (= B 12) stelt voor de biddende Jezus (als centrale figuur) met de drie slapende apostelen op de voorgrond, omsloten door het paalwerk van de tuin. In L is Jezus, biddend gericht naar de kelk, naar links gewend. De apostelen, onderling een groep vormend en in voorovergebogen houding zijn als geheel naar rechts gekeerd, en wel zo dat tussen de twee apostelen van links een open ruimte vrij komt voor de knielende Jezus in het midden; de derde apostel rechts, het hoofd steunend op de linkerhand, geeft aan het geheel een beweging naar rechts. In U is Jezus geknield achter de apostelen, die in de zelfde lijn alle drie nu naar links gebogen zijn. Daarmee is alles monotoon geworden en levenloos. Er is dus kennelijk onderlinge verwantschap, niet alleen in het motief, maar ook in de uitwerking. Wat is oorspronkelijk? De tuinafsluiting in L vertoont hoe het paalwerk onderbroken wordt door een poort, waarlangs men de aanrukkende soldaten ziet binnendringen, zoals de situatie van de Doodstrijd eist. U heeft het paalwerk eentonig laten doorlopen; de vrijgekomen ruimte in de bovenhoek recht heeft men gevuld met een schim van een boom. Maar de nodige suggestie van de komende vangenneming is totaal verdwenen. In U ziet men het noodlottig gevolg van het *nasnijden...* (zie onze platen III en IV).

Houtsnede (Jezus in dood-
strijd) uit de leidse druk van
Jan Seversz. (Plaat III)

Houtsnede (Jezus in dood-
strijd) uit de utrechtse druk
van Jan Bernsz. (Plaat IV)

Houtsnede (Judaskus) uit de
leidse druk van Jan Seversz.
(Plaat V)

Houtsnede (Judaskus) uit de
utrechtse druk van Jan Bernsz.
(Plaat VI)

(Clichés en reproducties werden welwillend bezorgd door de uitgeverij
W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle en de Universiteitsbibliotheek, Leiden)

A 3 : de Judaskus. Terzijde van Judas rechts geeft L drie figuren van soldaten. Van de derde in het middenvlak ziet men alleen de helm uitsteken boven het hoofd van Judas, dicht bij de kopbedekking van de tweede. De utrechtse plaatsnijder heeft de eerste en tweede figuur in een andere houding gebracht, maar de helm heeft hij als dusdanig niet herkend, en heeft hiervan een loszwerend zakvormig verlengstuk van de kopbedekking van de tweede figuur gemaakt : wat potsierlijk wordt. L is dus oorspronkelijk : zijn hsn. is oud en op meerdere punten versleten. Die uit U is nieuw en werd nagesneden (zie onze platen V en VI).

A 4 : Pilatus. We wijzen alleen op de beul achter Jezus links. In L kan men duidelijk zijn gestalte volgen, van kop tot voet. In U is zijn voet verdwenen en is zijn gezicht plomp verminkt en verborgen achter een prop van Jezus' kleed.

A 5 : Doornenkroning : het valt op hoe in U de figuur verdwenen is, die, knielend vóór Jezus en hem de rietstengel aanbiedend, de gekroonde Heer bespot. Dit gegeven wordt toch vereist door de evangelische scène. In alles voelt men dat U nagesneden werd.

A 6 : Bij de kruisiging werden de twee toeschouwende figuren, die in L de rechterbovenhoek vullen, in U naar het midden verschoven en namen aldus de centrale plaats in, waar L de put voor het kruis had gegraven. Daarmee is een ikonografisch requisitum vervallen. Men vergelijkte bovendien de stunteligheid, waarmee Jezus, op het kruis uitgestrekt, in U getekend is.

Uit de voorafgaande parallellen blijkt de afhankelijkheid van U t.o.v. L. De verdere vergelijkingen lichten ons in over de concrete omstandigheden, waarin Jan Seversz. zijn illustratie moest aanbrengen. We stellen immers vast, hoe de nonen en de vespers in L geen verluchting hebben, wel in U. Men kan zich voorstellen, hoe de serie houtblokken van J. Seversz. ofwel versleten en onbruikbare ofwel verloren eenheden bevatte. En hij gaf alles waarover hij beschikte... Jan Berntsz. daarentegen, die toch alle hout-sneden, ook de voorafgaande, moest laten nasnijden, gaf natuurlijk order ook deze ontbrekende illustraties passend aan te vullen. Verder zag hij hoe de hsn. bij de Completen bij L, de drie Mariën met de engel bij het ledige graf op Paasmorgen voorstellend, helemaal bij de tekst niet klopte. En daarom, wyl hij toch een nieuwe hsn. moest laten bijmaken, kon hij meteen het goede onderwerp kiezen : de graflegging. (NB. Het is mogelijk dat de eerste leidse druk, die wij veronderstellen, wel twee hout-sneden t.a.p. en de passende hsn. voor de Completen bezat, die wellicht voor de herdruk onklaar zijn geworden. Wij redeneren van uit het ongunstigste geval).

Voor de houtsneden uit B kunnen we korter zijn. Omtrent het Jezus-beeld B 11 en de illustratie B 14, waarover Kronenberg uitvoerig schrijft (*Het Boek*, 1949-51, p. 281), hoeven wij niet te spreken, omdat zij geen onderlinge afhankelijkheid vertonen. Ter illustratie van het Kerst-tractaat stelt L de *aanbidding der Wijzen* voor, wat helemaal niet past bij de tekst. U geeft de passende voorstelling van *Maria en Jozef, die het pasgeboren Kind aanbidden*. En toch is U van L afhankelijk in de uitwerking. Immers U zal de onjuistheid in L hebben vastgesteld, en daar hij toch een hsn. moest maken, koos hij het goede onderwerp. In L houdt Maria (gekniel links ter zijde) het Kind ter aanbidding op haar schoot; een Wijze, gekniel vóór het Kind, biedt zijn offerande aan, een tweede staat achter hem aan, een derde staat tussen hem en Maria in op het achterplan, met de rug tegen een soort afdak. In U bewaart Maria haar plaats, maar ligt gekniel in aanbidding vóór het Jezus-kind op de grond. Jozef neemt ongeveer de plaats in van de geknielde Wijze. Met het wegvallen van de twee Wijzen is de ruimte voor het afdak vrij gekomen. De houtsnijder heeft onder het vooruitschietend afdak een venster aangebracht, en daarachter de kop getekend van een man, die het toneeltje zit te bespieden. Wie of wat dat moet voorstellen, hebben wij voor het raden. Maar uit de vergelijking wordt het duidelijk, dat deze figuur de staande Wijze uit het middenvlak moet vervangen. En dat bewijst de afhankelijkheid van U t.o.v. L.

Een nader onderzoek bracht ons alvast volgende nieuwe belichting. De « overbekende illustraties » uit Jezus' en Maria's Leven vinden we reeds in « *Een goede oefeninghe vanden leven ons heren ihesu cristi* » (Hugo Jans soen van woorden, Leiden, 1498; zie Campbell, nr. 1119) (de houtsneden van het ex. in de Bibliotheek van het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen zijn met de hand gekleurd). Het is duidelijk, hoe deze, langs een reeks van gedeeltelijk afwijkende bewerkingen, ten slotte een latere houtsnijder hebben geïnspireerd ($\pm$ 1510-15 ?), om waarschijnlijk een ganse nieuwe serie voor een eigen Leven van Jezus te vervaardigen. Tussen beide reeksen is er een kennelijke afhankelijkheid in zake voorstelling en motieven.

Uit de jongste serie werden enkele houtsneden genomen voor de verluchting van S. Bertken's leidse drukken. Deze werden, zoals wij hierboven verklaard hebben, nagetekend voor de versiering van de utrechtse druk.

Anderzijds werd de tweede reeks houtsneden andermaal gebruikt voor de illustratie van G. Rosemond's *Salich boecxken van devocien*, Antwerpen, Michiel Hillen van Hoochstraten (s.a.)

(Kronenberg, nr. 1817). Drie houtsneden hieruit zijn onmiddellijk voor ons onderwerp belangrijk, nl. *Annunciatio*, *Nativitas*, *Epiphania*. 1. De houtsnede bij de *Annunciatio* (getekend «Een goede oefeninghe...»; fol. c 1 r.) is kennelijk in de zelfde stijl en door de zelfde hand uitgevoerd als die uit S. Bertken's illustraties (zij komt niet voor bij S. Bertken). 2. De houtsnede bij de *Nativitas* bij Rosemondts stelt voor Jozef en Maria knielend in aanbidding voor het Jezuskind op de grond liggend (geïnspireerd door «Een goede oefeninghe...», 1958, fol. d 6 v). Wij stellen vast, 1) dat de houtsnede volledig in de trant der leidse houtsneden, speciaal van de *Epiphania*-voorstelling, gehouden is; 2) dat het houtblok erg versleten is, zodat het begrijpelijk is dat het niet gebruikt werd door S. Bertken's werk. De leidse druk heeft deze niet overgenomen (maar vervangen door de verder te bespreken *Epiphania*-voorstelling). De utrechtse druk heeft als illustratie van het Kersttractaat een passende *Nativitas*-voorstelling, in de zelfde trant. Wegens de gelijkheid van onderwerp en de gelijkaardigheid van de algemene inspiratie biedt deze veel overeenkomst met die uit Rosemondts, zodat men geneigd zou kunnen zijn, te besluiten, dat de houtsnijder van U de scène uit de volledige reeks van houtblokken zou nagetekend hebben. Toch menen wij uit bepaalde gemeenschappelijke trekken met de *Epiphania* uit L (Kersttractaat) dat U wel degelijk deze laatste heeft afgekeken, mits verandering van onderwerp. 3. Er is ten slotte de *Epiphania*-voorstelling, die volkomen overeenkomt met die uit de illustratie van het Kersttractaat uit de leidse druk (al behoort dit onderwerp niet bij die tekst, zoals we reeds zeiden). Wij stellen alleen vast, dat bepaalde slijtage-tekenen uit L bij Rosemondts nog sterker uitgesproken zijn.

Aldus hebben wij drie houtsneden voor de kindsheid van Jezus uit de oorspronkelijke reeks houtsneden van Jezus' Leven, die J. Seversz. kende en waaruit hij eveneens de illustratie voor het Lijden van S. Bertken's passieboekje haalde. Bovendien bevat het boekje van Rosemondts nog (althans) drie houtsneden uit Jezus' leven na de verrijzenis, die uit die reeks stammen.

Wij mogen veronderstellen, dat J. Seversz. zijn materiaal aan M. Hillen van Hoochstraten uitleende of verkocht. — In het verder onderzoek van onze houtsnedenreeks zou waarschijnlijk het illustratie-materiaal uit *Die gulden letanien vanden leven ende passie ons heeren*, Leiden, J. Seversz., 1514 (zie Kronenberg, nr. 1347) (wat tijdelijk niet onder ons bereik valt), betrokken worden.

Met dat al menen wij de concrete situatie kort als volgt te kunnen samenvatten. Wanneer Jan Seversz. zijn drukjes wilde illustreren, beschikte hij over een in zijn atelier aanwezige reeks

evangelie-houtsneden (met name over de passie), die gedeeltelijk reeds erg versleten, gedeeltelijk onbruikbaar of verloren waren. Zo was hij gedwongen tot noodoplossingen. Een paar getijden liet hij zonder illustratie; andere teksten verluchtte hij met materiaal, dat maar ongeveer daarbij paste. Uit alles krijgen wij de indruk van improvisatie en ontoereikend materiaal.

Jan Berntsz. stond er heel anders voor: hij bezat nog helemaal geen eigen materiaal. Wanneer hij (einde 1515) het leidse drukje wilde nabootsen, moest hij alles van de grond af beginnen. Daartoe belastte hij een houtsnijder met het vervaardigen van een gans nieuw stel: van af het titelblad (de geknielde non), de geboortescène tot de graflegging. Daarbij kon deze zich laten inspireren door L, maar wist tevens het goede onderwerp uit te werken. Zo zien we tegelijk afhankelijkheid en eigen keus voldoende verklaard. We menen zelfs in dit alles een zelfde hand te herkennen. Het loofwerk, dat boven en onder de hsn. met de geknielde non aangebracht werd (zie afbeelding in *Het Boek*, 1949-51, p. 280) is van de zelfde hoekige, stuntelige factuur als in enkele andere kleinere platen: bv. Pilatus B 4; Kruisafneming B 8; Graflegging B 9; Kerst-tractaat B 13. Daarin herkennen wij de hand van de houtsnijder, die alle platen nieuw moest nasnijden, en klaarblijkelijk weinig talent voor zijn vak bezat, in tegenstelling met de fijnheid van de vakkundige snijder uit L.

Daarom menen wij, dat zowel de titelhoutsnede als de evangelische platen ons toelaten te besluiten, dat de leidse drukker bij dit alles het voorbeeld is geweest en Jan Berntsz. telkens een vroeger voorbeeld navolgde, dat hij vond in een eerste, ons onbekende, leidse druk van Jan Seversz.

Kunnen wij ook nog uitmaken *wanneer* die druk verscheen? In dit verband willen wij wijzen op het raadselachtige van het jaartal uit het incipit en van het colofon uit A van L en U. De oudste leidse druk (1516?) zegt aan het einde van het incipit: '(Z. Bertken) leyt begraven in haer Cluse. Int iaer ons heren .M.C.C.C.C.C. Ende .xvi'. Zo ook U. Maar de leidse druk 1518 schrijft: 'ende leyt begraven in haer Cluse. Int iaer ons heeren M.CCCCC. Ende xiiij'. Anderzijds geven de colofons wel soms een dag en maand aan, maar geen jaartal. Nu weet men dat Z. Bertken in 1514 gestorven is. Wanneer Kronenberg voor de twee leidse drukken stond, noteerde zij:

Nu zijn er twee en misschien drie mogelijkheden. Of 1516 is een drukfout voor 1514. Met een verwisseling van één cijfer wordt xvi tot xiv. Maar aangezien Seversz. ...de Romeinsche 4 nooit door iv, maar

altijd door iij weergaf, is dit niet heel waarschijnlijk. De andere mogelijkheid is, dat Seversz. met het jaartal 1516 niet het sterfjaar van Bertken, maar het jaar van zijn uitgave heeft bedoeld... Men zou ook nog kunnen meenen, dat Jan Seversz. zich vergist heeft en geloofde, dat Suster Bertken in 1516 gestorven was, doch bij een gebeurtenis van zoo recente datum is een dergelijke vergissing bijna uitgesloten (*Het Boek*, 1925, p. 214).

Bij haar ontdekking van het utrechtse exemplaar merkt zij op :

Doch ook de eerste Leidse editie... heeft, precies als hier bij Seversz. ... 1516. Een drukfout van Berntsz., klakkeloos overgenomen door Seversz. ? Of heeft Berntsz. er misschien het jaar van zijn uitgave mee bedoeld ? (*Het Boek*, 1949-51, p. 277).

Moeten wij blijven bij deze vraagtekens ? Wij menen dat de beschouwingen van Kronenberg elementen voor een positief antwoord bevatten. Wanneer wij de tekst van het incipit lezen, kunnen wij dat jaartal niet anders verstaan dan als het sterfjaar van Z. Bertken. Dat was de bedoeling der opstellers van het incipit; zo heeft de drukker het ook begrepen bij zijn eerste druk, die, naar wij mogen veronderstellen, nog in 1514, nog in het sterfjaar van Z. Bertken het licht zag. Onze veronderstelling berust op de volgende bedenking. Wij constateren, dat geen enkele gekende druk van A in het colofon het drukjaartal opgeeft, wel de dag en de maand der uitgave. Deze handelwijze wordt aannemelijk en krijgt betekenis, wanneer een jaartal in het boekje reeds voorkomt en de drukker bedoelt nog in het zelfde jaar zijn uitgave te laten verschijnen. Welnu het incipit geeft 1514 als sterfdatum van de schrijfster en de drukker voert zijn plan uit, om haar boekjes nog in dat zelfde jaar uit te geven. Zo menen we dat een eerste druk te Leiden verscheen, nog in het sterfjaar van Z. Bertken, met de omstandige vermelding van *Utrecht* enz. (niet *in onze stad*...) en van de precieze datum : 1514, zodat men psychologisch begrijpt dat Jan Seversz. meende te volstaan met het vernoemen van dag en maand in het colofon, om zijn druk passend te dateren.

Bij de herdruk was de situatie psychologisch enigszins anders. Het colofon samenbrengend met het jaartal van het incipit, heeft de zetter het jaartal uit zijn verband gerukt en het opgevat als het jaartal van de druk. Zo achtte hij het zijn plicht dit te veranderen in 1516, datum van zijn druk. Deze wijziging voerde de zetter in Utrecht door op eigen hand; misschien ook deze uit Leiden 1516, al kan deze daartoe verleid zijn geworden door zijn utrechtse concurrent, waarvan hij het nieuwe incipit onder ogen

kreeg. Al verdraaide men daarmee kennelijk de oorspronkelijke bedoeling van het incipit, gaf men dus in 1516 hieraan de zin van het drukjaar, niet alsof men meende dat Z. Bertken in 1516 gestorven was. Anderzijds heeft men slaafs het eerste colofon nagevolgd, in aansluiting bij het gewijzigde jaartal.

De leidse zetter van 1518 heeft ingezien dat met het jaartal 1516 geknoeid was geworden, en heeft daarom het incipit volgens de oorspronkelijke zin hersteld : 1514, evenwel zonder het colofon volgens de nieuwe omstandigheden aan te passen, bij zoverre dat de druk ongedateerd bleef. — Men ziet hoe de menselijke handelwijze vol inconsequenties steekt...

Uit het voorgaande mogen wij met voldoende waarschijnlijkheid besluiten, dat Jan Seversz. reeds in 1514 een eerste druk van Z. Bertken's boekjes liet verschijnen en dat deze in 1516 nagevolgd werd enerzijds door J. Berntsz en anderzijds door een tweede druk te Leiden (de nu als oudst bekende), die elk op zijn manier de tekst, gedeeltelijk slecht weergaven. In hoofdzaak moeten wij de druk van Utrecht zien als afhankelijk, zowel voor de tekst als voor de houtsneden, van die eerste leidse druk.

III. NIEUW ONDERZOEK NAAR DE STRUCTUUR VAN ZUSTER BERTKEN'S PASSIEBOEKJE.

Onder de titel « Zuster Bertkens Passieboekje ⁵ » heeft Dr. K. Meeuwesse een onderzoek ingesteld naar de structuur van voornoemd werkje. Daarbij confronteert hij de laatste uitgave er van door dr. van de Graft 1955 met mijn bespreking hiervan. Hieraan knoopt hij met veel sympathie enkele aanmerkingen en aanvullingen vast. Met evenveel sympathie willen wij in deze derde bemerking hiertegenover onze gedachte bepalen, in de hoop uit de voorafgaande studies een vernieuwd inzicht te krijgen in de structuur van Zuster Bertken's Passieboekje.

In zijn inleiding verklaart Dr. Meeuwesse :

Het is dan ook niet mijn bedoeling hier het vraagpunt van de authenticiteit van de rubricering en de vermelding der getijden aan de orde te stellen en in verband daarmee een antwoord te geven op de vraag of de Utrechtse edities als *editiones principes* beschouwd mogen worden ⁶.

(5) Verschenen in *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. Dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, 1959., p. 208-221.

(6) Dit was wel een substantieel thema van de recensie, die ik in voornoemd artikel aan de uitgave van Dr. van de Graft wijdde. Ik toonde de superioriteit van de leidse tekst t.o.v. de utrechtse aan. Daaruit besloot ik dat de leidse tekst niet herdrukt werd naar de utrechtse, maar naar een vroegere legger (druk- of handschrift?). Ik meen niet dat deze stelling tegengesproken werd. In de voorgaande bladzijden werden mijn stellingen aangevuld van uit andere gezichtspunten.

Wat ik in dit opstel voor onze vriend Enklaar wil proberen, is na te gaan, of die rubricering en die aanduiding der kerkelijke uren beantwoordt aan de structuur van Bertkens passieboekje : aan de structuur van het boekje als geheel en van de delen waaruit het is samengesteld (*a.c.*, p. 210).

1. Een eerste punt van zijn betoog (p. 210-2) betreft de aard zelf van het boekje. Met mij karakteriseert Meeuwesse het werkje als *passieboekje* : dit op grond van de eigenlijke inhoud er van, nl. de getijden der passie, terwijl 'de functie der inleiding ...zo duidelijk is als maar kan: voorbereiden op de overweging van de eigenlijke passie. Er kan geen twijfel aan bestaan, of Bertkens eerste boekje is, zoals het incipit aankondigt, een passieboekje in de strikte zin van het woord' (*a.c.*, p. 212) ⁷.

2. Een tweede punt (*a.c.*, p. 212-5) raakt de waarde, die ik toeken aan de verschillen tussen L en U in zake de *rubrieken* wanneer S. het passieboekje op grond van zijn 'thematische structuur' als *getijden der passie* karakteriseert. Niemand zal er aan denken, dit karakter te ontkennen. De vraag is alleen, hoe men dit herkent. Ik schreef :

Het incipit der passieoefening zegt formeel dat deze is 'geordineert nae dye getyden der heyliger kerken'. Welnu de rubrieken in <U> vermelden nergens deze getijden, zodat men, buiten het incipit, niet eens aan een dergelijk schema zou kunnen denken. Zij geven trouwens ook bijna nergens de rubriek van het gebed, zich enkele malen vergevoegend met de aanduiding 'ghebet'. Nu kan ik moeilijk aannemen, dat dit oorspronkelijk op S.B. teruggaat' (*Ons Geestelijk Erf*, 1956, p. 285).

Het valt te betreuren, dat S. over deze woorden gestruikeld is en ze zo erg in zijn betoog heeft betrokken, ja wellicht de ontwikkeling van zijn bewijsvoering van zijn oorspronkelijke bedoeling liet afbrengen, al beweert hij de authenticiteit van incipit en rubrieken niet te willen beschouwen. Nu herinnert S. mij met uitgebreide eruditie aan het traditioneel schema, 'om zowel de

(7) Deze instemming is voor mij hoofdzaak. S. laat mijn argumentatie gedeeltelijk afhangen van de oorspronkelijkheid van het incipit uit A (p. 211). Feitelijk had ik hieraan geen aandacht gegeven, om alleen de authenticiteit der rubrieken aan te tonen (mijn artikel p. 285). Zie verder. Hoe ik nu het incipit opvat, heb ik hierboven nader bepaald. De woorden '...geordineert ...der h. kerken' zie ik als 'authentisch', omdat ik meen dat de bezorgers der drukjes, die het incipit als geheel opstelden, ze ontleenden aan de 'oorspronkelijke' inhoudstafel, opgesteld door de kopiïsten van *Suster Bertkens boeck*, waarin in hoofdzaak de 'oorspronkelijke' rubriek van de passieoefening opgenomen werd. Men ziet ten slotte waar het op aankomt.

meditaties over het lijden des Heren als de overwegingen van de smarten van Onze Lieve Vrouw te ordenen volgens de getijden' (*a.c.*, p. 212). En inderdaad wat wij daaruit leren, klopt volmaakt met de methode van Z. Bertken, nl. *de stofverdeling der passie in 7 overwegingen*, m.n. de gevangenneming tot de graflegging. En hieruit reeds besluit hij, aanschakelend bij mijn hierboven aangehaalde gedachtengang :

Dat men zonder dit incipit niet aan een indeling volgens de kerkelijke uren zou kunnen denken, is toch beslist onjuist... (*ib.*, p. 212)... Als ook de aanhef van het incipit voor rekening van de drukker komt, dan heeft de man niets anders gedaan dan melding maken van iets wat voor hem evident was. Ook zonder incipit, ook zonder aanduiding van de getijden begreep⁸ alleen uit het schema, alleen uit de thematische structuur van Bertkens passieboekje, dat het volgens het kerkelijke officie geordend was. De Leidse drukker voorzag ook gemakkelijk genoeg zes oefeningen van voorstellingen uit de passie⁹... Het kostte hem niet, houtsneden met zulke geijkte voorstellingen bezat hij reeds¹⁰. Ze zijn ook duidelijk verwant aan de houtsneden (acht in getal) die in de Utrechtse editie de passie in beeld brengen¹¹. Ze vallen, naar mej. Kronenberg reeds opmerkte, geheel binnen het kader van de overbekende illustraties in de devotieboekjes uit die tijd¹² (*ib.*, p. 213-4).

Hoe wij deze woorden ook moeten verstaan, wij willen aannemen dat S. daarmee de authenticiteit van incipit en rubrieken niet in twijfel trekt. En daarom hoeven wij zijn argumetatie ook niet te toetsen; maar uitgaande van de traditie die zijn eruditie in het licht stelde, willen wij juist andersom redeneren : aan-

(8) Men ziet hoe S. bij deze redenering uitgaat van de stelling, dat de druk van Jan Berntsz. (die rubrieken in kwestie mist) oorspronkelijk zou zijn, terwijl Jan Seversz. hem zou overgenomen hebben, mitsgaders toevoeging van de rubrieken op grond van de gemakkelijk te ontdekken 'thematische structuur van het passieboekje'. Ook die voorstelling mogen wij na het voorafgaande ter zijde laten, om alleen aandacht te hebben voor de thematische structuur.

(9) De aandachtige lezer zal wel begrijpen, dat het illustratie-materiaal ons niet er over inlichten kan, of de tekst een passieverhaal is dan wel passiegetijden, of hoe hij gestructureerd is. Uit de tekst weet natuurlijk iedereen dat het over de passie gaat, en dit volstaat om de illustratie te kiezen.

(10) S. verwijst in de voetnoot naar 'een mededeling van Boekenoogen aan Joanna Snellen', p. xxii (nl. haar heruitgave 1924). Hier is blijkbaar een vergissing in het spel. Boekenoogen zowel als Snellen spreken ter plaatse alleen over de titelhoutsnede (: geknielde non - S. Katherina). — Uit onze voorafgaande uiteenzetting is intussen gebleken dat de passie-houtsneden wel degelijk reeds vroeger in het bezit van J. Seversz. waren of althans dat zij oud en versleten waren in 1516, wanneer J. Berntsz. ze zou laten nasnijden. Natuurlijk belicht dit in niets de thematische structuur van het passieboekje.

(11) De vaagheid in deze uitspraak moeten wij niet meer ophelderen na onze bewijsvoering omtrent de afhankelijkheid van U t.o.v. L.

(12) Hoe voelt S. niet dat dergelijke beschouwingen met het getijdenkarakter of de authenticiteit der rubrieken niets te maken hebben? Hij lijkt al te zeer afhankelijk van de gegevens van Kronenberg en van de Graft.

gezien het passieboekje volgens het getijdenschema is opgebouwd, zouden wij daaruit juist besluiten, dat dit schema tot uiting moet gebracht worden, en wel uiteraard, wanneer dit zakelijk uit de tekst zelf niet blijkt, *door incipit en rubriek*. Mijn argumentatie betreft niet de vraag, of de *stofverdeling* over 7 overwegingen deze uit traditionele getijden structuur eerbiedigt, maar wel hoe die stofverdeling bovendien formeel tot getijdeneoefening wordt aangewend en hoe de lezer deze geordende stof *als getijden herkent*. Immers S. bewijst overtuigend, dat de passie-indeling in de traditionele passiegetijden overeenkomt met deze uit Z. Bertken's passieboekje. Hij vergeet evenwel één belangrijk punt, nl. dat die traditionele passiegetijden ook telkens het uur van de dag vermelden, waarop een bepaalde passiepericope eens voorviel en nu moet overwogen worden : bv. *Deus homo captus est hora matutina...* (a.c., p. 213). Welnu deze uur-vermelding gebeurt bij Z. Bertken, niet in de tekst, maar alleen in de rubrieken, die S. precies buiten beschouwing wil houden. M.a.w. Z. Bertken's passieboekje valt harmonisch met het traditioneel schema samen, wanneer men *de tekst met de rubrieken* als een oorspronkelijke eenheid van haar hand beschouwt : die twee samen vormen de thematische structuur, en niet de tekst alleen.

Daarom gaat mijn redenering, steunend op de traditie, in een richting, die aan de argumentatie van S. tegenovergesteld is. Zo zou ik deze concrete vraag willen stellen : wanneer men alle incipit en rubriek wegdenkt, waaruit blijkt dan nog de typische getijdenschema van het Passieboekje ? Immers daartoe is de stofverdeling van de passie over een aantal oefeningen toch onvoldoende. In de tekst vinden wij geen ander aanduiding van uur of getijde. Het volstaat in dit verband niet te wijzen op een gevestigde traditie, aangezien deze traditie constant de stofindeling formeel aan een uurschema koppelt. Immers zoals S. aantoot, werd de passie traditioneel volgens de getijden overwogen op het uur waarop de onderscheiden fasen eenmaal plaats hebben gehad. Al zijn gegevens zeggen ons dat deze oefening niet alleen het passieverhaal over een aantal uren (versta : zeven) verspreidt, maar ook formeel, hoe dan ook, het uur aanduidt waarop het passiedeel moet overwogen, resp. waarop het passiefait plaats heeft gehad, hetzij door optelling van de uren : *hora matutina...* binnen de tekst, hetzij door een gelijkwaardige rubriek. M.a.w. de passiegetijden worden, naar de formele eis van hun wezen en naam, gekarakteriseerd niet alleen door een passie-opeenvolging of door hun *passie-thema* (iedere passieoefening doet dat), maar

tegelijk door een uurordening, door hun *tijdsstructuur*¹³. Aldus is niet uitsluitend de stof beslissend, maar tegelijk de uitgesproken combinatie van de stof met het uurschema. Zoals S. zegt: 'Men wil de gebeurtenissen van de passie overwegen op het uur waarop ze eenmaal plaats hadden' (*a.c.*, p. 215). Er is dan ook wel enige dubbelzinnigheid in de woorden, wanneer hij zegt dat, om de aard van haar werkje aan te geven, Z. Bertken geen incipit, geen aanduiding van de uren, nodig had, of dat men zonder incipit enz. het getijdschema kan herkennen.

Hiermee willen wij alleen zeggen: wanneer hij formeel verklaart dat het passieboekje gebouwd is volgens het getijdschema, dan zien wij juist daarin een argument voor de authenticiteit van incipit en rubrieken (globaal gezien) uit de leidse drukken. Aangenomen dat Z. Bertken redactioneel haar tekst uitgewerkt heeft volgens de eis van het getijdschema, kunnen wij niet aannemen dat zij het daarom aan de scherpzinnigheid van haar lezers zou overlaten, eerst de tekst naar zijn inhoud en zijn redactionele structuur (waarover verder) te onderzoeken, om daaruit naar een analogie met het traditionele schema der getijden, te besluiten, dat het ook hier om getijden zou gaan... Neen, de loutere stofindeling der passie in 7 overwegingen, hoe traditioneel ook, is geen voldoende aanduiding voor de lezer, om hierin passiegetijden te herkennen.

3. Een derde punt uit het betoog van S. (*a.c.*, p. 214-221) betreft 'de structuur van de delen waaruit Bertkens passieboekje is samengesteld' (*a.c.*, p. 215).

a. Ik had gewezen op een tweeledigheid hierin, die ik *meditatie* en *gebed* noemde. S. stipt hierbij aan: 'In de meditatie is namelijk niet alleen reeds veel gebed gemengd, ze is bij Bertken altijd een gebed... Men doet dan ook beter niet van meditatie, maar van meditatief gebed te spreken' (*a.c.*, p. 216). Natuurlijk is meditatie gebed, zo men die woorden in hun moderne zin opneemt, maar S. vergeet hierbij de traditionele tegenstelling *lectio, meditatio, oratio, contemplatio*, die elk hun eigen wezen en wetmatigheid hebben, welke we hier wel niet hoeven uit te leggen¹⁴. Voor de zaak zijn we het dan trouwens wel eens, als men zich niet nutteloos aan woorden ergert.

b. Binnen het 'ghebet' wil S. nader onderscheiden het 'gebed van rouwmoedigheid' en het 'mystieke gebed met welbekende

(13) We gebruiken deze termen in aansluiting bij het woord van S. *thematiscbe structuur*, dat inderdaad verraderlijk is...

(14) Vgl. D. URSMER Berlière, *L'ascèse bénédictine des orgines à la fin du XIIIe siècle*. (Collection Pax, 8°, I). Paris, 1927, p. 169-233.

themata als : het gewond zijn door de minne enz.' (*ib.*)¹⁵. Zeggen we liever : het eerste gebed behoort tot de *zuiverende* weg (wij noemen het korthedshalve zuiveringsgebed of Z-gebed); het tweede behoort tot het 'innighe leven' (wij heten het 'innich ghebet' of I-gebed). Formeel wijst dit niet op een ontwikkelingsgraad van het geestelijk leven, maar op de inhoud van het gebed, die al of niet mystiek kan beleefd worden. — Zo staat het vast dat de gebedsontwikkeling in Z. Bertken's getijdenoefening in twee momenten verloopt, vooreerst als *oefeninghe*, daarna als *ghebet*, terwijl in dit laatste moment een of twee zielsbewegingen uitgedrukt worden : rouwmoedigheid of vereniging. Terwijl de eerste indeling in twee momenten constant is, lijkt de tweede schommelend¹⁶.

c. Een ander probleem, dat ik te veel uit het oog zou verloren hebben, raakt de *formele kant van de tekst* bij de bepaling van de structuur der delen, m.n. de twee hoofdmotieven: het eerste, het passiemotief: *gheen liden en mach u liden gelijc wesen* (wij noemen dit het P-motief), het tweede over wilsgelijkvormigheid: *u godlike wil ghescie in mi ewelic sonder eynde* (wij spreken van het W-motief). Men moet opmerken hoe Z. Bertken voornoemde motieven niet aanwendt als bepaalde thema's van leerontwikkeling of stofbehandeling, waaraan zij haar kerngedachten zou vastknopen, maar bijna als vastbepaalde, op zich staande, refrains of slagwoorden, die ongetwijfeld kerngedachten in haar vroomheid vormen, maar die toch niet organisch uit de passiebeschouwingen voortvloeien en er logisch en redactioneel mee vervlochten worden. Het zijn gestereotypeerde volzinnen, die een algemenere gedachte samenvatten en die als *clause* van een ontwikkelingsfase telkens aangeschakeld worden. Het is een *redactioneel procédé*.

S. wijst met klem op het functionele van deze motieven. Zij spelen 'bij de geleiding van de oefeningen een voorname rol... Overall waar één van de twee motieven verschijnt, ligt dus een grens : ofwel tussen het meditatieve en het dikwijls hierbij aansluitende rouwmoedig schuldbelijdende gebed ofwel tussen dit laatste en het mystieke gebed. In enkele gevallen fungeert het motief als grens tussen het meditatieve gebed en een deel waarin

(15) De term *mystiek* hierbij te gebruiken is niet zeer gelukkig. Iedereen moet toch weten, dat ook het 'gebed van rouwmoedigheid' mystiek kan zijn, dat ook de mystieken nog berouw hebben...

(16) In dit verband spreekt S. graag van twee- of driedigheids. Men zal toch toegeven dat de 3 verschijnselen in kwestie onderling niet op gelijke voet gesteld kunnen worden. Er is de tegenstelling *oefeninghe/ghebet*; en binnen het *ghebet* worden soms twee gebedsvormen onderscheiden. Er zijn schakeringen.

de beide andere gebedsvormen vermengd voorkomen. De motieven komen anders gezegd bevestigen, dat er drie gebedsvormen in Bertkens passieboekje te onderscheiden zijn' (*a.c.*, p. 218-9).

Wij menen dat naast deze functionele motieven (als wij die zo mogen noemen) Z. Bertken ook *idee-motieven* aanwendt. Dit zijn kerngedachten, die een gebeds- en levenshouding bepalen. Zo trof ons bij het lezen van de inleidende bladzijden het drievoudig beroep op een evangelische vrouwenfiguur, waardoor de biddende ziel zich bemoedigt om zich naar God te keren in vertrouwen. Wanneer wij hiervan uitgaan, krijgt de inleiding met één slag een zeer logische en redactionele geleiding, die zich door haar eenvoud rechtvaardigt en opdringt. Deze gedachte vormt een scharnier, die de ontwikkeling der stemmingen formeel beïnvloedt en opheft. Wanneer wij nu vaststellen dat wij een dergelijk stemmingen-curve tot driemaal toe aantreffen alleen vóór de metten, mogen wij aan dit idee-motief wel degelijk een *o r d e n e n d e f u n c t i e* toekennen, waardoor dat gedeelte een afgetekende eigen vorm krijgt tegenover de volgende getijden-oefening, en waardoor de drie opeenvolgende curven binnen dat gedeelte een opzettelijke indeling meebrengen. M.a.w. door dit idee-motief wordt enerzijds het inleidend gedeelte van het passieboekje tot aan de metten gekarakteriseerd *als inleiding* tegenover de eigenlijke oefening der 7 getijden, en anderzijds vervalt deze inleiding *in drie opeenvolgende gedeelten*. Dit brengen wij verder in schema.

Door dit idee-motief krijgt het inleidend gebed zijn eigenheid, terwijl in de getijden de gebeden gericht zijn op de toepassing van de overwogen passiestof, gaat het hier om een gebedshouding en -stemming zelf. Nl. het voorbeeld van de evangelische figuur bemoedigt de biddende om zich in vertrouwen naar God te wenden, zodat zij ondanks haar pijnlijk aangevoelde onwaardigheid tegenover de majesteit en weldadigheid Gods toch zal durven tot de Heer spreken. Daarom kan men dit wellicht karakteriseren als *gebed van vertrouwen*, waarin ongetwijfeld kerngedachten uit het zuiverings- en het *innighe ghebet* opgenomen worden.

d. Na deze beschouwingen vervolgt S. :

En nu de dubbele rubricering van de meeste oefeningen in de Leidse editie. Het is er mee gesteld als met de vermelding van de getijden in die uitgave. Ook zonder de tweede rubriek ontgaat de structuur van de oefeningen ons niet. Zij staat altijd op een grens die zich als zodanig reeds onderkennen laat door een der twee motieven, door de overgang van de wij-vorm (in het meditatieve deel) naar de ik-vorm (in de beide andere delen) of door de aanwending van de traditionele terminologie. Is die tweede doorgaans het mystieke gebed aankondigende rubriek niet van Bertken, maar van de drukker afkomstig, dan moeten

we zeggen, dat hij haar overal zuiver geplaatst heeft. Alleen echter als de oefening tweeledig is, brengt de tweede rubriek de structuur volledig tot uitdrukking. In de drieledige oefening maskeert ze die veeleer (*a.c.*, p. 219).

Ons oordeel hierover weze gelijkaardig aan wat we zeiden omtrent de hoofdrubrieken. Immers de structuur en de redactionele clausules enz. maken de bijrubrieken niet overbodig of nutteloos. De biddende lezer zal inderdaad niet allereerst de structurele en redactionele en terminologische compositie der teksten moeten hebben nagaan, om te zien, of en waar hij bv. het rouwmoedig gebed bij de terts enz. kan vinden. Hij raadpleegt daartoe de rubrieken, die een wijs schrijver juist met het oog op de bruikbaarheid en doeltreffendheid zich verplicht weet aan te brengen. Andere détails bespreken we verder.

e. Laten wij nu, gewapend met deze inzichten, de structuur van het passieboekje van dichterbij bekijken. In 1956 schreef ik :

Eén overweging + gebed (die we wellicht het best als 'eersten vesper tijd' kunnen beschouwen); één overweging + gebed 'totten eersten compleet', en daarna de oefeninghen bij de getijden van een vollen dag : 7. Alles samen negen reeksen van overweging en gebed (*Ons Geestelijke Erf*, 1956, p. 285).

Van zijn kant komt S. tot volgend eindbesluit :

Het passieboekje bestaat dus uit een inleidende oefening, acht kruisgetijden en een slotgebed (*a.c.*, p. 221).

Een nieuw onderzoek hiervan kan vruchtbaar zijn. Daartoe onderzoeken wij allereerst de inleiding tot de getijden, daarna de getijden zelf.

A. Inleiding tot de getijden.

Om wille van de overzichtelijkheid geven wij voorop een schema, waaruit de structuur van de inleidende bladzijden moge blijken. Daarna verklaren wij enkele gegevens¹⁷.

(17) De lezer vindt de verklaring omtrent de opbouw van dit schema in onze volgende uiteenzettingen. De regeltelling geschiedt volgens de ug. van Dr. van de Graft, de tekst zelf is naar de ug. van Dr. Snellen. Met < > bedoelen wij aanvullingen, waarvan wij de oorspronkelijkheid in de volgende opmerkingen aantonen.

<i>Behandelde stof</i>	<i>Uitwerking</i>	<i>Rubriek en motief</i>
I. Lof Gods voor de feiten van Jezus' leven van geboorte tot Laatste avondmaal	<p><i>a</i> Oefeninghe : Algemene beschouwing over Gods lofwaardigheid r. 13</p> <p>Bizondere beschouwing : leven en lijden van Jezus</p> <p>a. verwijderde aanloop tot het lijden :</p> <p>1. Menswording van Jezus r. 21</p> <p>2. Geboorte van Jezus r. 40</p> <p>3. Overzicht van openbaar leven r. 49</p> <p>b. nadere aanloop tot het lijden</p> <p>Judas' verraad r. 79</p> <p><i>β</i> Gebed van vertrouwen : my coemt inder gedachtenisse hoe minlic dat ghi ontfinct den rouwe... van maria magdalena r. 105</p>	<p>Een inwendige aenmerckinge der minliker wercken OHJC beghinnende vander gheboorten tot dat aventmael toe...</p> <p>P-motief</p> <p>P-motief</p> <p>P-motief</p> <p>P-motief</p> <p>Een inwendige dancheit int heimelijc stil</p> <p>(geen motief)</p>
II. Over de voetwassing tijdens het Laatste Avondmaal	<p><i>a</i> Oefeninghe omtrent de voetwassing r. 145</p> <p><i>β</i> Gebed van vertrouwen : mij coemt inder gedachtenisse dat cananeusche vrouwen r. 166</p>	<p>< Een inwendige aenmerckinge vol dancheit > vander groote oetmoedige voetwassing ons heren iesu cristi int aventmael</p> <p>(geen motief)</p> <p>< ..... ></p> <p>(geen motief)</p>

III. Na het Avond-	α Oefeninghe	Totten eersten com-
maal: de Dood-	omtrent de Doodstrijd	pleet. Een innige
strijd	r. 185	sprake tot ihesum,
		danckende hem van-
		der droefheit, ghe-
		bet ende sweetinge
		water ende bloet in
		dat hoefken
		(geen motief)
	β Gebed van vertrou-	Een verborgen vu-
	wen : mi coemt inder	rich ghebet sonder
	gedachten dat vrou-	wtspraec van buten,
	ken van samarien	seer begerende tot
		ihesum.
Z-gebed	r. 208.....	(geen motief)
I-gebed	r. 215.....	(W-motief)

1. Het schema onderlijnt zeer drastisch: a) de scherpe indeling van de gebeurtenissen: *vóór, gedurende, na het avondmaal* in drie fasen, zoals deze tot tweemaal toe formeel in de hoofdrubrieken uitgedrukt wordt; de *oefeninghe* van de 1^e fase geeft bovendien in een voorafgaande, zeer evenwichtige en sober opgebouwde, drievoudige beschouwing (telkens afgesloten met P-motief, maar zonder gebed) een algemeen inzicht in het wezen en het leven van de Godmens, die lijden gaat, als een *verwijderde aanloop* tot de passiebeschouwing. Na deze schematische behandeling wordt de *nadere aanleiding* tot de passie uitvoeriger verklaard, nl. *Judas' verraad*, als zijnde het eigenlijk voorwerp der passie-oefening. b) de tweeledigheid in de behandeling van iedere fase: a) een *oefeninghe* over het behandelde feit; β) een gebed, waarin de ziel, naar het voorbeeld van een evangelische vrouwenfiguur (*motiefmatig* aangebracht in elke fase), zich door haar kleinheids- en schuldbesef niet laat afbrengen van haar plicht om God te loven en te danken. Alleen in het gebed van de 3^e fase kunnen we een tweevoudige vorm vinden.

2. Dit schema wordt in de leidse drukken onderstreept door de hoofdrubrieken (bij de 1^e en 3^e fase) en de bijrubrieken (in 1^e en 3^e fase) bij het gebed. Wat is er wel gebeurd met de rubrieken der 2^e fase? De eerste bijrubriek verdient in dit verband onze bijzondere aandacht. Naar de inhoud past het 1e deel er van bij de eerste passus van de volgende tekst: ... *ic ... begeer ... danckbaer te wesen...*, in aansluiting bij de voorafgaande *oefeninghe*; het 2^e deel er van resumeert het tweede stuk van de volgende

tekst, die niet meer in gebedsvorm geschreven is, maar een *oefeninghe* is over de voetwassing. Bovendien valt het parallelisme op in de formulering met andere rubrieken.

Een inwendige dancherheit mit (lees <i>int</i> ?) heimelijc stil	Een verborgen vurich ghebet son- der wtspraec van buten, seer be- gerende tot ihesum (bijrubriek III. β).
< een inwendige <i>aenmerkinge</i> vol dancherheit > vander grootte oetmoedige voetwassin- ge ons heren iesu cristi int a- vontmael	Een inwendige aenmerkinge der minliker wercken ons heren JC., beghinnende vander gheboorten tot dat avontmael toe (rubriek I) Een innige sprake tot ihesum, danckende hem vander droef- heit... (rubriek bij III).

Uit dit alles besluiten wij dat de betwiste rubriek een verschrompelende versmelting is van de bijrubriek vóór het gebed na *oefeninghe* I en van de hoofdtribriek vóór de *oefeninghe* II over de voetwassing (tussen < > geven wij de gissing voor de weggevallen woorden; cursief gedrukt zijn de woorden die niet in het 1° deel voorkomen).

Ten slotte aangezien wij bij de 1° en 3° fase een bijrubriek vóór het gebed van vertrouwen vonden, hebben we alle reden om te veronderstellen, dat ook de 2° fase oorspronkelijk bij Z. Bertken een dergelijke bijrubriek bood. Zij zal gestaan hebben bij r. 166, waar de ik-vorm inzet: *Och, ic ongevallich verwerpelinc, die armoede versmaet hebbe*¹⁸...

3. Aangaande de clause-motieven, waarvan Meeuwesse het belang aantoonde, stellen wij het procédé-matig gebruik vast van het P-motief in I, *oeffeninghe* en van het W-motief in III, gebed. Ieder motief ontbreekt in II en in III, *oeffeninghe* en Z-gebed. Wij menen, dat deze afwezigheid moet verklaard worden uit de aard der zinnen, waarmee die gedeelten afgesloten zijn en die in zich reeds een clause-karakter dragen, en dus een gestereo-

(18) Een kopiist/zetter is wellicht verantwoordelijk voor de verminking der rubrieken, omdat hij de inleidende beschouwingen vóór de 'eersten compleet' als eenheid opvatte en in deze eenheid de tweeledigheid, die hij elders doorgevoerd zag, ook inbracht, enerzijds door de versmelting van de bijrubriek uit de 1° fase met de hoofdtribriek uit de 2° fase, anderzijds door het schrappen van de bijrubriek uit de 2° fase. In feite is door deze bewerking de tekst onder de huidige éne bijrubriek die alleen het gebed kan aangeven, een hybridische opeenvolging geworden van *ghebet, oefeninghe, ghebet*. Wanneer Meeuwesse zijn principes en inzichten over de structuur van het passieboekje doorgedacht had, zou hij zeker tot deze ontdekking gekomen zijn.

typeerde clausule kunnen missen. Bv. gebed bij I: *O milde god, de aerde is van uwer barmherticheit vol* (r. 144).

4. In de 3° fase kunnen wij voor het eerst de twee vormen van gebed onderscheiden, het Z- en het I-gebed, waarop S. wees. De bijrubriek komt evenwel tussen beide gebeden te staan. Aan gezien het Z-gebed zonder motief eindigt, kan de inschuiving niet gebeurd zijn op grond van het motief, zoals S. suggereert. Wij gissen dat Z. Bertken het (zeer korte) Z-gebed, redactioneel afgetekend door de overgang van de wij- naar de ik-vorm, aan gevoeld heeft als nauw aansluitend bij de *oefeninghe* (zonder enig motief), zodat zij hierin een eenheid zag, terwijl zij het tweede deel pas hierna liet aanvangen en aanduidde door de bijrubriek hier te plaatsen. Aldus is deze plaats niet logisch ver antwoord, maar wel emotief.

5. Eerst in de rubriek van de 3° fase geeft de leidse druk een vermelding, die aan de getijdenstructuur herinnert: *totten eersten compleet*. Het traditionele kader van de 7 getijden verdeelt de passiestof, van af de gevangenneming, over 7 uren, aanvangend met de metten. Dit in aansluiting bij het bijbelvers: *Septies in die laudem dixi tibi* (Ps. 118; 164), zoals bv. Ps-Beda uitdrukkelijk vermeldt (*Ons Geestelijk Erf*, 1942, p. 206). Maar in feite is de passie reeds lang vóór de metten begonnen. Daarom moest het voorafgaande in een inleiding worden vermeld: zo werd het zevenvoudig getijdenkader doorbroken en uitgebreid, bv. met een 'eersten compleet', terwijl het eigenlijk getijdenschema, aanvangend met de metten, voor de passiefeiten van af de gevangenneming te middernacht aangewend bleef. Hiervan vinden we een getuigenis bij Ps-Beda (*a.c.*, p. 208), bij Ludolphus enz. De passiestof werd overwogen nog vóór het eigenlijk getijdenschema, maar de redactionele structuur van de inleiding werd behouden. Vrij algemeen werd de doodstrijd, gezien als onmiddellijk begin der passie, in de 'eerste compleet' behandeld: dit kan slechts *reductive* een getijde genoemd worden, wijl het als inleiding blijft beschouwd worden. Ter inleiding hiervan werden de voorafgaande omstandigheden in een bondige samenvatting weergegeven (zie *Beda* t.a.p.). Men begrijpt evenwel de neiging, om aan deze omstandigheden geleidelijk meer aandacht te geven, of zelfs aan een of meerdere markante gebeurtenissen een afzonderlijke beschouwing te wijden. Zo heeft Z. Bertken de beschouwingen van de aan de doodstrijd voorafgaande feiten breed laten uitdeinen, en in een tweevoudige golf, waarin zij de stof tweeledig behandelde, zodat wij drie fasen in de inleiding ont-

dekken : *vóór het avondmaal, het avondmaal, de doodstrijd*. Het is dan ook begrijpelijk dat zij de structuur van de aldus weids opgezette maar ook uitzonderlijk lange inleiding (zo wat een derde van het boekje) moest aangeven met passende rubrieken, in aansluiting bij en als uitbreiding van de reeds traditionele rubriek : *'totten eersten compleet'* ¹⁹.

B. De eigenlijke getijden.

De eigenlijke oefening der getijden in strikte zin, die de gebedsoefening van één volledige dag bepalen, vangt aan met de metten en loopt tot de completen. De beschouwing van de tekst brengt ons tot analoge inzichten als hiervoren. Wij plaatsen een schema voorop, dat uiteraard gebaseerd is op de indeling volgens de 7 getijden en de twee- (drie-)ledige structuur van ieder getijde zoals wij dit hierna zullen verklaren en rechtvaardigen.

	<i>Indeling</i>	<i>Rubrieken</i>
I. Metten :		
a. oefeninghe	r. 253	Een inwendighe oeffeninghe te metten tijt vander vangenisse, leydinghe... ende bespottighe ons heeren J.C.
geen motief		

(19) Men ziet hieruit hoe Z. Bertken het persoonlijke en het traditionele heeft weten te verenigen. Het was haar eigen vinding, wanneer zij het leven van Jezus van zijn Menswording af tot aan de gevangenneming in 3 fasen onderbracht en daarin als leitmotiv van het gebed de beschouwing ener evangelische vrouwenfiguur uitkoos (ook in de eerste compleet) : alles werd voor haar één enkele inleidingsoefening in een drievoudige golfslag. Anderzijds volgde zij de traditie, door de doodstrijd als rechtstreekse voorbereiding op de passiestof der getijden (gevangenneming) te reduceren tot het getijdenschema : *totten eersten compleet*. Deze complexiteit heeft de kopiist/zetter niet meer ingezien (zie p. 31, n. 18). Dit herontdekt te hebben laat beter de literaire persoonlijkheid van Z. Bertken erkennen.

P.S. — Wij menen de historische verklaring van het *primum completorium* gevonden te hebben in een aandachtige lezing van de voornoemde Ps. - Beda (PL. 94, c. 562). Na de *praefatio*, onder de hoofding (is deze authentisch of van een latere kopiist, om het even : de tekst zelf zonder *primi* is betekenisvol) *Meditatio completorii*, begint de tekst : *Primo igitur a completorio est incipiendum...* om te vervolgen : *Secundo hic cogitabis... Postea cogita...* Wie nuchter lezen kan, vertaalt al dadelijk : *Vooreerst dus moeten wij met (van af) het completorium beginnen...* Ps. - Beda kent dan ook geen tweede completorium. Zijn getijden gaan van Completorium tot Vespers : zeven in getal. Helaas, men las : *van af het eerste completorium* (de fout vinden we al bij Ludolphus...). De term zelf heeft dan ...creatief (versta : misvormend) gewerkt...

- b. gebed : Z-gebed : Een devote ende vuerige be-
 W-motief geerte tot Ih.
 I-gebed :
 W-motief
- II. Priemen :
- a. oefeninghe r. 388 Te priem tijt. Een inwendich
 P-motief beclaghen met medeliden, hoe dat
 onse heere ihesus voer Pilatus
 ende herodes gebrocht wort ende
 begheert werden (?) vander io-
 den te cruceu
- b. gebed : Z-gebed : Ghebet < ? >
 W-motief r. 446
 I-gebed :
 W-motief r. 468
- III. Terts :
- a. oefeninghe r. 498 Te tercie tijt. Een inwendige
 P-motief beclaginghe met medeliden van
 dat Jh. gegeesselt... wert, dragen-
 de dat cruys op zijn scouderen
- b. gebed : Z-gebed : Tot Jhesum een vuerich ghebet
 W-motief r. 542 met beclagen ende berou onser
 grooter ondancberheit
- IV. Sext :
- a. oefeninghe : r. 600 Te sexte tijt. Een devote an-
 geen motief merken van binnen tot ihesum,
 hoe hi anden cruce genagelt
 wort...
- b. gebed : Z-gebed : Minnende dancbaryghe <quel-
 P-motief r. 624 luynghe ?> of begheerte mit ghe-
 I-gebed : bet tot ihesum
 W-motief r. 633
- V. Nonen :
- a. oefeninghe : r. 662 Te noen tijt. Een swigende
 P-motief inwendyghe oeffeninghe tot ihe-
 sum, in den cruce... bitteren doot
 stervende
- b. gebed : I-gebed : r. 709 Gebet Een vuerighe be-
 W-motief geerte tot ihesum met dancbaer-
 heit (al swigende)

VI. Vesper :

- a. oefeninghe : r. 729 Te vesper tijt. Een inwendighe
geen motief oeffeninge... hoe dat ihesus van-
den cruce gedaen wordt ende
van sijnder moeder... beclaecht
- b. gebed : Z-gebed :
geen motief r. 754
I-gebed :
geen motief r. 761

VII. Completen :

- a. oefeninghe : r. 793 Te completen tijt. Een devote
geen motief oefeninge tot ihesum, als hi be-
graven wert van sinen vrienden.
- b. gebed : I-gebed :
W-motief r. 812
- Slotgebed : Gebet
W-motief r. 827

Omtrent de gebeden staan wij voor een drievoudige moeilijkheid : ofwel ontbreekt de bijrubriek of wordt op een onregelmatige plaats ingelast, ofwel ontbreekt een of ander gebedsvorm, ofwel hebben de delen geen clausules. Meeuwesse resumeert de wisselende toestand der gebeden als volgt :

Soms sluit dit mystieke gebed onmiddellijk aan bij Bertkens rouwmoedige schuldbelijdenis. Soms ontbreekt deze laatste en volgt het dus direct op het meditatieve gebed. De oefening kan dus drieledig, maar ook tweeledig zijn. In de meeste oefeningen zijn de grenzen tussen de gebedsvormen scherp getrokken, in enkele slechts is dat niet zo. Eén keer is het mystieke gebed opgenomen in de rouwmoedige belijdenis van eigen zonden, eenmaal doet zich het omgekeerde voor, terwijl in een derde geval de belijdenis van eigen zondigheid geleidelijk overgaat in het mystieke gebed (resp. in de inleiding en de oefeningen bij de tertsen en de primen) (*a.c.*, p. 216).

Van deze feiten geeft S. geen verklaring. Anderzijds menen we dat de bijrubrieken hun waarde hebben, omdat zij door de teksten zelf gepostuleerd worden en zij ons dan ook over de teksten inlichten. Hetzelfde geldt van de clausules. Laten wij de teksten onderzoeken.

I. Bij de metten komen de 2 gebedsvormen voor. L geeft een passende bijrubriek, maar geplaatst tussen de twee. Deze voor ons bevredigende plaatsing vinden wij tweemaal in de getijden (zie hiervoor in de inleidingsoefening). Het is een feit,

dat telkens slechts één bijrubriek voorkomt, of er één dan wel twee gebedsvormen aanwezig zijn. We stellen anderzijds vast dat in beide voornoemde gevallen de *oefeninghe* geen motief biedt. Daarom vermoeden we dat Z. Bertken in deze teksten het Z-gebed aanvoelde als nauw verbonden met de *oefeninghe*, zodat zij geen motief aanbracht en ook geen bijrubriek. Zo schreef zij haar éne bijrubriek ter aanduiding van het gebedsgedeelte pas boven het I-gebed.

II. Priemen: zowel U als L geeft vóór het Z-gebed de bijrubriek kortweg: *Ghebet*. Daar wij deze bondigheid reeds in L aantreffen, is het vermoeden gewettigd, dat deze juist de aanleiding voor U was, om ze over te nemen. M.a.w. U vond in zijn legger (de vroegere, nu verlorene druk van L) de rubrieken en bijrubrieken, maar liet veel weg wegens zijn drang naar bondigheid. Wanneer Meeuwesse meent dat hier 'de belijdenis van eigen zondigheid geleidelijk overgaat in het mystieke gebed', is hij niet meer consequent met zijn eigen stelling. Wij hebben toch 2 maal een clause-motief (r. 468 en 495). Hoe moeten wij de overgangszin tussen Z- en I-gebed lezen? De uitgave leest:

... wilt mi van binnen leren, stueren, door u godlike genade selve wercken, dat u godlike wil geschie; want al mijn begeerten daer na dorsten met groten verlangen, als ic aenmercke, hoe arm, hoe seer versmaet, in hoe veel droefnissen dat gy, sachtmoedige heer, in deser ellendiger werelt om onsen wil gheweest hebt, al onse lasten dragende tot inder bittere doot. Als ic u minne tot ons aldus barnende voele, wat vroechede mach mi in desen dale der tranen dan lusten... ?

Wanneer de woorden *want... verlangen* bij de vorige zin de clause laten aansluiten, zien we hoe, in de daarop beginnende volzin, alles zich schikt tot een brede aanloop tot een affectieve ontlading eigen aan het I-gebed:

...dat u godlike wil geschie, want alle mijn begheerten daer nae dorsten met groten verlangen.

Als ick aenmercke, hoe...

als is u minne tot ons... voele...,

wat vroechede mach mi... lusten, daer... ?

III. Na de *oefeninghe* van de terts komt een uitgebreid Z-gebed, besloten met P-motief, maar formeel geen I-gebed. Meeuwesse meent dat de rouwmoedige belijdenis opgenomen wordt in het mystieke gebed. Wij zien hoe het *berou onser groter on-*

dancberheit van het begin tot het einde tot uitdrukking komt. Wij kunnen vermoeden dat deze zeer lange gemoedsuiting Z. Bertken's behoefte aan gebed reeds verzadigd had, zodat een I-gebed onnodig bleek.

IV. De *oefeninghe* bij de *Sext* eindigt (r. 624) zonder motief. Het lijkt wel dat de slotzin, die het *W*-motief suggereert (...*ende syn uwen wil onderdanich*), dit in feite nutteloos maakt. Daarop volgt het *Z*-gebed, duidelijk afgetekend door de *ic*-formule en eindigend met het *P*-motief. Voor de tweede maal vinden wij hier de éne bijrubriek *tussen* beide gebedsvormen. Zie onze redenering bij de metten.

V. Na de *oefeninghe* van de *nonen* (met *P*-motief) volgt het éne I-gebed met, volgens L, de bijrubriek : *Gebet. Een vuerighe begeerte...* Tekstkritisch is er iets niet in de haak met dat 'gebet'. Maar hoe corrigeren? Er is één gebed als antwoord op de kruiswoorden en het sterven van Jezus, dat wij het best als I-gebed vol deemoed (*wilt mi niet versmiden om mijn grote onwaerdicheit...*) kunnen karakteriseren. Wegens de emotionele aansluiting viel het *Z*-gebed weg.

VI. Na de korte *oefeninghe* (zonder motief) der *verspers* volgen, eveneens kort, een *Z*-gebed (zonder motief) en een I-gebed. Deze driedeligheid is herkenbaar op grond van de inhoud, terwijl de eigenlijke clausules ontbreken. Alleen het I-gebed eindigt in een volzin, die uiteraard clausule-matig is : *wilt mi... daer toe voegen, dat ic... mach... loven... u onbegripelike... godlike wardicheit, eewelic sonder eynde. Amen.* — De vorige delen eindigen met dusdanig affect geladen volzinnen, dat hieruit spontaan het volgend gebed opwelt, zodat een clausule de gemoedstemming zou breken. Dit laat ons zelfs toe te zeggen, dat deze organische eenheid van gevoelsuiting het (oorspronkelijk) ontbreken van de bijrubriek verklaart.

VII. De *oefeninghe* der *Completen* besluit met een clausule-matige volzin : *...ende singen vrolike sangen van hogen love, eewelic sonder eynde* (r. 812). Wanneer deze met dergelijke verhevenheid van gedachte eindigt, welt hieruit spontaan een I-gebed, zodat een *Z*-gebed ongepast lijkt. Ontbrak daarom eveneens de bijrubriek oorspronkelijk? Best mogelijk.

De laatste tekst, door de rubriek aangegeven als *Ghebet*, kunnen wij met Meeuwesse aanzien als het besluit der ganse getijdenoefening. Het is ook naar zijn inhoud trouwens duidelijk een slotgebed (*a.c.*, p. 221).

Uit onze verklaringen menen wij de volgende conclusies te mogen trekken.

1. Het passieboekje bestaat uit: a) een uitvoerige inleiding die redactioneel door Z. Bertken in drie fasen is uitgebouwd, maar die blijkbaar onder de invloed der door kopiist/zetter verminkte rubrieken uiteengevallen is, enerzijds in een inleidende beschouwing (met *oefeninghe* + gebed, waarin de 2^e fase, *oefeninghe* en gebed, aangeschakeld werd), anderzijds in een voorbereidende oefening, die reductive in het getijdenschema werd opgenomen met *oefeninghe* en gebed (*totten eersten compleet*); b) de eigenlijke 7 getijden; en c) het slotgebed.

2. De hoofd- en bijrubrieken, zoals zij in L voorkomen, zijn, globaal genomen, oorspronkelijk en hebben hun organische functie. De bijrubriek werd principieel bedoeld ter aanduiding van het gebed na de *oefeninghe*, waaruit de tweeledigheid in de uitwerking van iedere getijde rubricaal moest aangegeven worden. Het gebed heeft fundamenteel een tweevoudige golfslag, die wij als uiting resp. van het zuiverende en van het innige leven kunnen beschouwen. Een dezer twee kan wegvallen volgens de gemoeds- en inhoudsintensiteit der *oefeninghe* of de gevoelsontlading in het eerst voorkomend gebed. Naar gelang van de organische verbondenheid van het gebed met de voorafgaande *oefeninghe* kan het verband tussen de *oefeninghe* en het gebed zo nauw zijn dat de bijrubriek verlegd wordt tussen Z- en I-gebed of zelfs helemaal wegvalt.

3. Zo zien wij dat Z. Bertken tegelijk haar werkje literair planmatig wilde opbouwen (klare indelingen, bewuste opeenvolging van ontwikkeling en gemoedsuiting, redactionele middelen) en toch spontaan het ritme van haar gedachten- en gemoedsleven opvolgde, om de drang der innerlijke bewogenheid te volgen. Juist daardoor vinden wij in haar schrijftrant een gelukkige verbinding van literaire vorming en vrije natuuruiting, waaruit een menselijk en literair temperament naar voren treedt, dat wij waarderen kunnen.

Antwerpen, April 1960

De romantiek van Knut Hamsun¹

DOOR

Prof. Dr. A. BOLCKMANS

Knut Pedersen Hamsun, die geboren werd in 1859 en stierf in 1952, wordt gerekend tot de generatie der neoromantici, die in het laatste decennium der 19de eeuw aan het woord kwamen. Hoewel hij reeds op achttienjarige leeftijd debuteerde met een kleine vertelling, *Den Gaadefulde* (*De raadselachtige*, 1877), valt zijn eigenlijk debuut pas in 1888, wanneer hij een deel van de roman *Sult* (*Honger*) publiceerde in het Deense tijdschrift *Ny Jord*. In 1890 verscheen die roman dan in zijn geheel en veroorzaakte dadelijk literaire sensatie. Het omvangrijke oeuvre, dat hij daarna publiceerde, werd pas afgesloten in 1949, toen hij een boek met herinneringen uitgaf, *Paa gjengrodde Stier* (*Op overwoekerde paden*). Zijn leven besloeg bijna een ganze eeuw, zijn werk bijna driekwart eeuw. Hamsun beleefde de wereldgeschiedenis der laatste honderd jaar en overleefde zelfs de meeste beroemde tijdgenoten. Toch ontwikkelt de Duitser P. de Mendelssohn in een essay over Hamsun de stelling², dat hij eigenlijk in het tijdloze leefde en geen tijdgenoten had; hij vertoefde in een eigen, zelfgeschapen nevelige kosmos, zonder wezenlijke verbinding met de materiële wereld.

Hamsun is de meest geliefde auteur geweest en ook de meest verafschuwde auteur in de Noorse literatuur, en misschien wel in de hele wereldliteratuur. De mens is door velen gehuldigd (men moet maar een overzicht bekijken der huldeblijken bij zijn zeventigste verjaring om zich daarvan te vergewissen), en door even velen gesmaad. Zijn werk is door velen met enthousiasme gelezen, en door velen verguisd. Dat werk is reeds meer dan een halve eeuw het voorwerp van studie³; zijn menselijke houding, zijn verraad tegenover de democratie en zijn openlijke goed-

(1) Dit is de tekst van een openbare les (Aggregaat Hoger Onderwijs), gegeven op 18 november 1960 in de Aula van de Rijksuniversiteit te Gent.

(2) « Erleuchtung und Verblendung des Zerrissenen. Versuch über Knut Hamsun », in *Der Geist in der Despotie* (Berlin, 1953), pp. 17-121.

(3) Een interessante status questionis der Hamsun-studie werd gegeven door Dra A. van Marken op het 26ste Nederlandse filologencongres te Groningen in 1960.

keuring van het Nazi-regime is het voorwerp geweest van veel speculatie ⁴.

In haar status questionis heeft Dra van Marken erop gewezen, dat tot nog toe weinig aandacht is besteed aan de technische zijde van Hamsuns literaire productie. Dit geldt in de eerste plaats voor zijn romans, zonder twijfel het allerbelangrijkste deel van zijn oeuvre. Het opzet van mijn uiteenzetting bestaat erin te wijzen op de voornaamste structurelementen van Hamsuns romans.

Romantechiek op zichzelf is een onderdeel der literair-esthetische benadering van het kunstwerk, dat eerder zelden beoefend wordt. Meestal is het een begeleidend element in algemener gehouden werken, hoofdzakelijk van theoretisch opzet. Op die wijze vindt men het in de speculatief opgevatte werken van Robert Petsch, *Wesen und Formen der Erzählkunst* (Halle a/S, 1934) of Rafael Koskimies, *Theorie des Romans* (Helsinki, 1935). De voornaamste Engelse werken op dit gebied zijn: Percy Lubbock, *The Craft of Fiction* (London, 1921, 1954 ²), Edwin Muir, *The Structure of the Novel* (London, 1928), en E.M. Forster, *Aspects of the Novel* (London, 1927). Ze zijn over het algemeen zakelijker gehouden. In de U.S.A. bestaat een zeer grote belangstelling voor de technische problemen van de literatuur. Amerikaanse werken — zo b.v. T.H. Uzzell, *The Technique of the Novel. A Handbook on the Craft of the Long Narrative* (Chicago, 1927) — behandelen de romantechiek echter vaak in verband met wat in de U.S.A. genoemd wordt «creative writing», de praktische opleiding tot de bellettrie. In Scandinavië is het interessantste werk op dat gebied het compacte en ambitieus opgevatte boek *Romanens formvärld* (Stockholm, 1953) van de Zweed Staffan Björck, die blijkens de ondertitel «Studier i prosaberättarens teknik» de technische problemen in de moderne Zweedse roman discussieert, maar tegelijk op vele plaatsen de historische evolutie der vormproblemen van de roman in Zweden behandelt.

Natuurlijk worden technische problemen meestal ook aangeraakt in de algemene werken over een auteur, zij het gewoonlijk zeer vluchtig. Voor Hamsun kan men aldus hier en daar enkele opmerkingen daarover vinden in de werken van C.D. Marcus, W.A. Berendsohn, E. Skavlan, en J. Landquist ⁵. Wanneer men

(4) Zie Aasmund Brynildsen, «Svermeren og hans demoner,» in *Spektrum* (1952), pp. 159-179. Arild Haaland, *Hamsun og Hoel. To studier i kontakt*, (Bergen, 1957). Zie ook Margaret Boveri, *Der Verrat im XX. Jahrhundert*, (Hamburg, 1956). i. 134-140. Rowohlts deutsche Enzyklopedie, en het reeds geciteerde werk van P. de Mendelssohn, naast talrijke kleinere Noorse artikelen, waarvoor ik naar de Hamsun-bibliografieën verwijs.

(5) Carl David Marcus, *Knut Hamsun* (Berlin, 1926); Walter A. Berendsohn, *Knut Hamsun. Das unbändige Ich und die menschliche Gemeinschaft* (München,

echter de bibliografie over Hamsun overloopt in Øxnevad of Marstrander⁶, dan wordt men getroffen door het kleine aantal studies over technische problemen. De voornaamste zijn die van Hans Brix en die van J.W. McFarlane⁷. Een reden voor die geringe belangstelling voor vormproblemen in Hamsuns werk is wel, dat dit werk als het ware een andere wijze van benaderen schijnt uit te lokken: in de eerste plaats een psychologische, die het raadselachtige van vele van Hamsuns figuren probeert te ontsluiten⁸; en vervolgens ook een biografische, die naar verband tussen leven en werk zoekt. Daar komt bij dat vele onderzoekers het werk van Hamsun sterk affectief gebonden benaderen.

Indien we de later niet herdrukte jeugdwerken buiten beschouwing laten, heeft Hamsun 21 kleine en grotere romans geschreven. Het zijn, in chronologische volgorde van hun publicatie: *Sult* (*Honger*, 1890); *Mysterier* (in vertaling: *Mysteriën of Het raadsel*, 1892); *Redaktør Lyng* (1893); *Ny Jord* (*Nieuwe aarde*, 1893); *Pan* (1894); *Victoria* (1898); *Sværmere* (*Dweppers*, 1904); *Under Høststjernen* (*Onder de herfstster*, 1906); *Benoni* (1908); *Rosa* (1908); *En Vandrer spiller med Sordin* (in vertaling: *Con sordino, of Een zwerver vedelt gedempt*, 1909); *Den siste Glæde* (*De laatste vreugde*, 1912); *Børn av Tiden* (*Kinderen van hun tijd*, 1913); *Segelfoss By* (*De onturichten, of Segelfoss*, 1915); *Mærkens Grøde* (*Hoe het groeide*, 1917); *Konerne ved Vandposten* (*De vrouwen bij de pomp*, 1920); *Siste kapitel* (*Het laatste hoofdstuk*, 1923); *Landstrykere* (*Zwerfers*, 1927); *August* (1930); *Men Livet lever* (*Maar het leven leeft*, 1933); *Ringens sluttet* (*De cirkel gesloten*, 1936).

Dat deze werken allemaal romans zouden zijn, is door menig onderzoeker in twijfel getrokken. Vooral naar aanleiding van *Sult* wordt vaak over een novelle gesproken⁹. Daar het onbe-

1929); Einar Skavlan, *Knut Hamsun* (Oslo, 1929); John Landquist, *Knut Hamsun* (Stockholm, 1931).

(6) Reidar Øxnevad, *Norsk litteraturhistorisk bibliografi, 1900-1945* (Oslo, 1951), en het vervolg hierop *Norsk litteraturhistorisk bibliografi, 1945-1955* (Oslo, 1958). Jan Marstrander, *Det ensomme menneske i Knut Hamsuns diktning* (Oslo, 1959), met een bibliografie over de jaren 1945-1958 op pp. 69-82.

(7) Hans Brix, «Knut Hamsuns Jeg-Bøger,» in zijn *Gudernes Tungemaal* (København, 1911), pp. 183-188, en «Den sidste Glæde. En Studie i Knut Hamsuns Teknik,» in *Litteraturen*, ii. (1919-1920). 273-278. James W. McFarlane, «The Whisper of the Blood: a Study of Knut Hamsun's Early Novels,» *PMLA*, lxxi (1956). 563-594.

(8) Het voornaamste werk daarover is dat van de arts Trygve Braatøy, *Livers cirkel. Bidrag til analyse av Knut Hamsuns diktning* (Oslo, 1929, 1954²), die de Freudiaanse opvattingen toetst aan het werk van Hamsun. Verwijzingen naar dit boek betreffen steeds de tweede uitgave.

(9) O.a. door Landquist, *Knut Hamsun*, p. 87, en door Hilma Borelius, *Die nordischen Literaturen* (Potsdam, 1931), p. 144. Dat Hamsun zelf in een paar

gonnen werk is, in een paar woorden een definitie van een roman te willen geven, zal ik het genre-probleem hier terzijde laten. Slechts dit zou ik willen opmerken : de vorm, die Hamsun in zijn eerste werken gebruikt, wijkt vrij aanzienlijk af van wat zich als roman in Noorwegen had ontwikkeld in de decennia daarvoor; later echter benadert Hamsun deze vorm weer.

Een groot aantal van deze werken hangen min of meer nauw samen. Vele ervan worden in vertaling gepresenteerd als dubbelromans : *Børn av Tiden* en *Segelfoss By*; of trilogieën : de Wandrertrilogie, zoals de Duitsers de drie romans *Under Høststjernen*, *En Vandrer spiller med Sordin* en *Den siste Glæde* noemen; of de Augusttrilogie, die *Landstrykere*, *August* en *Men Livet lever* omvat. Slecht deze laatste wordt in Noorwegen zelf als trilogie bestempeld. In feite is de samenhang van deze romans meestal niet zo nauw, dat we ze kunnen karakteriseren als dubbelroman of trilogie, in de zin dat we dat kunnen doen voor b.v. Sigrid Undsets *Kristin Lavransdatter* of *Olav Audunssøn*. We kunnen ze beter met de term van Marcus aanduiden als « freie Zyklen ¹⁰ ».

Zo horen *Pan*, *Benoni* en *Rosa* samen; ook *Sværmere* hoort in zekere mate bij die drie. *Pan* vertelt over luitenant Glahn, de jager, die in een plaggenhut woont ergens in Noord-Noordwegen, en een ongelukkig liefdesavontuur beleeft met Edvarda Mack, de dochter van een machtig koopman uit die streek. *Benoni* en *Rosa* spreken over dezelfde koopman Mack, die weer niet de hoofdpersoon is, maar toch wel een opvallender rol speelt. Tussen deze laatste twee romans bestaat er een nauw verband, dat ons toelaat *Rosa* als een rechtstreeks vervolg van *Benoni* te beschouwen. *Benoni* eindigt als volgt :

Vaaren kom og Macks Datter Edvarda steg iland fra Postskibet. Men det er en anden Historie og en anden liten Bok som heter Rosa.

De lente kwam en Macks dochter Edvarda ging aan land van de postboot. Maar dat is een andere geschiedenis en een ander boekje dat Rosa heet ¹¹.

brieven uit 1890, aan G. af Geijerstam en G. Brandes (zie *Knut Hamsun. Briefe* (Eingeleitet und herausgegeben von Tore Hamsun. München, z.j.), pp. 85 en 91), te kennen gaf dat *Sult* geen roman was, moet wel beschouwd worden als een poging van de auteur om aan te duiden, dat hij iets nieuws in het verhalende genre bracht.

(10) *Knut Hamsun*, p. 86.

(11) S.V. v. 207. Alle verwijzingen betreffen de *Samlede Verker* (Oslo, 1934 ⁴) in 17 delen en volgen in mijn tekst onmiddellijk op de citaten. De vertaling is van mij.

Wanneer men de techniek der twee boeken bekijkt, merkt men dat de samenhang weer niet nauw is, want *Rosa* is in de ik-vorm geschreven, *Benoni*, in de hij-vorm.

In *Sværmere* treedt ook een koopman Mack op, en in *Benoni* horen we over hem dat hij een broer van de vorige zou zijn. Die twee broers lijken zo sterk op elkaar, in opvattingen en gedragingen, dat we geneigd zijn ze voor dezelfde persoon te houden.

De zwerver-cyclus wordt samengehouden door de ik-figuur, die in de drie boeken optreedt. Maar enkel de eerste twee boeken kunnen als vervolgen beschouwd worden: het zijn twee romans over de ik-figuur, een zwerver, en zijn vriend Lars Falkberget, die de huwelijks tragedie van Kapitein Falkenberg meemaken. De derde roman handelt over een heel ander thema, maar het is dezelfde ik die schrijft. Op een hoeve, waar hij is heengetrokken, is die ik de getuige van de belachelijke en minderwaardige houding van toeristen, die volgens hem de natuur beginnen onveilig te maken.

Børn av Tiden en *Segelfoss By* hangen tamelijk nauw samen, hoewel het weer de uiterlijke omstandigheden zijn, die de boeken bijeenhouden en niet een samenhang van thema of voortlopende karakterontwikkeling. De eerste roman behandelt de teleurgang van een herengoed, *Segelfoss*, en de levenstragedie van de laatste bezitter, Willatz Holmsen de derde. De tweede beschrijft het ontstaan van een nieuw stadje. De nevenfiguren van de eerste roman treden in de tweede op de voorgrond.

Een laatste groep, de August-trilogie, wordt samengehouden door één figuur: de zwerver en duivelskunstenaar August. Maar in het eerste boek, *Landstrykere*, staat eigenlijk Augusts vriend Edevart in het centrum. Het boek eindigt met een opmerking over Edevart: « Han kom ikke igjen — paa længe ». (S.V. xiv. 436. Hij kwam niet terug — in vele jaren.) Wanneer hij 20 jaar later terugkomt in het volgende deel, *August*, is hij maar een onbeduidende nevenfiguur. Dat deel, evenals het laatste, *Men Livet lever*, handelt over de intocht van het moderne leven in een afgelegen bocht ergens in Noord-Noorwegen. Tegen het einde van het tweede boek verdwijnt Edevart, hij is weggeroeid; zijn boot is aan land gedreven, hij komt niet meer terug. Het derde deel zet tegelijk gedeeltelijk *Segelfoss By* voort, en rondt op die manier de geschiedenis van *Segelfoss* en van August af, August die op het einde van het boek om het leven komt.

Vooraleer we nu de componenten van de wereld van deze romans in ogenschouw nemen, moeten we eerst aandacht besteden aan de aanwezigheid van de auteur in die wereld.

Zes van de 21 romans van Hamsun zijn in de eerste persoon geschreven. Het zijn : *Sult*, *Pan*, *Rosa*, *Under Høststjernen*, *En Vandrers spiller med Sordin* en *Den siste Glæde*. Nu kunnen we natuurlijk niet zonder meer de ik-figuur uit die boeken met de auteur identificeren. Maar in *Sult* en in de drie zwerver-boeken mogen we uit wat de auteur zelf meedeelt aannemen, dat de ik inderdaad de auteur is. In *Sult* is de held naamloos, maar wat over hem wordt meegedeeld : zijn leeftijd, zijn beroep, of liever zijn gebrek aan beroep (hij probeert het als journalist en auteur), dat hij een bril draagt, enz., klopt helemaal met wat we over de auteur zelf weten. In de zwerver-boeken kunnen we ons zelfs aan zijn eigen woord houden : in *Under Høststjernen* noemt hij zich bij naam : Knut Pedersen (S.V. viii. 183); in *Den siste Glæde* zinspeelt hij tamelijk duidelijk op zijn auteurschap (S.V. ix. 64). Bovendien klopt ook de leeftijd van de zwervende ik met die van de schrijver.

In de overige twee boeken, *Pan* en *Rosa*, is de vorm van de eerste persoon eerder een technische kneep. De geschiedenis van luitenant Glahn wordt gesitueerd in 1855, en wordt voorgegeven herinneringen te zijn, die opgeschreven werden twee jaar later. Een epiloog *Glahns Død* draagt als ondertitel « Et Papir fra 1861 » en is het relaas over de dood van Glahn : hij wordt door een vriend neergeschoten, en deze vriend vertelt die epiloog ook in de ik-vorm. Nagaan in hoever deze tweevoudige ik-persoon tot de auteur mag herleid worden, zou hier te ver leiden, maar ik meen te mogen aannemen, dat we hier van persoonlijkheids-splitsing zouden kunnen spreken, en dat de ik ook mag teruggebracht worden tot de auteur.

In *Rosa* is de ik-vorm helemaal een literaire truc. De ik is een 22-jarige student, Parelius, en de visie van het boek is inderdaad die van een jongeling : hij is erg onzeker en hij richt zich in zijn opinies over de mensen steeds naar wat anderen zeggen. Door *Rosa* wordt hij als een kind behandeld, en in zijn verliefdheid ergert hem dat duchtig, daar zij maar een zevental jaar ouder is dan hij.

Zoals Hans Brix reeds aanduidde¹² verschilt Hamsuns ik-roman van de dagboekvorm of andere ik-vormen, waar de ik de gebeurtenissen meeleeft en z.g. ook niets weet over het verloop der geschiedenis. Hamsuns boeken in de eerste persoon houden de fictie vol achteraf opgeschreven te zijn; het zijn dus herinneringen en ze bewegen zich, om de woorden van Brix te gebruiken «mellem

(12) In « Knut Hamsuns Jeg-Bøger, » in zijn *Gudernes Tungemaal*, p. 183 e.v. Het citaat op p. 183.

Menneskenes klart formulerede ydre Væsen og offenkjendige Tænke-maade paa den ene Side og de ganske underbevidste aandelige Foreteelser paa den anden Side» — (tussen het duidelijk geformuleerde uiterlijke wezen en de normale manier van denken van de mens aan de ene kant, en de volledig onderbewuste geestelijke fenomenen aan de andere kant.)

Maar er is nog iets anders, waar ik opmerkzaam op wil maken. Slechts in twee van die zes boeken is de ik-figuur de hoofdpersoon : in *Sult* en *Pan*. In de overige vier is hij toeschouwer. In het eerste boek van de zwerver-cyclus, *Under Høststjernen*, een toeschouwer die nog enigszins actief optreedt en in een soort van handeling betrokken is; in de overige twee staat hij er passief bij. In de evolutie van Hamsuns techniek betekent die toeschouwer-rol van de ik-persoon een overgang naar de hij-vorm. Na *Den siste Glæde* gebruikt Hamsun de ik-vorm inderdaad niet meer. Daar die zwerver-cyclus handelt over de moeilijkheden van het oud-worden, de complexen van de vijftigjarige, moet deze overgang samenhangen met de overgang van actief beleven van het leven tot aanschouwen bij het leven.

In die laatste ik-roman *Den siste Glæde* komt ook een aangesproken persoon voor, die we alleen als « du » (jij) en als « lille Ven » (vriendje) leren kennen (S.V. ix. 9, 11, 19, 23, 181, 182, 183). In het eerste hoofdstuk staat zelfs een aanduiding van een dialoog tussen ik en jij over de vreugden van het leven in het woud. De eerste indruk die men opdoet, is dat de auteur de stadsmens toespreekt, maar bij nader overdenken rijst het vermoeden, dat hij veeleer zijn alter ego toespreekt, de stadsmens die hijzelf ook was, en die hij nu achtergelaten heeft om de bossen in te trekken, zoals hij het in de eerste zin van het boek zegt : « Nu har jeg gaat ind i Skogene » (S.V. ix. 7. Nu ben ik de bossen ingetrokken). Zekerheid krijgen we niet, maar daar we ook op andere plaatsen in Hamsuns werk op persoonlijkheidsplitsing stoten, mogen we voor de waarschijnlijkheid van deze interpretatie opteren.

De overige romans zijn dus in de hij-vorm gepresenteerd. Ook hier hebben we met een reeks nuanceringen van die vorm af te rekenen. In de eerste plaats zouden we kunnen spreken van een gecamoufleerde ik-vorm. Dit geldt voor *Mysterier* en *Victoria*. McFarlane heeft in zijn studie over de vroege romans van Hamsun geargumenteed, dat die alle handelen over aspecten van het onderbewuste, en daarbij kan alleen dat van de auteur zelf in aanmerking komen. Dat had trouwens Braatøy in zijn boek reeds duidelijk gemaakt. Deze laatste bewijst ook dat de hoofdpersoon van *Mysterier*, Johan Nilsen Nagel, en het andere belangrijke

personage, de gebrekkige Minutten, de nar van het stadje waar Nagel aankomt en zijn merkwaardige geschiedenis beleeft, twee facetten van één persoonlijkheid uitbeelden. Weer persoonlijkheidssplitsing! Dezelfde Braatøy interpreteert *Victoria* als een dagdroom¹³. Daar we nu weten dat Hamsun zelf op 27.9.1898 aan zijn Duitse uitgever A. Langen schreef, dat *Victoria* bedoeld was als een pendant voor *Pan*¹⁴, dan kunnen we ook in die roman een gecamoufleerd ik-verhaal zien.

Bij de bespreking der ik-romans wees ik op de verschuiving in de rol van de ik-figuur: van hoofdacteur tot toeschouwer. In de hij-romans merken we iets dergelijks op: een toeschouwer-figuur, te identificeren met de auteur, die na een aantal romans verdwijnt. Iedereen die wat belezen is in Hamsuns romans, herinnert zich ongetwijfeld, dat in vele ervan geheimzinnige figuren voorkomen. De beroemdste is wel de afgezette lensmann (veldwachter) Geissler, uit *Markens Grøde*. Hij duikt bij bepaalde gelegenheden op, grijpt in de handeling in met woorden en daden, verdwijnt weer, komt weer. Vele malen in het boek. Hij is ongetwijfeld de boeiendste figuur uit het boek, één der boeiendste uit heel Hamsuns oeuvre trouwens. Het boeiende en tevens mysterieuze van die figuur komt voort uit het feit dat Hamsun hem tot een absoluut toeschouwer maakt, ik bedoel: hij treedt op, handelt, praat en verdwijnt. Verklaringen daarvoor worden nooit gegeven; nooit krijgen we een kijk in het binnenste van deze man, zoals dat voor alle andere personages het geval is. Hij lijkt aan alle draadjes te trekken, en hij is de spreekbuis van de auteur, dat voelen we duidelijk. Maar mogen we hem identificeren met de auteur? Ja, ook dat! In de grote toespraak die Geissler houdt voor Isaks zoon Sivert op het eind van het boek, en waarin hij de lof zingt van het pionierswerk van Isak en zijn familie, zegt hij op een gegeven ogenblik:

Jeg husker alt. Jeg husker fra jeg var halvannet Aar : jeg stod og svaieit paa Laavebroen paa Oppigard Garmo i Lom og kjendte en bestemt Lugt. Jeg kjender den Lugt endda. (S.V. xi. 334. Cursivering van mij.)

Ik herinner mij alles. Ik herinner me alles van toen ik anderhalf jaar was: ik stond te zwaaien op de toegangsplanken tot de schuur op *Oppigard Garmo in Lom*, en ik rook een bepaalde lucht. Ik ruik die lucht nog.

(13) Respectievelijk *Livets cirkel*, p. 75 en p. 98.

(14) Zie McFarlanes citaat uit een onuitgegeven brief: «The Whisper of the Blood», *PMLA*, lxxi (1956). 590.

Knut Pedersen werd geboren te Lom in het Gudbrandsdal op de hoeve Garmostrædet, de hoeve van zijn moederlijke grootouders. Slechts drie jaar na Knuts geboorte verhuisden zijn ouders naar Hamarøy in Noord-Noorwegen, waar de vader de hoeve Hamsund kocht, waarvan de auteur zijn naam afleidde¹⁵.

Na *Markens Grøde* verdwijnt ook deze incarnatie van de auteur. Maar in de romans daarvoor komt ze vaak voor. Dergelijke figuren zijn b.v. Leo Høibro in *Redaktør Lynge*, waar men duidelijk voelt, dat de auteur nog niet zeker is van zijn techniek. Af en toe ontsnappen hem korte opmerkingen, die de figuur van binnen uit belichten. Met de verlopen huisonderwijzer Coldevin uit *Ny Jord*, de volgende roman, is dat reeds niet meer het geval. Die zien we alleen handelen en die horen we alleen praten. Hetzelfde geldt voor de telegrafist Baardsen uit *Børn av Tiden* en *Segelfoss By*. Wanneer men nu bedenkt dat *Børn av Tiden*, *Segelfoss By* en *Markens Grøde* de drie romans zijn die onmiddellijk volgen op de laatste ik-roman, dan merkt men dat de ik-figuur als toeschouwer is veranderd in een hij-figuur als toeschouwer en dan volledig is verdwenen. Na *Markens Grøde* staan alle figuren los van hun auteur.

Met de interpretatie van deze figuren zijn we gekomen bij de perspectieven, die de auteur aanlegt in zijn verhaal. Hij is alwetend en hij staat boven zijn figuren. Maar Hamsuns speciale techniek bestaat erin zich als half-onwetend voor te doen.

Een goed voorbeeld van deze houding vinden we in de episode van de overval op het postkantoor uit *Konerne ved Vandposten*. Nadat in hoofdstuk 6 van het tweede boek de overval op de postmeester verteld is, en we vernomen hebben wie die gepleegd heeft, gedraagt de auteur zich in het volgende hoofdstuk alsof hij dat alles niet meer weet. Hij vertelt over het onderzoek, over verdachten enz. zonder terug te komen op zijn verklaringen van het vorige hoofdstuk. Dat die hele houding slechts een voor-gewende onwetendheid is, voelt de lezer, omdat hij met zijn wetenschap uit het vorige hoofdstuk de woorden van de auteur anders kan interpreteren. Zo ontstaat er als het ware een dubbel plan in het verhaal: de eigenlijke samenhang, en de uiteenzetting van de schrijver, die allerlei elementen bijeenbrengt die ook een beeld van de gebeurtenissen geven, maar een onvolledig beeld, zoals een waarnemer het krijgt, wanneer hij slechts over enkele gegevens beschikt en niet over de samenhang van alle feiten. Het is uit het spel van deze beide plans, dat de veel geroemde ironie van Hamsun ontstaat.

(15) Op deze samenhang heeft Trygve Braatøy reeds gewezen: *Livets cirkel*, p. 119.

Een zelfde houding van halve onwetendheid treffen we aan, wanneer de auteur telkens en telkens weer vragen stelt over de samenhang der gebeurtenissen, en dan zelf een verklaring suggereert, waarbij het woord «misschien» gevoegd wordt. De eerste bladzijde van *Markens Grøde* beschrijft de tocht van Isak over de moerassen en bossen van het hoogland. Eerst krijgen we een korte beschrijving van het pad over de verlaten vlakke, dan van de man :

Manden er stærk og grov, han har rødt Jærnskjæg og smaa Ar i Ansigtet og paa Hænderne — disse Saartomter, har han faat dem i Arbeide eller i Strid? Han er *kanske* kommet fra Straf og vil skjule sig, han er *kanske* Filosof og søker Fred, men ialfald saa kommer han der, et Menneske midt i denne uhyre Ensomhet. (S.V. xi. 7. Cursivering van mij.)

De man is sterk en grofgebouwd, hij heeft een roestrode baard en kleine littekens in het gezicht en op de handen — die littekens heeft hij die uit de arbeid of uit de strijd overgehouden? Hij heeft *misschien* een straf uitgezeten en wil zich verbergen, hij is *misschien* een filosoof en zoekt rust, maar in ieder geval daar komt hij, een mens te midden van die geweldige eenzaamheid.

Het citaat dat ik hier aangehaald heb, is een goed voorbeeld van wat Olav Storstein in zijn essay over Hamsun noemt : het vogelperspectief¹⁶. De auteur lijkt zijn mensen vanop grote afstand waar te nemen, ziet ze bewegen, handelen en praten, maar als verklaring suggereert hij alleen maar enkele mogelijkheden, zonder aan te duiden welke de juiste is.

Ook bij de weergave van de gedachten van zijn personages neemt de auteur vaak deze houding aan en dan gebruikt hij het woordje «wel», zoals tot tweemaal toe in het volgende citaat uit *Segelfoss By* :

Det skulde jeg bra ha fornødent! tænkte *vel* Lars Manuelsen for sig selv. Dissane gamle Kameraterne husker ikke paa hvem jeg er Far til, tænkte han *vel*. (S.V. x. 21. Cursivering van mij.)

En dat zou ik moeten doen! dacht Lars Manuelsen *wel* bij zichzelf. Die ouwe makkers die weten niet meer wie zijn vader ik ben, dacht hij *wel*.

Met het gebruik van dat woordje «wel» geeft de auteur te kennen, dat Lars dat waarschijnlijk gedacht heeft, maar hij geeft voor er niet zeker van te zijn.

(16) «Knut Hamsun og patriarkatet,» in zijn *Fra Jæger til Falk* (Oslo, 1950), p. 116.

Laten we nu de voornaamste componenten van deze verhalen onderzoeken : de personages, de plaats en de tijd. Daarna kunnen we enkele beschouwingen wijden aan de wijze, waarop die tot een geheel worden gestructureerd.

Wat de personages betreft, hebben we reeds heel wat kunnen vaststellen in de loop der analyse van de ik-romans en van enkele speciale figuren. Hier zullen we nu aandacht besteden aan enkele andere aspecten.

De personen die in Hamsuns romans optreden, vertonen als karakter steeds een gesloten geheel. Ze zijn wat ze zijn, wanneer we ze leren kennen, en zo blijven ze doorheen het hele boek. Een goed voorbeeld daarvan is de machtige koopman Mack, die in de drie romans *Pan*, *Benoni* en *Rosa* optreedt; in de laatste romans is een goed voorbeeld August uit de trilogie *Landstrykere*, *August* en *Men Livet lever*. In Hamsuns romans wordt geen karakterontwikkeling beschreven, er worden karakters gereveleerd. Dat geldt zowel voor de ik-figuur als voor de hij-figuur : een Nagel uit *Mysterier*, Willatz Holmsen uit *Børn av Tiden*, Isak uit *Markens Grøde*, of Oliver uit *Konerne ved Vandposten*. Er zijn daar heel weinig uitzonderingen op. De enige belangrijke is Edevart uit *Landstrykere*, die we van een levenslustige, ideeënrijke jonge man, die durft aanpakken en die het goed gaat in het leven, zien verworpen tot een futloos, nors en willoos karakter, dat zich laat drijven op de stroom van het leven. Dat is hij geworden op het einde van *Landstrykere* en dat blijft hij in *August* tot hij tegen het einde van dat boek verdwijnt.

Hamsun houdt ervan in zijn romans twee figuren als contrasten tegenover elkaar te plaatsen. Voor de vroege romans, en meer bepaald voor de ik-romans mogen we hier denken aan de persoonlijkheidsplitsing, waarover ik het reeds een paar maal had. In de latere romans worden deze contrasten nog duidelijker : b.v. de goedgehartige, maar ietwat simpele en zelfingenomen Benoni tegenover het sluwe heerserstype Mack uit *Benoni* en *Rosa*; de hooghartige, gesloten aristocraat Willatz Holmsen tegenover de selfmade man Holmengraa in *Børn av Tiden*; de vermoeide en ontgoochelde Holmengraa tegenover de « streber » Theodor paa Bua uit *Segelfoss By*; de werkzame en succesvolle pionier Isak paa Sellanraa en de gemakzuchtige onverantwoordelijke Brede Olsen uit *Markens Grøde*; de dynamische duivelskunstenaar August tegenover de futloze Edevart in *August*, enz. In de laatste vier voorbeelden komt het contrast hierop neer, dat de materiële omstandigheden van het leven voor de één een opgang, voor de ander de ondergang betekenen. Een unieke plaats neemt in dat opzicht *Ny Jord* in, één van Hamsuns eerste romans, waarin twee

milieus tegenover elkaar geplaatst worden als contrasten : het levenskrachtige handelsmilieu, waarin Ole Henriksen en Andreas Tidemand leven, en het decadente milieu der bohemiens Irgens, Paulsberg, Øien, Norem en tutti quanti.

Bij de tekening van zijn personages op zichzelf is Hamsun weinig geïnteresseerd in de beschrijving van hun uiterlijk. Daarvoor kunnen meestal enkele trekken volstaan, en ik herinner hier aan het citaat uit *Markens Grøde*, dat ik daarnet gaf. Daarin wordt van Isak gezegd dat hij sterk en grofgebouwd is, een rode baard en vele littekens op gezicht en handen heeft. Hoewel Hamsun daar dus weinig belangstelling voor aan de dag legt, en zich van uitvoerige beschrijvingen onthoudt, spelen details van het uiterlijk soms een belangrijke rol in zijn boeken : b.v. de hazelip van Inger, Isaks vrouw uit *Markens Grøde*; of de bril van de anonieme hoofdpersoon uit *Sult*, of de kale schedel van advocaat Nikolai Arentsen uit *Benoni en Rosa*.

Voor de beschrijving van het innerlijk¹⁷ maakt Hamsun bijna uitsluitend gebruik van de indirecte methode : zijn mensen handelen en praten. Dat vloeit natuurlijk voort uit de houding van waarnemer, die de auteur aanneemt. De directe karaktertekening, door de auteur zelf, wordt voorbehouden voor de minder belangrijke personages.

Wanneer men nu de rol overdenkt, die de personages spelen voor de compositie van de romans, dan merkt men dat deze romans gebouwd zijn rond de figuur. En daarmee bedoel ik meer dan de gemeenplaats, dat romans figuren en een wereld daar-rond scheppen. De eerste romans zijn gegroeid rond één figuur, de latere rond twee of meer personen, en hier moeten we in de eerste plaats denken aan de contrasteffecten, waarover ik net sprak. De eerste romans van Hamsun zijn sterk individualistisch bepaald, dat voelt ieder lezer onmiddellijk. Marstrander heeft in zijn essay geargumenteed, dat die romans de strijd van de held tegen de eenzaamheid uitbeelden, een strijd die leidt tot vlucht (*Sult*), zelfmoord (*Mysterier*), de dood (*Pan*), maar ten slotte tot de overwinning door de redding in de kunst (*Victoria*)¹⁸. Hij wijst daarbij op de verweermiddelen van het individu : dromen, denken en luidop met zichzelf praten. Wanneer we naar die drie elementen zoeken in de verhaaltechniek, dan vinden we dat ze in de belangrijkste technische middelen zitten : in de lyrische

(17) Over de karaktertekening bij Hamsun kan men o.a. gegevens vinden in E.E. Johnsen, *Stilpsykiiske studier i 1890 årenes norske litteratur* (Oslo, 1949), pp. 160-163 en 176-181; en natuurlijk in alle grote werken over de auteur. Johnsen wijst o.a. op de belangrijke rol die de hand speelt in Hamsuns beschrijvingen van het uiterlijk.

(18) *Knut Hamsun*, p. 58 e.v.

inslag (het dromen) van de vele gedichten in proza, speciaal uit *Pan* en *Victoria*; in de stream-of-consciousness-techniek avant la lettre (het denken) in *Mysterier* vooral; in de speciale techniek van de innerlijke monoloog (praten met zichzelf) in alle romans. Deze technische middelen zijn allemaal rechtstreeks terug te brengen tot het individu, dat het middelpunt is van de roman. Andere elementen, handeling, sociale verhoudingen, milieu, enz. zijn practisch van geen tel.

De latere romans zijn veel objectiever, mensen en hun verhoudingen zijn veel belangrijker, daarmee de handeling ook en zo meer. In het midden staan twee of meer personages, en daarvoor wordt het milieu vanzelf reeds breder. Dat we ook hier aan een gelijkaardige compositie rond de centrale figuren mogen denken, bewijzen, dunkt me, de August-romans. In deze romans stagneert de handeling namelijk telkens, wanneer August zelf van het toneel verdwijnt. Een werkelijk voortlopende handeling is er niet, ze komt telkens weer op gang, wanneer de hoofdfiguur verschijnt.

In dit verband moet ik ook even in herinnering brengen, wat over Hamsuns werkwijze bekend is. Hij werkte steeds met kleine lapjes papier, waarop hij invallen noteerde, die hij later ordende¹⁹. Dat zijn boeken daardoor een indruk van mozaïek-kunst verwekken — het woord is van Berendsohn²⁰ — is gemakkelijk te begrijpen. Maar ik geloof dat deze werkwijze ook mijn hypothese over het ontstaan der romans steunt.

De localisatie van Hamsuns romans kan als volgt geresumeerd worden: de Noordnoorse natuur en een kleine kustplaats aldaar. Met uitzondering van de zwerver-boeken, die in Oost-Noorwegen gesitueerd moeten worden, spelen alle romans inderdaad in Noord-Noorwegen. Drie romans spelen in de hoofdstad van Noorwegen (*Sult*, *Redaktør Lynge* en *Ny Jord*), twee worden gesitueerd in een kleine kustplaats (*Mysterier* en *Konerne ved Vandposten*). De enige werkelijke uitzondering in de localisatie is de korte epiloog van *Pan*, die in Indië speelt.

Technisch genomen heeft deze localisatie geen betekenis. Voor de behandeling van het element plaats zullen we ter sprake brengen: de beschrijving en de scenische elementen, d.w.z. die elementen, waarmee de auteur ernaar kan streven om een handeling op een wijze voor te stellen, die aan de toneelvorm herinnert.

Beschrijving speelt in de romans van Hamsun een zeer onder-

(19) Hamsun zelf spreekt daarover herhaaldelijk in brieven. Zie *Knut Hamsun. Brieven*, pp. 80 (brief van 1889 aan Erik Frydenlund), en 76 (brief van 1908 aan zijn Duits vertaler).

(20) *Knut Hamsun*, p. 138.

geschikte rol. Interieur- en milieubeschrijvingen komen practisch niet voor. Ook natuurbeschrijvingen komen weinig voor. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat de natuur van geen belang zou zijn. Het tegendeel is waar, vooral in de eerste romans. Maar de natuur wordt niet beschreven, ze wordt voorgesteld als beleving. Dat hangt samen met het feit, dat die eerste romans haast alle ik-romans zijn of een verwante vorm vertonen. Als voorbeeld van deze wijze van voorstellen der natuur wil ik wijzen op het 26ste hoofdstuk uit *Pan* over de drie vriesnachten in augustus :

Den første Jærnnat, sier jeg. Og en forvirrende heftig Glæde over Tiden og Stedet gennemryster mig sælsomt...

En Skaal, I Mennesker og Dyr og Fugler, for den ensomme Nat i Skoger, i Skoger ! En Skaal for Mørket og Guds Mumlen mellem Trærne, for Taushetens søte, enfoldige Vellyd mot mine Ører, for grønt Løv og gult Løv ! En Skaal... (S.V. i. 256).

De eerste vriesnacht, zeg ik. En een verwarrende heftige vreugde over tijd en plaats doorstroomt mij op wonderlijke wijze...

Een heildronk, o mensen en dieren en vogels, op de eenzame nacht in het woud, in het woud ! Een heildronk op het duister en op Gods mompelen in de bomen, op de zoete, eenvoudige welluidendheid van de stilte in mijn oren, op groen loof en goudgeel loof ! Een heildronk...

Ook later speelt de natuur nog een rol, in *Markens Grøde* is ze een geïntegreerd deel van het thema van het boek, maar nadien verdwijnt ze practisch helemaal.

Het is niet de beschrijving van een milieu, landelijk of steeds, die voor Hamsun doorslaggevend is, maar de atmosfeer en de invloed van dat milieu op de mens. Hierbij kan ik erop wijzen, dat op drie na in al de romans tot en met *Markens Grøde*, d.w.z. in 12 van de 15²¹, bij een aanduiding van de atmosfeer in het begin van het verhaal het woord *woud* of *stad* een centrale plaats inneemt. De markantste voorbeelden zijn: *Den siste Glæde*, dat begint met de zin : « Nu har jeg gaat ind i Skogene » (S.V. ix. 7. Cursivering van mij. — Nu ben ik de bossen ingetrokken); *Sult*, dat zo begint : « Det var i den Tid jeg gik omkring og sultet i Kristiania, denne forunderlige By som ingen forlater før han har faat Mærker av den... » (S.V. i. 7. Cursivering van mij. — Het was in de tijd dat ik rondliep en honger leed in *Kristiania*, die wonderlijke stad die niemand verlaat voor hij er merktekens van

(21) Buiten de in de tekst genoemde zijn er nog: met « skog » (woud) *Pan*, *Victoria*, *Benoni*, *Under Høststjernen*, *En Vandrer spiller med Sordin*, *Markens Grøde*; met « by » (stad) : *Mysterier*, *Ny Jord*, *Segelfoss By* (titel).

heeft opgedaan.); en *Konerne ved Vandposten* met de eerste zin : « Folk fra de store Byer har intet Skjøn paa Maal og Dimensioner i Smaastæderne. » (S.V. xii. 7. Cursivering van mij. — Mensen uit de grote steden hebben geen kijk op de verhoudingen en dimensies in kleine steden.) En in het boek, waarin de tegenstelling natuur en stad een begeleidend thema der menselijke geschiedenis is, *Børn av Tiden*, staan beide woorden in de eerste paragraaf van 8 regels !

Naast de beschrijvingen zijn er de scenische elementen. Praktisch nergens streeft Hamsun ernaar om een indruk van toneel te verwekken in zijn verhaal. Als enkele mensen in zijn boeken elkaar ontmoeten, en de situatie de mogelijkheden biedt tot het ontwikkelen van een duidelijk scenische vorm, dan benut hij die nooit. Hij geeft nooit aanduidingen, die als een soort regieopmerkingen zouden kunnen geïnterpreteerd worden, besteedt geen aandacht aan begeleidende handeling bij het spreken zelf, introduceert zijn dialogen niet met verba sentiendi of zo. Als merkwaardig moet hierbij aangestipt worden, dat hij nochtans zeer vaak in een dialoog de persoonsnaam voorop stelt, en dan na een dubbele punt de woorden laat volgen. Toch brengt dit nergens een indruk van toneel voort, waarschijnlijk omdat hij er niet naar streeft om zijn replieken te individualiseren. Ze worden gegeven in de taalvorm, die ook in de verhalende delen overheerst. Dat Hamsun nergens aanhalingstekens gebruikt, speelt hierbij ook wel een rol.

Waar we van een epische scene kunnen spreken in Hamsuns romans, bestaat die uit dialoog, of uit handeling. Beide worden echter zelden door elkaar gemengd, zodat het één de indruk van begeleidend element bij het ander zou kunnen verwekken. Met uitzondering van *Ny Jord* worden in zulke scenes zelden meer dan twee of drie personen samengebracht.

De dialoog is van groot belang. Hamsuns personages praten veel, maar hun gesprekken handelen over onbelangrijke dingen. Dat is echter maar schijn, want wat ze zeggen is altijd psychologisch relevant. De auteur voorziet de gesprekken van zijn personages ook steeds van commentaar, zeer vaak ironisch gekleurd. Gewoonlijk zijn die gesprekken eerder kort, en vormen ze geen afgeronde gehelen; ze doen eerder aan als brokstukken. Daarin tonen ze een duidelijk verschil met de romans van Kielland b.v., waar de dialogen in een scene steeds kunstig opgebouwde en inhoudsrijke gehelen vormen.

De handeling in Hamsuns romans vordert steeds met schokken en is rijk aan sterke en opvallende gebeurtenissen als branden,

ongelukken, gelukkige toevallen, schepen die vergaan enz.²² Die handeling wordt verteld in een doorlopende stroom van auteurs-referaat, die ook de dialoog steeds met zich meevoert. En dat referaat staat in die speciale ironische toon, waarover ik het daarstraks had.

Dat Hamsun een dergelijke verhaaltechniek heeft ontwikkeld, moet m.i. verklaard worden uit de strijdhouding, die hij bij het begin van zijn carrière aannam tegenover zijn voorgangers. Hij wilde iets nieuws brengen, en wilde dan ook niet de romantiek gebruiken met de sterk in de richting van de toneelvorm ontwikkelde epische scene, die Lie en Kielland gebruikt hadden. Ik heb er reeds op gewezen, dat hij erop stond *Sult* niet als een roman te karakteriseren, en ik kan hier nog herinneren aan zijn beruchte voordracht uit 1891, waarin hij zijn vier grote voorgangers, Ibsen, Bjørnson, Lie en Kielland, zonder genade afsloot.

In de tijd horen alle romans van Hamsun nauw samen. Ze kunnen alle gesitueerd worden tussen 1850 en de eerste decennia van de 20ste eeuw. Opmerkelijk is, dat de delen der in een cyclus samenhangende romans steeds verder uiteen liggen: de vroegste *Benoni* en *Rosa* volgen onmiddellijk op elkaar; tussen *Under Høststjernen* en *En Vandrers spiller med Sordin* liggen zes jaar; tussen *Børn av Tiden* en *Segelfoss By* liggen acht jaar; en tussen de delen der August-trilogie telkens twintig jaar.

Deze plaatsing in het grote tijdsgebeuren is echter van absoluut bijkomstig belang. De verbinding der romans met dat tijdsgebeuren is zeer los en van geen betekenis. Men krijgt van al die romans veeleer de indruk dat ze in een soort van tijdeloze spelen. Dat *Pan* in 1855 gesitueerd wordt, leren we uit de epiloog, maar het heeft voor het verhaal niet het minste belang. Het is trouwens het enige boek, waarin jaartallen voorkomen. Opmerkingen die de romans aan een bepaalde tijdsperiode vastankeren, komen zeer schaars voor. Het zijn vluchtige opmerkingen zonder betekenis, zoals de naam van de Noorse schilder Tidemand in *Rosa* (S.V. v. 327), of een zinspeling op de Frans-Duitse oorlog in *Landstrykere* (S.V. xiv. 258) of de val van Port Arthur in *Segelfoss By* (S.V. x. 153). Ook de emigratie die een rol speelt in de August-trilogie en *Ringen Sluttet* is maar een vage aanduiding.

De individuele beleving van het tijdsverloop met de dagen en de maanden en de gang der seizoenen speelt daarentegen een zeer voorname rol. In *Pan* b.v. en in de zwerver-boeken komen zelfs preciese data voor; *En Vandrers spiller med Sordin* spant

(22) Daarop heeft Berendsohn, *Knut Hamsun*, p. 131, reeds gewezen.

over de tijd van 23 april tot 12 december. Zulke gegevens verdwijnen in de latere romans, en dan blijven alleen de seizoenen over als belangrijke tijdsaanduidingen.

Bij de behandeling van de tijd houdt Hamsun zich tamelijk streng aan de chronologische orde der gebeurtenissen. Er komt slechts zelden retrospectie voor; indien die nodig blijkt, worden de vorige gebeurtenissen meestal vluchtig verklaard in een gesprek. Virtuositeit in het verstrengelen van gebeurtenissen die op verschillende tijdstippen plaats grepen, legt Hamsun nergens aan de dag, zoals jongere auteurs als Sigurd Hoel of Aksel Sandemose dat wel doen.

Daar de handeling met schokken vordert, is het chronologische verloop onregelmatig. Om daar een idee van te geven, maak ik een vluchtige analyse van het tijdschema uit *Konerne ved Vandposten*. Het eerste hoofdstuk handelt over Oliver als 17-18-jarige en als 24-25-jarige. Hoofdstukken 2, 3, 4 sluiten bij dat laatste tijdstip aan en behandelen een relatief kort tijdsbestek. Hoofdstuk 5 speelt het jaar daarop, hoofdstuk 6 nog een jaar later en 6 à 7 jaar later. Hoofdstuk 7 sluit daarbij aan. Hoofdstuk 8 brengt ons weer een paar jaar verder, hoofdstuk 9 weer een jaar verder. Hoofdstuk 10 speelt een jaar of twee later en hoofdstuk 11 sluit daar bij aan. 12 speelt jaren later, 13, 14, 15 sluiten daar bij aan en 16 speelt weer jaren later, ongeveer 24 jaar na het begin. Tot zover het eerste boek. In het tweede boek zijn de tijdsaanduidingen veel vager. De hoofdstukken sluiten nauwer aaneen en behandelen een korte periode. De eerste acht behandelen een zomer. Hoofdstukken 9 tot 12 herfst en winter daarop. Hoofdstukken 13 tot 15 brengen ons een paar jaar verder en daar eindigt het boek.

Van deze roman kan men zeggen, dat de hele levensgeschiedenis van het hoofdpersonage bestreken wordt. Dat gebeurt nog een paar maal, zoals in *Børn av Tiden*, waar het levensverhaal van luitenant Willatz Holmsen verteld wordt, of in *Ringens Sluttet*, dat Abel Brodersens leven vertelt. Maar meestal heeft men de indruk, dat het verhaal een stuk is, dat uit een levensgeschiedenis wordt gesneden. Het tijdsbestek dat de eerste romans omvatten, is meestal zelfs opvallend kort: *Sult* en *Mysterier* een paar maanden; *Pan* een zomer; *Under Høststjernen* een herfst; *En Vandrer spiller med Sordin* van april tot december; enz. Later wordt het tijdsbestek langer, zoals in *Markens Grøde*, dat over een grote 20 jaar spant, maar ook dan blijft meestal de indruk dat de behandelde periode een stuk is, gesneden uit een levensverhaal. Over het verleden wordt ons praktisch nooit iets verteld, en ook het vervolg wordt in het duister gelaten.

Na dit overzicht der voornaamste componenten van de romans zou ik om te eindigen nog een paar woordjes willen wijden aan het samenspel ervan in het geheel.

Naar aanleiding van Hamsuns romans spreken van « Verzicht auf Struktur », zoals P. de Mendelssohn dat doet²³, is ongetwijfeld een veel te streng oordeel vellen. Het kan alleen maar juist zijn, wanneer men onder structuur verstaat een geheel van strakke en duidelijke regels en voorschriften. Aan zulke soort regels laat Hamsun zich inderdaad niet gelegen, maar daarom ontbreekt de structuur niet. Dit zal ik even belichten aan de hand van zijn eerste werk *Sult*. Op eerste zicht maakt dit boek een chaotische indruk. Het enige dat men er bij vluchtige lectuur aan compositie in vindt, is dat de held in elk van de vier delen door een toevallig gebeuren, het krijgen van wat geld of eten, voor een tijd gered wordt, tot hij op 't eind dat soort leven ontvlucht. Men moet zich echter op het thema van het boek bezinnen : de strijd van het eenzame individu tegen alle soorten ontberingen, fysieke, erotische, sociale²⁴. Dan merkt men, dat het individu de hele gamma der verweermiddelen daartegen uitput, alvorens hij op de vlucht slaat. Deze verweermiddelen culminereren in elk der stukken in de verhouding van de ik tegenover het meisje, dat hij Ylajali noemt : de ontmoeting, de droom, het samenzijn en het afscheid. De eigenlijke structuur van Hamsuns romans zal men meestal slechts ontdekken, wanneer men let op het samenspel van thema en technische middelen, want deze structuur wordt niet uitsluitend met technische middelen verwezenlijkt.

Het is wel waar, zoals De Mendelssohn ook zegt, dat de hoofdstukken in Hamsuns boeken soms een indruk maken van vormeloze gehelen, door willekeurige cesuren van elkaar gescheiden. Zeer dikwijls valt het verspringen in de tijd midden in een hoofdstuk, terwijl een volgende op onverklaarbare wijze rechtstreeks aansluit bij dat tweede tijdstip. In de latere romans staat ook dikwijls zulk een verscheidenheid van gegevens in een hoofdstuk, dat men de eenheid ervan niet of moeilijk kan achterhalen. Maar toch ontbreken de structurende elementen ook dan niet — zelfs al worden ze tamelijk willekeurig toegepast. Eén van die elementen is de concentratie rond een personage, waarbij de overgangen worden gelegd, doordat de naam van een nieuw personage in verband wordt gebracht met het vorige. In de eerste hoofdstukken van de roman wordt dat tamelijk goed volgehouden. Later echter wordt het aantal personages veel groter, de hoofdstukken nemen meer en meer elementen over verschillende personen op, en men

(23) *Der Geist in der Despotie*, p. 77.

(24) Cf. Heibergs interpretatie in *Peilinger* (Oslo, 1950), p. 54.

verliest de eenheid uit het oog. Deze techniek is b.v. duidelijk in *Segelfoss By*. Het eerste hoofdstuk presenteert de twee hoofdpersonen: Holmengraa en Theodor paa Bua. Hoofdstuk 2 handelt hoofdzakelijk over Theodor; hoofdstuk 3 over de telegrafist Baardsen, met als verbindingslid tussen 2 en 3 een bekende van Theodor, handelsreiziger Didriksen. Hoofdstuk 4 is geconcentreerd rond Holmengraa, 5 rond advocaat Rasch, 6 rond Julius Manuelsen, 7 rond Willatz Holmsen. Er treden natuurlijk ook nog heel wat nevenfiguren op, en daardoor worden de verhoudingen zo ingewikkeld, dat men verder eigenlijk niet meer kan spreken over een centrale figuur per hoofdstuk.

In de eerste romans is de personengalerij veel minder groot, de menselijke verhoudingen zijn veel minder dooreengestengeld. De hoofdstukken zijn daar dan ook meestal veel korter: *Pan* telt 43 hoofdstukken op 116 bladzijden; *Under Høststjernen* 34 op 104 blz.; *Den siste Glæde* 37 op 183 blz. Vergelijk daarmee: *Markens Grøde*, 31 op 329 blz.; *Landstrykere* 20 op 428 blz.

De indruk van mozaïek-kunst, die Hamsuns werken verwekken, komt voort, zoals ik reeds zei, uit zijn werkmethode met korte nota's, die bijeengebracht werden. Indien we Hamsun zelf mogen geloven, wist hij bij het begin nooit waar zijn personages zouden eindigen²⁵. Deze uitspraak klinkt geloofwaardig, wanneer men ze legt naast de vaststelling, dat zijn boeken een stuk uit een levensverhaal snijden, en ook dat ze zelden of nooit een dramatisch stijgende lijn vertonen. Toch moet ik hierbij enige reserves maken voor de eerste romans, vooral naar aanleiding van de vaststelling van Asbjørn Bergaas²⁶, dat Hamsun in die vroege romans op de eerste bladzijde een resumé geeft van de handeling van het boek. Het markantste voorbeeld daarvan is de eerste paragraaf van *Mysterier*:

Ifjor midt paa Sommeren blev en liten norsk Kystby Skueplassen for nogen høist usædvanlige Begivenheter. Det dukket op en Fremmed i Byen, en viss Nagel, en mærkelig og eendommelig Charlatan som gjorde en Masse paafaldende Ting og som forsvandt igjen like saa pludselig som han var kommet. Denne Mand fik endog Besøk av en ung og hemmelighetsfuld Dame som kom i Gud vet hvilket Ærend og ikke torde være paa Stedet mere end i et Par Timer før hun reiste sin Vei. Men alt dette er ikke Begyndelsen... (S.V. ii. 7.)

(25) Dat heeft hij verklaard in een interview in *Minneapolis Tidende*, 9.1.1919. Cf. Johnsen, *Stilpsykiske studier*, pp. 67-68.

(26) In zijn onuitgegeven « hovedoppgave » (berust op de U.B. te Oslo) *Stilen i innledningskapitlet til Hamsuns romaner* (1942), pp. 38 en 45.

Verleden jaar in het midden van de zomer was een kleine Noorse kustplaats het toneel van een aantal hoogst ongewone gebeurtenissen. Er dook een vreemdeling in de stad op, een zekere Nagel, een merkwaardig en bijzonder charlatan die een hoop opvallende dingen deed en die even plots verdween als hij gekomen was. Die man kreeg zelfs bezoek van een jonge en geheimzinnige dame, die God weet met welke bedoeling kwam en die, voor ze weer afreisde, niet meer dan een paar uur ter plaatse durfde blijven. Maar dat alles is niet het begin...

In deze voorstelling van Hamsun en zijn werken heb ik mij slechts kunnen bezighouden met één aspect van een rijk en boeiend auteur. Het is mijn hoop dat ze heeft kunnen aantonen, dat ook deze zijde van de auteur een genuanceerd en interessant beeld biedt, dat de volle aandacht verdient naast de vele facetten die reeds vaak aan een onderzoek zijn onderworpen.

Middelnerlandse vertalingen van Super modo
vivendi (7de hoofdstuk) en De libris teuto-
nicalibus van
Gerard Zerbolt van Zutphen

DOOR

J. DESCHAMPS

INLEIDING

Voor al sedert het midden van de 14de eeuw deed zich in de Nederlanden een verschijnsel voor dat de groei en de bloei van de landstaal in hoge mate heeft bevorderd. Waren godsdienstige boeken tot dan toe slechts toegankelijk voor degenen, die de Latijnse taal beheersten, voornamelijk dus voor geestelijken, thans zetten vertalers, die zich om het geestelijk welzijn van de leken bekommerden, er zich toe de H. Schrift en werken van kerkvaders en andere geestelijke schrijvers in de volkstaal over te brengen. Wel werden gedeelten van de H. Schrift vóór 1350 in het Diets vertaald — het *Leven van Jezus*¹, de *Psalmen*², de *Epistelen en Evangelien*³, de *Openbaring van Johannes*⁴ —, maar het was toch maar sedert het midden van de 14de eeuw dat het vertalen van godsdienstige geschriften in de landstaal voorgoed begon.

Onder de vertalers in het Zuiden was verreweg het vrucht-

(1) Uitgegeven door J. BERGSMa, *De levens van Jezus in het Middelnerlandsch*. Leiden, 1895-98 en door D. PLOOY en C.A. PHILLIPS, *The Liège Diatessaron edited with a Textual Apparatus I - V*. Amsterdam, 1929-1938. Zie verder C.C. DE BRUIN, *Middelnerlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen-Batavia, 1935, blz. 32-68; C. PETERS, *Das Diatessaron Tatians, seine Überlieferung und sein Nachwirken im Morgen- und Abendland sowie der heutige Stand seiner Erforschung*. Rome, 1939, blz. 139-143.

(2) C.C. DE BRUIN, *Bijdrage tot de geschiedenis der Middelnerlandse psalmvertalingen*, Bundel Opstellen van Oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. C.C. de Vooy. Groningen-Batavia, 1940, blz. 57-50; tekstproeve in C.C. DE BRUIN, *Middelnerlands geestelijk proza*. Zutphen, 1940, blz. 8-9.

(3) C.C. DE BRUIN, *Middelnerlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen-Batavia, 1935, blz. 69-145; Id., *Das mittelniederniederländische Epistolarium in Leningrad XX J LXII*, Bibel und deutsche Kultur, XI (1941), blz. 227-237; tekstproeve in C.C. DE BRUIN, *Middelnerlands geestelijk proza*. Zutphen, 1940, blz. 9-12.

(4) Uitgegeven door O. BEHAGHEL, *Zwei deutsche Übersetzungen der Offenbarung Johannis*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur, XXII (1878), blz. 97-128; zie verder C.C. DE BRUIN, *Middelnerlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen-Batavia, 1935, blz. 288-304.

baarst een anoniem vertaler, die we de Bijbelvertaler van 1360 plegen te noemen. Hij was, voor zover we weten, werkzaam tussen 1357 en 1388 en vertaalde niet alleen de H. Schrift, maar ook, naast een aantal kleinere stukken, grote werken zoals de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, een viertal boeken van de *Vitae patrum*, de *Homiliae in evangelia* en de *Dialogen* van Gregorius de Grote en de *Stimulus amoris* en het *Lignum vitae* van Bonaventura. Aan zijn vertalingen gaan belangrijke prologen vooraf, waarin hij afrekent met zijn «becnagers», zo goed als zeker geestelijken, die zich tegen het vertalen van de H. Schrift en andere geestelijke boeken in de landstaal verzetten⁵.

In het Noorden waren het vooral de Moderne Devoten, die zich ten behoeve van leken tot het vertalen van de H. Schrift en de werken van kerkvaders en andere geestelijke schrijvers zetten. Ofschoon ook hier zoals in het Zuiden de vertalers verkozen anoniem te blijven, toch zijn ons uit de kronieken van de Moderne Devoten enkele vertalers bij name bekend. Geert Grootte (1340-1384), de geestelijke vader van de Moderne Devoten, vertaalde de *Getijden van de H. Maagd*, de *Getijden van de H. Geest*, de *Korte Getijden van het H. Kruis*, de *Getijden der Eeuwige Wijsheid*, de *Lange Getijden van het H. Kruis*, de *Zeven boetspsalmen*, de *Litanie* en de *Vigilie*⁶. Johan Scutken († 1423), de bibliothecaris van de Dietse boeken in het klooster te Windesheim, vertaalde het Nieuwe Testament, oudtestamentische perikopen en de psalmen⁷. Dirc van Herxen (1381-1457), de tweede rector van het fraterhuis te Zwolle, stelde twee lijvige Dietse kollatieboeken samen; zij bestonden uit veelal uitvoerige excerpten uit de werken van kerkvaders en andere geestelijke schrijvers en een groot aantal

(5) Zie over de Bijbelvertaler van 1360 C.G.N. DE VOOYS, *Iets over middeleeuwse bijbelvertalingen*, Theologisch Tijdschrift, XXXVII (1903), blz. 111-158; C.H. EBBINGE WUBBEN, *Over Middelnederlandse vertalingen van het Oude Testament*. 's-Gravenhage, 1903, blz. 7-156; C.C. DE BRUIN, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen-Batavia, 1935, blz. 177-195, 233-340, 538; J. VAN MIERLO, *Uit de uitgave van het Obituarium van Groenendaal*, Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1941, blz. 441-458; in dit laatste artikel wordt de Bijbelvertaler van 1360 ten onrechte door J. van Mierlo met Vranke Callaert van Mechelen geïdentificeerd; zie J. DESCHAMPS, *De Middelnederlandse vertalingen van de Legenda aurea van Jacobus de Voragine*, Handelingen van het twee en twintigste Nederlands Philologencongres. Groningen, 1952, blz. 21-22 en K. RUH, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskanermystik und -scholastik*. Bern, 1956, blz. 162-163

(6) Uitgegeven door K. DE GHELDERE, *Ghetiden Boec*. Gent, 1893; N. VAN WIJK, *Het getijdenboek van Geert Grote*. Leiden, 1940. Zie verder W. MOLL, *Geert Grootte's Dietsche Vertalingen*. Amsterdam, 1880; J.G.J. TIECKE, *De werken van Geert Grote*. Utrecht-Nijmegen, 1941, blz. 178-195.

(7) K. GRUBE, *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasterium*. Halle, 1886, blz. 192; C.C. DE BRUIN, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen-Batavia, 1935, blz. 370-513.

exempelen en handelden over de vier uitersten, de zonden, de deugden, het tijdeigen en het feesteigen der heiligen⁸. Wernbold van Busscop († 1413), een geestverwant van de Moderne Devoten, bewerkte « quaedam sanctorum dicta » in het Diets⁹.

De Moderne Devoten beperkten zich echter niet alleen tot het vertalen van godsdienstige geschriften in de landstaal, zij beijverden zich ook door het afschrijven van boeken stichtelijke lectuur onder de leken te verspreiden. Al hebben ook de leden van de Kongregatie van Windesheim en de Zusters van het Gemene Leven godsdienstige boeken in de landstaal ten behoeve van leken afgeschreven, toch zijn het vooral de Broeders van het Gemene Leven die zich in dit opzicht verdienstelijk hebben gemaakt; voor hen immers was het afschrijven van boeken niet alleen een bron van inkomsten, maar vooral een vorm van apostolaat. Hoe ernstig zij hun taak opvatten, kunnen we in hun *Constitutiones* nalezen, waarin heel wat belangwekkende gegevens over de inrichting van hun scriptoria te vinden zijn¹⁰.

Nog op een andere wijze dan door het kopiëren van Dietse boeken spanden de Broeders zich in om de H. Schrift en andere godsdienstige boeken binnen het bereik van de leken te brengen: op zon- en feestdagen kwamen vrome leken in de fraterhuizen samen om naar godvruchtige lezingen of kollaties in de volkstaal te luisteren¹¹. Hoe de fraters die kollaties opvatten en waarover zij handelden, kunnen we nagaan in de Dietse kollatieboeken, die tot ons gekomen zijn. Onder die Dietse kollatieboeken waren die van Dirc van Herxen ongetwijfeld de belangrijkste¹².

(8) J. DESCHAMPS, *De Dietse kollatieboeken van Dirc van Herxen (1381-1457). rektor van het Zwolse fraterhuis*, Handelingen van het XXIIIe Vlaams Filologencongres, Brussel 1-3 april 1959, blz. 186-193, waar verdere literatuur over Dirc van Herxen wordt vermeld.

(9) Zie THOMAS A KEMPIS, *Opera omnia*, t. 7, ed. M.I. Pohl. Freiburg im Breisgau, 1922, blz. 508-509.

(10) M. SCHOENGEN, *Jacobus Traiecti alias de Voecht Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis*. Amsterdam, 1908, blz. 252-255.

(11) M. SCHOENGEN, *Jacobus Traiecti alias de Voecht Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis*. Amsterdam, 1908, blz. 247.

(12) Alleen het eerste van de twee kollatieboeken van Dirc van Herxen hebben we tot dusver teruggevonden. Buiten het eerste kollatieboek van Dirc van Herxen zijn ons nog drie Middelnederlandse kollatieboeken bekend: een eerste in hs. Nijmegen, Bibliotheek van het Berchmaniaum, M II a, hieronder besproken; een tweede in hs. Londen, British Museum, add. 10.287 en hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 19.540, eveneens hieronder besproken; een derde in hs. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I G 47 (Cat. 564), waarvan het begin eveneens bewaard is in hs. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 24 (Cat. 705), fol. 150 r^oa-185 r^ob en waaruit ook excerpten voorkomen in hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4302-5, fol. 143 v°-174 r° en hs. Deventer, Athenaeum-Bibliotheek, 101 F 11 (Cat. 43), fol. 77 r^ob - 85 r^ob.

Het kon moeilijk anders, of het verspreiden van godsdienstige geschriften in de landstaal door de Broeders werd in sommige kerkelijke kringen ten zeerste afgekeurd. Reeds de Bijbelvertaler van 1360 had, zoals uit de prologen die aan zijn vertalingen voorafgaan blijkt, heel wat te verduren vanwege geestelijken, die tegen het vertalen van de H. Schrift en andere godsdienstige boeken gekant waren. Sommige geestelijken hadden ongraag dat de boeken, waaraan zij de stof voor hun onderricht en predikatie ontleenden, binnen het bereik van de leken werden gebracht; bovendien vreesden zij dat onbegrepen of verkeerd vertaalde passages tot dwaalleer of ketterij aanleiding zouden geven. In de laatste jaren van de veertiende eeuw waren de Broeders zozeer het mikpunt van allerlei kritiek en aantijgingen dat zij het noodzakelijk achtten zich te verantwoorden. Geleerde en vooraanstaande mannen als Everardus Foec, deken van de Sint-Salvatorkerk te Utrecht, en Arnoldus, abt van Dikninge, vroegen zij om advies¹³. Toen hun gunstig advies niet voldoende bleek om de kritiek te doen ophouden, verzamelde Gerard Zerbolt van Zutphen (1367-1398), bibliothecaris van de Heer-Florentshuis te Deventer, onbetwistbare uitspraken uit de H. Schrift en de kerkvaders en stelde met ruime gebruikmaking daarvan twee traktaten samen, waaruit onomstotelijk bleek dat het de leken niet verboden was, maar aan te raden, de H. Schrift en andere geestelijke boeken in de landstaal te lezen, mits zij niet te diepzinnig of spitsvondig van inhoud waren en in generlei wijze van de kerkelijke leer afweken¹⁴. Het eerste traktaat is het zevende kapittel van een uitvoerig verweerschrift in elf hoofdstukken *Libellum super modo vivendi devotorum hominum simul commorantium*, dat de levenswijze van de Broeders in haar geheel verdedigde en verantwoordde¹⁵; het tweede traktaat *De libris teutonicalibus et de precibus vernaculis* is uitvoeriger dan het eerste en behandelt bovendien nog de vraag,

(13) Dit advies werd uitgegeven door F. JOSTES, *Die Schriften des Gerhard Zerbolt van Zutphen «De libris teutonicalibus»*, Historisches Jahrbuch, XI (1890), blz. 709-711.

(14) Zie over Gerard Zerbolt van Zutphen o.a. J. VAN ROOIJ, *Gerard Zerbolt van Zutphen. I. Leven en geschriften*. Nijmegen-Utrecht-Antwerpen, 1936.

(15) Het *Libellum super modi vivendi* werd in zijn geheel uitgegeven door A. HYMA, *Het traktaat «Super modo vivendi devotorum hominum simul commorantium» door Gerard Zerbolt van Zutphen*, Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, XXV (1926), blz. 1-100 (daarin het 7de hoofdstuk, blz. 56-71); afzonderlijk werd het 7de hoofdstuk nog gepubliceerd door F. JOSTES, *Die Schriften des Gerhard Zerbolt van Zutphen «De libris teutonicalibus»*, Historisches Jahrbuch, XI (1890), blz. 14-22; W. PREGER, *Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegung in den Niederlanden in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts*. München, 1894, blz. 54-61; J. VAN ROOIJ, *Gerard Zerbolt van Zutphen. I. Leven en geschriften*. Nijmegen-Utrecht-Antwerpen, 1936, blz. 54-73. Een overzicht van de inhoud van het gehele traktaat is te vinden in het voornoemde werk van J. van Rooij, blz. 164-198.

of het de leken wel geraden is hun gebeden in de landstaal te verrichten ¹⁶.

Het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* werd tweemaal geheel en eenmaal gedeeltelijk in het Diets vertaald: de eerste volledige vertaling komt voor in hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708; de tweede volledige vertaling in hs. Nijmegen, Bibliotheek van het Berchmanianum, M II A; de gedeeltelijke vertaling in hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6. *De libris teutonicalibus* werd eenmaal volledig in het Diets bewerkt, maar jammer genoeg in hs. Kassel, Landesbibliothek, ms. theol. fol. 56 en hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2285-301 slechts fragmentair bewaard. Daar die bewerking onvolledig tot ons is gekomen, is het niet mogelijk met zekerheid uit te maken, of de excerpten uit *De libris teutonicalibus*, die in hs. Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 96 C 1 en hs. Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 224 daaraan ontleend zijn dan wel afzonderlijk werden vertaald. Het lijkt wel geen twijfel, of deze vertalingen hadden tot doel de leken tot het lezen van de H. Schrift en andere godsdienstige boeken aan te sporen en hun wapens aan de hand te doen, waarmee zij zich tegen de tegenstanders van geestelijke lectuur in de volkstaal konden verdedigen.

Op het kulturhistorisch belang van deze vertalingen hoeven we wel niet te wijzen. Daarom geven we ze hieronder allemaal uit, ofwel voor de eerste maal ofwel opnieuw, behalve echter de vertaling van *Super modo vivendi* (7de hfst.) uit hs. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708, die in 1907 door C.G.N. de Vooy in een licht toegankelijk tijdschrift behoorlijk werd uitgegeven ¹⁷. Aan elke tekstuitgave laten we bijzonderheden over de vertaling zelf voorafgaan. Alle teksten hebben we getrouw naar het handschrift uitgegeven, ook wat het gebruik van de hoofdletters en de interpunctie betreft; de abbreviaturen hebben we evenwel opgelost en gekursiveerd en met eventuele onderstrepingen in de tekst geen rekening gehouden. Door ons toegevoegde letters hebben we tussen vierkante haakjes geplaatst.

(16) *De Libris teutonicalibus* werd uitgegeven door A. HYMA, *The «De libris teutonicalibus» by Gerard Zerbolt van Zutphen*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, XVII (1922), blz. 45-70. Een overzicht van de inhoud in het bovengenoemde werk van J. van Rooy, blz. 198-211.

(17) C.G.N. DE VOOYS, *De Dietse tekst van het traktaat: «De libris teutonicalibus»*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, IV (1907), blz. 117-134.

I. VERTALINGEN VAN *SUPER MODO VIVENDI*

(7de hoofdstuk)

A. DE VERTALING VAN *SUPER MODO VIVENDI*
(7de hoofdstuk) IN HS. WENEN, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, 13.708

Een eerste vertaling van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* komt voor op fol. 1 r° - 4 v° a van het beroemde verzamelhandschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13.708 dat o.a. de tweede partje van de *Spiegel Historiae*, bewerkt door Philip Utenbroeke, de derde Martijn van Jakob van Maerlant en *Vanden geloeve* van Ruusbroec bevat. In 1869 maakte Ferdinand von Hellwald, de ontdekker van het handschrift, zijn vondst bekend, maar repte geen enkel woord van een traktaat over het lezen van godsdienstige boeken in de landstaal¹⁸. Tien jaar later gaven Ferdinand von Hellwald, M. de Vries en E. Verwijs de tweede partje van de *Spiegel Historiae* uit; aan de uitgave lieten zij een voor die tijd merkwaardige beschrijving van het Weense handschrift voorafgaan, waarin zij ons traktaat vermeldden en er zelfs het incipit en het explicit van meedeelden; zij wisten het echter niet te determineren¹⁹.

In 1907 publiceerde C.G.N. de Vooy's het traktaat onder de titel *De Dietse tekst van het traktaat: «De libris teutonicalibus»*²⁰. Ten onrechte meende hij, zoals reeds door J. van Rooy werd opgemerkt²¹, dat de tekst die door hem werd uitgegeven, een vertaling van *De libris teutonicalibus* was, terwijl het in werkelijkheid een overzetting van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* is.

Het Weense handschrift bevat geen eigendomsmerk (meer); het werd echter geheel door de librarius van de Dietse boeken van Roodlooster geschreven, wiens hand we in verschillende handschriften terugvinden, die uit Roodlooster afkomstig zijn. Het

(18) F. VON HELLWALD, *Een nieuw Maerlant-handschrift*, Taal- en Letterbode, I (1870), blz. 169-178. Deze bijdrage is gedateerd Wenen, oktober 1869, maar reeds op 30 september 1869 maakte hij in de *Beilage zur Augsburger Allgemeinen Zeitung* zijn vondst bekend.

(19) F. VON HELLWALD, M. DE VRIES en E. VERWIJS, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiae. Tweede Partje bewerkt door Philip Utenbroeke*. Leiden, 1879, blz. III-IX.

(20) C.G.N. DE VOOYS, *De Dietse tekst van het traktaat: «De libris teutonicalibus»*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, Nieuwe Serie, IV (1907), blz. 117-134.

(21) J. VAN ROOIJ, *Gerard Zerbolt van Zutphen. I. Leven en geschriften*. Nijmegen-Utrecht-Antwerpen, 1936, blz. 341.

traktaat komt in het begin van het hs. op een afzonderlijke katern voor en is niet gedateerd. De codex bestaat uit vijf afzonderlijke gedeelten, waarvan er drie tussen 1393 en 1402 zijn geschreven en later werden samengebonden, echter niet in de volgorde waarin ze zijn ontstaan: fol. 1-5 (niet gedateerd), fol. 6-32 (gedateerd 17 juli 1393 en 19 juli 1393), fol. 33-205 (gedateerd 17 juni 1402), fol. 207-220 (niet gedateerd) en fol. 221-250 (gedateerd 8 april 1393 (eig. 1394), 24 april 1394 en 11 oktober 1394). We mogen dus aannemen dat ons traktaat ca. 1393-1402 werd geschreven.

Belangrijk is ongetwijfeld de vraag, wie de vertaler van de vertaling van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* in het Weense handschrift zou kunnen zijn. Op grond van de vertaaltechniek heeft C.C. de Bruin aannemelijk gemaakt dat de vertaling door de Bijbelvertaler van 1360 werd vervaardigd²². De anonieme vertaler leefde nog in 1388, in welk jaar hij de vertaling van de *Dialogen* van Gregorius voltooide; in de proloog tot deze vertaling heeft hij het echter over «mine eenpaerlike siecheiden ende crancheiden van minen lichte dat mi van outheiden sere gefalleert es»; Zerbolt overleed in 1398 op 31-jarige leeftijd. Is de vertaling inderdaad het werk van de Bijbelvertaler van 1360, dan moeten we aannemen dat hij nog enkele jaren heeft geleefd en dat Zerbolt *Super modo vivendi* jong moet hebben geschreven.

Dat de Bijbelvertaler van 1360, die jarenlang heel wat te verduren had van geestelijken, die tegenover zijn Dietse vertalingen vijandig stonden, op het einde van zijn leven het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* zou hebben verdietst, hoeft ons geenszins te verwonderen: het bevat immers een schitterende verantwoording en verdediging van zijn levenswerk.

We laten nu de uitvoerige titel en, ter vergelijking met de andere vertalingen, ook het incipit en het explicit van de vertaling in het Weense handschrift volgen.

In dese na volgende questie wert geprueft met menegher sentencien ende auctoriteiten der heileghen ende der leeraren. dat georloeft es te lesene. ende te hebbene boeke die in gemeinre spraken gemaect sijn. oft getranslateert. dat es ouergetrocken. op dat die dingen daer mede sijn oft toe comen. daer hier na af ghescreuen steet die daer toe behoeren

(22) C.C. DE BRUIN, *Middel nederlandse Vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen-Batavia, 1935 blz. 334-337.

Inc. MEn vræcht oft georloeft es te lesene oft te hebbene de heilige boeke die in gemeinre spraken gemaect sijn. ofte die vten latine in gemeinre tongen getranslateert sijn ¶ Hier toe antwoordt men cortelec. dat *dus* danege boeke te lesene op dat si negheen heresie dats ongeloeue oft dolinge in en hebben Ende sonderlinge eest dat si van pleindere of slechtere materien opelec tracteren. ende alre meest eest dat si vanden boeken der heiligen niet en discorderen. also wel na stijl van dicterene als van eendrachtcheiden van sinne. dese te lesene. dats georloeft ende verdienlec... Expl. Hier omme in den boeken die in gemeinre spraken getranslateert werden. es herde scerpelec. ende alte behueddelec te besiene. op dat si behorlec getranslateert werden Want dicwile so gevallet of gesciet daer inne dolinge in dusdane boeke. wt gebreke des onbehendechs of onbehueds translatuers. Alsoet wt jheronimus waerden te menegher stat oppenbaer es ¶ Hier es gesolueert dese questie

B. DE VERTALING VAN *SUPER MODO VIVENDI*
(7de hoofdstuk) IN HS. NIJMEGEN, BIBLIOTHEEK VAN
HET BERCHMANIANUM, M II a*

Een tweede vertaling van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* komt voor op fol. 17 v° - 31 v° van hs. Nijmegen, Bibliotheek van het Berchmanianum, M II a. Het manuscript bevat een kollatieboek, waaruit in de fraterhuizen op zon- en feestdagen kollatiën of godvruchtige lessen werden voorgelezen; immers op fol. 3 r° zegt de schrijver: «so wil ic na sunte Jheronimus worden een luttel collatien scriuen nae minen crancken verstande wt der heiliger scrifture ende der heiliger leerres sentencien ende die setten naden sinne als ic beste can in duitscher tale. op dat die leken ende die ongeleerde lude die die scriften mit allen niet en verstaen iets wat hier in geleert mochten wesen ende gestichtet. ende ic mit hem. want die den anderen leert onderwiset hem seluen op dat sij vergaderen wouden op somigen tiden ende laten hem lesen ende leren dingen die hem dienen mochte tot hoerre ewiger salicheit. ende sonderlingen op heiligen dagen». Op dit merkwaardig manuscript werd al in 1922 door J. Kleyntjens en J. Cornelissen de aandacht gevestigd; zij gaven de vijfde kollatie uit, voorkomend op fol. 42 r° - 46 v°, en hoopten later nog enkele

* We betuigen onze hartelijke dank aan Prof. Dr. C.C. de Bruin, die zo vriendelijk was ons op deze vertaling attent te maken.

kollaties te kunnen uitgeven. Ongelukkig hebben zij het bij de uitgave van de vijfde kollatie gelaten²³.

Het Nijmeegse handschrift, geschreven op papier en perkament, telt 168 bladen van 196 x 136 mm, beschreven in één kolom; het aantal regels schommelt tussen 28 en 34. Behalve de koptitels en de Arabische foliëring is geheel het handschrift door dezelfde kopiïst in een niet zeer fraaie, op sommige bladzijden verbleekte littera bastarda geschreven. De rode initialen, van 2 à 3 regels hoog, zijn op enkele plaatsen niet ingevuld. Het handschrift zit niet meer in zijn oorspronkelijke band; bij de tweede inbinding werd het in een leren band op kartonnen borden gebonden. De platten vertonen niet de minste versiering. Aan de drie zijden werd het handschrift sterk afgesneden, zodat in de bovenste marge de Arabische cijfers van de foliëring zich dicht bij de snede bevinden en beneden alle reclamen, op één na, geheel werden weggesneden.

Het handschrift bevat de volgende stukken: drie inleidende kollaties, waarvan de derde handelt over het lezen van de H. Schrift en andere godsdienstige boeken in de landstaal (fol. 1 r° - 31 v°); vijftien kollaties over het huwelijk (fol. 31 v° - 106 v°); Latijnse excerpten over het huwelijk (fol. 106 v° - 120 r°); vier kollaties over het mystieke huwelijk (fol. 120 r° - 130 r°); *Dese nauw-gende scriste wart geseindet enen paer volkes die in echtscappen saten die beide gherne gode gedient hadden mer mit onvreden te samen leefden vanden arbeide hoerre bande ende oic wat onrecht daer in waren ende was gescreuen van enen groten geleerden clerck ende meister M.G.* [= Meester Geert Groote] (fol. 130 r° - 134 v°)²⁴; Latijnse excerpten over het huwelijk (fol. 134 v° - 140 r°) en ten slotte een kollatie over de eerbaarheid der weduwen (fol. 140 r° - 168 r°). Al deze stukken, die door één auteur werden geschreven of verzameld, vormen *Dat boec van der echtscap* (fol. 1 r° - 134 v°) en *Dat boec vander reinicheit der weduwen staede* (fol. 134 v° - 140 r°), respectievelijk door de schrijver ook *Liber de matrimonio* en *De continentia viduali* geheten.

Het handschrift is niet gedateerd en bevat geen eigendomsmerk. Het papier bevat echter als watermerk een dolfijn, waarvan

(23) J. KLEYNTJENS en J. CORNELISSEN, *Collacie uit den kring der Moderne Devotie*, Leuvense Bijdragen, XIV (1922), blz. 1-9.

(24) Een afschrift van dit traktaatje komt ook voor in hs. 's-Gravenhage. Koninklijke Bibliotheek, 73H16 (Cat. 648) en hs. Marburg, Westdeutsche Bibliothek (olim Berlijn, Preussische Staatsbibliothek), ms. germ. oct. 430; zie J.G.J. TIECKE, *De werken van Geert Groote*. Utrecht-Nijmegen, 1941, blz. 133-135. Naar het Haagse handschrift werd het traktaatje onder de titel *Huwelijkslessen van Geert Groote* gedeeltelijk uitgegeven door J. VAN VLOTEN, *Nederlandsch proza van de dertiende tot de achttiende eeuw, naar tijdsorde gerangschikt. Eerste stuk 1229-1476*. Leiden-Amsterdam, 1851, blz. 366-368.

Briquet vindplaatsen tussen 1417 en 1443 vermeldt. Afgaande op de taal moet het manuscript in het oosten van Nederland, in het Gelderse, zijn geschreven. Daar het een kollatieboek bevat met kollatiën, die naar hun onderwerp voor leken bestemd waren, moet het uit een of ander fraterhuis afkomstig zijn, waar immers op zon- en feestdagen voor leken kollatiën werden gehouden.

Zoals gezegd, handelt de derde kollatie over het lezen van de H. Schrift en andere godsdienstige boeken in de landstaal. Waarom de schrijver het nodig geacht heeft aan de kollatiën over het huwelijk een kollatie over het lezen van stichtelijke boeken in het Diets te laten voorafgaan, zegt hij op het einde van de tweede inleidende kollatie: «Ende om / want ic geerne om somiger hongriger lude wille / die ongeleert of seer luttel geleert sijn / sonderlingen inder heiliger scrifturen / die dat merkeliken begeert hebben / dat men hem wat gueder vermaningen scriuen woude / wt der heiliger scriften van echtschappen ende van anderen saken. die noch hier nae volgen sullen. eest sake dattet die here also vueget ende geuet Mer om want deser brootbrekers predikers ende leerres vurseit / sommige sijn / diet seer straffen ende berispen dat men die heilige scriften in duitscher tale scriuet ende leset. so wil ic in deser naester collacien minliken mit hem [15 v°] disputeren ende ondervinden mit der scrifturen ende mit sentencien der heiligen / weder men moet of niet en moet die heilige scriftuer in duitscher tale scriuen ende lesen Want tugede die heilige scrift off die heilige leerres / datmens niet doen en moest / so waert mi onnutte gedaen ende so wolde ict geerne laten / ende bidde allen geleerden en[de] ongeleerden Waer ic in dwael dat sij mij daer in berispen ende corrigeren want ic mij daer geerne in beteren wille».

De derde kollatie, die in het Nijmeegse handschrift fol. 15 v° - 31 v° beslaat, is slechts gedeeltelijk een vertaling van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi*: de eigenlijke vertaling daarvan begint op fol. 17 v° met: «Een vraghe is / oft georlofft sij / boeken der heiliger scriften die gemaect sijn in duitsche of vanden latijn in duitsche ouergesat / te scriuen te lesen ende te hebben» en eindigt op fol. 27 v° met: «Want dicke gebrec ende dwalinge vallen mocht wt gebreec des ouersetters. om dat hijs niet wael en const off onuerhueds niet wael toe en sage vt *patet ex multis locis et verbis beati Jheronimi*». Wat daarvoor komt op fol. 15 v° - 17 v° en daarna op fol. 27 v° - 31 v° heeft de schrijver er zelf bijgevoegd. De eigenlijke vertaling van het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* heeft hij op sommige plaatsen uitgebreid. Merkwaardig is de interpolatie op fol. 24 r° over godsdienstoefeningen «in slaefschcr spraken» te Praag:

«Ende die sclauen hebben een cloester off monster te praghe in bohemien daer sij in singen ende lesen hoeren gotliken dienst in slaefscher spraken als sij wael weten die daer ter scholen gelegen hebben». Van de Moderne Devoten heeft Florentius Radewijns (ca. 1350-1400), de eerste rektor van het Heer Florentshuis te Deventer, aan de universiteit te Praag gestudeerd, waar hij tot magister artium promoveerde²⁵. Heeft de schrijver, die ongetwijfeld in de kring van de fraters moet gezocht worden, uit de mond van Florentius Radewijns vernomen dat er te Praag godsdienstoefeningen in het Slavisch werden gehouden?

Hieronder publiceren we geheel de kollatie, behalve het begin op fol. 15 v° - 17 r°, dat grotendeels uit excerpten uit Augustinus bestaat, die niet over het lezen van geestelijke boeken in de landstaal handelen. Als themazinnetje gebruikte onze anonymus vs. 7-9 uit de proloog van het *Doctrinale* van Alexander de Villadei: *Si pueri primo nequeant attendere plene Hic tamen attendat qui doctoris vice fungens est Atque legens pueris laica lingua referabit.*

Hier begint die dorde collacie

Mer off dese vurseide kijnder / die scriften niet en connen
mitten iersten te dege verstaen / die men hem seget off leret
/ so salse verstaen hoer leerre / ende salse hem breken ende
beduden / ende ouersetten in duutscher tale of in walscher tale
5 / off in anderen talen. eest sake dat sij geen latijn en verstaen.
behaudelic der heiliger scriften hoerre waerheit / den sin niet
te crencken / off men somwilen die woerde wat verwandelt
om der onuerstendelre menschen wille / ende der kijnder
vurseit. ende dan so mach hem dat meeste deel vanden sinne
10 openbaer werden claer [17 v°] liken. ende dit is die sinne
vander themen der tegenwerdiger collacien Wolke thema
genomen is wt den doctrinael magistri allexandri / die die kin-
der inder scolen plegen te leren. ende al sijnt kijntsche woerde
/ ic wilse bijder genaden goets also proeuen ende vestigen /
15 mit manliken scriften ende woerden / dat hem goet te ge-
loeuwen sall wesen Ende daer mede wil ic mijn disputacie
beginnen mit den predikers / of daer tegen / hoe men dat
seggen sal. mer al mit minlicheit. die daer tegen prediken /
datmen die heilige scriftuer in duutscher tale scriuet of leset
20 / ende daer boeken aff heuet. ende al na reden ende scriften /
daer mede voert te varen ende hem te consenteren in sulken

(25) M. VAN WOERKUM, *Florentius Radewijns. Schets van zijn leven, geschriften, persoonlijkheid en ideeën*, Ons geestelijk Erf, XXIV (1950), blz. 339.

prediken. eest sake dat sij meer scriften *ende* leren der
 heiligen daer aff voert brengen / dan dese tegewerdige
 collacie in helt van dier materien / off dan ander lude /
 25 die oic van minen voelen sijn / *ende* daer meer aff gelezen
 hebben dan ic. bij gebrengen connen Want wij geen dinc
 straffelic hauden en willen dat wij mit der scriften niet
 bewisen en connen. *Ende* begin dan aldus van deser materien ¶
 Een vrage is / oft georlofft sij / boeken der heiliger
 30 scriften die gemaect sijn in duitsche / of vanden latijn in
 duitsche ouergesat / te scriuen te lesen *ende* te hebben Tot
 welker questien men antwerden mach na minen voelen Dat
 solke boeken / also verre als sij geen heresie noch ongeloue
 in en hebben off dwalinge / *ende* sonderlingen die sijn van
 35 slechter materien / *ende* daer slechteliken af tracteren / *ende*
 mitten sinne verdragen / *ende* mit der manieren van spreken
 / mit den boeken der heiliger scriften *ende* der heiliger
 leerres [18 r°] der kerken. te lesen is georlofft *ende* ver-
 dientelijc Datmen aldus proeuen mach. Want en sullen die
 40 leke lude alsulke boeken niet lesen dat moet toecomen om
 enich van desen saken / dat sij die boeken niet studeren of
 lesen moeten Alse / want si leken *ende* ongeleert sijn /
ende dat dien niet en betaemt die heilige scrift te lesen off
 te studeren Off daer om / want al en ist den leken niet
 45 verboden / die heilige scrift te lesen / dattet nochtant on-
 georlofft is / off quaet / die heilige scrift in duitscher tale
 te hebben off gelesen te werden Mer en geen van desen
 saken en machmen seggen Want sij beide ombequeem sijn /
 tegen der heiligen woerde / *ende* tegen horen rade als men
 50 in mennigen steden mach bewisen Ten irsten mael / dattet
 den leken niet ongeorlofft en is alsulke boeke te lesen off
 te studeren Daer om want sij leken sijn *ende* ongeleert sijn.
 et est *argumentum extrauagante* de hereticis *caput* Cum ex
iniuncto circa principium daer gescreuen steet / dat begeert
 55 te verstaen die heilige scrift *ende* daer nae te studeren /
 en is niet te^a berispen / mer seer te prijsen *ende* dat capittel
 spreket vanden leken²⁶ Ten anderen mael soe proefft ment
 mit Jnnocencius scriften in *apparatu extrauagante* de *summa*
trinitate et fide catholica super capite firmiter credimus Daer
 60 hij so seet Mij duncket off het scijsdet / dat oic die leken
 die god heuet gegeuen dat talentum off die gaue des subtilen
 sinnes Dat sij wael doen / eest sake dat sij hoer sinne daer

a te boven de regel door de kopiist met zwarte inkt bijgeschreven.

(26) GREGORIUS IX, *Decretales*, Liber V, 7, 12.

toe scicken dat si leren bekennen die *vruseide* dingen / dat
 is wtwendich bekennen der dingen / die den geloeue toe
 65 hoeren Al eest sake dat scijndet / dat sij niet en sondigen
 / off sij niet daer [18 v°] aff aendachtich en sijn / hec
*innocencius*²⁷. ende dat is daer om Want daer voel sa-
 ken in sijn die bouen hoer *verstant* gaen Ende daer om doen
 sij wael / die leken die hem geuen te studeren die scrift /
 70 *ende* sonderlingen te vorsten tot deuoten boeken die plaen
 sijn *ende* apenbaer / Oic so scriuet *Augustinus* ad comitem
bonifacium in eenre epistolen Daer hij in berispet die leken
 die niet aendechtich en sijn die heilige scrift te studeren
 Ende seget aldus Het is grote confuse den sielen der leken
 75 / die seggen / wat hoeret mij toe die boeken te lesen of
 te hoeren off te leren / of stederpasse totten kerken *ende*
 tot den papen te lopen / als ic clerck werde / so sal ic doen
 dat den clercken toebehoert Waer om en versteet dese
 niet dat hij broet ende wijn *ende* alle die guede deser eerden
 80 *ende* dat rijke der hemelen / gelijc mede wille deilen /
 mer en wil niet geliic mede dat jucke *cristi* dragen²⁸. Des
 gelikes so seget Johannes *crisostomus* in *opere perfecto super*
matheum. *ende* berispet die leken die hem onsculdigen willen
 / dat sij die heilighe scrift niet en studeren om werliker
 85 onleden wille *Ende* spreket aldus Wat antwerden off wat
 onscout sullen die leken hebben / die hem onsculdigen van
 te studeren die heilige scrifte seggende Jc en bin geen monic.
 mer wat. Jc heb een wijff *ende* drage sorge mijns huys *ende*
 mijnre kijndere Dat is dat mennigen menschen hinderlic
 90 heeft gheweest / dat sij meinden / dat die moniken off
 die papen alleen souden lesen die godlike scriften / want
 gij behoefdens voel meer Want die midden onder die viande
 wanderen / die ontfangen dagelix wonden / ende dien is
 alre meest noot der medicinen Dit seet [19 r°] Johannes
 95 *crisostomus*²⁹ / Ende daerom en eest niet verboden den
 leken die heilige scriftuer te lesen Jtem so scriuet *sanctus*
Augustinus totten broederen vanden woestinen. Die. luttel
 vytgenomen / alle ongeleert woeren / als die selue *Augustinus*
 tuget die hij nochtant seer *vermaent* te studeren die heilige
 100 scrift / seggende aldus tot hem. broeders sueket inder scrifturen

(27) INNOCENTIUS IV, *Apparatus super quinque libros Decretalium*, Liber I, 1, 1.

(28) Niet teruggevonden in AUGUSTINUS, *Epistolae CLXXXV, CLXXXIX, CCXX*, alle drie tot Bonifacium gericht, afgedrukt bij MIGNE, P.L., t. 33, kol. 792-815, 854-857 en 992-997.

(29) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae XC in Matthaëum, Homilia II*; MIGNE, P.G. t. 37, kol. 30.

/ hoe gij die gebode goedes houden moget / hoe gij den
 duuel inden waude verwinnen sult / hoe gij penitencie doen
 sult die *cristus* geleert heet / dese dingen sal die knecht
 godes altoes lesen ende verwllen³⁰ Jtem die selue *Augustinus*
 105 screeff sijn boec vanden geloeue ende vanden werken tot
 somigen leken / die neernstige ondersueker waren der got-
 liker scriften als hij seget in libro *retractationum* / tot wolken
 hij dat eynteliken niet gescreuen en hadde / mer soudse
 berispet hebben van neernstigen ondersueken der *scrifturen*
 110 / hadde hij gemeindt dattet quaet off ongeorloft hadde
 geweest / den leken die scriften te ondersueken Oic so
 scriuet die heilige leerre *Jheronimus* tot *cellanciam* die niet
 alleen leec en was. mer was oic een wijff ghesettet inder
 echten *ende* stoetse seer te studeren die heilige scriften /
 115 *ende* seghet dat sall di wesen die vorste sorge. te bekennen
 den ewe goeds. ouermits welken du sien mogest exemplen
 der heiligen *ende* leren mit den rade des ewen goedes. wat
 dat men doen sal. *ende* wat dat men scuwen sal. *ende*
 alremeest die sinne te vervullen mit gotliken scriften. *ende*
 120 dattu begeerste mit den werke te veruolgen stederpasse. mit
 der herten te denken / den ruden volc *ende* den menschen
 die ongewoen woeren tot gehoersamheit / waert geboden
 van gode ouermits moisen / tot enen teiken te gehoegen der
 geboede goedes [19 v°] Dat sij tot elken somen off gheren
 125 van hoeren clederren / souden hebben gevestet off genayet
 / teyken van hemelblaewer verwen / op dat hem altoes een
 gedencken daer aff soude comen der hemelscher gebode /
 wanneer sij mit gevalle. ghins of herwert sagen op hoer
 cleider *Ende* daer nae seget hij *Ende* daer om laet wesen
 130 die gotlike scriften altoes in dinen handen / *ende* weidese
ende keerse altoes in dijnre herten *Hec Jheronimus*³¹ *Ende*
 in voel anderen epistolen vermaent hij / die megede / die
 weduwen / *ende* den vrouwen die in echten saten / te stu-
 deren die heilige scrifte Oic so scriuet sunte *Gregorius*
 135 tot tween leken megeden *barbam* *ende* eenre ander. *ende*
 seet aldus. int eynde vander epistolen *Vwe cleynoden* / dat
 waren twee hoet doeken / heb ic geerne ontfangen / mer
 nochtant wetet / dat ic den ontbieden niet al geloefft en
 hebbe / want gij eer sueket van ander lude arbeit / die
 140 machschien noch niet hant aen spil gesteken en hebbet /

(30) AUGUSTINUS, *Sermones ad fratres in eremo commorantes*, *Sermo XV*; MIGNE, *P.L.*, t. 40, kol. 1260.

(31) HIERONYMUS, *Epistola CXLVIII, Ad Celantiam matronem*; MIGNE, *P.L.*, t. 22, kol. 1210.

nochtant en bedroeuert my dat niet Want ic begeert dat gij
 minnet te lesen die heilige schrift. op dat / als die almechtige
 got / v tot mannen geuoegt heeft / dat gij dan wit /
 hoe gij leuen sult *ende* uwe huys besicken sult³² Jtem so
 145 scriuet die selue gregorius omelia 15^a. totten louen der hei-
 ligen vergichtichden seruuli wolke seruulus / al waest sake
 dat hij ongeleert was *ende* arme / nochtant coft hij boeken /
 die hij hem dede lesen Waer af hij seget dat hij van sijne
 kijntscheit vergichtet was / *ende* geens sins literen en kende /
 150 mer coft hem seluen boeken der heiliger scriften. *ende* alle
 geestelike personen plach hij te herbergen. *ende* dede dese
 boeken [20 r°] stederpasse voer hem lesen Ende het ge-
 uiele dat hij nae sijne maten / claerliken die heilige schrift
 leerde. nochtan dat hij te mael / als ic geseet heb / geen
 155 litteren en kende Et is een plaen dinc / dat dese seruulus
 leec *ende* ongeleert was / *ende* boeken hebben moest / alset
 schijndet nae sijne eygenre tael gescreuen Want hij als Gre-
 gorius seet. altemael ongeleert was / noch en const selue
 niet lesen mer deedse hem lesen van anderen luden³³ ¶
 160 Oic so seget Johannes crisostomus op sunte Johannis ewangeli
 morali 32^a. *ende* spreket de volke toe aldus Laet ons nu
 voert aen / ons schamen Dat samaritaensche wijff / dat
 vijff manne gehadt had / maket studium *ende* vrage van
 leringen / *ende* dede daer haren tijt toe. recht off si daer
 165 om comen hadde geweest / *ende* vergat hoerre cruken /
ende nam niet mede dan leringe die tot hoerre vragen hoerde
 Mer wij en vragen nae der leringe niet / mer ordineren onse
 tijtlike wtwendige dingen / al te scicke nae onsen sinnen /
ende daer om al des anders *vergeten* / want segget mij wie
 170 is van v allen / die een kerstelic boec in sijn hant nemet
 / als hij te huys comet / *ende* ouersiet dat daer in steet
 / *ende* ondersueket die scrifturen Dat en can uwer geen
 geseggen of luttel. mer wortafel spel scaecspel off dier gelike
 vijnden wij^b wesende bij uwer voel³⁴ ¶ Jtem die selue Jo-
 175 hannes crisostomus super matheum in opere perfecto morali 2°.
 berispet volc dat sij wael leren ydel *sanghe* *ende* liede /

b De kopiist schreef wij vijnden, maar duidde met verwijzingstekens de goede volgorde aan.

(32) GREGORIUS, *Epistolarum liber XI. Epistola LXXVIII, Ad Barbaram et Antoninam*; MIGNÉ, P.L., t. 77, kol. 1218-1220.

(33) GREGORIUS, *Homiliae in ewangelia, Homilia XV*; MIGNÉ, P.L., t. 76, kol. 1133-1134.

(34) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XXXII*; MIGNÉ, P.G., t. 59, kol. 186-187.

ende versūmen te leren die heilige scriffte. *ende* seet / wie
 is van v die hier staen / die neerstelic begeert enen salme
 te leren op dat hij enich deel [20°] vander heiliger scriffte
 180 mocht seggen / Vwer en is en geen Ende dat en is niet
 alleen quaet / mer vallet wt allen geesteliken oefeningen
ende werdet ontsteken tot duueliken dingen neerstiger dan
 een vuer / mer woude yemant gesongen hebben een duuels
 liet / off een horren melodye / hij souder voel hier vijnden
 185 / diet wael souden connen / *ende* diet mit groten lost souden
 seggen *ende* singen³⁵ Hec *crisostomus* Ende och leider der le-
 ken is huden dages voel / die stederpasse lesen duitsche
 boeken / van Rolant / van olifier / vanden strijt van troyen /
ende van anderen idelen *ende* onnutten fabulen. dient voel sa-
 190 lichliker weer / dat sij dien arbeit deden om die heilige scriffte
 te lesen *ende* te verstaen Jtem die selue *crisostomus* omelia xj
super Johannem. begeert dat een yegelic vanden menschen eer
 sij in die kerc vergaderen / dat heilige ewangelium lesen off
 hoeren lesen / datmen in die kerke lesen sall *ende* beduden /
 195 *ende* seget aldus Jc wil v allen om een gracie bidden / eer ic die
 woerde der ewangelien ruere. mer en versmaet mine bede niet
 Want ten is niet swaer noch lastich dat ic bidde. *ende* ten is my
 niet alleen orbarlic die sij ontfeet / mer oic v diese geuet
ende voel meer v. Wat eest dan dat ic bidde Dat gij op
 200 enen dach in die weke / gaet sitten in uwen husen / *ende*
 nemet dat ewangelium in uwen handen / *ende* uwer iegelic
 lese off hoer lesen dat ewangelium / dicke mit gemerc ouer
 / *ende* mit nersticheit. *ende* ondersueke mit sinen sinnen nauwe
 wat daer in steet / wat daer slecht in is *ende* wat° [21 r°]
 205 daer onlecht in is / dat bedudens behoeuet Ende dat stu-
 deren *ende* arbeiden / en sall v *ende* my geen clein nutticheit
 in brengen Want dan als gij geselsam *ende* gewoen sijt
 worden mit den woerden des ewangelies die te bekennen.
 so en behoeuen wij niet voel arbeides daer toe te doen dat
 210 wij v^d die glose *ende* den sinne daer aff condich maken
 Ende also te doen / so werdet ghij^e voel scherper van ver-
 stande *ende* doersieder. niet alleen te hoeren off te begripen
 / mer oic den anderen te leren³⁶ Jtem die selue Johannes

c De kopiist schreef eerst want, maar expungeerde de n door er twee zwarte puntjes onder en boven te plaatsen.

d Hs. .v.

e Vóór ghij baalde de kopiist si met twee schuine zwarte streepjes door.

(35) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae XC in Matthaeum, Homilia II*; MIGNE, P.G., t. 57, kol. 30.

(36) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XI*; MIGNE, P.G., t. 59, kol. 77.

- crisostomus super Johannem. berispet seer / dat een iegelic
 215 ambochts man / alle reiscap ende trouwe heuet daer toe /
 mede te winnen dat broet des lichaems / mer dat voetsel
 der sielen ende daer dat wt comet / woerdt luttel geachtet ³⁷
 ende in mennigen steden seet hij voel van deser materien ¶
 Oic so seet cesarius arelatensis episcopus. ende settet een
 220 heel sermoen / off een heel vermaninge van desen boeken
 / ende seet aldus onder voel ander dingen. admonicione sua.
 13^a. Aen merket mijn lieue broeders / off ic iet segge dat
 gij wael wetet / wij hebben bekennet somige coeplude die
 ongeleert sijn die geleerde knapen hueren / die mit hoerre
 225 rekeningen die andere lude scriuen grote wyninge vercrigen
 Ende eest sake / dat die gene / die geen litteren en connen
 / geleerde knapen winnen / op dat sij tijtlic goet verweruen
 off eertsch gelt. Waer om du een iegelic die geen litteren
 en conneste / en bidste niet / off crigeste mit loen / enen.
 230 die dij [21 v°] die scrifte mochte ouerlesen / op dattu daer
 groot loen wt mochte ontfaen ³⁸ Ende dair nae seet hij. Ende
 daer om gij broeders ic bidde ende vermane v dat die gene
 die lesen connet die gotlike scrifte dicwijle ouerleset ende
 die gene die niet lesen en connet dat gij mit aendenkende
 235 oren die scriften hoeret lesen ³⁹ Ende die selue seet uwer
 geen en segge Jc en kenne geen litteren ende daer om en
 saelt mij niet getegen werden off ic te myn die gebode goeds
 vervulle Dit is een ydel ende een onnute ontsuldinge mijn
 lieue broeders Want eest sake dat iemant niet lesen en can
 240 die heilige scriften hij mochtse nochtant geerne horen ⁴⁰ Dit
 ende voel anders seet cesarius ¶ Oec so leset men in eenre
 omelien beati fausti episcopi. die men in somigen kerken
 pleget te lesen. Die gotlike lesse der heiliger scriften also
 als gij gewoen sijt die hoeret geerne inder kerken. ende
 245 in uwen husen so wederlesetse Ende weer uwer enich also
 also behijndert dat hij der scriften niet aendechtich en mochte
 wesen. dien en laet hem niet verdrieten ouer der maeltijt
 wat vander heiliger scriften te ouerlesen. op dat also als
 dat lichaem gevoedet wordet vander spisen dat so die siele

(37) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae LXXXVII in Joannem, Homilia XI*; MIGNE, P.G., t. 59, kol. 78.

(38) CAESARIUS ARELATENSIS, *Sermones de diversis seu admonitiones, Sermo VI*; Corpus Christianorum, Series Latina, t. 103, blz. 31.

(39) CAESARIUS ARELATENSIS, *Sermones de diversis seu admonitiones, Sermo VI*; Corpus Christianorum, Series Latina, t. 103, blz. 31-32.

(40) CAESARIUS ARELATENSIS, *Sermones de diversis seu admonitiones, Sermo VI*; Corpus Christianorum, Series Latina, t. 103, blz. 31.

- 250 werde gevoedet vanden woerde goeds. op dat die geheel
mensche van binnen *ende* van buten vanden heiligen saligen
worscap gesadet op stae. *ende* op dat gij dat vervullet daer
ons die heilige apostel so vermanet *ende* seget. weder gij etet
off drinket [22 r°] doetet al in die glorie goeds⁴¹ Jtem als
255 thomas seet in 2^a 2°. *questio*. xvij. *articulus* .1. Die conste off
die wetenheit des ewen wordet meer geboden inden nien
testament dan inden ouden Mer inden ouden testament wart
den volc voel geboets *ende* vermanens gegeuen van te lesen
ende te studeren die heilige scrifte Alset wail openbair is
260 deutronomij vj et deutronomij xj. *ende* in voel anderen
steden. Waer aff hij seget deutronomij xj. setten dese mijn
woerde in uwer herten *ende* hangetse voir een teyken aen
uwen handen et setse tusschen uwen ogen Leret uwen kijnderen
dat si daer op dencken alsdu sittes in dinen huse
265 *ende* als du wanderes in den wege *ende* als du liggeste *ende*
als du op staeste. *ende* du sulstese scriuen op dinen stilen
ende op dinen doeren. op dat dijn Jaren werden gemennich-
foudicht *ende* dijnre kijndere. Ende also meer als dit selue
steet gescreuen deutronomij vj. Ende dat en seet hij niet
270 alleen totten clerken alset openbaer is *ende* thomas hier voir
seit. Wt wolken redenen die hier gescreuen sijn *ende* noch
voel meer die men hier toe trecken mocht openbaer genoeg
is dattet niet verboden en is den leken die heilige scriften
te lesen. om dattet den leken niet betemen en soude off
275 verboden soude wesen die heilige scrifte te studeren ¶ Mer
nv wil ic voert bewisen dattet niet ongeorlofft en is den
leken boeken te lesen in duutscher tale daer om wantet niet
georlofft en soude wesen die heilige scrift in duutscher
tale te lesen off te hebben Ende ten iersten mael bewise ic
280 dat [22 v°] daer mede want die heel heilige scrifft ten
iersten *ende* oersprongeliken gescreuen wart in sulker tale
als die lude sproken daer mense toe screeff Want als die
heilige leerre Jheronimus tuget in voel epistolen Dat oude
testament was al dat meeste deel gegeuen den Joeden in
285 hebreuscher tale Al dies gelikes so wart dat heel nye testa-
ment gegeuen in greecscher tale wtgescheiden sunte matheus
ewangelie dat hij dichte in hebreuscher tale want hijt den
Joeden screeff Ende wtgenomen sunte pauwes epistel die hij
screeff totten hebreuschen die hij oic dichte in hoerre tale
290 Ende somige seggen dat hij die epistel die hij totten romeynen

(41) FAUSTUS REIENSIS, *Sermo XVI*; Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, t. 21, blz. 287-288.

screeff in latijn dichtede waer wt dat openbaer is dat die heilige scriff t int ierste niet in latijn gescreuen en was. mer in sulker spraken als die lude spraken daer mensce toe seindede ende die mense gaff Oic so hebben somige heiligen
295 den luden die sij *predicten* die heilige scriff ouergesat nae hoerre spraken. Want alse sanctus dorotheus scriuet Bartholomeus die apostel *predicte* dien van Jndien wolken hij sunte matheus ewangelie gaff in hoerre tongen. ende so leset men oic van voel ander heiligen Mer dat en hedden sij einteliken
300 niet gedaen. hedden sij gemeindet dattet hem ongeorlofft hadde geweest die heilige scriften in hoirre eygenre talen te lesen Oic so is die heilige scriff daer om ouer gesatt tot latijn wantet die gemeinste tale is van alle den anderen op dat sij niemant en soude verholen wesen om onwetenheit
305 wille der spraken. mer [23 r°] dat sij gemeinliken allen menschen openbaer soude werden Waer aff die eerwerdige beda spreket inder omelien van sunte matheus ende spreket vander ouersettinge der ewangelien ende seet dat sunte matheus om te stichten dat geloue der ierster kerken die
310 meest wt der hebreuscher kerken vergadert is. dat ewangelium hem in hebreuscher tale heeft geset Dair nae doe die heilige kerke gebreidet waert door die werelt ende die greecsche ende die heiden tot den geloue der heiliger kerken quamen. Doe besorchden die bisscoppen dat dat ewangelium in greec-
315 scher ende in latijnscher tale waert ouergesatt. ende alsoe besorchden sij oic dat die ander ewangelia marci luce ende Johannis die sij gescreuen hadden in greecscher tale dat die ouergesat worden tot latijnscher spraken. op dat dese ewangelien alle geslechten ende geboerten vander werelt lesen ende
320 verstanden mochten Hec beda. Waer wt openbaer is ende wael bewesen dattet niet ongeorloft en is die heilige scriff in anderen spraken te lesen dan in latijnscher Want sij daer om tot latijn gesat is. op dat se greecsche ende barbarsche verstanden moechten. Jtem die greecsche die heilige scrifte
325 in hoerre greecscher tale als een iegeliken condich is die vander scrifft iet wel weet Ende als oic Jheronimus tuget in mennigen epistolen ende sonderlingen inder epistolen die hij screeff tot souinam ende necellam Jtem die van chaldeen hebben ende lesen die heilige scriff in chaldenscher spraken
330 als Jheronimus tuget in prologo super Job [23 v°] Want Jonatas osiels soen screefft dat heel oude testament in chaldenscher tale Wollic scriuen ende ouersetten die Joeden also groet houden dat si dier gebruiken als voer een glose der hebreuscher waerheit vt dicit *frater nicholaus* de lira in quadam

- 335 *questione* Item die heilige scriffte die hebben syri *ende* arabes
 in hoerre talen Want *Jheronimus* somwilen die heilige scriffte
 daer wt ouer heuet gesatt Als hij tuget in *prologo eius super*
Job Item die heilige scriffte heeft men in scotscher tale als
 gescreuen steet in viij^o *libro* historie *tripartite* dat wlfilas
 340 bisscop van schotland die heilige scriffte in dier tale ouersette
 ¶ Dies gelikes soe heet men oic die heilige scriffte in egipscher
 talen In wolker talen die heilige vaders in egipten die heilige
 scriftuer lasen. die noch latijn noch greecsch en verstonden
 345 In *libro quinto de institutis cenebiorum* Want doe een broeder
 symon geheiten des apostels epistolen in latiin gescreuen
 hadde. doe en was dat boec niets weert dan te bernen Want
 niemant van hem allen latijn en verstont *Ende* alsoe en
 verstonden sij oic geen greecsch want sij alle mit Johanne
 350 cassiano spraken ouermits enen beduder der spraken alsoe
 steet gescreuen in *collacionibus patrum*. hoerre luttel wtge-
 nomen die greecsche tale consten *Ende* nochtant so waren
 die heilige vaders in egipten in sichen *ende* in thebaiden die
 alre noeuerste studeerres *ende* lesers der heiliger scriften
 355 Want men seet dat moyses geleert was in allen litteren
 [24 r°] van egipten Item die ruusche hebben die scrifturen
 die sij ontfangen. als sunte Paulus epistolen in hoerre eygenre
 spraken ouergesat als die gene seggen die sij kennen Item
 die slauen hebben hoer sonderlingen litteren *ende* hebben
 360 in hoerre tongen alle die heilige scriffte *Ende* so doen oic
 die van armenien *Ende* die slauen hebben een cloester off
 monster te praghe in bohemien daer sij in singen *ende* lesen
 hoeren gotliken dienst in slaefsch spraken als sij wael weten
 die daer ter scholen gelegen hebben *Ende* het mach geschien.
 365 weert sake dat iemant neersteliken doersoecht die boeken
ende die scriften hij soude vijnden dat se in allen tongen
 die onder den hemel sijn gescreuen soude wesen. Want
 doe die heilige geest geseindet was inden apostolen. doe
 waren vergadert religiose manne van allen nacen *ende*
 370 geboerten die onder den hemel is. *ende* een iegelic van hem
 hoerde die apostolen spreken in hoerre tongen daer sij in
 geboren woren. in een teyken dat *cristus* alle die werelt doer
ende in allen tongen soude gecondiget *ende* geopenbaert
 werden. Wat saken soude dan daer toe wesen dattet geoer-
 375 lofft weer in so mennigen talen *ende* tongen die heilige
 scriffte te lesen *ende* niet in duitscher tongen off talen want
 also als god geen wtnemer en is der personen so en is hij
 oic geen wtnemer der talen. ¶ Oic so sijn voel groter leerres

- ende* manne geweest die hoer boeken die sij maecten screuen
 380 in hoerre tongen daer sij woenden *ende* geboren worden.
 als die heilige man effrem syrus in sierscher tongen sijn
 [24 v°] boeken maecte als ghescreuen steet in octauo libro
 historie *tripartite* Hier steet aldus In dien' tijden was effrem
 in edissa *ende* didimus in alexandria. *ende* effrem gebrukeder
 385 sierscher tongen / *ende* gaff wt / radien der geesteliken
 genaden / welke effrem al en conste bij gheen greecsche
 tale nochtant berispede hij voel geleerde greken *ende* open-
 baerde hem die crancheit der gelouen *ende* heresien ¶ Oic
 so steet gescreuen in 3° libro *ecclesiastice* historie^e Dat in
 390 dien tijden voel heresien op bestonden te staen dat bardasenus
 die grote geleerde man *ende* wijs *ende* onderscheiden / screeff
 tegen marsionem. sommige boeken / die hij in sijns selffs
 tongen dichtede *ende* oic voel ander boeken die hij gemaket
 hadde / wolke boeken sijn discipulen ouersetteden tot greec-
 395 scher talen Jtem nae argumenten *ende* na reden te spreken.
 Weert ongeorlofft den leken duutsche boeken te lesen. so
 weert ongeorlofft Wantet quaet weer off et weer quaet
 wantet verboden weer. *ende* geen van desen en is waer. Want
 niet ongeorlofft en is wantet quaet is / want so weert quaet
 400 in hem seluen / *ende* so weert allen menschen quaet / dat
 valsch is / want et is seer grote hulpe den menschen te
 comen tot doechden / dat hij weet wat hij doen sall *ende*
 wat hij laten sall / alst openbaer is bij hem seluen Oic en
 eest niet quaet want verboden is / wantment nergent en
 405 vijndet gescreuen dat men niet lesen en moet die heilige
 scrifte in duutsche / noch in die const off inden boeken
 vander gotheit / noch inden boeken vanden geesteliken
 rechten *Ende* daer om te besluten so segge ic *ende* wil
 seggen / dat boeken vander heiliger scrifturen in duutscher
 410 tale [25 r°] ouergesettet / te hebben *ende* te lesen. niet en
 is ongeorlofft noch verboden. mer verdientelic lofbarlic *ende*
 seer te raden. sonderlingen boeken die tracteren van bete-
 ringen des leuens / van doechden te crigen van heiligen
 deuoten gebeden. die die heilige kerke gesat *ende* geordineert
 415 heet te lesen off te beden / legenden der heiligen / der
 vader boeken / der vader collacien / ewangelien / epistolen
 / *ende* ander guede deuote boeken der heiligen / off deuoter
 lude / die tracteren vander heiliger scriften / van gueder slech-

f De kopiist schreef eerst Jnden, maar daarna duidde hij met een schuin zwart streepje boven en onder de regel aan dat Jnden vaneen dient geschreven te worden; boven de regel voegde hij er met zwarte inkt een i bij.

g historie door de kopiist met zwarte inkt boven de regel bijgeschreven.

ter materien. daer geen heresie noch ongeloue mede ghemenget
 420 en is / ende daer die een den anderen / als sij vergaderen
 totten doechden / wt vermanen mach / ende selue sijn
 salicheit ende stichticheit sijnre sielen wt lesen mach / ende
 so den tijt nutteliken toe brengen. beide hij ende oic ander
 lude die hem horen lesen / off daer wt wat guedes seggen /
 425 dat hem ende anderen luden dienen mach tot hoerre salicheit
 Ende hier aff seget die eerwerdige Beda in omelia super capite
 ewangelij sancti Johannis. stetit ihesus in medio discipulorum
 et cetera Dat men ten irsten daer neernsteliken merken sall.
 dat den here gewerdicht te openbaren die tegewordicheit
 430 sijns gesichtes / ende ynt middel van hem te staen den disci-
 pulen die van hem spraken Ende dat is dat selue dat hij
 op een ander stat allen gelouigen kerstenen geloeuet heet
 / seggende / waer twee of drie vergadert sijn in minen
 name. daer bin ic int middel van hem ¶ Om te vestigen
 435 die stedicheit onss gelouen dat altoes doet die tegewordicheit
 der godliker [25 v°] goedertierenheit / soe woude hij dat oic
 doen mit tegewordicheit sijns lichamliken gesichtes Ende dat
 selue sullen wij oic / die onder der apostolen voeten liggen /
 ganseliken geloeuen / ons oic te geschien / wt sijnre berm-
 440 herticheit / dat hij in dat middel van ons is / also dicke
 als wij vergaderen in sinen naem Want sijn naem is Jhesus
 / dat is die gesontmaker off behouder Ende wanneer wij
 vergaderen te spreken van vercrigingen der ewiger salicheit
 / so eest openbaer / dat wij vergaderen in sinen naem Ende
 445 ten is niet gheorlofft hier aen te twiuelen / hij en sij dan
 tegewerdich / ende also voel waeraftichliker / als wij mit
 volcomentre herten houden / dat wij mit den monde spreken^h
 Hec venerabilis beda ⁴² Hier wt eest openbaer / hoe nutte
 orbarlic / ende hoe loffbaerlic dattet is / dat die gemeyne
 450 leke lude leren die heilige scrifte in duitsche lesen / ende
 horen kijnderen sonen ende dochteren die doen leren. op
 dat als sij dat fundament der litteren ende den texte der
 scrifturen verstaen / te lichteliker connen begripen ende
 verstaen die glosen ende die verclaringen die men in den ser-
 455 monen pleget te doen als oec Johannes crisostomus seer biddet
 ende begeert vanden leken luden als hij scriuet super Johannem
 omelia xj Waer aff vurseit is ¶ Jnder antwoorden van deser
 questien ende vragen / so waert ten irsten geantwert / also

^h Vóór spreken werd houden met een licht zwart streepje doorgehaald.

(42) BEDA, *Homeliarum evangelii libri II, Liber secundus, Homelia 9*; Corpus Christianorum, Series Latina, t. 122, blz. 240.

verre als sij geen heresie noch ongeloue in en hadden / want
 460 tegen duutsche boeken / die articulen van heresien inhauden /
 dair is een wederschrift aff vanden pauwes dat beginnet Ad a-
 postolatus Jn [26 r°] wolker wederschrift werden geweder-
 proeuet / die boeken / die die ongeloue inhouden / ende wer-
 den geboden te destrueren / off dat men die articulen van on-
 465 gelouen wt sall scrappen. Mer die guede duutsche boeken
 die werden gelaten ongestraffet vanden pauwes ende gepresen
 vt *patet per idem rescriptum per argumentum a contratio sensu*
 ¶ Ten anderen mael waert geseget inder antworten / die
 weren van slechter materien ende dat is geseet om der
 470 duutscher boeken wil die van hoger swaerre materien tracteren
 Die men den leken / die int gemein van plompen verstande
 sijn / niet voerleggen en sall / mer slechte dingen als
 melc / na den wtwendigen sin / dat goed te duen is
 ende te verteren / als die apostel sinen onuerstendelen disci-
 475 pulen drinken gaff / dat guede slechte leer / die guet te
 verstaen was elkermalc als hij screeff i^a. ad *chorinthios* 3°
 et ad *hebreos* 4° 43. Daer oic aff seget sinte *Augustinus* inden
 boec vander stat goets aldusⁱ Men sall den apostolen gehor-
 sam wesen / die gebiedet enen iegeliken te smaken na *maten*
 480 der ghelouen / want eest sake / dattet kijnt gespiset wordt
 nae sijnre cracht ende *maten* / so wasset op dattet meer
 ontfangen mach. mer eest sake dattet bouen sijn maet geet /
 so gebreket / eert wast *Hec augustinus* Mit woelken ouer-
 draget sunte *Johannes crisostomus* in *opere imperfecto super*
 485 *matheum* .21. ende seet aldus Also als dat kijnt eest sake
 dattu^k hem geues een groot stuc broets / wantet enghe
 kennebacken heuet. meer daer aff sal werden gesmoert dan
 geuoedt. also eest mit den onvolcomenen inder gelouen /
 off mit den menschen. die kijnder sijn inden verstande.
 490 woldes du [26 v°] dien seggen hoge verborgen dingen der
 wijsheit. so souden sij / want sij enge ombegripelike sinne
 hebben / daer meer af gescandalizeert werden dan gestichtet
 Ende daer aff scriuet oic *Augustinus* totten broeders vander
 woestinen die als *urseit* is / luttel vitgenomen / alle on-
 495 geleert woren Mijn lieue broeders seet hij Het is gescreuen
 dat wij geen hoge dingen spreken en sullen / glorieerende /
 gelijk alsoe die wise deser werelt doen / want die *propheet*
 die seget wilt niet glorieerende mennichfoudigen te spreken

i aldus door de kopiist met zwarte inkt in de linkermarge bijgeschreven.

k Tussen eest sake en dattu werd eest sake met een zwarte streep doorgehaald.

hoge dingen / Dat woert dat wordet v sonderlingen toe
 500 gesproken die rustierige groue menschen sijt inden waude
 wonende Ende daer nae seet hij wie sijn dese hoge dingen
 daer men niet voel aff spreken en moet dan die almachticheit
 goedes dan vander medeewicheit sijns enigen soens / dan
 vander grootdadicheit des heiligen geestes⁴⁴ Ende daer nae
 505 seet hij Eya mine broeders ende crone mijnre moeder en wilt
 niet ondersueken dan also voel als v noot is tot uwer salicheit
 En wilt niet smaken dan soe voel alst noot is te smaken
 Wat is noot te smaken dan dat got drievoudich is ende een.
 Wat is v anders noot / dan / aff te neygen vanden quade
 510 / ende te doen dat guede. Wat is anders noot dan dat wij
 tguede¹ bekennen ende dat quade. dat guede op dat wijt ons
 pinen te crigen. dat quade op dat wijt ons pinen te scuwen
 Hec Augustinus⁴⁵ ¶ Dat men den gemeynen volc slechte leer
 voer sall leggen. dat heet *cristus* beteykent als in eenre
 515 figuren dat hij op den berch clam / doe hij sijn apostolen
 woude [27 r°] leren Mathei v° Mer doe hij leren woude die
 scaren ende dat gemein volc doe quam hij weder totten
 planen slechten lande / Luce vj° ¶ Ten dorden mael is
 geseget die van slechter materien slechteliken tracteren. Want
 520 het sijn wael sommige boeken die van plaenre slechter materien
 sijn. mer daer niet nochtan aff en tracteren plaenliken ende
 slechteliken mer duusterliken als die boeken die vander ge-
 boerten *cristi* van sinen leuen ende van sijne doot tracteren
 Mer onder figuren ende gelikenissen. so dat mense niet
 525 verstaen en mach naeden irsten geluut vanden woerden. mer
 behoeuen glosen exposicien ende ontbijdinge des heimeliken
 verstandes dat daer in besloten is / als voel boeken sijn /
 des ouden testaments / die boeke der *propheten* ende ander
 Ende oic boeken dies^m nien testaments als apocalipsis Jo-
 530 hannis ende dier gelike die die simpel menschen niet en
 connen verstanden noch gecauwen want sulke boeken te
 verstaen daer en hoert geen clein cloecheit ende wijsheit toe
 als Augustinus tuget in libro de doctrina *cristiana* ¶ Jtem
 hugo in didascalicon sprekende vanden verstande ende vanden
 535 geestelijken beduut der scrifturen spreket aldus // O leser
 ic wil dattu weetste dat dat *studium* geen trage noch plompe

l De t van tguede werd door de kopiist met zwarte inkt boven de regel bijgeschreven.
 m De s van dies door de kopiist met rode inkt bijgevoegd.

(44) AUGUSTINUS, *Sermones ad fratres in eremo commorantes*, Sermo XV, MIGNE, P.L., t. 40, kol. 1259-1260.

(45) AUGUSTINUS, *Sermones ad fratres in eremo commorantes*, Sermo XV; MIGNE, P.L., t. 40, kol. 1261.

- sinne. mer ripe gemoede eischen / die also die subtylheit
mit ondersueken criget / op dat sij inden onderscheiden
die wijsheit niet en verliesen / want dit is een harde spise
540 die men niet geslijnden en can ten is sake dat mense wael
cauwet⁴⁶ Ende daer om so seghede onse behouder sinen
apostolen sonderlingen *Johannis* [27 v°] .vj. vergadert die
brocken die daer ouerbleuen sijn wie sijn dese brocken dan
als *Augustinus* seget in originali *super hoc loco*. dan die dat
545 volc niet en conste gheeten / dair om versteet men / daer
bij / sommige heimelike dingen des verstandes / die die men-
nichste vanden volc niet en can begripen Wat hoert hier dan
toe / dan dat die heimelike dingen des verstandes / die die
mennichte vanden volc niet en can begripen / dien geue
550 ende beuele / die daer toe bequeem sijn te verstaen / ende
anderen luden te leren als die apostolen waren *Hec augus-
tinus* ¶ Ten vierden mael waert geseget ende mit der manieren
van spreken mit den boeken der heiliger scriften ende der
heiliger leerres der kerken verdragen. dat is geseget om
555 somiger duutscher boeken wille die een nie vreemde onge-
woenlike manier hebben van spreken die ongewoenlic is inder
heiliger scrift ende inder heiligen boeken Ende sommige van
dien boeken werden toe gescreuen meister eggardt *sicut*
sermones eggardi / ende sulke boeken sijn den leken seer
560 sorchlic gelesen ende scadelic Want die apostel paulus leret
te schuwen wonderlike nyheit der stemmen off der spraken
wolke wonderlike nyheit een spraec is die niet en is ge-
ordineert nae gemeynre leer der heiliger kerken. also tuget
Augustinus super Johannem ¶ Oic is geseet ten vijften
565 mael. eest dat sij niet en ondragen mit den sinne vanden
boeken der heiligen Want alle die boeken die in ongewoen-
liker manieren off vreemdelic gescreuen sijn ende gedichtet.
of enen vreemden sin hebben off ongewoenlike leringe. so [28
r^o] datter iemant in mach twiuelen die en sijn den leken niet
570 voel nutte die niet onderscheiden en connen die dingen. mer
verstaen die woerde als nae den bloten openbaeren sinne. Waer
aff *Jheronimus* oic scriuet ad *furiam* aldus Naden boeken der
heiliger scriften so les oic die boeken der^o geleerder lude mer
alleen dier / die hoer geloue bekent is Jc en heb geen noot
575 spreket hij dat gout te sueken inden slijc wt voel margariten^o

n De kopiist schreef eerst des, daarna expungeerde hij de s met een zwart puntje en schreef er met zwarte inkt een r boven.

o Na margariten schreef de kopiist off en liet een ruimte van 14 min open om

(46) HUGO DE S. VICTORE *Eruditionis Didascalicae libri septem, Liber sextus*, cap. 4; MIGNÉ, P.L., t. 176, kol. 802.

copen een ⁴⁷ Jtem die selue Jheronimus scriuet ad aletham van-
 der tuchtinge ende leren hoerre dochter *ende* seet. si sal ge-
 nuecht hebben in dier lude boeken ende in hoerren sinnen Jn
 wolken boeken die guedertierenheit off die goddiensticheit der
 580 geloouen niet en waggelt *Ende* daer om is oic nauwe toe te sien
 inden boeken die in duutsche gescreuen sijn. dat sij temeliken
 ouergesat sijn als *urseit* is Want dicke gebrec *ende* dwalinge
 vallen mocht wt gebrec des ouerseters. om dat hijs niet
 wael en const off onuerhueds niet wael toe en sage vt *patet*
 585 *ex multis locis et verbis beati Jheronimi* ¶ Mer al weert
 sake dat in gueden duutschen boeken die van gueder materien
 tracteerden ende vander heiliger scrift. wat tonrecht geuen den
 worde. enter om onuersonnenheit^p wille des scriuers off
 des ouerseters. nochtan en soude men daer om niet die
 590 heel boeken *versmaen* of verwerpen. Want dat dit oic geuallet
 in latijnschen boeken die men nochtan niet en verworpt of te
 mael quaet en ordelt. mer examineertse *ende* [28 °] corri-
 geertse. also als oic gebiedet die pauwes *gregorius* in quodam
rescripto quod incipit ad apostolatus Jn welken hij gebiedet
 595 den ondersuekers der heresien dat sij die duutsche boeken
 neernsteliken examineren *ende* dat sij die boeken in dien
 steden daer sij heresie in hielden soudent mit der pauwscher
 macht *reproberen* Hier wt mach men merken dattet des
 pauwes meindinge niet en was. dat oncruyt mit den weit
 600 te samen wt te raden want men mach wael die latijnschen
 boeken daer bij brengen ende corrigeren die duutsche boeken
 dair sij tonrecht sijn off quelliken ouergesattet *Ende* al weert
 ic sake. dat enich boec in somigen steden qualiken ouer-
 gesattet weer / in dien dat geen dwalinge en hielde noch heresie
 605 *ende* niet en sprake tegen guede seden. nochtant en soudemen
 dat boec temael niet verwerpen Want als sunte thomas
 seget in *epistola felicitis recordacionis vrbano pape* 4°. *directa*.
 Welke epistel steet inden beginsel vander heelre glosen
 op sinte matheus ewangelie. dat die ouersettinge der exposicien
 610 sunte *Johannis crisostomi super matheum* tot voel steden
 tonrecht is gesat / wt den greecschen tot latijn ⁴⁸. Wolke

een synoniem van margariten te schrijven; daar dat synoniem niet werd ingevuld,
 hebben we off weggelaten.

p Hs. onuersonnenheit.

(47) HIERONYMUS, *Epistola LIV, Ad Furiam, De viduitate servanda*; MIGNE,
 P.L., t. 22, kol. 555.

(48) THOMAS VAN AQUINO, *Ad Urbanum IV in Catenam super Mathaei evangelio*
editam epistola dedicatoria; Ed. Antwerpen, 1612, dl. 15, blz. 2.

ouersettinge nochtant die heilige kerke in groter weerdicheit
 heet / om die grote vrucht die men daer wt trecken mach.
 als wt den steden daer sij wael ouergesattet is Oic so eest
 615 vruchtbaerre ende sekerre die heilige scrifte te hebben in
 duutsche ouergesat dan alleen te hoeren vanden predikers
 als Johannes *crisostomus* begeert ende leert dat men doen
 sal als *urseit* is Ende het is oic openbaerlic mit reden te
 bewisen / want die woerde der scrifturen [29 r°] die
 620 scrijftmen volcomeliker ende sijn also best te houden want
 die gescreuen woerde die bliuen mer die gesproken ende
 alleen gehoert. die seet men *mennigerhande* voert // Ende
 also seggen die *philosophi*. twee sijn der sinnen die leerlic
 sijn. als dat sien ende dat hoeren. ende die ogen sijn als
 625 princen onder den sinnen als *Augustinus* seet x° *libro* *confes-*
sionum Ende die predikers en lesen den luden niet slechte-
 liken hen die heilige scrift mer sueken manieren ende wege
 hoe men die verstaen sall Ende daer om eest orbaer als
 voer genoech geseget is dat die lude den text connen der
 630 scrifturen. want sij dan die glose te lichteliker begripen Ende
 daer om eest oic een lofflike gewoent dat die predikers inden
 beginsel hoers sermoens. den text der ewangelien off der
 epistolen plegen te ouertrecken. op dat / als dat volc den
 text ontfangen heet dat sij dan den menschen te lichteliker
 635 die glose / ende dat verstant indruken^q mogen Ende het
 is te hopen dat die predikers wouden dat die leken die scrift
 wael verstonden ende den wil goets wisten ende daer nae
 leefden Ende want die text hier aff een fundament is. so
 ist nutte dat sij dien in duutschen off in leker tael hebben
 640 want sij dan voel te ledeliker comen aent geestlike^r verstant
 dat daer in gelegen is Want si dan occasie hebben te vragen
 wisen verstendelen luden om dat verstant off dat hem wijse
 lude vrageden off sijt verstonden dat sij lesen also steet
 gescreuen [29 v°] in *Actibus apostolorum* viij° *capite* van
 645 philippo den apostel ende den heiligen eunucho Van
 wolken scriuet die heilige leerre *Jheronimus* in *epistola ad*
paulinum Welke eunuchus *candacis* regine op den wagen
 sat ende las *ysayam* den text daer aff. ende philippus quam
 daer bij gaen ende doe hij hem hoerde ende sach lesen.
 650 vragede hij hem off hij verstonde dat hij lase Daer antworde
 hij ende seyde. hoe mocht ict verstaen ten hedde my iemant

q De kopiist schreef ondruken, een andere hand expungeerde on met drie zwarte puntjes en schreef er in boven.

r De kopiist schreef eerst aentgeestelike, maar duidde daarna met een zwart vertikaal streepje aan dat aent en geestelike vaneen dienen geschreven te worden.

geleert ⁴⁹ Voirt seget *Jheronimus* daer nae. Also groete minre was die eunuchus des godlike[n] ewes ende der consten. dat hij die heilige scriffte oic las al varende ouer wech Nochtan
 655 doe hijt boec hielt ende dacht op die woerde des heren *ende* formerese mitter tongen *ende* brachtse voert mit den lippen. *ende* en bekennede den genen niet dien hij onwetende eerde in den boec. Daer quam philippus *ende* toende hem Jhesum die besloten lach inder litteren ⁵⁰ // Wt desen woerden
 660 comen twee dingen te merken Ten Jersten dattet seer orbaerlic *ende* verdientelic is die heilige scriffte mit werdicheit te lesen. al eest oic sake dat die leser niet en versteet als sommige oic en doen priester ende clercke die niet vterliken geleert en sijn / mer die van goeden leuen sijn *ende* deuoet die in horen
 665 missen *ende* in hoeren getijden voel lesen dat si niet en verstaen So is oic guetliken te gelouen van somigen deuoten leken mannen *ende* vrouwen Als men leset in quinto libro *vitas patrum* Dat een broeder seide enen heiligen vader O vader seit hij Jc denc vaste op die scrifte *ende* ic en
 670 hebber geen bewegen aff in mijn hert. Want ic en weet off en verstae niet die cracht des woordes {30 r°} Ende die vader antwerde / Doech* dat dijn *ende* denc // Want ic hebbe gehoert dat die abbas pastor *ende* die andere vaders seggeden dit woert Die toeueners *ende* besprekers der ser-
 675 penten en versteet niet die cracht vanden woerden die hij seet mer dat serpent hoertse *ende* bekennet die cracht *ende* veroetmoedicht hem onder den bespreker off den toeuener Also eest mit ons al en weten wij niet die crachte dier woerde die wij spreken. die duuel die sij hoeren die werden verweert
 680 *ende* vlien van ons. Waer aff origenes seget *omelia. xx^a. super iosue vander swaerheit des verstandes* Dat vermane ic seet hij dattet niet luttel orbers en geuet der sielen dat wij onse oren *ende* neersticheit die heilige scrift te hoeren Daer toe keren / al eest sake dat die lesse des gotliken
 685 sermoens swaer schindet te wesen ⁵¹. Voert daer na seget hij die hemelsche crachten *ende* die engelen goeds die mit ons sijn als die here vanden *parabolen* der kerken seget dat hoer engelen altoes staen^t voer den aenschijn goeds *ende* sien

s De e van doech door de kopiist met zwarte inkt boven de regel bijgeschreven.
 t staen door de kopiist met zwarte inkt boven de regel bijgeschreven.

(49) HIERONYMUS, *Epistola LIII, Ad Paulinum, De studio Scripturarum*; MIGNE, P.L., t. 22, kol. 543-544.

(50) HIERONYMUS, *Epistola LIII, Ad Paulinum, De studio Scripturarum*; MIGNE, P.L., t. 22, kol. 544.

(51) ORIGENES, *Homiliae in librum Jesu Nave, Homilia XX, De difficultate intelligentiae*; MIGNE, P.G., t. 12, kol. 921.

geerne sijn aensicht *ende* nement mit groter danbaerheit.
 690 eest sake dat wij die woerde der heiliger scrifturen *ende*
 die noeminghe dier namen als sanghe *ende* voersange wt onsen
 monde openbaren. want al eest sake dat wijt niet en verstaen
 dat wij spreken nochtant so verstaent wael die engelen die
 ons bijstaen *ende* hebben daer genuecht in / ons hulp
 695 geuende⁵². Wt desen so ist openbaer. dat die priester clerken
ende leken *ende* die vrouwen mogen vrucht ontfaen te lesen
 die heilige scrifft deuoteliken in latijn off in duutsche. al eest
 sake dat sise niet en verstaen ¶ Dat ander datmen versteet
 inder historien van phi[30 v°]lippo *ende* eunucho dattet
 700 dienet *ende* nut is beide den prediker *ende* den hoerre des
 woerde godes Js hij leec dat hij weet den text der heiliger
 scrifturen al en versteet hijs niet Want in dien dat die
 eunuchus ysayam den propheet las. so creech philippus sake
ende materie hem Jhesum te openbaren die besloten lach in
 705 der litteren als *urseit* is Waer oic aff spreket Johannes
crisostomus omelia xj super Johannem / ende seget Een gracie
 is daer ic v allen om bidden wil eer ic des ewangelisten
 woerde rueren wil *ende* bid v dat gij mij die bede niet en
 weigert Want ten is niet swaer noch lastich dat ic v bidde
 710 noch mi niet alleen orbarlic diet ontfeet mer v mede diet
 geefft. *ende* alre meest v. Wat eest dan dat ic bidde //
 dat gij op enen dach in die weke dat ewangelium in v hant
 nemet *ende* gaet sitten in v huys *ende* leset stederpas *ende*
 dicwijl een iegelic van v *ende* ouersietet mit neersticheit *ende*
 715 merket den sin die daer in leget openbaer off bedect off
 waer dattet een tegen dander schijndet te slaen Ende wt
 dien studeren en sall geen cleyn^u orbaer v *ende* mi. ons
 beiden comen / want wij en behoeuen dan niet voel te arbeiden
 v den sinne te openbaren die daer in gelegen is want v sinne
 720 dan gewoonlic sijn in bekenninge dier woerde. *ende* eest
 sake dat gij soe doet so werdet gij te scherper *ende* te door-
 scouwender. niet alleen van mi te horen mer anderen luden
 oic voert te leren. *Hec crisostomus*⁵³ Ende al^v weert sake
 dat een ouersettinge niet altoes en ginge nae den text daer
 725 om en is sij nochtan niet te verwerpen eest sake dat sij
 den sin mede brenget als tuget die heilige leerre Jheronimus

u cleyn door de kopiist met zwarte inkt boven de regel bijgeschreven.
 v al door de kopiist met zwarte inkt boven de regel bijgeschreven.

(52) ORIGENES, *Homiliae in librum Jesu Nave, Homilia XX, De difficultate intelligentiae*; MIGNE, P.G., t. 12, kol. 922.

(53) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XI*; MIGNE, P.G., t. 59, kol. 77.

super epistolam pauli [31 r°] ad galathas wij en sullen
 niet wenen seet hij dat dat ewangelium steet inden woerden
 der scrifturen mer inden sinne / niet inden vtersten / mer
 730 *inden* morge / niet inden bladen der woerde / mer inder
 wortel der reden ⁵⁴ Oic so scriuet die apostel paulus in sijnre
 ierster epistolen ad thessalonicenses vltimo Jc besweer v bij
 den here dat men dese epistel lese alle *den* heiligen broeders ⁵⁵
 Ende dat is openbaer dat mense hem te vergeues lese / dan
 735 in leker talen dat sise verstanden mochten Ende des gelikes
 scriuet hij oic ad collocenses vltimo ⁵⁶. Voert om te besluten
 mijn reden van desen duutschen boeken. die te beschudden
 ende te confirmeren mit reden ende mit scriften tegen die
 geen die daer onredeliken sonder bewisinge van scriften
 740 vermeteliken dorren tegenspreken ende prediken. so wil
 ic een punt hier setten dat ic gelesen heb inder legenden
 des eerwerdigen leerres bede des priesters inden cloester der
 heiliger apostolen sunte peters ende sunte pauwels in wiremuda
 in Engellant wolken leerre die heilige kerke eermaels in
 745 groter weerdicheit hadde ende noch heet Want die pauwes
 sergius screef in eenre epistolen totten geesteliken abbet
 celfrido ende bat hem dat hij hem seinden woude te houe
 den geesteliken knecht goeds bedam om groter lasteliker
 saken wil die der heiliger kerken doe aenlach / als van
 750 groten swaren questien ende vragen die den pauwes voer-
 quamen Daer hij den eerwerdigen bedam toe hebben woude
 al wt engelant gehaelt daer toe / op dat hij soude helpen
 ontbijnden die swaer vragen die der heiliger kerken voer
 quamen / Dese eerweerdige leerre vurseit hedde [31 v°] alle
 755 menschen geerne gehadt tot bekenningen der waerheit ende
 hadde een medeliden mit simplen ongeleerden luden dat
 sij die scrifft niet lesen noch verstaen en conden. ende ginc
 enen groten arbeit aen om der leker lude wil ende inter-
 pretierden ende ouersatte in leken talen den engelschen leken
 760 luden / sunte Johannis ewangelium al wt / dat swaerre is
 van verstande^w den menschen te begripen dan ennich ewan-
 gelium der ander ewangelisten. ende haddet quaet geweest
 dat die leke lude die heilige scrifft in leker talen hadden

w De kopiist schreef eerst vanverstande, maar duidde daarna met een vertikaal
 streepje boven en onder de regel aan dat van en verstande vaneen dienen geschreven
 te worden.

(54) HIERONYMUS, *Commentaria in epistolam ad Galatas* I, 1; MIGNE, P.L.,
 t. 59, kol. 77.

(55) PAULUS, I *Ad Thessalonicenses*, V, 27.

(56) PAULUS, *Ad Collocenses*, IV, 16.

gehadt ende gelesen / die lieue heilige eerwerdige leerre
 765 *vruseit* hadde des arbeides wael ontboren Ende hier om
 duncket my dat sij harde seer callen wt den mage ende
 niet nae reden / die *predikers* off ander lude / die die
 guede leke lude manne off vrouwen die duutsche boeken
 hebben vander heiliger scrift / tonvreden setten / daer mede
 770 / ende willen hem vroet maken dattet quaet is of onorbaer
 die heilige scrift in duutsche te hebben Ende hier mede
 wil ic eynden dese collacie vanden duutschen boeken die
 doch langer geuallen is dan ic ten iersten meinde doe
 icse begonst Ende wie daer tegen spreken wille die scriue
 775 daer tegen dat men besien mach wie die beste reden voert
 brenget ende meest bewisingen wt der scrift dat men dien
 volge

C. DE GEDEELTELIJKE VERTALING VAN *SUPER MODO
 VIVENDI* (7de hoofdstuk) IN HS. UTRECHT, BIBLIOTHEEK
 DER RIJKSUNIVERSITEIT, 3 L 6.

Een gedeeltelijke derde vertaling van het zevende hoofdstuk
 van *Super modo vivendi* komt voor op fol. 166 v^a - 169 v^a
 van hs. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 3 L 6. Dit
 merkwaardige manuscript dat in 1911 door de bovengenoemde
 bibliotheek werd verworven, is tot nog toe zo goed als onbekend
 gebleven. In zijn bijdrage *Sint Augustinus in het Middelneder-
 landsch. Uit de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* vermeldde
 W. de Vreese uit dit handschrift een viertal teksten van Augustinus;
 hij vermoedde evenwel niet welk werk het manuscript inhield⁵⁷.
 Naar we onlangs hebben kunnen uitmaken, bevat het handschrift
 het eerste en het tweede stuk van het eerste kollatieboek van Dirc
 van Herxen, de tweede rektor van het fraterhuis te Zwolle. Uit de
 kroniek van het fraterhuis te Zwolle door Johannes de Voecht wis-
 ten we dat Dirc van Herxen ten behoeve van leken twee lijvige kol-
 latieboeken had samengesteld, maar deze boeken werden als ver-
 loren beschouwd. Het eerste en het tweede stuk van het eerste kol-
 latieboek hebben we in het voornoemde Utrechtse handschrift terug-
 gevonden; het tweede kollatieboek dat eveneens uit een eerste

(57) W. DE VREESE, *Sint Augustinus in het Middelnederlandsch. Uit de Bi-
 bliotheca Neerlandica Manuscripta*, Miscellanea Augustiana. Gedenkboek samen-
 gesteld uit verhandelingen over S. Augustinus bij de viering van zijn zalig
 overlijden vóór 15 eeuwen. CDXXX-MCMXXX. Uitgegeven door de P.P. Au-
 gustijnen der Nederlandsche provincie. [Rotterdam], 1930, blz. 352, 356, 361
 en 364.

en een tweede stuk bestond, hebben we tot dusver, ondanks ijverige opsporingen, niet kunnen terugvinden; waarschijnlijk is het voor-goed verloren ⁵⁸.

Het Utrechtse handschrift is een papieren codex van 196 bladen. Het blad meet 296 x 210 mm, de bladspiegel ca. 220 x ca. 155 mm. Elk blad is beschreven in twee kolommen; elke kolom telt 51 regels. De oude foliëring met rode inkt loopt van J tot Cxcij; de moderne van 1 tot 196, daar zij het perkamenten schutblad voor- en achterin en de twee bladen voorin met de inhoud en de leestafel meetelt. Het handschrift zit nog in de oorspronkelijke bruin kalfsleren band, waarvan de platten met filets zijn versierd. Geheel het manuscript is door dezelfde kopiïst in een vrij kleine littera bastarda geschreven.

Het handschrift werd blijkens het kolofon op fol. 195 v^a in 1445 geschreven: « Dit boec is gescreuen int iaer ons heren Mcccc ende xlv Ende het is begonnen des manendages na midt vasten Ende gheeyndet op sunte marien magdalenen auont ». Het is afkomstig uit het Sint-Agathaklooster te Amersfoort, zoals blijkt uit het eigendomsmerk op fol. 1 r°: « Dit boec hoert den besloten conuent van sunte Agathen tamersfoert » ⁵⁹.

Behalve de inhoud op fol. 27^a - 27^b en de leestafel op fol. 2 v^a - 3 v^b bevat het handschrift *Dat boec der materien vanden vtersten ende vanden sunden*, het eerste stuk van het eerste kollatieboek, op fol. 4^a - 105 v^b en *Dat anderde stucke des collacien boekes ende is vanden doechden*, het tweede stuk van het eerste kollatieboek, op fol. 106 r^a - 195 r^b. Over de inhoud van het eerste kollatieboek hebben we elders gehandeld; het volstaat hier eraan te herinneren dat het 51 rubrieken omvat, waarvan één heet *Van duytsche boeke te lesen*. Blijkens de reeds vermelde leestafel vóór in het handschrift diende deze rubriek op de 18de zondag na Pinksteren voorgelezen te worden.

Dirc van Herxen stelde zijn Dietse kollatieboeken samen te behoeve van de scholieren van de Latijnse School en de vrome leken, die in het Zwolse fraterhuis op zon- en feestdagen na de vespers samenkwamen om naar godvruchtige lezingen te luisteren. In het kapittel *De ammonitione* van de *Consuetudines* van het Zwolse fraterhuis lezen we: « Festivis diebus, postquam divina officia in ecclesia fuerint de vespera expleta, de bona consuetudine consuerunt ad domum nostram venire scholares et alii boni viri,

(58) J. DESCHAMPS, *De Dietse kollatieboeken van Dirc van Herxen (1381-1457), rektor van het Zwolse fraterhuis*, Handelingen van het XXIIIe Vlaams Filologencongres. Brussel 1-3 april 1959, blz. 186-193.

(59) Zie over dit klooster F. BOBRWINKEL JR., *Cronyk van Sint Aagten Convent. Een oude kloosterkroniek uit de 15-17e eeuw*. Amersfoort, [1939].

causa spiritualis instructionis, quibus legeretur in teutonico aliquis passus Sacre Scripture de materia plana, que ad emendatione vite eos poterit provocare, videlicet de vicüs, de virtutibus, de contemptu mundi, de timore Dei et similibus»⁶⁰. Dirc van Herxen heeft zijn Dietse kollatieboeken buiten twijfel samengesteld met het oog op de godvruchtige lezingen voor leken, waarover er in de *Consuetudines* wordt gehandeld; de rubrieken «de vicüs, de virtutibus, de contemptu mundi, de timore Dei» vinden we er dan ook in terug.

Dirc van Herxen heeft het zevende hoofdstuk van *Super modo vivendi* niet geheel vertaald. Het slot ervan liet hij weg en verving het door het slot van het zesde hoofdstuk van *Super modo vivendi*, de kwestie behandelend, of het geoorloofd is de H. Schrift buiten de kerk te onderwijzen en te bespreken. De citaten uit Augustinus, Gregorius, Johannes Chrysostomus e.a. heeft hij getrouw vertaald, maar de verbindende tekst daartussen veelal ingekort.

Het is moeilijk uit te maken, wanneer Dirc van Herxen zijn eerste kollatieboek heeft samengesteld. In elk geval bestond het al in 1445, dus twaalf jaar vóór zijn dood, daar het Utrechtse handschrift in dat jaar werd geschreven.

We laten nu de kollatie *Van duytsche boeke te lesen* volgen.

¶ Van duytsche boeke te lesen

Want sommige twiuel maken of et behoerlic si dat leke lude die heilige scrifte lesen *ende* of et gheoerloft si die in duytscher tale te hebben. Voertmeer ofet geoorloft si die buten kerken te verspreken *ende* te leren So sijn van desen
 5 materien wt ghesocht *ende* versament scrifte [166 v^ob] der heiligen. daer men wt merken mach wat wi hier *inne* geuoen sullen *ende* antwoerden op die punte voerscreuen ¶ Ten eersten te bewisen dattet niet allene behoerlic is. dat leke lude die heilige scrifte lesen. mer oec berispelic is dat si
 10 daer *ynne* versumelic sijn. so horen wi wat sunte Augustinus hier op seit inder epistele totten Greue bonifacium Groet spreect hi is confusie der leker lude ziele te seggen wat hoerdet tot mi boeke te lesen of te horen of te leren Alsic pape werde so sal ic doen als den papen toebehoert waer
 15 omme en verstaet die mensche niet dat hi tijtlike noetdurfte *ende* daer toe salicheit ewiges rikes wil ghelike mede te

(60) M. SCHOENGEN, *Jacobus Traiecti alias de Voecht Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis*. Amsterdam, 1908, blz. 247.

deil hebben mitten knechten godes. mer en wil met hem in geliken arbeide niet dragen dat Jucke *cristi*⁶¹ Des gelijcs sunte Johan Crisostimus wat antwoerde spreect hi is der
 20 leken lude die hem ontsuldigen van studieren die heilige scrift die seggen Jc en bin gheen monic Mer ic hebbe een wijf. ende moet mijns huses ende mijnre kijndere sorghe draghen Dit is dat vele luden ghehindert heeft dat si wanen dat die allene die heilige scrift sullen lesen Na dien
 25 dat ghijs alre best behoeuet. want die int middel der lude wanderen ontfangen dagelix wondinge der sielen Ende daer omme is hem alre meest noet die arsedye der medicinen⁶² ¶ Oec die heilige vader Augustinus scriuende totten brueders in der woestinen die meeste deel al leken waren toe hardet
 30 sie te lesen die heilige scrift aldus seggende Suet brueders inder scrift hoe ghi sult moghen bewaren die ghebode godes. hoe ghi den duuel inder woestinen sult verwynnen. hoe ghi penitencie die *cristus* gheleert heeft doen sult mogen. want dit sal altoes die knecht godes lesen ende veruullen⁶³ ¶ Des
 35 ghelijc sunte Jhero[167 r^a]ninus scriuende tot telanciam dat niet allene een leec vrouwenaem en was. mer oec inder echt gheset toe hardet se te studieren die heilige scrift aldus seggende Die meeste sorge sal di wesen die ewe godes te weten ouermits welke du moges sien als tegenwoerdich die
 40 exempele der heiligen ende bi horen rade wat te doen si ende wat te scuwen Veruulle dinen moet mit godliken woerden. ende so wat du inden werken begeerste te volbringen. dat ghedencke alle tijt in dinen herten Den grouen volke ende den menschen die noch ongewennet waren ter
 45 gehoersamheit. wart van gode geboden doer moyses. dat si in een teyken der ghehuechnisse. daer si die godlike ghebode bi ghedencken souden doer elke gheer van horen clederen stucke van blau hemels verwen inschieten souden opdat als si bi geualle hier ende daer hoer ogen wenden altoes
 50 vermaent worden te gedencken der hemelscher ghebode Ende daer na seit hi Hier omme so wese altoes die heilige scrifture inden handen ende werde altoes mitten herten ouerdacht⁶⁴

(61) Niet teruggevonden in AUGUSTINUS, *Epistolae CLXXXV, CLXXXIX, CCXX*, alle drie tot Bonifacius gericht, afgedrukt bij MIGNE, P.L., t. 33, kol. 792-815, 854-857 en 992-997.

(62) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae XC in Matthaem, Homilia II*; MIGNE, P.G., t. 57, kol. 30.

(63) AUGUSTINUS, *Sermones ad fratres in eremo commorantes, Sermo XV*; MIGNE, P.L., t. 40, kol. 1260.

(64) HIERONYMUS, *Epistola CXLVIII, Ad Celantiam matronam*; MIGNE, P.L., t. 22, kol. 1210.

¶ Oec die heilighe vader gregorius tot twien werliken ion-
 55 feren scrift aldus Jc begeer dat ghi mynnen te lesen die
 heilige scrift. op dat als die aelmachtighe god voeget dat
 ghi te manne ghegheuen werde dan weten moecht hoe dat
 ghi leuen *ende* v huys *ende* v ghesynne sult regieren ⁶⁵ ¶ Die
 selue heilige vader scrift in eenre omelien vanden heiligen
 seruulo aldus Van sijnre yoget voert was hi altoes also ver-
 60 ghichtet dat hi sine hande ten monde niet en konde brengen
 noch hem op die zijde en mochte wenden Dese en kende ghene
 letteren. mer nochtant van aelmisse die hem ghegheuen wor-
 den hadde hi boeke der heiliger scrift ghecoft *ende* [167 r°b]
 dede die sonder onderlaet voer hem lesen Ende also
 65 ist gheschiet dat hi na sijnre maten volcomelike die heilige
 scrifte leerde al en kende hi ghene lettere ⁶⁶ ¶ Sunte Johan
 crisostimus seit oec op sunte Johans ewangeli aldus sprekende
 totten gemenen volke Laet ons bescamen ons seluen *ende*
 straffen voert an. want dat wijf dat vijf manne hadde
 70 ghehat *ende* was van samarien hadde alsulke vlite totter
 godliker lere dat si hoers werkes vergat *ende* bleef bi onsen
 here sittende hem vraghende Ende wi en achten niet te
 vragen van godliker lere noch en hebben god voer oghen.
 mer doen alle dinghe *ende* scickent alset ons ghelieuet. *ende*
 75 daer omme werden wi versumich in allen dingen. want
 segge mi wie van v als hi in sinen huse is nymt in sinen han-
 den een boec van kerstliker lere *ende* doer siet dat ondersueken-
 de wat daer ynne besloten is. mer leider scaecspijl *ende*
 worptafelberde vijntmen ghenoech in uwen husen ⁶⁷ ¶ Die
 80 selue seit oec op sunte Matheus ewangeli berispet dat volc
 dat si snel sijn ydel *ende* onkuysche sanghe te leren *ende* voert
 te brengen. *ende* traech enen psalme. of enich deel vander
 heiliger scrift te lesen of te onthouden ⁶⁸ Oec berispet hi
 ter ander stede dat ghemene volc *ende* sonderlinge ambochts
 85 lude dat al hoe arm dat si sijn nochtant pinen te verweruen
 alle instrumenten *ende* reescap die hem dienen tot horen
 ampte Mer laten hem duncken dat si niet en vermogen
 enich boec der heiliger scrift te verweruen daer si wt mochten

(65) GREGORIUS, *Epistolarum liber XI, Epistola LXXVIII, Ad Barbaram et Antoninam*; MIGNE, P.L., t. 77, kol. 1219-1220.

(66) GREGORIUS, *Homiliae in evangelia, Homilia XV*; MIGNE, P.L., t. 76, kol. 1133-1134

(67) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XXXII*; MIGNE, P.G., t. 59, kol. 186-187.

(68) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae XC in Matthaem, Homilia II*; MIGNE, P.G., t. 57, kol. 30.

leren hoe si leuen souden⁶⁹ Oec in eenre omelien super
 90 *Johannem* begeert hi dat een yeghelic in sinen huse eer hi
 ter kerken gae ouerlese dat ewangeli datmen dan na der
 tijt inder kerken lesen ende beduden sal ende doer sie wat
 daer open yn is of wat daer doncker ynne is. want dat
 doende spræct hi vordert ghi seer beide v seluen en[de] mi.
 95 want wi en sullen also vele arbeides niet be-[167 v^a]hoeuen
 v te beduden dat daer yn verhoelen is Ende ghi sult scarper
 ende doersieder werden niet allene te horen ende te werken.
 mer oec ander menschen te leren⁷⁰ ¶ Hier van staet oec
 in enen sermoen des heiligen bisscops cesarij in desen woer-
 100 den Ic bidde brueders merket toe of ic segge dat ghi
 niet en weten. wi hebben wel bekent sommighe coeplude.
 die want si ghene lettere en kenden. verworuen hem gheleerde
 huerlinge die hore rekenscap screuen. ende ouermits hem ver-
 cregen groet ghewin. waer bi ist dat si die ghene letteren
 105 en kennen verweruen hem gheleerde huerlinge. op dat si
 vercrigen mogen verganclie ghelt. waer omme du die ghene
 letteren en kenste en verwerfste niet om ghelt ende loen
 die di die heilige scrift ouerlesen. op dattu daer wt ewich
 loen moges vercrighen⁷¹ Ende daer na seit hi Hier omme
 110 brueders bidde ic v ende vermane dat die ghene die de
 letteren kennen ouerlesen dicwijl die heilige scrift ende diese
 niet en kennen horen nauwe toe als si van anderen ghelesen
 werden⁷² ¶ Oec seit die heilige bisscop faustus in eenre
 omelien aldus Die heilige lexen als ghi gewoen sijt inder
 115 kerken hoert gheerne ende weder ouerleset se in uwen husen
 Ende waert sake dat yemant also waer becommert dat hi voer
 der maeltijt niet ledich en waer die heilige scrift te lesen.
 dien en verdriete niet in sinen werscape wat van godliken
 scriften te ouerlesen op dat ghelijc als dat vleysch wort ge-
 120 uoedt van spisen. also oec die siele werde gelauet mitten
 woerden godes. ende also beide die ynwendige ende die
 wtwendige mensche gesaedt op stae veruullende dat sunte
 pauwel leert waer ghi etet ofte drincket al doetet in die
 glorie godes⁷³ ¶ Voert meer so en is dese lere niet nye

(69) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XI*; MIGNE, P.G., t. 59, kol. 78.

(70) JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Homiliae LXXXVIII in Joannem, Homilia XI*; MIGNE, P.G., t. 59, kol. 77.

(71) CAESARIUS ARELATENSIS, *Sermones de diversis seu admonitiones, Sermo VI*; Corpus Christianorum, Series Latina, t. 103, blz. 31.

(72) CAESARIUS ARELATENSIS, *Sermones de diversis seu admonitiones. Sermo VI*; Corpus Christianorum, Ser'es Latina, t. 103, blz. 31-32.

(73) FAUSTUS REIBENSIS, *Sermo XVI*; Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, t. 21, blz. 287-288.

- 125 Mer in ouden tyden wart geboden den volke godes in deutro-
 nomio doer moyses aldus Settet dese myne woerde in uwen
 herten. ende hangetse voer een teyken in uwen handen ende
 leggetse voer uwe oghen leertse [167 v°b] uwen kijnderen
 dat si die ghedencken wanneer du sittes in dinen huse. ende
 130 wanders inden weghe. als du slapen gaeste. ende op staeste
 ende du salstese scriuen op stile ende dueren dijns huses.
 op dat vermenichuoudiget werden dine iaren ende dijne
 kijnder. wt welken allen ende vele anderen die men noch
 bi brengen mochte. men claerlike verstaen mach dat niet
 135 onbehoerlic en is. mer seer betamelic ende oerbaerlic dat
 leke lude die heilige scrift lesen. Na dien dattet geestlike
 recht oec aldus wt spreect in woerden Jnnocencius des derden
 pawes begheerte te verstaen die heilighe scrift ende vliticheit
 daer na ander menschen te vermanen en is niet te lasteren.
 140 mer seer te prisen ⁷⁴ Ende dit si genoech vanden eersten ¶
 Vanden anderen als of et geerloft si die heilige scrift in
 duytscher tale te hebben Daer op mach men ten eersten ant-
 woerden wt dien dat voergeseit is dat alle die heiligen die
 leke lude vermanen die heilige scrift te lesen. geuen te
 145 kennen dat si die lesen sullen in hoerre gewoenliker talen.
 want daer omme sullen si die lesen. op dat si die verstaen.
 ende daer na pinen te leuen Voertmeer alle die scrifte des
 ouden ende nyen testamentes is eerst oersprongelic gescreuen
 in talen der geenre daer si toe gescreuen is ende voer welke
 150 si gescreuen is. want als sunte Jheronimus tuget in velen
 epistelen ende prologen dat aling oude testament is meest
 deels eerst den hebreuschen ghescreuen in hebreuscher talen
 Daer na dat nye testament is aling gheset in griecscher tale
 wtgheseit sunte Matheus ewangeli dat hi dicte den he-
 155 breuschen in hoerre talen. wtgheseit oec sunte pauwels epistel
 die hi screef ad hebreos Oec segghen sommige dat hi die
 epistel totten van Romen screef in latijnscher tale Voert meer
 vele heiligen hebben die heilighe [168 r° a] scrift ouergheset
 den ghenen dien si predicten in hoer eygen tale. want als
 160 sunte dorotheus scrift Doe sunte Bartholomeus dien van
 Indien predictte gaf hi hem ouer sunte Matheus ewangeli
 in hoer eyghen tonge Ende van velen anderen leestmen des
 ghelijcs. dat si niet gedaen en hadden hadden si gewaent
 dattet ongeorloft hadde geweest die scrifte in hoerre tongen
 165 te hebben Voertmer als sunte Jheronimus seit so hebben die
 caldei ende lesen die scrifte in hoerre talen. die van syrien

(74) GREGORIUS IX, *Decretales*, V, 7, 12.

- ende* van arabien hebbense in hoerre talen Oec heeft men die heilighe scrift in goetscher tale. want als men leest inden achtenden boeke der historien die men tripartita noemt wflac
 170 en bisscop der gothen ouersette *hem* die heilige scrifte in hoer eyghen tale Des ghelijcs hebben die van egipten die heilige scrift in hoerre talen die ruyssen hebben die scrifte die si ontfangen als sunte pauwels epistelen in hoerre talen. die slauen hebben hoer eygen letteren *ende* in hoerre tongen
 175 alle die heilighe scrift Des gelijcs die van armenien *Ende* woude yemant noch vlijtliker onder sueken soude vijnden die heilige scrift in allen tongen die onder den hemel sijn. want doe die heilighe gheest in die apostele geseynt wart vergaderden gheestlike manne van alre coemst die onder den
 180 hemel is *ende* hoerden die apostelen spreken een yegelic in dier tonge daer hi in gheboren was Jn een teyken dat cristus geloue *ende* leer doer al eertrijc *ende* in alre tale gebreidet soudent werden. wat redene waer dan dat men die heilige scrift wel moste lesen in so menigerhande tale. *ende* niet in
 185 duytscher tale ¶ Voertmeer vele heilige *ende* grote manne van namen hebben scrifte *ende* boeke gemaect in hoers landes ghewoenlike tale Als effrem daer van staet inder historien die men tripartita noemt in aldusdanigen woorden Jn [168 r^b] dien tyden was effrem in edissa *ende* didimus in allexandrien.
 190 welke effrem gebrukende der tongen van assirien gaf van^a hem groten schijn gheestliker graciën. *ende* al en konste hi geene griecsche tale. nochtant strafde hi vele gheleerder greecken. *ende* ondeckte mit scrifte *ende* redene die crancheit alre ketliker boesheit *Ende* inder historien die men ecclesiastica
 195 hiet. staet dat in dien tyden als vele ongelouen begonsten te spruten was bardasenes een seer onderscheiden *ende* welsprekende man die tegens marcionem den ketter *ende* sommige onder screef *ende* boeke maecte in sijns selfs tonge *ende* vele boeke die sine discipele na ouersette in greecscher tale
 200 Ten laetsten mach men proeuen dat si dwalen die voelen ongheoerloft te wesen duytsche boeke te lesen. want waert ongheoerloft. dat waer enther daer omme wantter in *hem* quaet is. of wanttet verboden is. dat eerste en is niet. want waert in *hem* quaet. so waert allen menschen quaet. dat
 205 valsch is wanttet een die meeste hulpe is totten goeden te weten watmen doen *ende* wat men laten sal Oec en ist niet quaet om verboets wille want men en vijnt niet dattet verboden is. noch inden boeke van rechte. noch inden boeken

a *Vóór* van *werd* heva *doorgebaald*.

der heiliger scrifte. mer meer dattet verdientlic *ende* louelic
 210 is. also veer als si gheen ongeloue yn en begripen. want tegens
 duytsche boeke die artikel van ongeloue yn onthouden is
 eens pawes bulle die beghint *Ad apostolatus* In welker alsulke
 boeke der ketterie in hem hebben^b worden gelastert *ende*
 geboden te vernyelen. of^c datmen ten mynnesten die artikel
 215 sal wt scrappen Mer boeke van^d goeder lere en worden daer
 niet yn begrepen. mer meer in gheoerloft *ende* gepresen
 Behaluen dit so salmen oec voersien in duytschen boeken
 dat si sijn van slechten *ende* openen materien die dienen sun-
 den *ende* ondoechde te laten. *ende* doechde te oefenen niet
 220 van hogen *ende* subtilen materien. want die niet en dienen
 leken die noch niet inder heiliger scrift wel [168 v^ob] ghe-
 oefent en sijn Ghelijc als wi dat hebben bi exempel *ende*
 leer des heiligen apostels sunte pauwel die seit inder epistel
 ad corintheos *prima* Ende ic brueders en hebbe v niet mogen
 225 toespreken alse geestliken. mer alse vleyschliken alse cleynen
 in cristo heb ic v melc in dranc ghegheuen gheen spise.
 want dat en hebdi noch niet ghemogen⁷⁵ Ende totten he-
 breuschen seit hi Ghi sijt geworden als dien melkes noet is
 niet vaster spise. want vaste spise is der volcomenre die bi
 230 ghewoente hebben gheoefende synne tot onderscheidenheit
 godes *ende* quades⁷⁶. waer van sunte *augustinus* seit inden
 boeke vander stat godes Men sal ghehoersam wesen den
 apostel ghebiedende enen yegheliken. smakende na maten
 sijns gelouen. want ist dat men enen kijnde spise ghift nae
 235 sinen crachten so wasset dattet meer moghe ontfangen
 Mer isset dattet bouen gaet die mate sijre begrijsamheit.
 so ontbrectet eert wasset Mit welken ouerdracht *Crisostimus*
 die seit Ghelikerwijs als ist dattu enen kijnde gheues een
 brocke broedes. wantet enge kynnebacken heeft. soe wirchdet
 240 meer dant geuoedt wordt Also oec den onvolcomenen inden
 gheloue *ende* den kijnde in verstandnisse ist dattu hem die ho-
 ge verholentheit godliker wijsheit wilste seggen. want hi noch
 cleyne verstandelheit heeft so wort hi meer gheschendet dan
 ghestichtet Hier van vermaent oec die heilige vader *Augusti-*
 245 *nus* sinen brueders wonende inder woestinen die meest deels
 al onleert waren Mijn alre liefste brueders seit hi der is

b *Vóór* hebben werd ghelastert doorgehaald.

c *Vóór* of werd of datmen doorgehaald.

d *De kopiist schreef eerst vander, maar haalde daarna der door.*

(75) PAULUS, I *Ad Corinthios*, III, 1-2.

(76) PAULUS, *Ad Hebraeos*, Liber V, 12, 14.

gescreuen dat wi niet en sullen spreken hoge dinge alse
 wijze der werelt. glorieerende. welc woert tot v meest ge-
 sproken is die groue menschen sijt wonende inden wouden
 250 Mer wat sijn dese hoge dinge daer v niet van en betamet
 te spreken. dan vander almachticheit godes. van mede ewicheit
 sijns soens van den hogen wesen des heiligen geestes Eya
 myne brueders ende crone mijns hoefts en wilt niet onder
 sueken. dan also vele als v [168 v°b] noet is tot uwer
 255 salicheit En wilt niet smaken dan also vele als noet is te
 smaken. want wat is noet te smaken dan dat god is inder
 drieuoudicheit ende wat anders is v noet dan of te neygen
 vanden quaden ende te doen dat goede. wat anders is noet
 dan te kennen goet ende quaet Goet op dat wi dat mogen
 260 aengripen ende quaet dat wi dat mogen scuwen⁷⁷ Ende
 hier mede genoeg op dat ander punte ¶ Vanden derden als
 of° et gheoorloft si die heilige scrift buten kerken te leren.
 of te ouerspreken Hier in twiuel te maken mach comen wt
 265 ken predicacie niet gheschien en sal buten oerlof der prelaten.
 ende dat in ghewyeden steden. ende is pueren leken ver-
 boden Doch so en maken die dit voer nemen gheen onder-
 scheid tusschen predicacie ende simpel dogentlic vermanen
 Daer sunte pauwel onderscheid in maecte doe hi screef totten
 270 corintheen seggende Mijn sermoen ende mijn predicacie en
 heeft niet geweest in beuroedeliken woerden menscheliker
 wijsheit⁷⁸ Op welke woerde die glosa seit biden sermoene
 verstaet men redene of sprake die bi sonder tot sommigen
 geschiede bider predicacie die int ghemene geschiede. kenlic
 275 ist dan dat men niet prediken en moet dan bi oerloue der
 prelaten ende in ghewyeden steden. ten waer dat bi oerloue
 der prelaten dat oec in anderen steden gheschiede Mer simpel
 dogentlike vermaninge sonder solempniteit ofte wise der pre-
 dicacie is toe geenre steden verboden Als hier van vele
 280 geruert is in eenre ander materie wt lere der heiligen ¶
 Die ander sake des twiuels nemen sommige wt onses heren
 woerde die hi sprac totten ouersten bisscop doe hi voer hem
 gebonden stont als sunte Johan bescrijft Jc sprac hi hebbe
 openbaerlic der werelt ghesproken Jc hebbe altoes gheleert
 285 inder [169 r°a] synagogen ende inden tempel. daer alle

e of door de kopiist boven de regel bijgeschreven.

(77) AUGUSTINUS, *Sermones ad fratres in eremo commorantes*, Sermo XV;
 MIGNE, P.L., t. 40, kol. 1259-1260.

(78) PAULUS, I *Ad Corinthios*, II, 4.

die yoden vergaderen. *ende* in heymelicheit en heb ic niet ghesproken Mer die hier^f wt trecken datmen niet leren of seggen en sal dan int openbaer *ende* inder kerken. *enther* die en weten of en merken niet aen die werke *ende* die
 290 woerde *cristi*. want hi te vele tyden vermanynge dede *ende* lere buten den tempel. nv inden huse. nv inden wege. nv inden velde. nv allene sittende mitten vrouwen van samaria op den putte Nv bi nachte tot nycodemus Voertmeer sijn leste lange schoen sermone hadde hi in corter stonde eer
 295 hi die voerseide woerde sprac gedaen alle sinen iongeren in sinen lesten auontmael ¶ Hier omme op dat wi te rechte verstaen mogen die woerde onses heren voergheseit. als in heymelicheit en heb ic niet gesproken Soe sullen wi weten dat als sunte Augustinus seit op die selue woerde enighe
 300 lere mach heymelic wesen in drier hande wijze ¶ Ten eersten als die niet en gheschiet int openbaer. mer bi sonder tot luttel mensen Mer in dien synne en mochte cristus niet seggen dat hi niet gesproken en hadde in heymelicheit. want als marcus scrift in parabolon dat is in ghelikenisse sprac
 305 hi den scaren mer ofghescheiden bedude hi sinen iongeren alle dinge ¶ Ten anderen maele so heit heymelike lere die doncker is of verholen also datmense niet lichtlic verstaen en mach Nae welken synne men oec niet verstaen en^s mach die woerde *cristi* Jc en hebbe in heymelicheit niet ghesproken want si seit seluen als sunte Johan beschrijft Dit heb ic v in bispele of ghelikenisse ghesproken Mer die vre comet als ic v niet in bispele spreken en sal. mer sal v openbaerlike kündigen van minen vader ¶ Ten derden mael soe [169 r^b] hiet die lere heymelic. die also bi sonder
 315 *ende* in heymelicheit gheschiet dat die ghene diese leert niet en wil datse int openbaer comen Mer wil datse heymelic bliue Ende na desen synne en heeft *cristus* niet gesproken in heymelicheit. want alle dat *cristus* tot sinen discipulen. of anders bi sonder sprac *ende* leerde woude hi dattet ouer
 320 al openbaer soude wesen Na sinen woerden die hi sprac tot sinen apostelen Als Matheus beschrijft dat ic v segge in duusternisse. dat segt inden lichte. *ende* dat ghi inden oren hoert dat *predict* op den dake Ende na desen synne als sunte Augustinus seit. dat selue dat van *cristo* gesproken
 325 wart heymelic. dat en wart in dier wise niet gesproken in heymelicheit. want ten wart also niet ghesproken dattet verswegen worde vanden ghenen daert toe wart ghesproken.

f *Vóór* hier werd hier doorgehaald.

g *Vóór* en werd en doorgehaald.

mer meer datter oueral worde gepredict Ende voerwaer alle lere die in deser wise waer heymelic. of gheschiede in heymelicheit dat die ghene diese leerde niet en woude dat si openbaer worde. die waer te vermyden ende te vlien. want dit is proper der ketters dat si sonderlinge dinge leren in heymelicheit. daer sie niet van te tale of te antwoerden en dorren comen Als in hoer persoen sprac baldach in Jobs boec Tot mi is een verholen woert ghesproken ende als diefs gewise heeft mijn oer ontfangen aderen des godliken ynrumens Van welken oec salomon seit dieflike watere sijn die zuetste ende verholen broet genoechlicste. waer op seit Gregorius want die onghelouige sonderlinge dinge leren. ende vander waerheit vermydende sijn daer omme en willen si niet dat hoer lere int openbaer come. want als onse here seit Alle die ghene die quaellike doet hatet dat licht. ende en coemt niet ten lichte op dat sine werke niet gewroeget en werden want si niet en staen inder waerheit Mer dat si veer of dat na desen synne soude hieten ene heymelike lere ofte sommighe na der heiliger scrift die ene den anderen toe [169 v^a] harden totten dienste godes ondoechde te laten ende doechde te oefenen Ende hier mede si gheantwoert op dat leste punte^h

*Het tweede deel van deze bijdrage verschijnt
in Handelingen 1961.*

^h De kopiist schreef eerst punten, maar haalde daarna het afkortingsstreepje boven de e met twee schuine streepjes door.

« De Rupel », een liberaal-democratisch blad uit de jaren 1840

DOOR

Dr. M. DE VROEDE

Zeer onlangs werd de vraag geopperd, of een stelselmatig uitpluizen van de haast onvindbaar geworden Vlaamse « weekblaadjes » uit de jaren '30 en '40 geen andere democratische geluiden meer zou aan het licht brengen dan die ons reeds bekend zijn¹. Het antwoord op die vraag klinkt positief; ik hoop het nader te kunnen bewijzen. In onderhavige bijdrage zij alvast de aandacht gevestigd op één krantje, dat in 1846-1847 niet alleen liberale beginselen, maar ook volkse materiële belangen heeft verdedigd en dat nog wel in een kleine gemeente. Het gaat hier om *De Rupel. Nieuws en Aenkondigingsblad van Boom en der omliggende steden en dorpen*².

Dat nieuwsblad³ verscheen éénmaal per week, van 5 juli 1846 tot 27 juni 1847⁴, aanvankelijk zonder motto, nadien met verschillende⁵. Het kostte 8 F per jaar, maar er konden ook losse nummers worden bekomen⁶, een verschijnsel dat in de toenmalige pers nog zeer uitzonderlijk was. Het werd gedrukt en uitgegeven door O. Vanden Wyngaert, wie dat bedrijf geen financieel voordeel heeft bijgebracht, zoals nader blijken zal. De redactie is onbekend gebleven. Er kwamen wel enkele onderstekende bijdragen in voor⁷, maar die waren vermoedelijk ont-

(1) J. KUYPERS, *Het vroegsocialisme tot 1850*, in: *Gesch. v.d. socialistische arbeidersbeweging in België*, afl. 4, Antwerpen z.j. (1960), blz. 126.

(2) Van nr. 22, 29 nov., af werd, in de titel, het lidwoord DE vervangen door DEN. Sedert 3 jan. 1847, jg. II, nr. 1, werd het lidwoord opnieuw DE en viel de ondertitel weg.

(3) Mej. Lamot, Antwerpsestraat 98, Boom, bezit een unieke verzameling. Consultatie werd me zeer vriendelijk toegestaan, waarvoor ik hier mijn oprechte dank uitspreek.

(4) De eerste jaargang bevatte 26 nummers, lopend van 5 juli tot 27 dec. 1846; de tweede begon op 3 jan. 1847 en werd, met nr. 26, op 27 juni 1847 gestaakt.

(5) Twee motto's van 10 jan. 1847 (II, 2) af: a) « La discussion n'a jamais converti les gens de mauvaise foi »; b) « Ceux qui redoutent les journaux ressemblent aux voleurs qui craignent les reverbères ». Daarbij kwam sedert 24 jan. (II, 4): « Vrede, vryheid en voortgang ».

(6) Althans met ingang van de tweede jaargang en wel tegen 25 centimes het nummer; van nr. 9 [28 febr. 1847] af, tegen 50 centimes.

(7) Een feuilleton van Hipp. Rens en vier gedichten: een van E. Van Driessche over « De doodstraf »; « Een winternacht », oproep tot liefdadigheid door een

leend. In het eerste nummer werd een beroep gedaan op de edelmoedige medewerking van wie daar te Boom onderlegd en onafhankelijk genoeg toe was ⁸. In januari '47 richtte het blad dergelijke oproep tot de progressisten van het arrondissement ⁹. Of daaraan ook gevolg werd gegeven, stond in de krant niet vermeld.

Het eerste nummer bevatte, onder de titel « Onze Inzichten », het volgende editoriaal :

« In eene gemeente, als Boom, rykelyk bevolkt en vol handel en nyverheid, moet het daerstellen van een wekelyk aenkondigings blad niet vreemd voorkomen; wy achten het dus overbodig deszelfs nut hier breeder wyze te doen zien.

Wanneer wy voor ons namen dit blad in het licht te laten komen, meenden wy ons uitsluitelyk by *Annoncen* te bepalen; maer wy gevoelden evenhaest dat wy, slechts met een weinig moeite meer, in staet waren, den lezer een wekelyk terugzicht op de byzonderste gebeurtenissen op te leveren en hem een weinig met den staet van den handel, nyverheid, staetkunde, schoone-kunsten, enz. doen kennis te maken.

En hier voor moest onze taek die van enkelen *kopist* niet te buiten gaen.

Alzoo bepaeld, zou dus ons blad op denzelven voet staan met vele anderen die ons van de omliggende steden toekomen; maer Boom en de aenpalende gemeentens hebben belangen, gewoontens, voorvallen, misbruiken die hen eigen zyn en waervan de stedelyke gazetten zelden een woord reppen, 't is in deze aen te stippen dat er onbetwistbare voordeelen te stichten zyn.

Welnu in Boom ontbreekt het aen geene mannen die gegronde kennissen van onze handel en nyverheid bezitten en onafhangelijk genoeg van karakter zyn, om de misbruiken, die de gemeene intresten zou bededigen, met den vinger te wyzen.

'T is van hun dat wy eene edelmoedige medewerking, tot het handhaven onzer onderneming, verzoeken :

Alle partyschap, alle aenneming van persoonen, uit aerd geschikt om onze poogingen te verdeelen en te verlammen, zyn zorgvuldig ter zyde gezet.

Alles, wat ons in het zedelyke of stoffelyke ten nutte kan strekken, de hand geven; van *niemand* aen de touw geslepen worden; zie daer onze inzichten ».

zekere J. David; een vers op de dood van Ledeganck door C.H. Van Boekel; en een « politiek referrein » van Th. Van Ryswyck, « Vlaenderens Ramp ».

Vermeld wezen nog de initialen F.L., B., D., W... en P.D.L.V..., « volksverdediger », van wie op [28 maart '47] een « Vergelykng der twee politieke gezindheden » werd gepubliceerd.

(8) Zie verder het editoriaal.

(9) Jg. II, nr. 4, [24 jan. 1847].

De eerste maanden beantwoordde de inhoud van het blad aan de wijze waarop het zich had gepresenteerd. Naast aankondigingen en marktprijzen bevatte het, zonder op oorspronkelijkheid aanspraak te kunnen maken, berichten, verslagen van de besprekingen in gemeente- en provincieraad, gedichten, ingezonden stukken en, hoewel niet geregeld, een feuilleton, soms ook in het Frans gesteld. Inzake Boomse aangelegenheden publiceerde het artikelen, waarin enkele misbruiken werden ge-laakt, waaraan slachters en bakkers zich bezondigden. Dat was genoeg om zeer spoedig tegenkating uit te lokken, niet alleen vanwege de betrokkenen maar ook vanwege diverse z.g. oude pruiken en onzuiveren van geweten, die met de poging om Boom « uit zyne diepe donkerheid te trekken » niet waren gediend¹⁰.

Het gemeentebestuur werd tot in september niet aangerand, wat sommigen liet beweren dat het blad omgekocht was¹¹, maar van begin oktober af kreeg ook de burgemeester het te verduren. Enige politieke gezindheid was daarbij nog niet aan bod gekomen, zodat *De Rupel* voor de enen te liberaal, voor de anderen te katholiek was¹². De eerste politieke, in casu liberale tonen klonken half oktober. Een maand later sloeg de redactie definitief een nieuwe koers in, ondanks de aanvankelijke belofte alle « party-schap » zorgvuldig te vermijden. Onder de titel « Welke taek Den Rupel op zich genomen heeft », publiceerde zij in het nummer van 15 november het volgende artikel :

Toen den *Rupel* in het eerste wierdt uytgegeven, dan hadt den uytgever van denzelven geen ander oogwit dan er een annoucen-blad van te maken, en terzelter tyd aen zyne provintialen eenige nieuwstydingen mede te deelen. Doch welhaest liet de noodzakelykheyd zich gevoelen van ook eenig licht onder zyne onderdrukte natuergenooten te verspreyden : om alzoo als het ware eenen dyk op te werpen aen de te lang bestaende tirannie, waeronder het menschdom maer alte zeer gebukt gaet. Ja het wordt noodzakelyk dat de menschen beginnen te redeneren over hunne stoffelyke en zedelyke belangen; en dat zy hunne weerdigheyd van mensch niet langer laten miskennen. Ja indien men in eene schuldige onverschilligheyd bleef voortgaen, het zoude eene onvergefelyke lafhartigheyd wezen die wy en ons nageslacht duer zouden moeten betalen; en op die wyze zouden wy met reden den vloek van 's lands nakomelingschap op onze hoofden trekken. De verlichting is den eenigen middel om ons van de doortrokken knapen niet te laten foppen; en waer de reden bestaet daer valt de dwingelandy !!! Het is dan met de ver-

(10) Cfr. het artikel « De Dorps nieuwsbladschryver », in het nr. van 13 sept. 1846 (I, 11).

(11) Ibid.

(12) Ibid.

lichting dat wy ons byzonderlyk zullen bezighouden; en wy zullen meer schryven dan menigen staetsman of volksbedrieger van ons zoude ver-
eyschen. Menig papieren kind zal door onze roede op zyne achterste
kaken krygen; en menigen vos zal in kort ontmaskerd worden. Menig
bedrog zal ontdekt worden; en onze pen zal niet nalatig wezen om
alle bedrog benevens alle bedriegers aen de openbare verachting over te
leveren. In een woord wy zullen *met aenhoudendheyd en moed* de
regten van den mensch verdedigen ten spyte van alle aristokraten; en
geene wereldsche magt zal in staet wezen om ons van deze edele taek
te doen afzien!!! Ja den mensch wordt vry geboren en moet ook
vry behandeld worden, ofschoon er velen zyn die hunne broeders verstooten
om dat zy geene fortuyn bezitten. Doch zoo handelen geene ware
liberalen; want dezen hebben allen mensch lief die zynen evenmensch
niet benadeelt. En daer de liberale denkwyze met eene ineengeperste
waerheyd te werk gaet, zoo wordt zy van dag tot dag magtiger en
magtiger, en zal zy met er tyd alles doen vallen dat onregt is, en,
zoo zal zy eyndelyk als eene vryheidszon zegepralend aenbreken; want
het Belgen volk nadert met rassche schreden na het glinsterende beeld
der vryheid die aen allen mensch geluk zal bezorgen, en wee dan de
mannen die den voortgang van het licht zoo lang hebben tegenge-
houden!!!»

Het accent lag hier onmiskenbaar op de liberale propaganda
en op het aanklagen van misbruiken in democratische geest, in
welk verband de inhoud van het blad zou worden uitgebreid. In
de loop van november en december is het eigen proza inderdaad
veruit hoofdzaak geworden, wat ook tijdens de tweede jaargang
aldus blijven zou. Het gold echter niet meer uitsluitend plaatse-
lijke aangelegenheden, doch steeg daarboven uit.

De eerste bleven niettemin onafgebroken aan de orde staan.
Naast de burgemeester moesten ook de politiecommissaris en
diverse andere personen het ontgelden. De kritiek had betrekking
op het wanbeheer van het gemeentebestuur, het tekort aan open-
bare werken en aanknoping bij het spoorwegnet, alsmede op
verschillende sociale wantoestanden, als de oneerlijkheid van
winkeliers en de schaamteloosheid van werkgevers, van welke beide
laatste verschijnselen de arbeiders het slachtoffer waren. In feite
was, over die aangelegenheden heen, de aanval gericht op de
conservatieve machten, waaronder de geestelijkheid. Het blad
zette dan ook aan tot de oprichting van een liberale associatie
te Boom¹³. Het mengde zich actief in de parlementaire ver-
kiezingen van juni '47, verdedigde de liberale Antwerpse kan-
didat Cateaux-Wattel en kon zich verheugen over de overwinning.
Het liet zich daarbij ook in met de pennetwist die te Antwerpen

(13) Art. « Progressive associatie », in het nr. van [14 febr. 1847], (II, 7).

tussen *De Roskam* en *De Schrobber*¹⁴ was ontstaan. In diverse artikelen werden overigens de beginselen en het algemeen beleid van de conservatieven aangerand.

Dat gold evenzeer de sociale aangelegenheden. De crisis in Vlaanderen werd uitgespeeld tegen de regering, die de armoede lang niet afdoende bestreed en zich anderdeels aan geldverkwistingen te buiten ging. Het gebrek aan regeringsinitiatieven werd streng becristiseerd. Pijlen werden ook afgeschoten op de octrooien, het belastingwezen, het kiesstelsel en het coalitieverbod voor de werklieden. *De Rupel* noemde de arbeider « het nuttigste en weerdigste lid der samenleving » en constateerde dat al diens werk hem niets opleverde. Wist het blad dan zelf hulpmiddelen voor te stellen voor de sociale ellende, waarop het de aandacht vestigde ?

Het prees liefdadigheid aan, maar wees erop dat die het lijden bestendigde en uit de ellende niet verlossen kon. Rechtvaardigheid was beter, doch waarin die moest bestaan, preciseerde *De Rupel* niet. In concreto raadde hij de werklieden uit zijn streek de oprichting aan van een kas voor onderlinge bijstand¹⁵, maar andere mogelijkheden werden niet aangewezen. Als platonisch zal men de wens beschouwen, dat een nieuw ministerie zou worden in leven geroepen, dat namelijk van de algemene armoede, ermede belast statistieken aan te leggen, het probleem te onderzoeken en de liefdadigheid te coördineren¹⁶.

De polemische literatuur maakte aldus van *De Rupel* een liberaal én volksgezind orgaan. Het predikte niet alleen de « verlichting », maar ook de « broederlykheid ». De afbrekende kritiek op maatschappelijke wantoestanden primeerde daarbij boven hetgeen men zelf als hulpmiddelen aan te bieden had.

Het karakter en de opzet van het Boomse nieuwsblad werden, wellicht nog beter dan door het voorgaande, geïllustreerd door het artikel waarmede het, op 27 juni 1847, van zijn vrienden en abonnees afscheid nam. Het moge hier, ondanks zijn lengte, dan ook volgen :

Die voor het algemeen welzyn werkt zoo lang hy kan; die zyne eigene belangen sterk benadeelt om de gekrenkte belangen van zynen evenmensch te verdedigen; die zyne eeuw vooruitgaet om zyne verblinde natuergenooten op den weg van Licht en Waerheid te brengen; die aen-

(14) Cfr. M. DE VROEDE, *Bibliogr. Inleiding tot de studie v.d. Vl. Beweging*, Leuven, Parijs, 1959, Interuniv. Centrum v. hedend. gesch., Bijdragen 8, nrs. 2078-2079; TH. COOPMAN en J. BROECKAERT, *Bibliographie v.d. Vl. Taalstrijd*, dl. II, Gent 1905, nrs. 1291-1292.

(15) Jg. II, nr. 1, 3 jan. 1847.

(16) Jg. II, nr. 14, [3 april 1847].

houdend alle vervolgingen trotseert om het Regt voor te staen; die het bedrog ontmaskert van Grooten en Kleinen, van Geestelyken en Wereldlyken; die onbevreest schryft en geen anderen geleider dan de Reden wilt raedplegen; die de domheden en het bygeloof bestrydt; in een woord: die de zending volbrengt, welke God van den geletterden man afvordert, ten spyte van een ander en ten nadeele van zich-zelfen: deze verdient zeker eene eerlyke melding, ofschoon men maer al te dikwyls ziet gebeuren dat verachting, verstooting, hoon en laster zyn aendeel en vergelding worden; — en dit alles heeft plaets gehad door de bedriegers van allen aerd, die de verblinde menigte opmaken om tegen hare weldoeners op te staen — ten einde de gewillige schapen met meerder gemak en zekerheid te kunnen scheeren.

Doch, die zich het schryven aentrekt, om de zaak des Voortgangs te bepleiten, is *hoog* genoeg verheven om zich boven die *lage* knevelaryen te houden; en deze dryft onbereikbaar over de dolle hoofden van Adeldom, Diplomatie, Théocratie, Aristocratie, Bureaucratie, enz. even als een ballon in den overgrooten dampkring.

Het gebeurt soms wel eens, dat is waer, dat die moedige mannen voor een *onbepaalden* tyd hunne taek moeten opschorsen; men kan toch alle omstandigheden niet vooruitzien. Maer geborgd is niet kwytgescholden. Een uitstel, een tyd rusten schenkt aen den schryver nieuwe krachten om later met nog meerder vuer vooruit te komen. In dit geval bevindt zich thans de *Rupel*.

De *Rupel* gaet dus ophouden te verschynen; en het spyt ons ten hoogsten dat wy deze verhevene taek moeten staken op het oogenblik dat men ons begon te begrypen en naer echte waerde te schatten; want tot op het uer van heden hebben wy het getal onzer abbonementen sterk zien aangroeijen, en dit niettegenstaende de bedreigingen van allen aerd die de geestelyken van het platte land in het werk stelden om elkeen van ons blad te verwyderen. Menigvuldige liberale nieuwsbladeren namen ook geregeld alle weken onze *articles de fond* over, hetgene wel een vleijend bewys was dat onze staetkunde alom de goedkeuring wegdroeg, daer dit dan ook niet weinig bybragt om het bestaen van den *Rupel* verder en verder ruchtbaar te maken. Ook bezat de *Rupel* reeds eene groote populariteit.

Wy scheiden er dus van af in den jeugdigen bloei van ons bestaen; en het is ons ook niet aengenaem van niet langer aen den roep en de verwachting van onze gretige en toenemende lezers te kunnen beantwoorden. Byzondere omstandigheden trekken ons van deze bezigheden af, zooveel te meer nog, daer de uitgever van den *Rupel* zyne drukkerij zal laten varen. Maer al hadt dit laetste ook geene plaets, dan bestaen er nog andere redens om den loop van den *Rupel* in te houden. Ja, geachte lezers, er zyn ons zulke schandalen over zekere personen medegedeeld geworden, er zyn zulke zedenkwetsende feiten, zulke akten van ongebondendheid, zulke immorale stukken, zulke buitenspoorigheden aen onze kennis gekomen, die wy door ons blad zouden moeten bekend maken, dat wy alsdan nog, in het belang van Zeden en Godsdienst, liever van onze taek zouden afzien dan feiten aen te halen die het volk eenen

walg, eenen afkeer van Eenige herders zouden doen krygen. Ja, moesten wy schryven hetgene wy met zekerheid hebben vernomen, dan was het zeker dat er vele en wel zeer vele schapen zich van de kudde zouden verwyderen, en de herder zoude het weinige vertrouwen verliezen dat hy tot heden nog bezit en waervan hy zoo menigmael misbruik maekt. Neen, dat willen wy niet. Wanneer men de predikstoel in een theater van kwakzalver verandert, zoo als men dit voorleden zondag gedaen heeft, dan gaen er ooggen genoeg open, zonder dat wy ons daarmede bemengelen.

Wy bedanken dus minzaam onze vrienden en geabonneerden voor het vertrouwen, achting en aengekleefdheid die wy in hunne personen ontmoet hebben, en het minsten dat er ook voorvalt mogen zy zich alweder by ons aanbieden; wy zullen alsdan hunne zaak verdedigen zoo als van te voren op gezegelde losse bladen die wy door het heele land zullen doen circuleren. Want geheel sterven doen wy toch niet: dat men zich dit niet inbeelde. Daer zyn er eenigen die tot hiertoe gezwegen hebben uit vrees van in den *Rupel* gespoeld te worden, maer die nu voornemens zyn hunne tong los te maken. Deze heeren hebben geene goede rekening gemaakt; want er zal van tyd tot tyd een afgezonderd bladje aen de vrienden en geabonneerden gratis toegezonden worden dat er eenigen zal doen opzwellen als of zy van eene scorpioen gebeten waren. Wy denken verders dat onze vrienden en geabonneerden ons blad zullen vervangen door een ander van min of meer hetzelfde kleur, om den geest die er reeds bestaet niet in slaep te brengen. Wy van onzen kant nemen afscheid van onze lezers met de innige overtuiging van zooveel mogelyk aen het algemeen welzyn gearbeid te hebben; en nu wy niet meer zullen bestaen, zal men eerst ondervinden wat goeds de *Rupel* verrigten kon.

Ja, geachte lezers, eer het dry maenden verder is, dan zal men hooren zeggen: « Het is toch jammer dat de *Rupel* niet meer uitkomt; die durfde nog schryven; en wat hy zeide, alhoewel soms wat hard, was ongelukkiglyk maer al te waer. De *Rupel* zag te verre vooruit. Zyne grondstellingen waren zuiver: zy waren aen de tael van het evangelie ontleend; hy beschouwde het menschdom als zyne broeders en zusters; hy predikte de broederlykheid en de Verlichting, en het was dan ook geen wonder dat er sommige mannen tegen hem opstonden. Maer welke mannen?... Mannen die de broederlykheid en de verlichting uit de zamenleving willen bannen om zonder moeite of hinderpael het *verdeelde* menschdom een verkeerd gebruik van de reden te doen maken; mannen die niet gedoogen dat het volk boeken of gazetten leze: uit vrees dat men hunne kuiperyen zoude ontdekken; mannen wiens kunst bestaet in het volk arm en onwetende te houden; mannen die hunne weerdigheid schande aendoen door de voetstappen van Christus met *woorden* en *dadens* te verloochenen; mannen die zouden moeten zeggen: *Ons ryk is van dezen wereld niet*, en die nogtans den ganschen aerdbol willen beheeren; mannen die de oeffening van alle deugden hebben gezworen, en die nogtans aen de grootste ondeugden en de schuldigste feiten verslaefd zyn; mannen die hun heilig ministerie miskennen, en die meer, ja oneindig meer op Staetkunde dan op God denken, ofschoon zy zich met

den mantel van godsdienst omhangen; mannen die zich schynheilig gedragen om de gewetens der menschen geboeid te leggen; eindelyk mannen die het geld uit het volk trekken, die het slaef maken en in wiens hart de verzamelpplaats is van al wat de zamenleving tot in het diepste van hare ingewanden kan verpestigen !!!»

Ja, zoo zal men over ons handelen, en zoo is het ook. De *Rupel* kon niet gedoogen dat men aen het onderwys der jeugd, daer veel, ja alles van afhangt, eene verkeerde rigting geeft. De *Rupel* aenzag met nydige oogen dat men den werkman voor een stuk brood dede arbeiden. De *Rupel* kon niet lyden dat het arme meisje van haer *maegdenrok* eene koopwaer moest maken om aen hare ouders een stuk brood in het winterzaizoen te kunnen aanbieden. De *Rupel* keurde niet goed dat de directe en indirecte regering van eene gemeente aen een' en dezelfde familie wordt toevertrouwd. De *Rupel* wilde hebben dat elk op zyne aengewezen plaets bleef: de priesters in de kerk en de burgers in den wyden wereld. De *Rupel* wilde de belastingen doen betalen door degenen die door de fortuin begunstigd zyn, en kon dus niet goed vinden dat dezelve op den rug gedrongen worden van burger en ambachtsman. De *Rupel* verzette zich tegen de *industriëlen* die slechte levensmiddelen verkochten aen schreeuwende hooge pryzen. De *Rupel* was gram op de schandige geldverkwistingen en sprak een gouvernement tegen aen wiens hoofd men byna niets anders ziet dan weergalooze *bankisten*. De *Rupel* was vyand van de achteruitgaende party, van *Dooode Hand*, *Tiende*, *Inquisitie* en *Jesuietery*. De *Rupel* wilde de vereeniging der menschen tot stand brengen tegen het Onregt, het Bedrog, den Alleenhandel en de Camarilla. De *Rupel* was liberael *pur sang* en verdedigde de mannen die als vrienden van Koophandel, Nyverheid, Akkerbouw en Voortgang te boek staen. De *Rupel* verzette zich tegen de betaelde coteriebladeren zoo als den *Journal de Bruxelles*, den *Journal du Commerce*, de *Organe des Flandres* en anderen van dien aerd. De *Rupel* verfoeide het geld dat hy zonder moeite kon inpalmen met een ander kleur aen te nemen, maer ging gestadig voort met de Verlichting verder en verder uit te breiden. De *Rupel* schandvlekte het gedrag der schryvers die hun talent besmeurden en hun geweten verkochten om eenen vryen loop aen hunne hoogmoedige driften te kunnen geven zoo als de drie diepzinnigen van de Roskam en anderen. De *Rupel* wierdt liever ten onrechte vervolgd en gelasterd, dan door zekere party gewierookt te worden, wiens schelmstukken hy zoude hebben moeten bedekken. De *Rupel* dede van tyd tot tyd eenen uitval tegen de borgemeester van Boom om reden dat deze in geene deele de belangen der burgers ter harte wilde nemen. De *Rupel* verzette zich ook sterk tegen eene policie die haren invloed ontving en nog ontvangt van eenen fanatieken tiekenhaen, tegen eene policie die tot heden nog met eene onbeperkte willekeurigheid te werk gaat. De *Rupel* wilde het zoo verre brengen dat men eens en voor goed zoude gezegd hebben: «Elk het zyne». De *Rupel* werkte vlytig om de algemeene belangen te bevoordeelen, om den werkman een eerlyk bestaen te bezorgen, om de bedelary onnoodig te maken, om de menschen tot het goede te brengen en van de rooveryen en andere slechtigheden af te trekken.

Wel nu, was dit slecht? Neen, niet waer? — Dit was verheven en heilzaam, zullen alle opregte menschen uitroepen. Maer vraegt dit eens aen de geestelyke en wereldlyke overheden van Boom, en zy zullen u antwoorden: dat wy slechte persoonen zijn, menschen zonder religie, goddeloozen, enz. — Maer dat moet u niet verwonderen; want Christus zelf wierdt aen een kruis, tusschen twee moordenaers, opgehangen, beschimpt en bespot; en waerom? — Enkelyk omdat hy de waerheid zeide; omdat hy tegen het onregt was; omdat hy het gedrag der toen bestaende priesters afkeurde en schandvlekte. Men ziet dus zonneklaer dat deze heeren *altyd* met hetzelfde oogwit hebben bezielid geweest, te weten: «Over *alles* meester zyn en *allen* tot slaef maken». Het is jammer dat wy dit alles moeten zeggen; maer het is toch zoo, en de historie zegt nog al veel meer. Wat *zy nu* zyn, waren zy ook in vroegere tyden. De *Rupel* heeft nogtans dezelfde denkwyze van onzen eerbiedswaardigen Paus Pius IX: wy zyn liberael zoo als Hy; wy willen de Vryheid des volks zoo als Hy; maer dit alles helpt er niets toe om by de herders verschooning te vinden. De Paus woont in Italiën en zyne ongehoorzame priesters wonen in Belgie, alwaer zy door de bisschoppen en het gouvernement beschermd en aangestookt worden om alle Vryheid tegen te werken en alle Verlichting uit te dooven».

Het valt niet te betwisten dat het blad in zijn laatste nummer veel scherper, dan bij gelijk welke vorige gelegenheid, zijn gal tegen de geestelykheid heeft uitgespuwd. De antiklerikale toon was in de democratische propaganda een courant verschijnsel. Dat we hem ook hier aantreffen, baart des te minder verwondering daar de geestelykheid *De Rupel* wel ter dege de oorlog had verklaard.

Op 3 januari '47 verdedigde de krant zich voor het eerst tegen de kritiek van pastoor Van Zeelbroeck, die hem, van op de kansel, als een vijand van Kerk en godsdienst had aangevallen. Het bleef daarbij niet. Een slachter-herbergier zag zich, begin februari, met verlies van zijn klanten bedreigd, indien hij een persoon bleef in pension houden, die men veronderstelde van de redactie deel uit te maken¹⁷. De felle tegenkanting duurde voort, o.m. vanwege een zekere pater Meno¹⁸ en geestelijken van het platteland. En trok de Boomsē pastoor op 20 juni niet andermaal zo lelijk van leer dat, naar verluidt, de kansel in «een theater van kwakzalver» veranderde? Is dat wellicht de directe aanleiding tot het staken van de publicatie geweest?

De Rupel moge zijn aantal abonnees hebben zien aangroeien, hij was niet opgewassen tegen de bestrijding door de geestelyke en wereldlyke overheden, die het conservatieve Boomse milieu be-

(17) Cfr. het art. «Ontdekte listen en lagen», in jg. II, nr. 6, [7 febr. 1847].

(18) Cfr. jg. II, nr. 17, [25 april 1847].

heersten. Door een aanhoudende vervolging werden de materiële belangen van de uitgever ten zeerste benadeeld. Einde april '47 begon hij, in het groot en het klein, alle soorten textielwaren te verkopen¹⁹. Tenslotte liet hij zijn drukkerij varen en men mag vermoedelijk niet ten onrechte veronderstellen, dat hij daartoe verplicht was.

Meteen was er een einde gekomen aan die eerste poging om, via de pers, een progressistisch geluid in het Boomse te doen klinken. Of er, zoals in het afscheidartikel in 't vooruitzicht was gesteld, nadien nog losse blaadjes zijn verschenen, is me niet bekend.

(19) Aankondiging in jg. II, nrs. 17-20.

Enige wetenschappelijke Ervaringen bij het Schrijven van een Dorpsgeschiedenis

DOOR

Prof. Dr. M. DIERICKX, S.J.

Bronnen voor de Geschiedenis van Zingem

Aangezien Zingem — een Schelddorp van tegenwoordig 3.500 zielen tussen Gent en Oudenaarde — nooit een beroemd kasteel met adellijk geslacht heeft gehad, noch een abdij of collegiale kerk met kapittel, dachten wij, bij de aanvang van onze studie over Zingem, niet veel bronnen te zullen vinden, althans niet over de periode vóór de Franse revolutie¹. Welke was niet onze verbazing te bevinden dat er een enorme documentatie over het verleden van Zingem bestaat.

Reeds in 885-886, in een schenking gedaan aan de Sint-Pietersabdij van Gent, wordt Zingem vermeld onder de welluidende naam van *Siggingabem*, dat, naar onze bekende plaatsnaamkundige Dr. M. Gysseling verklaart, betekent: « de woning van de lieden van Siggo ». In de 12e en 13e eeuw moet Zingem een eigen heerlijkheid hebben gevormd, maar vanaf de 14e eeuw tot aan de Franse revolutie bestond er een heerlijkheid « Asper en Zingem », waarin het aanpalend, nu minder belangrijk Asper het eerst vermeld wordt. Aangezien van het midden der 14e eeuw tot 1601 de graven van Vlaanderen ook heer van Asper en Zingem waren, woonden deze heren niet op Zingem; van 1601 tot 1667 kwam de heerlijkheid in verscheidene handen, totdat in 1667 de heer Abraham Van Hoobrouck de heerlijkheid kocht en ze aldus voor zijn geslacht bekwam tot onder de Franse revolutie. Maar de heren van Hoobrouck woonden op Axelwalle, grondgebied Asper. Naast de heerlijkheid Asper en Zingem, had de Sint-Baafsabdij van Gent er een grote heerlijkheid en de Sint-Pietersabdij had er een leen, terwijl de rest van de huidige gemeente Zingem tot 12 andere heerlijkheden behoorde. Vroeger kende men enkel

(1) M. DIERICKX, S.J., *Geschiedenis van Zingem*, tweede volledig omgewerkte druk. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1960, 304 blz., 133 platen, 6 kaarten. Alle aangehaalde teksten of verwijzingen in dit artikel zijn in dit boek gemakkelijk terug te vinden.

7 heerlijkheden op Zingem; dit getal hebben wij kunnen opvoeren tot 14 heerlijkheden en één leen.

Over de heerlijkheid Asper en Zingem worden op het Rijksarchief van Gent 303 registers en bundels documenten bewaard. Deze documentatie gaat echter, gelukkig, niet uitsluitend over de heerlijkheid Asper en Zingem, maar ook over andere heerlijkheden op het dorp. Sinds 1959 berusten op het Rijksarchief te Gent twee grote stapels documenten, afkomstig van de pastorij van Zingem, de ene over het beheer van de kerkgoederen van Zingem van 1636 tot 1796, de andere over het armbestuur van Zingem in de jaren 1621-1796. Het Rijksarchief heeft tevens sinds enkele jaren in deposito het archief van het bisdom Gent vóór de Franse revolutie en van de Sint-Baafsabdij; aangezien de Sint-Baafsabdij van Gent een grote heerlijkheid op Zingem bezat, en aangezien de dekenale verslagen van de dekenij Oudenaarde, waartoe Zingem behoorde, in dit fonds zijn ondergebracht, behelzen ongeveer 150 nummers van dit fonds gegevens over Zingem. Op hetzelfde Rijksarchief berusten ook 1265 bundels en registers over de kastelnij Oudenaarde, waartoe Zingem behoorde, en zeldzaam zijn de bundels waarin geen documenten over Zingem voorkomen. Sinds 1959 berusten ook de nog bestaande geboorte-, trouw- en overlijdensregisters van Zingem van vóór de Franse revolutie op het Rijksarchief. En dan zijn er ten slotte nog een twaalfstal fondsen met documenten over ons Scheldepdorp.

Aangezien Zingem een der 33 «prochien» van de kastelnij Oudenaarde was, zijn er ook heel wat documenten op het Stadsarchief van Oudenaarde te vinden. Op het Gemeentearchief van Zingem berusten de bevolkingsregisters sinds 1796. Hier zijn ook de kostbare registers met de besluiten van het college van burgemeester en schepenen, en met de beraadslagingen van de gemeenteraad, en ten slotte 30 registers met uitgaande brieven vanaf 1807. Hierbij komen nog enkele losse stukken over vroeger tijden. Op het pastorie-archief wordt een *liber memorialis* bewaard, die opklimt tot 1121, maar in het begin van de 17e eeuw begonnen werd en later voortgezet, naast andere documenten over het godsdienstig leven op de parochie.

Ten slotte zijn er nog aanvullende documenten te vinden op een achttal andere archieven o.a. op de *Archives du Nord* van Rijsel.

Zo constateren wij met een zekere verbazing dat dit dorp zonder geschiedenis en zonder beroemdheden voor het reconstrueren van zijn verleden beschikt over meer dan 2.000 bundels en registers, waarvan 500 uitsluitend over het dorp zelf handelen.

Taalwisselingen op Zingem

De grafelijke rekeningen van de heerlijkheid Asper en Zingem, bewaard op de *Archives du Nord* te Rijsel, bevatten een interessant gegeven. In de tweede helft van de 14e eeuw zijn de rekeningen in het Nederlands opgesteld, maar nauwelijks zijn de Gentenaren in 1382 te Westrozebeke verslagen, of vanaf dat jaar zijn ze in het Frans. Tot in een door-en-door Vlaams dorp tussen Gent en Oudenaarde in volle Vlaams graafschap liet zich de Franse zegepraal voelen.

Tot aan de Franse revolutie was op Zingem zelf de bestuurlijke voertaal natuurlijk Vlaams. Kort na de inlijving van ons land bij Frankrijk op 1 oktober 1795 werden Zingem en Asper twee afzonderlijke *communes* met elk een eigen *maire*. Vanaf 4 juni 1804 zijn, behalve twee stukken, alle akten en beslissingen van de *maire* van Zingem, die dus gericht waren tot de nagenoeg uitsluitend Vlaams sprekende Zingemnaren, in het Nederlands én Frans opgesteld of zelfs uitsluitend in het Frans, terwijl alle briefwisseling naar buiten in het Frans gevoerd werd. Toen begin 1814 de Franse troepen terugtrokken, vaardigde op 10 februari 1814 de *maire* in het Frans een besluit uit om een *compagnie d'élite* van vijf divisies op te richten, die te waken had over de rust in het dorp. Na de troonsafstand van Napoleon, vaardigde « den meyer der commune van Synghem » op 15 november 1814, ditmaal in het Nederlands, een besluit uit om « nagt wagten » op te richten.

En wat gebeurde er onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden? Vanaf 1 januari 1815 werden de bevolkingsregisters van Zingem weer in het Nederlands gehouden, maar van de uitgaande brieven zijn er nog zeer veel in het Frans geschreven. Zoals men weet, vaardigde koning Willem I een decreet uit waarbij in de Vlaamse provinciën vanaf 1 januari 1823 het hele bestuur in het Nederlands moest gebeuren: op Zingem is het laatste Franse stuk van 28 december 1822! Daarna is volstrekt alles in het Nederlands gesteld.

In augustus 1830 waren er relletjes in Brussel en op 26 september moesten de Hollandse troepen de stad Brussel ont-ruimen. Nog op 23 september 1830 betuigde burgemeester Jacques Chrétien Amelot zijn Oranjetroouw en schreef aan de districtscommissaris van Oudenaarde: « Daar sedert eenige dagen het gerugt geloopt heeft dat de gemeenten Synghem en Heurne — hij was burgemeester van de twee gemeenten — een petitie zouden hebben gedaan en opgezonden om de scheiding te vragen tusschen de Zuidelijke en de Noordelijke provincien, mag ik verklaren dat

alle gerugten gansch ongegrond zijn. Integendeel mag ik mij vleyen dat de inwoners derzelve gemeente, bezielde zijnde met den geest van goed order, altijd de rust hebben behouden».

Amper drie weken later, op 15 oktober 1830, schreef dezelfde burgemeester echter aan de heren commissarissen van het provisoire gouvernement in Oost-Vlaanderen te Gent. Ik «geve mij de eer Ued. hier nevens te doen toekomen de schriftelijke adhaesie aan het provisoir gouvernement van Belgenland door de brieven dezer gemeente in fonctie zijnde civile beampete, kragtens Ued. Circulaire van den tienden dezer». Deze dorpen hebben dus niet meegeedaan aan de revolutie en zich gewoonweg gevoegd naar de nieuwe toestanden. En de taal ?

In het register van de besluiten van de burgemeester zijn tot en met 10 oktober 1830 alle stukken in het Nederlands, maar vanaf 20 november 1830 duiken er af en toe weer Franse stukken onder de bestuursakten op Zingem op, terwijl vanaf eind 1830 de briefwisseling naar buiten op overweldigende wijze in het Frans wordt gevoerd.

Dit lag aan algemene toestanden in België en niet aan lokale, zoals o.a. blijkt uit het volgende. Toen prins Leopold, de toekomstige Leopold II, op 22 augustus 1835 huwde met aartshertogin Maria-Henriëtte, dochter van de keizer van Oostenrijk, schreef het gemeentebestuur van Zingem, waarvan nu Jan-Baptiste Victor Amelot burgemeester was, een merkwaardige brief van gelukwensen aan de hertog van Brabant :

« Doorluchtige Prins,

De Vlamingen, aan wie België grootendeels zijnen roem verschuldigd is, zijn ten allen tijde innig verkleefd geweest aan de vorsten die hunne vrijheden en regten deden eerbiedigen». Na Leopold «een Vlaming» te hebben genoemd, gaan de vroede vaderen verder : «Maar duizendmael vuriger zijn thans hunne jubelgroeten en vreugdkreten, nu zij dien dierbaren zoon, het edelste hunner kinderen, op wien geheel hunne toekomst rust, aen de waerdige spruit eens germaenschen vorstenhuize vereenigd, nu zij die broederband, die noodzakelijk tusschen hunne stamgenooten bestaen moet, gesloten zien, en zij de stellige verzekering hebben, dat nu der Belgen onafhankelijkheid gewaarborgd is, dat der Vlamen regten zullen hersteld worden». (...) «Wij verzoeken U, Regtbemінде Prins, de innige toejuichingen (...) wél te willen aanveerden, niet als een persoonlijke stem, maer als de stem, die thans door heel Germanië klinkt »².

Een heel andere stem krijgen wij te horen, wanneer het ge-

(2) Gemeentearchief Zingem. *Conseil. Registre Délibérations. 1845-1862*, nr. 115.

meentebestuur van Zingem onder het burgemeesterschap van het liberaal parlementslid Alfred Amelot, op 29 december 1920, aan de Senaat een brief schreef om hem te verzoeken, uit naam van de vrijheid van de gemeenten en om de eenheid van het land te beschermen, het wetsontwerp te verwerpen waardoor aan de Vlaamse steden en gemeenten het Nederlands als voertaal zou worden opgelegd, en de gemeenten het recht te laten naar eigen goedvinden het Nederlands of het Frans of de twee talen te gebruiken. Dezelfde ongelukkige 29e december besloot trouwens de gemeenteraad van Zingem naar de Kamers een rekest te sturen, om te vragen het Frans als voertaal van de universiteit van Gent te behouden, en in een andere Vlaamse stad een Vlaamse universiteit op te richten, en de gezinshoofden in volle vrijheid de taal voor de opvoeding van hun kinderen te laten kiezen.

De Schommelingen in de Bevolking

De oudste bewaarde telling van Zingem is die van 4 juli 1558, toen het dorp 178 weerbare mannen telde, terwijl de algemene monsterring van weerbare mannen op 25 september 1576 257 man opgeeft. Hieruit mogen wij besluiten, meen ik, dat de bevolking in 1576 bij de duizend zielen telde. Dit wordt bevestigd door de XXe Penningcohierien die onder Alva werden aangelegd, en 249 huizen of « behuuste hofsteden » vermelden. Noteren wij terloops dat 228 inwoners van Zingem in hun eigen huis woonden, en slechts 21 in een gehuurd huis.

De beroerten zouden echter kort daarop de streek ontvolken. Op 28 oktober 1577 namen de calvinisten Hembyze en Rijhove het bestuur van Gent in handen, in 1578 woedde een tweede beeldenstorm over de streek : zo werd de kerk van Zingem niet in 1566, maar op Sinksen 1578 gestormd. Op 8 april 1582 begon Alexander Farnese de belegering van Oudenaarde, dat slechts, na drie maand weerstand, op 5 juli capituleerde. Gent zou pas in 1584 voor Farnese bezwijken. In 1586 mislukte de oogst en kwamen er ziekte en hongersnood. Wij mogen bijgevolg de tien jaren vanaf 1577 als de meest rampzalige voor Zingem en omstreken beschouwen. In onze monografie hebben wij afdoende aangetoond dat Zingem zich in 1600 reeds grotendeels hersteld had, en wij mogen hetzelfde verwachten van de omliggende gemeenten. Wat zien wij nu als wij de bevolkingsaantallen van Zingem en omgeving van die jaren vergelijken. Asper viel van 178 gezinnen in 1557 op 127 in 1600; voor Eine waren de getallen 244 en 107, voor Heurne 58 en 28, voor Huise 294 en 200, voor Mullem 76 en 64, voor Ouwegem, dat alle records klopt,

258 en 73, terwijl Zingem, dat in 1557 ongeveer 200 gezinnen telde — de juiste statistiek ontbreekt — en kort na 1570 249 bewoonde huizen, in 1600 reeds 154 bewoonde huizen had. Wij mogen hieruit besluiten dat minstens de helft van de bevolking van deze streek, en voor bepaalde dorpen zal het de drie vierden zijn geweest, in de troebele jaren 1577-1586 zijn verdwenen : gestorven, gedood of gevlucht.

Terwijl wij vroeger nooit van wolven horen, leed de streek van Oudenaarde in deze en de volgende jaren van een echte wolvenplaag. Tussen 1582 en 1584 werden op Ouwegem drie mensen, vier paarden en een vijftiental runderen gedood, op het kleine Mullem twee kinderen, een paard en twee runderen, op het grote Huise werden 32 personen doodgebeten en 18 à 20 gewond, enz. Voor Zingem ontbreken gegevens.

Om dit samen te vatten : naar onze raming telde Zingem in 1558 700 inwoners, in 1576 bij de duizend, om in 1586 op hoogstens 500 te vallen en in 1600 weer omstreeks de 700 te staan. Dit zijn geweldige schommelingen, die echter uit deze troebele jaren zijn te verklaren. Vanaf 1614 beschikken wij over het aantal « communicantes ». De vraag is natuurlijk, hoeveel kinderen er waren die niet tot de paascommunie werden toegelaten, terwijl er ook wel enkele ketters waren, die evenmin hun Pasen hielden, maar hierover straks. Wij moeten hier echter een opmerkelijk feit aanstippen. In 1643 noteerde bisschop Triest bij zijn bezoek aan de parochie met verbazing, dat de kinderen in Zingem en omstreken slechts tot de communie werden toegelaten als zij 15 jaar waren. Deze praktijk moet lang stand hebben gehouden, zoals blijkt uit de vergelijking van enige cijfers van communicanten met het aantal inwoners die de zeldzame volkstellingen ons aan de hand doen. In 1698 telde Zingem 708 communicanten en 1069 inwoners, in 1740 zijn deze cijfers 1025 en 1598, in 1766 zelfs 1284 en 2167. In deze laatste jaren hield volstrekt iedere volwassene zijn Pasen, zoals wij uit de dekenale verslagen weten. Het aantal niet-communicanten bedraagt dus $\frac{1}{3}$ of zelfs $\frac{2}{5}$ van de bevolking. Dit lijkt mij een constatacie waarmede de demografen terdege rekening moeten houden.

Hoe evolueerde de bevolking van Zingem ? Van 700 omstreeks 1600 steeg zij tot de 1.000 omstreeks 1633 en tot boven de 1.300 omstreeks 1670 om te zakken tot 1.069 in 1698. De 18e eeuw, althans vanaf 1710, vertoont een nagenoeg continue opgaande lijn: in 1740 zijn er 1.598 inwoners, in 1766 2.167 en in 1801 zijn het er 2.438.

Het geboortecijfer kunnen wij voor de 18e eeuw volgen in de doopregisters: het bedroeg 35 à 40 %. Wij kennen eveneens

het aantal sterfgevallen in de jaren 1742-1778 : het bedroeg 2.126, waarvan 1132 kinderen, d.i. 53% kinderen, of niet-communianten, naar wij vermoeden. Toch was er tussen de jaren 1742 en 1800 nog een geboorteoverschot van 1.054; de uitwijking overtrof echter de inwijking, anders ware de bevolkingstoename nog groter geweest dan de pas aangehaalde cijfers laten horen.

In de 19e eeuw echter steeg de bevolking slechts van 2.438 in 1801 tot 2.613 in 1900, d.i. 175 eenheden. Dit vraagt natuurlijk om een verklaring. In 1844 telde Zingem 2.836 inwoners, in 1854, precies tien jaar later, nog slechts 2.262, d.i. een verlies van 574, of 20%. Deze grote bevolkingsvermindering komt op rekening van de vreselijke hongersnood en van de ziekteepidemie van 1845-1849 met hun nasleep. De slechtste jaren waren 1847 met 55 geboorten en 106 sterfgevallen, 1848 met 58 geboorten en 96 sterfgevallen, en 1849 met 69 geboorten en 107 sterfgevallen. Over deze vreselijke hongersnood, die het Vlaamse land ontvolkte en verpauperde, en waartegen de Belgische regering bitter weinig heeft gedaan, zal ik u slechts één document meedelen. Op 6 maart 1847 schreef het Armbestuur van Zingem aan de Minister van Binnenlandse Zaken :

« A Monsieur le Ministre de l'Intérieur,
Monsieur,

En présence de l'affreuse misère qui règne en cette commune et qui surpasse toute imagination, en présence de la mortalité toujours croissante de nos pauvres qui périssent d'inanition, un plus long silence deviendrait coupable, et pourrait même être taxé de crauté.

Déjà le 18 octobre dernier nous avons demandé un subside de Fr. 3.950.00 sur les crédits à voter pour 1847 en faveur de la classe indigente: notre requête était appuyée du budget de 1847 et du compte de l'exercice 1845 qui présente en réalité un déficit de Fr. 1947,40, que nous ne savons comment couvrir.

Notre commune, composée de 2.664 habitants, compte 1138 pauvres secourus par le bureau de bienfaisance: sur 538 familles, il n'y a que 208 contribuables dans les impositions locales, et parmi ces derniers plus de 60 se trouvent dans un état approchant de l'insolvabilité, de sorte qu'il y a dans la commune 390 familles indigentes ou insolvables et presque toutes à charge de la charité publique.

Nous avons fait l'acquisition d'une chaudière, destinée à bouillir des soupes économiques, qui nous coûte environ les 400 francs; nous distribuons déjà plus de 700 litres de soupe par jour, lesquels calculés à raison de 6 centimes le litre, occasionnent une dépense de 42 francs par jour, ou 1260 francs par mois, non

compris les distributions en pain, en habillemens, en chauffage, en médicamens, etc., dont la dépense est devenue exorbitante. Nous avons à entretenir, à loger et à nourrir 110 pauvres infirmes et enfans orphelins dans l'établissement de charité établi en cette commune, dont l'entretien a coûté pendant l'année passée 4.800 francs audessus du produit de leur travail; et pour couvrir toutes ces dépenses nous avons, d'après notre budget, un revenu annuel de 3.710 francs !...

Calculez et jugez, Monsieur le Ministre, et il sera facile de vous convaincre que sans des secours plus efficaces nous devons laisser mourir d'inanition les malheureux ouvriers de cet commune, autrefois si florissante, si morale et si laborieuse.

On a dit dans les Chambres que les administrations communales ne faisaient rien pour les pauvres, mais nous vous demandons, Monsieur le Ministre, si avec un revenu de 3.710 francs on peut couvrir une dépense de 13.360 francs que nous coûtera cette année l'entretien de nos pauvres; et si la charité publique et si les administrations locales ne réunissaient pas tous leurs efforts, et si elles ne faisaient pas des sacrifices considérables, et, nous pouvons le dire, audessus de leurs moyens, comment la vie serait-elle conservée encore à nos nombreux nécessiteux, à nos malheureux ouvriers, auxquels jusqu'ici on n'a pas encore procuré le moindre travail, sauf le filage de lin distribué par le comité industriel de cette commune ?

Nous avons reçu pour tout subsidé d'abord une somme de 350 francs, et ensuite une autre de 1200 francs : la moitié en a été remise au comité industriel pour procurer de l'ouvrage aux fileuses, et l'autre moitié a été employée en distribution de pain et de soupes aux nécessiteux; mais malheureusement avec un secours aussi minime il est impossible de soulager l'affreuse misère d'un si grand nombre de pauvres, tous sans ouvrage, et devenus entièrement à charge du bureau de bienfaisance qui se trouve obéré, et de la charité publique qui a déjà tant donné qu'elle commence aussi à ralentir les aumônes.

Ces douloureuses circonstances rendent notre position de plus en plus pénible et même insoutenable, et elles nous font un devoir bien impérieux de venir solliciter un secours plus efficace en faveur de nos pauvres sans ouvrage, pour lesquels un refus serait une condamnation à mort, puisque toutes nos ressources sont épuisées et que la charité publique est insuffisante pour nourrir un si grand nombre de ventres affamés.

C'est donc pour sauver la vie à un millier de pauvres, à tant d'ouvriers honnêtes et laborieux, à tant d'enfans innocens qui n'ont plus que la peau sur les os, c'est pour les arracher à la

mort qu'ils n'ont pas méritée, que nous osons implorer votre pitié, et que nous vous supplions, Monsieur le Ministre, de nous accorder un nouveau subside de deux mille cinq cents francs, destiné à être distribué en soupes et en pain à nos indigens et ouvriers affamés, et à secourir les nombreux malades épuisés par les privations les plus dures.

Nous osons espérer, Monsieur le Ministre, que vous daignerez avoir égard à notre juste demande, et dans cette confiance nous vous prions d'agréer l'expression de nos sentiments de gratitude et de haute considération.

Syngem, le 6 Mars 1847

Le président et les membres
du bureau de bienfaisance »³

Na die zware inzinking, duurde het tot 1889 eer Zingem weer de bevolking van 1801 had! Naast die vreselijke hongernood en ziekteepidemie was ook het teloorgaan van de textielnijverheid de oorzaak van de stilstand van de bevolkingsaan-groei in de 19e eeuw, toen de bevolking van Europa zo geweldig toenam.

Tussen 1900 en 1959 steeg de bevolking van Zingem van 2.613 tot 3.487, en dit ofschoon het aantal uitwijkelingen dat der inwijkelingen met meer dan duizend overtrof. Dit is te danken aan een behoorlijk geboortecijfer tot 1932, en aan het kleine aantal sterfgevallen. De laatste jaren echter stond het geboortecijfer op 15 à 16 ‰: wij moeten echter in aanmerking nemen dat vele jonge gezinnen Zingem verlaten omdat er geen werkgelegenheid is, en er weinig bouwgrond te koop is voor nieuwe huizen.

De bevolkingspiramide van de gemeente in 1959 is alles behalve geruststellend. Er zijn b.v. 285 personen van 26 tot 30 jaar, en slechts 268 kinderen beneden de 5 jaar.

Alleen een ruime werkverschaffing in het arrondissement Oudenaarde kan deze scheve en gevaarlijke verhoudingen weer recht-trekken.

Nog enkele losse Wetenswaardigheden

In folders van de dienst van toerisme in Oost-Vlaanderen en ook soms in kranten en weekbladen duikt geregeld het bericht op dat de molen van Zingem, de enige nog bestaande van de vijf vroegere, genaamd « Meuleken 't Dal », dagtekent van 1154. Wij vermoeden dat de eerste druk van onze « Geschiedenis van Zingem » aanleiding heeft gegeven tot deze zeer verspreide mening. Daarom zouden wij daar even willen op terugkomen. De laatste molenaar

(3) Gemeentearchief Zingem, Register van beraadslagingen van het armbestuur van Syngem. 1837-1887, nr. 48.

verzekert dat hij op een ijzeren plaat boven de standaard, waarop het hele molenhuis draait, het jaartal 1154 heeft zien staan. Kan een ijzeren plaat waarop een molenhuis draait achthonderd jaar standhouden, of moeten wij misschien 1754 lezen, daar een « 1 » en een « 7 » in de 18e eeuw niet veel verschilden. De oudste vermelding van een windmolen in onze gewesten is, volgens Henri Pirenne, van 1183. In de middeleeuwse documenten hebben wij de oudste vermelding van een windmolen op Zingem niet vroeger dan in 1388 gevonden. In de rekeningen van de Sint-Baafsabdij lezen wij onder de uitgaven, gedaan door rentmeester Parin : « Item solvit pro duobus *steenbale* et duabis *virgis* molendini 2 lb. gr.; sunt adhuc in Zinghem in ecclesia ». *Steenbalk*, dat hier in de Latijnse tekst in zijn Nederlandse vorm voorkomt, is de technische term om de zware houten balk aan te duiden, die in een staakmolen of standaardmolen op de nok van de standaard ligt en geheel het molenhuis met alle werktuigen draagt. Het gaat hier dus zonder de minste twijfel om een windmolen, waarvoor de voornaamste stukken reeds zijn aangekocht en in de kerk voorlopig bewaard worden. Aangezien nu de Sint-Baafsabdij goederen had op Zingem en op Asper, die vanuit Zingem beheerd werden, zou het voor de hand liggen dat het hier gaat om « Meuleken 't Dal », daar deze molen juist op de grens van de twee gemeenten staat. Het lijkt mij onwaarschijnlijk dat er reeds vroeger een windmolen op Zingem zou zijn geweest.

Een andere kwestie. In de tweede helft van de 16e eeuw zijn er talrijke protestanten geweest in de streek van Oudenaarde; zij hebben zelfs een tijdje de stad Oudenaarde in hun macht gehad. Tot op onze dagen is een hele wijk van Sint-Maria-Horebeke, op twee uur afstand van Zingem, protestants gebleven. Nu stelt zich de vraag, wat de documenten hierover vertellen betreffende Zingem. In 1566 noteert de pastoor in de *liber memorialis* van de kerk dat de protestanten preekten « aen 't Meuleken 't Dal en aen den meulen te Voorde ». Toen in oktober 1566 de protestanten van graaf Egmont verlof kregen om op den Eyndries buiten de stadsmuren van Oudenaarde een tempel op te richten, waren er inwoners van Zingem die « wissien en latten droughen om 't zelve te helpen volbrengen » en er ter predicatie gingen. In 1578 kwamen de Gentenaars de kerk van Zingem stormen, en enige Zingemnaren zetten na hun vertrek het werk voort. In 1582 echter nam Farnese zowel de stad Oudenaarde in als de burcht van Gavere, halfweg Gent en Oudenaarde, zodat nu Zingem volledig binnen het actieterrain van Farnese lag. De protestanten onder de Zingemnaren zullen wel vóór deze tijd zijn gevlucht. In de 17e eeuw is er in de dekenale verslagen soms spraak van

ketters. In 1624 beweert de pastoor dat er op de 1.000 inwoners van Zingem en Asper die tot het houden van hun Pasen verplicht waren, er slechts 17 hun Pasen niet hadden gehouden. Later horen wij dat velen niet geregeld naar de Mis komen, maar wij mogen hier niet uit besluiten dat deze mensen niet katholiek waren. In 1651 vermeldt de pastoor dat een man op zijn sterfbed de sacramenten heeft geweigerd. Daarna horen wij steeds opnieuw, dat alle mensen hun Pasen hebben gehouden. Wij mogen hieruit besluiten dat alle sporen van protestantisme omstreeks 1650 op Zingem verdwenen waren.

Nog iets over kunst. Boven het hoogaltaar van de Zingemse parochiekerk, die in de kusthallegotiek is gebouwd, en als kunstmonument is geklasseerd, hangt een mooi schilderij, dat velen beschouwen als behorend tot de school van Van Dyck. Het heeft immers iets liefs en aantrekkelijks, bijna iets vrouwelijks, dat onwillekeurig aan Anton Van Dyck doet denken. Het stelt een Christus op het kruis voor. In de *liber memorialis* van de pastorijs lazen wij van de hand van de toenmalige pastoor Gabriël De Roucq, dat hij in 1636 dit schilderij besteld heeft « aen Anthonio Van Heuvele, schilder tot Ghendt, voor de somme van 600 ponden parijs ». Deze Anton van den Heuvele, omstreeks 1600 geboren en op 5 augustus 1677 te Gent gestorven, leerde te Antwerpen schilderen van 1618 tot 1628, toen er Rubens en Van Dyck de grote meesters waren, maar was een leerling van Caspar De Crayer, en verbleef ook lange tijd te Rome. Hij schilderde heel wat knappe schilderijen voor Gent en voor dorpskerken in Oosten West-Vlaanderen. Het *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, van Thieme en Becker, vermeldt⁴ dat de kerken van Belcele, Eke, Gent en Ninove schilderijen van Anton van den Heuvele hebben : hier zou dus Zingem mogen worden aan toegevoegd.

Tot slot nog dit. Toen wij reeds volop aan onze « Geschiedenis van Zingem » aan het werken waren, vroeg ons Dr. J. Weyns, conservator van het Limburgs openluchtmuseum te Bokrijk, de technische termen van de verdwijnende stielen en ambachten voor het nageslacht te hebben. Zingem is steeds beroemd geweest voor zijn wannenmakers en wannenlappers en voor zijn manden- en zetelmakers : deze wissen of wijmen gebruiksvoorwerpen ruimen nu meer en meer het veld voor de rieten en rotan meubelen, die trouwens ook op Zingem worden gemaakt. In de jaren 1925 tot 1935 telde dit dorp van toen een 3.000 inwoners wel 300

(4) U. THIEME en F. BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Band XVII, Leipzig, 1924, bl. 11.

zetelmakers. Daarom hebben wij in onze « Geschiedenis van Zingem » zeven bladzijden gewijd aan dit ambacht ⁵. Vroeger stonden er langs de Schelde in de Scheldemeersen enkele steenovens te branden, iets wat nu op Zingem totaal is verdwenen. Ook van het met de hand vervaardigen van stenen uit mortel en van het bakken ervan in open lucht hebben wij de vaktermen opgetekend ⁶.

Dit zijn enkele, wellicht de voornaamste wetenschappelijke ervaringen die wij bij het schrijven van de geschiedenis van het Scheldedorp Zingem hebben opgedaan. Hieruit menen wij te mogen besluiten dat degelijke dorpsgeschiedenissen ons heel wat nader kunnen inlichten over het verleden, en dat het schrijven van wetenschappelijk gefundeerde dorpsgeschiedenissen meer zou moeten worden beoefend en aangemoedigd.

(5) M. DIERICKX, *o.c.*, bl. 135-142.

(6) M. DIERICKX, *o.c.*, bl. 148-149.

Bernardino Ramazzini, grondlegger van de arbeidsgeneeskunde en zijn « De Morbis Artificum Diatriba »

DOOR

Dr. med. L. ELAUT

In die maat is de geschiedenis van de arbeidsgeneeskunde nog een zeer jonge tak van de historia medica, als de arbeidsgeneeskunde zelf nog maar vóór korte tijd tot een volwaardig specialisme is uitgegroeid. Men moet tot het jaar 1700 opklimmen voordat men de eerste degelijke studie over de arbeidsgeneeskunde kan optekenen. Vóór die datum blijft zij tot een rudimentaire bijdrage beperkt, of moet men zich tevreden stellen een sporadische vermelding die verloren loopt in een massa gegevens van verschillende aard.

Maar het bedoelde boek was van een zulkdanige strekking, dat het een heel nieuw gebied voor klinische en wetenschappelijke beoefening aanboorde. De auteur plaatste zich met één slag onder de ziektekundigen van formaat, en zijn werk bereikte van stonden aan een peil dat onaangetast bleef. Het is een van de klassieken der geneeskunde en moet in belang niet onderdoen voor Morgagni's *De Sedibus et Causis Morborum* (1761), noch voor F.X. Bichats *Anatomie Générale* (1800).

I

De arbeidsgeneeskunde begint met *De Morbis Artificum Diatriba* van Bernardino Ramazzini; het boek verscheen te Modena in 1700. De auteur was een arts die er een professoraat in de theoretische geneeskunde bekleedde. Geboren in 1633 te Carpi, was hij reeds 67 jaar oud toen hij dat boek liet verschijnen. In tegenstelling met de meeste oorspronkelijke geschriften was het geen jeugdwerk. Ramazzini genoot een soliede faam als klinikus, hij had nog niet veel te schrift gesteld, slechts één traktaat over de epidemieën die de stad Modena en het omgevende platteland teisterden, en enkele kleinere monografieën met hygiënische inslag. Men was door zijn mooie stijl, zijn elegante taal en

vooral door de scherpzinnige kanttekeningen getroffen geweest.

Een uitgebreide biografie over de man en zijn werk liet zijn neef Bartolomeo Ramazzini aan de postume uitgave van de *Opera Omnia*, Genève 1714, voorafgaan.

Zijn humanistische opleiding ontving Bernardino Ramazzini van de paters jezuiteten. Hij studeerde in de wijsbegeerte te Parma en aarzelde of hij zich op de « immenso mari » van de rechten zou wagen, dan wel « medicinae vacare tutius ». Hij koos deze laatste en legde zich daar uit volle kracht op toe; te Parma gepromoveerd in 1659, toog hij naar Rome om zijn praktische opleiding bij te werken onder leiding van Antonio Rossi.

Kort daarna werd hij tot stadsarts te Canino en te Marta in het vorstendom Castro, ten noorden van Rome, aangesteld. Hij viel er ziek aan de malaria en trok na enkele jaren naar zijn geboortestreek terug om zich vanaf 1671 te Modena te vestigen waar hij bij de oprichting van de universiteit in 1682 hoogleraar werd. Hij werd spoedig een gezien burger, liet zich opmerken door zijn geleerdheid en door een belletristische bedrijvigheid; hij stond in briefwisseling met Leibniz, werd als konsultant aangezocht door vorsten en steden, had zijn zeg in talloze aangelegenheden, observeerde en experimenteerde om zich over vele dingen een eigen mening te vormen en legde alzo de theoretische en praktische grondslag van het gewrocht dat het hoofdmonument van zijn leven zou worden.

Vanaf zijn verblijf te Canino en zijn werkzaamheid te Modena, was de belangstelling van Ramazzini, benevens voor problemen van de fysika en de chemie vooral gaande gemaakt door de ziekten waaraan de arbeiders uit hoofde van hun werk blootstaan. Het afgestemd zijn van zijn geest op de evolutie van die wetenschap waarin de fysika en de chemie een voorname rol spelen, is wel een bijzonder kenmerk van Ramazzini en daaraan heeft zijn werk zijn hechtheid te danken.

Drie kenmerken typeren *De Morbis Artificum Diatriba* en bepalen zijn originele waarde : de zorg om het nauwgezette zowel in de hoofdzaak als in het detail; de zorg om volledig te zijn en de angst voor het oppervlakkige; het zoeken naar een algemeen motief dat de etiologie en de behandeling van de beroepsziekten beheerst. Het boek is een werk van lange adem waar dertig jaar klinische waarneming aan ten grondslag ligt en waar veel kritisch inzicht aan besteed werd. Het is niet de vrucht van een roekeloze intuïtie, maar van een gerijpte ervaring waar de auteur met heel zijn wezen aan vastzit en die hij op reeds gevorderde leeftijd van zich afzette. Zijn andere medische geschriften verbleken daarbij, al verraden zij een geestelijke instelling die op

de hygiëne, minder op de individuele dan op die van grote bevolkingsgroepen, gericht is.

De roep van Ramazzini's wetenschappelijke voortreffelijkheid moet hoog aangeslagen zijn geweest, want nog eer het boek te Modena verscheen, werd hij, in hetzelfde jaar 1700, door de senaat van Venetië op de leerstoel van de praktische geneeskunde te Padua beroepen; het was de hoogst aangeschreven leerstoel in de eerste universiteit van Italië. Ofschoon hij naar de zeventig liep en geen al te beste gezondheid genoot, nam Ramazzini die geweldige taak op zich. Zijn boek droeg hij uit dankbaarheid aan de kuratoren van zijn nieuwe universiteit op en het supplement dat hij er in 1713, het jaar vóór zijn dood, aan toevoegde, kwam te Venetië van de pers.

Het belang van dit geschrift dat een onontgonnen gebied voor de studie en de werkzaamheid van de geneeskundigen openstelde, was niet aan de medische wereld ontsnapt en aan de auteur vielen lidmaatschappen in buitenlandse wetenschappelijke verenigingen ten deel. En wat veel beter was, *De Morbis Artificum Diatriba* werd herdrukt en vertaald. Men had begrepen dat voor de eerste maal alles wat de hygiëne en de ziekten van de arbeiders aangaat, in één systeem werd samengebracht, wat ook op de profylaxis en de therapie van de beroepsziekten een terugslag moest hebben. De arbeidsgeneeskunde werd tot vak geboren, een nieuw specialisme kreeg het aanzijn. Het zou van de beoefenaren een bijzondere gereedheid van de geest eisen en ook bijzondere bekwaamheden en kennis van hen vergen.

We noteren uitgaven van *De Morbis Artificum* in 1700 en 1713 te Modena, in 1703 te Utrecht, in 1743 te Venetië, in 1820 te Parijs, behoudens de *Opera Omnia* in 1714 en 1716 te Genève, in 1717, 1739, 1742 te Londen, in 1718 te Padua, in 1739 te Napels, in 1828 te Leipzig. Het boek werd vertaald in het Duits 1718, 1780, 1783, 1823, in het Italiaans 1746, in het Engels 1705 en 1746, in het Frans 1777 en 1822; een Latijnse herdruk verscheen nog in 1928 te Budapest¹.

Te Padua heeft Ramazzini zijn volle maat als docent gegeven; hij liet nog tal van werken van mindere omvang verschijnen, hij werd gevraagd voor het houden van academische toespraken bij alle belangrijke omstandigheden, stond in briefwisseling met alle grote bazen van het ogenblik, schreef gevraagd en ongevraagd over medische knelpunten en klinische strijdvragen.

Toen zijn gezondheid met de jaren wankeler werd en hij, bijna volkomen blind, aan zijn werkzaamheid wilde verzaken,

(1) *Biograph. Lexikon hervorrag. Arzte*, 4, 1932, 716.

legden de kuratoren van Venetië nog zwaardere lasten op 's mans schouders. Dank zij hulpvaardige medewerkers zette hij dan zijn literarische aktiviteit voort en doceerde tot zijn laatste dag; op weg naar zijn kateder door een zware bloedopdrang getroffen, overleed hij op 5 november 1714; hij was eenentachtig jaar oud.

De werkzaamheid en de leerstellige geschriften van Ramazzini zijn enigszins verschillend en tegenstrijdig beoordeeld geweest; een echo daarvan vindt men in de monografie van E. Legrain² waar deze het voor onze auteur tegen Ch. Fiessinger opneemt naar aanleiding van Ramazzini's brief over het misbruik van de chinabast in de koortsterapie. Ons interesseert hier alleen zijn werk over de arbeidsgeneeskunde dat wij dan wat uitvoeriger zullen bespreken.

*
* *

Bij zijn verschijnen werd *De Morbis Artificum* eenparig geloofd en aan de eerste bespreking die er werd aan gewijd moet, onzes inziens, geen komma veranderd worden³. Zij luidt: Ceterum opus hoc pro tanta rerum varietate succinctum quidem est, exquisito tamen sermonis nitore ornatum, ex longae et indefessae experientiae sinu collectum et innumeris auctorum tam veterum Graecorum et Romanorum quam modernorum praecipue observationibus medicis, philologicis, mechanicis variisque ad artificia enchirisis necessariis excultum nec solis adeo medicis sed et aliis verum ejusmodi curiosis utilissimum ».

Het was van in den beginne opgevallen dat Ramazzini's stijl sierlijk is. Men wordt inderdaad getroffen door de natuurlijke wending van het exposé en de vlotte gang der volzinnen. Het is een opmerkelijk eenvoudige taal die Celsus in de herinnering brengt. Wij menen dat zij op generlei wijze het wetenschappelijk betoog hindert of verdoezelt; zij doet niets tekort aan, maar onderstreept de nuchterheid van de vastgestelde feiten, zij is duidelijkst waar zij de feitelijkheid met alle omstandigheden nauwgezet mededeelt. Wat een verschil met de opgeblazenheid van vader en zoon Van Helmont, met de zwaar geladen periodes van een Vesalius, met de kanselarijtaal van een Friedr. Hoffmann: het is geen poëtisch noch pronkerig verbalisme, maar een sekuur afgemeten taal zoals wij die bij de modernen zo graag o.m. bij Ramon y Cajal of bij Harvey Cushing lezen. Er gaat een geestelijke stimulus van Ramazzini's taal uit.

(2) *Sur l'Abus du Quinquina*, Parijs 1905.

(3) *Acta eruditorum*, januari 1702.

We weten zo goed als eender wie dat de kennis van de latiniteit onder de geneeskundigen te loor is en voor zulke dingen maar luttel waardering bij de huidige beoefenaars van de wetenschap leeft, maar de volheid van Ramazzini's betekenis voor de arbeidsgeneeskunde zal ontsnappen aan hem die niet getroffen zou zijn door de opmerkelijke taalkwaliteiten van het fundamentele boek dat *De Morbis Artificum* is en blijft.

Het is geen lijvig boek. We hadden de editio princeps te onzer beschikking niet, maar in de *Opera Omnia* van Londen 1718, beslaat het met zijn supplement 122 bladzijden op een totaal van 500, 24,5 cm. bij 20,50 cm.

Laat men niet denken dat Ramazzini met alle geneeskundige opvattingen schoon schip maakt en met een volkomen nieuwe lading van wal steekt. Hij sluit aan met wat hij bij de ouden gelezen heeft — hij is zelfs een zeer belezen schrijver — maar eindigt onveranderlijk met zijn eigen waarneming. Dienaangaande kan het negentiende hoofdstuk over de ziekten van de voedsters als voorbeeld dienen : na een historisch overzicht van het probleem met de gegevens die een polyhistor kan samenbrengen uit alle mogelijke schrijvers vanaf Hippokrates tot Lower en Rich. Morton, volgen konklusies die Ramazzini in zijn eigen ziektekundig systeem, het iatromechanisme, inpast. Dit hoofdstuk is, wat de positieve resultaten betreft, een van de magerste uit het hele boek; het schijnt er volledigheidshalve bijgehaald te zijn, ofschoon het doorspekt is met gepaste volzinnetjes die zijn eigen observaties weergeven en als dusdanig van blijvende waarde zijn.

Men kan aan Ramazzini het verwijt toesturen dat hij een weinig konsekwente orde legt in de indeling van zijn boek. Onder uiteenzettingen met heel andere inslag duiken een drietal hoofdstukken op over de ziekten van de doodgravers, van de vroedvrouwen en van de voedsters. Er worden weliswaar zeer behartenswaardige dingen gezegd, maar de logika zou dat op een andere plaats gewild hebben. Zulke kritische scherpzinnigheden vanwege een modern lezer waren voor Ramazzini geen zorg. Hij legt in zijn woord vooraf op andere dingen de nadruk en schrijft zijn hoofdstukken neer naar gelang van de grillige inval van zijn pen of het toeval van zijn studiën.

De praefatio tot de lezer besluit de auteur met de bedenking : verontschuldigd de gebreken van het boek terwille van het nut dat het kan opleveren. Ramazzini was zich bewust dat hij iets nieuws bracht : « novitatis aliquid continet. Nemo enim, quod sciam, in hunc campum pedem immisit ». Het boek, zegt hij, belooft een niet te versmaden oogst van observaties betreffende de subtile

en toch werkzame uitwasemingen. Ramazzini beschouwt de besproken ziekten als het gevolg van schadelijke uitvloeiingen die uit de verschillende stoffen, metalen en andere, naar gelang van de omstandigheden vertrekken.

Steden en bestuurders, zegt hij, hebben wetten voor het welzijn van de arbeiders uitgevaardigd, vanaf de verste oudheid, denk aan Numa Pompilius, tot op heden; het is dan maar billijk dat ook de geneeskunst zich over hun gezondheid ga bekommeren zodat de arbeiders met meer veiligheid voor hun lichaam en minder vrees hun levenstaak zouden volbrengen. Daarvoor heeft Ramazzini de fabrieken, mijnen, werven en de vuilste werkplaatsen bezocht om alle tuigen, alle methodes en arbeidsgewoonten van nabij op hun gevaarlijke of schadelijke invloed na te gaan; des te meer heeft hij dat gedaan « *quando nostra hac aetate medicina ad mechanismum tota pene redacta est, et scholae nil magis, quam automatismum crepant* ».

De plaatsen waar de arbeiders werken « *quae in hac re Gymnasia sunt, ubi quis eruditior evadat* » werden door Ramazzini bezocht met het oog op een betere beschrijving van de ziekte, maar vooral met de idee een middel te vinden om de ziekte te genezen of een methode te ontdekken om ze te voorkomen.

Het schort de artsen aan inzicht over de arbeidsziekten; het volstaat niet « *in suo ad infirmum aliquem e plebe curandum ingressu* » de pols te voelen zonder op het beroep van de patiënt acht te slaan en rechtstaand een oordeel uit te spreken, maar laten zij gaan neerzitten op een schamele driehoek, en laten zij zich inlichten over alles wat de kunst eist en de plicht voorschrijft. Hippokrates leert wat men aan de zieke moet vragen; maar het betaamt er aan toe te voegen « *et quam artem exerceat* », wat is uw beroep? Laat het de schijn hebben dat zo'n vraag maar met de toevallige oorzaken van de ziekte iets heeft uit te staan, toch komt het Ramazzini voor dat zij niet overbodig, dat zij zelfs noodzakelijk is « *ubi plebejus aliquis curandus habeatur* ». In de praktijk wordt dat zeer zelden gedaan en het belang daarvan ontgaat aan de meeste geneesheren. Voor de welvaart van de samenleving en de verkwikking van de arbeiders heeft hij zijn traktaat samengesteld.

Ramazzini had klaar zijn doel voor ogen en was zich van de opgaaf bewust. Niemand wist zo goed als hij wat nieuw in het boek was en hoe hij zich daar dertig jaar lang had voor inspannen; de beroepen die hij in staat was systematisch te onderzoeken, had hij met de uiterste zorg bestudeerd, voor elk had hij het nieuwe genoteerd en het aan de medici aanbevolen. Voor

alle door hem bestudeerde beroepen heeft hij het uitgestippelde werkplan gevolgd en het specifieke op de voorgrond geplaatst, anatomisch, diagnostisch, therapeutisch, en natuurlijk in het licht van zijn eigen aan de tijd gebonden medische doctrine, ook nosologisch.

Men kan, thans, heel wat van die doktrinale ballast over boord gooien, maar dan blijft nog een ongeëvenaard feitenmateriaal overeind. En dat met uitstekende zorg te hebben geordend, voor elk hoofdstuk van zijn arbeidsgeneeskundig traktaat, het eerste in zijn soort, het nauwgezet te hebben opgespoord en als de vrucht van een aan het experiment evenwaardige akkuratesses te hebben opgetekend om het over te leveren, dat is het werk van Bernardino Ramazzini, anno 1700, geweest.

II

Het zal de belangstellende lezer niet saai toeschijnen even de titels van de door Ramazzini behandelde beroepen verzameld te vinden. De opsomming is op zichzelf leerrijk en kan een prikkel zijn om met de inhoud nader kennis te maken. Hij bestudeerde de ziekten :

1) van de mijnwerkers;	16) van de tabakbewerkers;
2) van de vergulders;	17) van de doodgravers;
3) van hen die inwrijvingen met kwikzalf toedienen;	18) van de vroedvrouwen;
4) van de scheikundigen;	19) van de voedsters;
5) van de pottenbakkers;	20) van de wijnstekers, de bierbrouwers en de likeurstokers;
6) van de tinnegieters;	21) van de bakkers en de molenaars;
7) van de glas- en spiegelarbeiders;	22) van de stijfselbewerkers;
8) van de schilders;	23) van de builers, de meelzifters en de graanmeters;
9) van hen die aan zwaveldampen blootstaan;	24) van de steenhouwers;
10) van de slotenmakers;	25) van de wasvrouwen;
11) van de gips- en kalkbewerkers;	26) van de vlas-, hennep- en zijdebewerkers;
12) van de apotekers;	27) van de badknechten;
13) van de beerputruimers;	28) van de zoutzieders en de zoutmijnarbeiders;
14) van de vollers;	29) van hen die rechtstaand arbeiden;
15) van de oliemakers, van de leertouwers en aanverwanten beroepen;	

30) van hen die zittend werken;	42) van de kopisten en notarisklerken;
31) van de joden (oude kleerkopers, kaarders en vodenrapers);	43) van de suikerbakkers en de reukwerkmakers;
32) van de lopers;	44) van de wevers en de weefsters;
33) van de ruiters;	45) van de koperbewerders;
34) van de kruiers;	46) van de houtbewerders;
35) van de atleten;	47) van de scheermessen- en lancettenslijpers;
36) van hen die kleine voorwerpen vervaardigen;	48) van de steenbakkers;
37) van de kapelmeesters, zangers en andere van die aard;	49) van de putgravers;
38) van de landbouwers;	50) van de matrozen en de roeiers;
39) van de vissers;	51) van de jagers;
40) van de legerplaatsen;	52) van de zeepzieders.
41) van de drukkers;	

De eerste veertig hoofdstukken vormden de Modena-uitgave van 1700, de laatste twaalf verschenen als een *Supplementum* in 1713 te Venetië. Alle postume uitgaven vermelden 25 kapitels.

In het dertiende hoofdstuk verhaalt Ramazzini hoe hij er toe kwam een boek over de ziekten van de arbeiders te schrijven. Te Modena, een dichtbevolkte stad met een kleine oppervlakte en hoge huizen, moesten de beerputen, die meestal aan de straat liggen, om de drie jaar geruimd worden. Terwijl men zijn eigen beerput ruimde, viel het hem op hoe een der arbeiders « in antro illo Charoneo » zijn werk zenuwachtig verrichtte; hij vroeg hem waarom hij niet rustiger werkte, waarop de ongelukkige, de ogen opslaand, antwoordde : niemand die het niet ondervonden heeft, kan zich voorstellen wat het kost meer dan vier uur op deze plaats te blijven, 't is om er blind van te worden !

Wanneer de man uit de riool gekomen was, onderzocht Ramazzini zijn ogen die ontstoken waren, en op de vraag wat middel hij daartegen gebruikte, klonk het antwoord : geen ander dan zo vlug mogelijk thuiskomen, zich in een donkere kamer opsluiten tot 's anderendaags en de ogen met lauw water af en toe baden, dat kalmeert de pijn.

Ramazzini knoopt daar beschouwingen aan vast, waarom namelijk het oog gevoelig is voor de rioollucht, en de slijmvliezen van de luchtpijpen niet : hij verklaart het door de analogie der deeltjes van de uitgewasemde gassen en hun sympathie voor het bindvlies. Het doet ons glimlachen, maar de suggestie om « vesiculas

translucidas» voor de mond te houden zoals de meniebranders dat doen, om niet zo lang in de riolen te vertoeven of zijn beroep op te geven zo de arbeider zwakke ogen heeft en zich niet aan vroegtijdige blindheid bloot te stellen terwille van een schamel loon, zijn vanwege Ramazzini positieve voorstellen van profylactische aard die meer om het lijf hebben dan de verhaaltjes van literatoren en wijsgeren die er bijgehaald worden.

Wij zegden reeds dat Ramazzini de iatromechanische ideologieën toegedaan was. Om de oorsprong en de werking van de levenseconomie te verklaren, beriepen deze zich op de wetten van de mechanica : alles berustte op botsing, wrijving, drukking, rekking, zwenking, knikking, verschuiving, draaiing, enz. van de deeltjes die de stof uitmaken. Borelli (1608-1679) in Italië, Boerhaave (1668-1738) in Nederland en Descartes (1596-1650) vóóren, hadden de iatromechanische levens- en ziekteleer verdedigd, die de plaats zou moeten ruimen voor het vitalisme van Stahl (1660-1734).

In heel wat verschijnselen van de arbeidspatologie speelt inderdaad de mechanische prikkel die van de allerkleinste deeltjes uitgaat een klaarblijkende rol. Het kan inderdaad niet betwist worden dat uitwasemingen die het lichaam in zijn werking storen, de giftige stoffen tot op de weefsels brengen, dat de met stofdeeltjes beladen atmosfeer van ertsmijnen, gipsfabrieken, builmolens, apotekerijen, voddenketen, enz. fysische en chemische traumata veroorzaken die voor het lichaam schadelijke en soms dodelijke gevolgen hebben. Wat door Ramazzini in het hoofdstuk over de ziekten van hen die kwikzalf toedienen treffend uiteengezet wordt, berust op dezelfde iatromechanische opvattingen en werd zeer juist bevonden; het in de zalf verwerkte kwikzilver verdampt, wordt geresorbeerd, en zijn effect op het levend organisme is overbekend. Het zich behoeden voor het mechanische insult der deeltjes is het fundament van de profylaxis, het zo spoedig mogelijk elimineren van de schadelijke stof dat van de therapie.

In Ramazzini's arbeidsgeneeskundig traktaat komen hoofdstukken voor, die naast een medisch ontegensprekelijk ook een cultuurhistorisch karakter vertonen. Zo wordt men getroffen door kap. 31 dat de ziekten van joden ter spraak brengt. Wij vertalen : « De joden zijn een volk zoals geen ander ter wereld; zij hebben geen vaste woonplaats maar wonen overal; zij zijn tegelijkertijd lui en werkzaam, zij ploegen en zaaien niet en toch oogsten zij. Bij dat volk spruiten de ziekten niet voort zoals men gemeenlijk gelooft, uit een kwade aanleg of slechte voeding,

maar uit de beroepen die het uitoefent. Ten onrechte aanziet men de stank als een natuurlijke en endemische eigenschap van de joden : de lucht van hun kleine luitjes moet aan de engheid en de armoede van hun behuizing toegeschreven worden; toen zij nog te Jerusalem woonden, waren zij hoogstwaarschijnlijk zeer zindelijk en geparfumeerd, vermits er overvloed aan reukwerk was.

Bijna alle joden en vooral het kleine volk dat in de meerderheid is, oefenen een zittend beroep uit. De meeste zijn in het naaibedrijf werkzaam en verstellen oude klederen; vrouwen en jonge meisjes verdienen haar brood met de naald, spinnen of kaarden kunnen zij niet, weven evenmin, tot geen enkel ander handwerk zijn zij in staat. Maar hierin zijn zij zo bedreven dat zij vesten van wol, zijde of van welke stof ook kunnen vervaardigen waar men geen naad aan kan merken. Te Rome noemt men dat « rinacciare ». Van gescheurde klederen kunnen zij de lappen zo aaneennaaien dat zij daarvan een beroep maken om in haar levensonderhoud te voorzien.

Zulk werk vereist een grote inspanning van de ogen en het spreekt dan ook vanzelf dat de jodinnen die dat werkje dag en nacht verrichten bij het zwakke schijnsel van een griezellig lampje, niet alleen lijden aan de bezwaren van het zittend leven, maar met het vorderen van de jaren haar gezicht zien verminderen en met haar veertig jaar scheelzien of bijziend worden. Daarbij komt nog dat bijna in elke stad de joden in nauwe steegjes samenhokken, waar de vrouwen in elk jaargetijde bij het open raam zitten om beter te kunnen zien; zo zal men gemakkelijk begrijpen waarom zij lijden aan hoofdpijn, tandpijn, oorkwalen, neusverstopping, heesheid, lopende ogen, zo vindt men onder hen tal van doven en leepogen, zoals dat ook bij de kleermakers veelvuldig voorkomt.

De mannen die heel de dag in hun winkels zitten te naaien of rechtstaand wachten op de klanten om wat oude lompen aan de man te brengen, zijn bijna allen kachektisch, melancholisch, afschuwelijk om aan te zien en meestal schurftig. Er zijn geen joden, zelfs onder de beter gestelden, die geen huidziekte vertonen, zodat men die kwalen voor erfelijk en bij het jodenras voor inheems aanziet, en dat men gelooft dat zij een overblijfsel zijn of een ontarding van de elephantiasis, die eertijds de joden endemisch teisterde.

Naast het naaibedrijf houden de joden zich in Italië ook onledig met het vermaken van matrassen die jaren lang beslapen werden en waarvan de wol verhard is onder het gewicht van het lichaam. Zij kloppen daartoe de wol op een wijmen horde met stokjes uit, schudden ze dooreen om ze zachter en voor het beslapen weer geschikt te maken; het brengt hun een goede winst

op in de huizen van de stad waar zij die arbeid verrichten. Maar met het kloppen en reinigen van wol, die zo vaak met urine en ontlasting verontreinigd werd, slikken zij vuil stof in waardoor zij aan veel bezwaren blootstaan, o.m. hevige hoest, ademnood, braaklust. Ik heb arbeiders gekend die onder hun werk zwaar hadden geleden en tot een ongeneeslijke verzwakking waren vervallen, zij wisten waar hun kwaal vandaan kwam en vervloekten hun beroep als de oorzaak van hun ondergang.

Ik ben overtuigd dat het stof van die matrassen minder gevaarlijk is omdat de wol oud is dan omdat het onzuiverheden bevat afkomstig van de lichamen die er op geslapen hebben. Het is de gewoonte, wanneer iemand uit het gezin overleden en begraven is, het linnen dat tijdens de ziekte gediend heeft te laten wassen, terwijl de wollen matrassen door een jood in open lucht worden uitgeklopt. Het kan niet anders of deze lieden, precies zoals de doodgravers, slikken onder het werk wat dode deeltjes in, die hun longen met een dodelijke kwaal aansteken.

Elkeen kent die vernuftige en wondere kunst om papier te bereiden uit oude lompen van versleten lijnwaad en hennep die in water geweekt, gerot en verkleind worden. Aan de ouden was die kunst niet bekend want voor het schrijven bedienden zij zich van wastafeltjes, huiden of bladeren van de papyrusplant die uit Egypte werden ingevoerd. De joden die door de winst aangelokt, uit gewoonte de publieke inkomsten weten af te huren (zoals ten tijde van Juvenalis), doorkruisen de stad om die lompen op te halen tegen een laag prijsje en wanneer zij er een grote massa van verzameld hebben die aan de papierfabrikanten te verkopen. Zodra ze thuis gekomen zijn, gaan onze joden hun pakken zorgvuldig napluizen, halen er de wol en de zijde uit welke voor de papierfabrikage niet geschikt zijn en werpen die vuile vodden op een hoop in hun winkels. Men kan zich voorstellen wat een stank de lompen uitwalmen als ze in zakken gevuld worden om ze naar de papierfabriek te brengen.

Dat vuil werk veroorzaakt onophoudend hoest, lastige ademhaling, walging en duizeligheid. Wat is er vuiler en afschuwelijker dan die hopen lompen, afval van mannen en vrouwen, zelfs van lijken; is er een meer afstotelijk schouwspel dan die met het overschot van armoede en menselijke ellende geladen karren?

En toch moet er voor gezorgd worden dat hun beroep die lieden zo weinig mogelijk schade berokkent. Niets is heilzamer voor hen die in het naaibedrijf werkzaam zijn, zowel de mannen als de vrouwen, dan af en toe wat lichaams oefening, niets is zo geschikt om de verstopping tegen te werken, de lichaamswarmte te verhogen, de spijsvertering te bespoedigen, het zweten in de hand te

werken en de huidziekten te bestrijden. Vooral de naaisters raad ik aan enkele uren aan de beweging van het lichaam te besteden en hun handen en ogen van de arbeid af te wenden, zodat zij later niet verplicht zouden zijn wegens ziekte van die organen een werkeloos en ellendig leven te leiden.

Vaak maar licht purgeren is aan te raden, b.v. met een verzachtende likkepot, aloëpillen, rabarber en dies meer, zodat in het lichaam zich niet te veel humoren ophopen. Ik weet uit ervaring dat het aderlaten niet zo nuttig is als het purgeren, want er zouden te veel krachten verloren gaan, daar het bloed zijn geest kwijt geraakt en hierdoor verarmd is; en daarenboven heerst van ouds bij die zieken de mening dat de aderlating het gezicht verzwakt, wat nu ook helemaal niet zo onwaarschijnlijk is. Schroei-punten op de armen of de dijen laten zij gemakkelijk aanzetten, omdat ze geloven dat de natuur daar een uitlaat heeft om haar onzuiverheden geleidelijk te lozen.

Diegenen die lompen rapen en matrassen kaarden, moeten krachtige medicijnen krijgen die, 't zij van boven 't zij van onder, een vlugger ontlasting van de opgenomen deeltjes bijbrengen. De antimoonverbindingen en de tegengiften voor de kwade luchten zijn hier van toepassing, b.v. de azijnzure teriakel of de gewone teriakel en andere van dat soort. Onder het werk moet men hun leren zich de mond, de neus en het aangezicht met een natte doek te bedekken en zich te gorgelen met azijnwater om te verhinderen dat de zwevende stofdeeltjes het lichaam zouden binnendringen ».

We hebben dat typische kapittel van Ramazzini vertaald om de lezer een inzicht in zijn stijl en zijn wetenschappelijke betoogtrant bij te brengen. Voorts vermelden we als merkwaardig de hoofdstukken over de ziekten van de scheikundigen, vooral van diegenen die minerale stoffen hanteren, en van de apothekers die de gezondheid schijnen in huis te bezitten, doch waar de dood vaak in de ketels loert. Bij de schilders heeft Ramazzini loodkolieken gediagnosticeerd, doch zonder een oorzakelijk verband te leggen tussen de samenstelling der verf en de aard der kwaal. Aan de lepturgi d.z. de goudsmeden, de horlogemakers en de kleinschrijvers, allen arbeiders die met hun neus op hun werkobject geschroefd zitten, en onder wie er zijn die naar Cicero's woord heel de *Ilias* van Homeros op een blaadje kunnen schrijven dat men in een notedop kan wegstoppen, besteedt Ramazzini een van zijn voornaamste bladzijden.

Over een hem bekend scheikundige heeft Ramazzini dat onvergelijkelijk woord « chymicum nostratem, satis celebrem ego novi tremulum, lippum, edentulum, anhelosum, putidum, ac solo visu

medicamentis suis, cosmeticis praesertim, quae venditabat, nomen et famam detrahentem». Gingen ooit stijklwaliteiten schitterender met de uitnemendheid van een wetenschappelijke observatie gepaard? Een hoofdstuk wordt besteed aan de « statarii artifices », een ander aan de « sedentarii artifices ». Wat daar over de statiek en over de tonus van het spierapparaat der wervelzuil gezegd wordt, is brandend aktueel, en wat wij thans daaromtrent weten is maar een aandikking van wat Ramazzini uiteenzet.

Een systematischer arbeidsgeneeskundig traktaat dan dat van Ramazzini is voor de jaren 1700-1713 niet denkbaar; het opent een nieuwe horizon op de ziektekunde en boort de stof aan op een wijze die niet door de methodiek maar alleen door de beschikbare middelen van de moderne tijd overtroffen wordt. Men heeft zelfs levendig de indruk dat de profylaxis van de individuele arbeidspatologie er sinds Ramazzini met geen reuzenschreden is op vooruitgegaan; alleen de arbeidswetgeving die de kollektieve arbeidshygiëne moest in bescherming nemen is, globaal, een verworvenheid van de negentiende en twintigste eeuw. Dat belet niet dat Bernardino Ramazzini als de grondlegger van de arbeidsgeneeskunde moet beschouwd worden. Vóór hem bestond zij als studievak niet, met hem is zij dat geworden.

Paracelsus heeft men, vooral sinds het Paracelsusjaar 1941, een krans van arbeidsgeneeskunde op het hoofd gezet; het is hem, postuum en voortijdig, plagiaat in de schoenen schuiven. J.-B. van Helmont en Paracelsus hebben aan eigen lichaam de bezwaren en gevaren van het scheikundig en farmaceutisch bedrijf ondervonden en er op attent gemaakt; het volstaat niet om hen tot de arbeidsgeneeskundigen te rekenen. Vuurvreters als zij waren, in de figuurlijke en in de onfiguurlijke betekenis, hebben zij hartige woorden over de aangelegenheid geschreven. Hippokrates en Galenos lieten nooit de gelegenheid voorbijgaan om een beroepsziekte te memoreren; Gustav Etmüller (1808-1881) heeft aan de ziekten van de mijnwerkers niet te veronachtzamen bijdragen gewijd⁴ en wie heeft er niet over dokters gelezen die zich bij hun werk met een anatomische prik, of de beet van een Ricketsiavlo de dood op de hals hebben gehaald, of toevallig met een luetische sjanker of een tyfuskoorts besmet; beroepsziekten, arbeidsgeneeskunde!

We geloven niet dat men een medisch auteur vóór 1700 zal kunnen aanwijzen die zo systematisch de beroepsziekten heeft opgespoord en zo nauwgezet beschreven als Bernardino Ramazzini.

(4) *Archiv d. deutsch. mediz. Gesetzgebung*, 1858.

We menen dat op hem de aandacht mocht gevestigd worden in dit tijdschrift. Laat deze studie de lezer aanzetten om het werk ter hand te nemen : hij zal zelden een boeiender boek gelezen hebben.

Over Robrecht de Fries en Alexios Comnenos

DOOR

F.L. GANSHOF

In de *Alexiade*, d.i. in de door haar geschreven levensbeschrijving van de Byzantijnse keizer Alexios I Comnenos, heeft het zijn dochter Anna Comnena over de betrekkingen die tussen haar vader en de graaf van Vlaanderen Robrecht I de Fries, bestaan hebben ¹.

Het begin van het zesde kapittel van boek VII luidt als volgt ² :

Συνάγεται ἐν τῷ μεταξύ ὁ βασιλεὺς κείμενος εἰς Βερόην, ἐξοπλίζει τοὺς αἰχμαλώτους καὶ τὸ λοιπὸν ἅπαν ὀπλιτικόν. Τότε καὶ ὁ Φλάντρας κόμης ἐξ Ἱεροσολύμων ἐπανερχόμενος ἐκεῖσε καταλαμβάνει τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις ἀπωδίδωσιν ὄρκον ὑποσχόμενος ἅμα τῷ τὰ οἴκοι καταλαβεῖν συμμάχους ἀποστεῖλαι οἱ ἵππεῖς πεντακοσίους. Φιλοτιμησάμενος τοίνυν τὸν τοιοῦτον ὁ βασιλεὺς πρὸς τὰ σφέτερα χαίροντα προέπεμψεν. Ἀπάρας ὅν ἐκεῖθεν ὁ αυτοκράτωρ μεθ' ὧν αὐθις συνελέξατο δυνάμεων καταλαμβάνει τὴν Ἀνδριανούπολιν.

« Intussen trekt de keizer troepen samen te Berrhoia waar hij zich bevindt en laat hij de door hem afgekochte krijgsgevangenen en al wat hem aan troepen overblijft uitrusten. Toen is het ook dat aldaar de graaf van Vlaanderen, uit Jeruzalem terugkerend, de keizer ontmoet en hem de bij de Latijnen gebruikelijke eed

(1) Wij laten buiten beschouwing een brief die Alexios I Comnenos aan graaf Robrecht de Fries zou gestuurd hebben. Aan deze brief, waarvan twee teksten bewaard zijn geworden, werd een aanzienlijke literatuur besteed. Wij stellen ons tevreden met te verwijzen naar F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 2. Teil, München, 1925, nr. 1152, C. VERLINDEN, *Robert I le Frison, comte de Flandre*, Antwerpen, 1935, blz. 160-164, C. ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stuttgart, 1935, blz. 365-366 en vooral E. JORANSON, *The problem of the spurious letter of emperor Alexios to the count of Flanders*, *American Historical Review*, LV, 1950, p. 811-832. Het stuk is een falsum, wellicht in Italië tijdens het jaar 1105 vervaardigd in opdracht van Bohemond van Tarente; het moest gebruikt worden als propagandamiddel ten gunste van de grote tocht die Bohemond toen aan het voorbereiden was tegen Byzantium; uitgesloten is het niet dat een echte brief van Alexios aan de graaf van Vlaanderen bij het opstellen van enkele gedeelten van het stuk, door de falsaris werd gebruikt.

(2) ANNE COMNÈNE, *Alexiade*, VII, 6, 1, uitg. B. LEIB, II, Parijs, 1943, blz. 105. Wanneer naar een ander deel van deze uitgave, dan het tweede dient verwezen, wordt dit vermeld.

aflegt, hem belovend dat zodra hij zijn land zal bereikt hebben, hij hem vijfhonderd ridders als hulptroepen zal sturen. Aldus behandelde hem de keizer op eervolle wijze en stuurde hem zeer tevreden naar zijn land terug. De keizer verliet de plaats met de troepen die hij opnieuw verzameld had en trok naar Andrianopol ».

Deze tekst stelt verschillende problemen.

De historiciteit van de vermelde feiten kan niet in twijfel getrokken worden. Anna Comnena is doorgaans zeer goed ingelicht over wat zij vertelt en al is haar chronologie niet steeds volkomen accuraat³, haar getuigenis moet niettemin aanvaard worden.

Wat de datum van de ontmoeting tussen Alexios en Robrecht betreft, worden uiteenlopende zienswijzen verdedigd. Men hoeft er slechts twee in aanmerking te nemen⁴.

Verschillende historici hebben als vertrekpunt de chronologische localisatie van de bijeenkomst in de *Alexiade* genomen. Deze vermelding volgt er onmiddellijk op het verhaal van de nederlaag die Alexios in de vroege herfst van het jaar 1087 te Dristra⁵ geleden heeft tijdens de krijgsvrchttingen tegen de Petchenegen. Bijgevolg lijkt het aangewezen de bijeenkomst later in de herfst van hetzelfde jaar te plaatsen⁶.

Daartegenover staat de opinie van hen die rekening houden met de getuigenis van andere bronnen: nl. deze die ons voorlichten over de chronologie van Robrecht's pelgrimstocht naar Jeruzalem en over zijn terugkeer naar Vlaanderen. Zij houden de datering « herfst 1087 » voor onmogelijk en plaatsen doorgaans

(3) K. DIETER, *Zur Glaubwürdigkeit der Anna Comnena*, Byzantinische Zeitschrift, III, 1894, blz. 386-390.

(4) Andere dateringen zijn aanvaard geworden door auteurs die de reis van Robrecht de Fries naar Jeruzalem ten onrechte vroeger plaatsten. Graaf Riant, *Alexii I Comneni Romanorum imperatoris ad Robertum I Flandriae comitem epistola spuria*, Genève, 1879, blz. XXVIII, n. 3 en *Inventaire critique des lettres historiques des Croisades*, Archives de l'Orient Latin, I, 1881, blz. 88, n. 40, en DIETER, *op. cit.*, blz. 389, geloofden zelfs dat Robrecht reeds in 1085 in Vlaanderen terug was.

(5) Heden Silistra, op de benedenloop van de Donau.

(6) F. CHALANDON, *Essai sur le règne d'Alexis Comnène*, Parijs, 1900, blz. 117-118; H. HAGENMEYER, *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, Innsbruck, 1901, blz. 188; F. DÖLGER, *Regesten*, nr. 1152; R. GROUSSET, *Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem*, I, Parijs, 1934, blz. 1; B. LEIB, uitgave boven vermeld onder n. 2, loc. cit.; A. WAAS, *Geschichte der Kreuzzüge*, I, Freiburg i. Br., 1956, blz. 65-66.

de bijeenkomst in de late maanden van 1089 of in het begin van 1090⁷.

Het zijn de historici van de tweede groep die gelijk hebben⁸. Robrecht de Fries was vóór 6 juli 1087, misschien zelfs reeds in 1086 uit Vlaanderen vertrokken⁹; in laatstvermeld geval, na 10 juli¹⁰. Hij keerde naar Vlaanderen terug in 1090, wellicht niet helemaal in het begin van het jaar, maar zeker vóór 27 april¹¹. Rekening houdend met deze gegevens en met de duur van 's graven terugreis, zal de bijeenkomst in de late maanden van 1089 of ten laatste helemaal in het begin van 1090 doorgegaan zijn.

(7) H. PIRENNE, *La Lettre d'Alexis Comnène à Robert le Frison*, Revue de l'Instruction Publique en Belgique, d. 50, 1907, blz. 220-225, die de grote verdienste had als eerste, beroep te doen op de Vlaamse, hoofdzakelijk diplomatische bronnen; W. HOLTZMANN, *Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Paps Urban II im Jahre 1098*, Byzantinische Zeitschrift, d. 28, 1928, blz. 51, n. 4; C. VERLINDEN, *op. cit.*, blz. 159 (einde 1089); C. ERDMANN, *op. cit.*, blz. 275; JORANSON, *op. cit.*, blz. 818, o.m. n. 34, en blz. 819 (einde 1089); F. DUNCALF, *The First Crusade: Clermont to Constantinople*, in *A History of the Crusades* onder leiding van K.M. SETTON, I, Philadelphia, 1958, blz. 228 (1090 of 1091).

(8) VERLINDEN, *loc. cit.*, geeft de beste uiteenzetting van probleem en argumenten. Wij nemen hier in hoofdzaak de elementen van zijn exposé over en vullen hen aan met een paar nieuwe gegevens.

(9) Op 6 juli 1087 verleent te Rijsel, Robrecht de Jonge (de toekomstige Robrecht II) die het gezag namens zijn vader gedurende dezes afwezigheid uitoefende, een oorkonde aan de abdij Drongen; F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre. 1071-1128*, Brussel, 1938, nr. 7. De *Annales Blandinienses*, a° 1086 (uitg. P. GRIERSON, *Les Annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*, Brussel, 1937, blz. 30) bevatten de volgende vermelding: *Robertus iunior in partem regni a patre suo Rodberto ascissitur*. Fouten tegen de chronologie zijn in dit deel van de *Annales* zeldzaam, echter niet afwezig (GRIERSON, *op. cit.*, blz. XXX. Zie b.v. de jaren 1059, 1087, 1095). Dat Robrecht de Fries pas in het begin van 1087 zou vertrokken zijn, is bijgevolg niet onmogelijk. Trouwens, zoals JORANSON, *op. cit.*, blz. 818, n. 34, het laat opmerken, verklaart de *Continuatio Leidensis et Divionensis* op de *Genealogia comitum Flandriae Bertiniana*, (uitg. L. BETHMANN, MM. GG., SS. IX, blz. 307) dat Robrecht terugkeerde *post duos annos*, wat beter overeenstemt met een vertrek in het begin van 1087 dan met een afreis in 1086.

(10) Dus na de moord gepleegd op zijn schoonzoon Knut IV de Heilige, koning van Denemarken, die een aanval op Engeland voorbereedde, waarvoor Robrecht hem zijn steun had toegezegd. Deze uiterst waarschijnlijke hypothese is men aan VERLINDEN, *op. cit.*, blz. 21 en n. 2 verschuldigd; zie ook GRIERSON, *op. cit.*, blz. 30, n. 5.

(11) De laatste oorkonde van Robrecht de Jonge is deze die te Brugge op 31 oktober 1089 verleend werd aan de proost van Sint-Donatiaan aldaar (VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 9). Een oorkonde van Geraard II, bisschop van Kamerijk en van Atrecht, van 1090 (in het *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras* van GUIMAN, uitg. VAN DRIVAL, Atrecht, 1875, blz. 146-149) bevat onder de da'erings-elementen, de woorden *Agente in Francia Philippo rege, in Flandriis Roberto juniore comite filio Roberti Jerosolomitani*; VERCAUTEREN, *Actes*, blz. XVI, n. 1. Op 27 april (d.i. zes dagen na Pasen) 1090, te Rijsel, verleent Robrecht de Fries zelf een oorkonde aan de kerk te Phalempin; VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 10.

Zou het mogelijk zijn de tijd waar de bijeenkomst doorging nader te bepalen? Wij menen het niet. Er bestaat wel een *notitia* aangaande een *translatio* van de relikwieën van de Hl. Walburgis in een nieuw schrijn, te Veurne, op 4 augustus 1089¹². Deze tekst vermeldt het feit dat de plechtigheid geschiedde *glorioso comite Roberto Jherosolimis commorante, inclitoque ejus filio Roberto regnum cum matre, bone memorie Gertrude obtinente*. Dit zou op een eerste zicht een *terminus post quem* leveren, nl. 4 augustus 1089. De woorden *Jherosolimis commorante* kunnen echter slechts begrepen worden als « op bedevaart in het Heilig Land », maar zeker niet als « zich op 4 augustus 1089 in de stad Jeruzalem bevindend ». Wij mogen ons niet inbeelden dat de opsteller van de *notitia* over een gedetailleerd itinerarium van de *iter Jherosolimitanus* van de graaf beschikte; trouwens werd bedoelde *notitia* waarschijnlijk pas na 1109 en misschien zelfs na 1113 opgesteld, toen Robrecht overleden was¹³.

Heeft de bijeenkomst te Berrhoia, d.i. te Eski Sagra, in Thracië, plaats gegrepen, zoals Anna Comnena het beweert? Onmogelijk is het niet. In 1089 werd opnieuw tegen de Petchenegen gestreden; een wapenstilstand is op een bepaald ogenblik tijdens dit zelfde jaar met hen gesloten geworden. De strijd herbegon nochtans reeds in 1089 en werd bijzonder hevig in de lente van 1090. De chronologie van de gebeurtenissen is uiterst onzeker. Het is bijgevolg niet onmogelijk dat Alexios tijdens de late zomer of de herfst van 1089 of zelfs in het begin van 1090 zich op een bepaald ogenblik te Berrhoia zou bevonden hebben.

Voor zeer waarschijnlijk houden we dit echter niet. De gegevens die wij over de krijgsverrichtingen bezitten, vermelden plaatsen die meer zuidwaarts liggen; opdat Alexios tijdens be-

(12) C.C. (ARTON) en F.V. (AN DE PUTTE), *La collégiale de Sainte-Walburge à Furnes et la relique de la Sainte-Croix*, Annales de la Société d'Emulation (de Bruges), 2e serie, d. 12, 1862-1863, blz. 60.

(13) Robrecht stierf in 1093. De woorden *bone memorie* op gravin Gertrudis toegepast, duiden hoogstwaarschijnlijk aan dat zij reeds overleden was toen de *notitia* opgesteld werd. Zij wordt nog als getuige vermeld in een oorkonde van Robrecht II, van 1105 (VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 32) en in een *notitia* van 1109 (C. (ARTON) en V. (AN DE PUTTE), *op. cit.*, blz. 62). L. VANDERKINDERE (*La formation territoriale des principautés belges au moyen âge*, I², Brussel, 1902, blz. 301) en A.W.E. DEK (*Genealogie der graven van Holland*, 's Gravenhage, 1954, blz. 2) verklaren dat zij in 1113 overleed (volgens DEK, op 4 augustus). Deze jaardatum wordt door geen van beide auteurs verantwoord. De dag van het overlijden is wel 4 augustus volgens het *Necrologium* van Egmond, uitg. O. OPPERMANN, *Fonnes Egmondenses*, Utrecht, 1933, blz. 107. De waarde van dit gegeven laat zich echter moeilijk bepalen.

doelde maanden te Berrhoia verbleven zou zijn, moet men aanvaarden dat bepaalde militaire gebeurtenissen ons onbekend gebleven zijn en dat de keizer misschien een strategisch maneuver in de rug van de vijand zou gewaagd hebben¹⁴. Men is er eerder toe geneigd te veronderstellen dat Anna Comnena hier verward heeft en dat de bijeenkomst tussen de keizer en de graaf van Vlaanderen elders doorgegaan is; b.v. te Konstantinopel, waar Alexios zeker verschillende maanden in 1089-1090 verbleven is of op een andere, meer zuidwaarts gelegen plaats waar hij zijn hoofdkwartier opgeslagen heeft. Zekerheid desomtrent valt niet te bereiken¹⁵.

Men heeft terecht de vraag gesteld of Robrecht de Fries slechts met een begeleiding van medebedevaartgangers, van kapellanen en van dienaren of met een flink gewapend gevolg op pelgrims-tocht was getrokken; sommigen hebben verondersteld dat het de indruk geweest was door de Vlaamse ridders van dit gevolg op Alexios gemaakt, die hem ertoe aanzette de graaf te verzoeken er hem vijf honderd te sturen¹⁶. De teksten zwijgen hierover; zij laten niet toe de pas vermelde vraag te beantwoorden, laat staan de gedane veronderstelling te bevestigen. Het lijkt

(14) Over de militaire gebeurtenissen van de jaren 1089-1090, zie ANNA COMNENA, *Alexiade*, VII, 6, 5, blz. 107, VII, 6, 6 en 7, 1 en v., blz. 108 en v., evenals CHALANDON, *op. cit.*, blz. 118-125. Bruikbare samenvatting van C. DIEHL en L. OECONOMOS in C. DIEHL, R. GUILLAND, L. OECONOMOS, R. GROUSSET, *L'Europe Orientale de 1081 à 1453*, Parijs, 1945 (*Histoire du Moyen Age*, gesticht door G. GLOTZ, IX, 1), blz. 13.

(15) Zoals VERLINDEN, *op. cit.*, blz. 157, n. 3, het laat opmerken, dient de *Alexiade* voor een beter ingelichte bron gehouden dan de *Gesta Dei per Francos* van GUIBERT DE NOGENT (I, c 5; uitg. C. THUROT, Recueil des historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, IV, Parijs, 1879, blz. 131). Nochtans kan Anna Comnena als gevolg van de door haar begane chronologische vergissing (zie boven, blz. 146-147) hier ook in de ruimte, het feit verkeerd gelocaliseerd hebben. Bijgevolg zou men in dit geval, er toe geneigd zijn met GUIBERT, het voor waarschijnlijk te houden dat de ontmoeting van Robrecht met Alexios te Konstantinopel dient geplaatst te worden (*Is Iherusolimam orationis gratia aliquando profectus, forsitan Constantinopolim perviam habens, cum ipso est imperatore locutus...*). PIRENNE, *op. cit.*, blz. 224, n. 1, ERDMANN, *op. cit.*, blz. 275 en WAAS, *op. cit.*, I, blz. 65-66, geloven dat de bijeenkomst aldaar is doorgegaan. Een localisering te Konstantinopel of op een meer zuidwestwaarts gelegen plaats waar de krijgsverrichtingen de aanwezigheid van de keizer noodzakelijk maakten, is trouwens beter verenigbaar met het normale itinerarium dat de graaf van Vlaanderen vermoedelijk op zijn terugreis gevolgd heeft: nl. de *Via Egnatia* leidende naar de Adriatische Zee; de landweg over Andrianopel, Philippopolis, Sardika (Sofia) en Nissus (Nisch) naar Hongarije was op dat ogenblik veel te onveilig.

(16) In de allereerste plaats H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, 1⁵, Brussel, 1929, blz. 114.

echter niet onwaarschijnlijk dat gezien de tijdsomstandigheden, de graaf over een gewapend escorte beschikte¹⁷.

Het voornaamste vraagstuk waarvan wij een oplossing moeten trachten te vinden, is dat van de exacte draagwijdte die aan de bijeenkomst van Robrecht de Fries en van Alexios I dient toegekend. De vraag kan ook anders gesteld worden: welke overeenkomst werd aldaar onder partijen gesloten?

Wij moeten eerst en vooral aandacht schenken aan volgende passus in het verhaal van Anna Comnena:

ὁ Φλάντρας κόμης... τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις ἀπωδίδωσιν ὄρκον.

« De graaf van Vlaanderen... legt de bij de Latijnen gebruikelijke eed af »¹⁸.

In de *Alexiade* kennen wij twee andere passussen waar deze uitdrukking voorkomt. Het geldt in beide gevallen de betrekkingen tussen keizer Alexios Comnenos en hoofden van de Eerste Kruistocht, nl. Hugo, graaf van Vermandois, broer van de Franse koning Philips I en Bohemond van Tarente, zoon van Robert Guiscard en opperhoofd van de Normandische kruisvaarders uit Zuid-Italië. Zij kwamen respectievelijk in november 1096 en in april 1097 te Konstantinopel aan en werden alle beide door de keizer verzocht een eed af te leggen; wat zij ook deden.

Over Hugo van Vermandois, drukt zich Anna volgenderwijze uit:

... πείθει παραχρῆμα ἄνθρωπον αὐτοῦ γενέσθαι τὸν τοῖς Λατίνοις συνήθη ὄρκον ἐπομοσάμενον.

« Hij (d.i. de keizer) overtuigt hem van de noodzakelijkheid dadelijk zijn man te worden door het afleggen van de bij de Latijnen gebruikelijke eed »¹⁹.

De bij de Latijnen gebruikelijke eed waarbij iemand en meer bepaald een ridder, « de man », d.i. de vazal, van een heer

(17) C.D.J. BRANDT, *Kruisvaarders naar Jeruzalem*, Utrecht, 1950, blz. 79-80; S. RUNCIMAN, *The pilgrimages to Palestine before 1095*, in *A History of the Crusades*, I, blz. 78.

(18) *Alexiade*, VII, 6, 1, blz. 105.

(19) *Alexiade*, X, 7, 4, blz. 215. Over een tijdsbepaling, HAGENMEYER, *Chronologie de la Première Croisade. 1094-1100*, Parijs, 1902 (uittreksel uit de d. VI tot VIII van de *Revue de l'Orient Latin*), nr. 93, blz. 46-47.

(*homo alicuius domini*) werd, was een getrouwheidseed, de *fides*. Men weet echter dat deze eed daartoe niet volstond: de eed moest het *homagium*, de manschap, vergezellen²⁰. Wij mogen veronderstellen dat Anna, minder vertrouwd met de rechtsgebruiken van de « Latijnen » vooral aan de eed belang gehecht heeft en de gebaren die het wezenlijkste bestanddeel van de manschap uitmaakten²¹ voor een element van de eedaflegging gehouden heeft. In een andere passus van haar verhaal, laat zij Godfried van Bouillon aan Hugo het verwijt maken dat deze de *δοῦλος* van de keizer was geworden²²; *δοῦλος* betekent normalerwijze « slaaf », maar werd ook, o.m. door Anna, gebruikt in de betekenis van « vazal », zoals *δουλεία* dat doorgaans de betekenis heeft van « slavernij », soms bij haar « vazalliteit » kan betekenen²³. Er mag dus aanvaard worden dat Hugo van Vermandois vazal werd van keizer Alexios.

De ons interesserende passus die op Bohemond betrekking heeft, luidt als volgt :

Μεταπεμφάμενος οὖν τὸν Βαιμουῦντον ὁ βασιλεὺς τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐζήτει ὄρκον.

« De keizer liet bijgevolg Bohemond roepen en verzocht hem ook de bij de Latijnen gebruikelijke eed af te leggen »²⁴. Dat hier een getrouwheidseed bedoeld werd, schijnt ook te blijken uit een andere passus van het verhaal, waar deze eed *ὄρκια πιστά* werd genoemd²⁵. Is dat wel zó, dan mogen wij, zoals in het geval van Hugo van Vermandois, gerust besluiten dat de in deze passussen vermelde « bij de Latijnen gebruikelijke eed » de ge-

(20) Zie b.v. F.L. GANSHOF, *Qu'est-ce que la féodalité ?*³, Brussel, 1957, blz. 95-98.

(21) Wij bedoelen hier in het bijzonder de *immixtio manuum*, d.i. de ritus die er in bestond dat de aanstaande vazal zijn gevoude handen plaatste in de handen van de aanstaande heer die zijn handen op deze van zijn toekomstige vazal sloot.

(22) *Alexiade*, X, 9, 10. blz. 225.

(23) *Alexiade*, X, 10, 6, blz. 229. Zie bij G. OSTROGORSKY, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, uitg., aangevuld en vertaald door H. GRÉGOIRE en P. LEMERLE, Brussel, 1954, de teksten naar dewelke in de index, v^o *δουλεία* verwezen wordt.

(24) *Alexiade*, X, 11, 5, blz. 232.

(25) Daags voor de aflegging van de eed, had Alexios in een gesprek met Bohemond de overtuiging opgedaan dat deze er toe bereid was *ὄρκια πιστά δοῦναι* (*Alexiade*, X, 11, 2, blz. 230). Dit kan vertaald worden « een getrouwheidseed af te leggen »; het meervoud *ὄρκια* wordt in dezelfde betekenis als het enkelvoud *ὄρκος* genomen. Absolute zekerheid over de betekenis bestaat echter niet, aangezien *ὄρκια πιστά* ook « een ongeveinsde eed » kan betekenen.

trouwheidseed was, die zich bij de manschap kwam voegen om van Bohemond een vazal te maken van keizer Alexios.

Voor Bohemond hebben we trouwens, dank zij een latijnse verhalende bron, het bewijs dat deze interpretatie de juiste is. Raoul van Caen, de auteur van de *Gesta Tancredi*, wiens getuigenis wat Bohemond betreft, gezaghebbend is²⁶, vermeldt het feit dat deze « zich aan de keizer onderwierp door het juk dat men gewoonlijk manschap noemt », *ei iugo quod hominagium vulgo dicitur, subditur*. En verder weet deze auteur te vertellen dat in juni 1097, nadat Nicea in de handen van de Christenen was gevallen, keizer Alexios, Bohemond verzocht zijn neef Tancrede er toe aan te zetten hem trouw te zweren. Om zulks van Bohemond te verkrijgen, beriep zich de keizer « op hun samengedrukte handen, op zijn manschap en op zijn trouw », *per junctas dexteras, per hominagii fidem adiuratus*²⁷.

Er zijn daarenboven nog andere teksten waaruit blijkt dat én Hugo van Vermandois én Bohemond aan de keizer manschap deden en hem onder ede trouw beloofden²⁸.

De uitdrukking τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις ὄρκον heeft dus bij Anna Comnena, een zeer bepaalde betekenis. Het is de rechts-

(26) Zie A. MOLINIER, *Les sources de l'histoire de France. Des origines aux guerres d'Italie*, II, Parijs, 1902, nr. 2125, S. RUNCIMAN, *A History of the Crusades*, I, *The First Crusade*, Cambridge, 1951, p. 331, H. GLAESNER, *Raoul de Caen, historien et écrivain*, *Revue d'histoire ecclésiastique*, d. 46, 1951.

(27) *Gesta Tancredi*, c. 10 en 17, *Recueil des historiens des Croisades. Historiens Occidentaux*, III (1866), blz. 612 en 618.

(28) Raymond van Agiles, kapelaan van Raymond IV, graaf van Toulouse, wellicht een getuige van de gebeurtenissen, vertelt hoe in april 1097, te Konstantinopel, keizer Alexios te vergeefs van zijn heer verlangde dat hij de manschap en de eed van trouw zou afleggen, die de andere vorsten afgelegd hadden (...*postulat imperator a comite hominum et juramenta, quae ceteri principes ei fecerant*); hij biedt hem schatten aan indien hij dit wel zou doen (...*pollicetur multa se daturum comiti si quaesitum hominum sibi faceret quod et alii principes fecerant*); *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, c. 2, *Rec. des hist. des Crois. Hist. Occid.*, III, blz. 238. Over deze bron, MOLINIER, *op. cit.*, II, nr. 2122 en RUNCIMAN, *op. cit.*, I, blz. 328-329. Uit de getuigenis van Raymond van Agiles, mag men afleiden dat Hugo en Bohemond, die onder de reeds aangekomen *ceteri principes* telden, manschap en eed van trouw hadden afgelegd. Dit wordt bevestigd door het zeer goed ingelicht verhaal van Ekkehard van Aura, die in c. 23 van zijn *Hierosolymita* verzekert dat Alexios aan de hoofden van de Kruistocht van 1101 de verplichting oplegde manschap te doen en de eed van trouw af te leggen, zoals hij het gedaan had tegenover de hoofden van de vorige Kruistocht (de « Eerste ») (...*eisdemque post manus acceptas sacramentaque firmata sicut prioribus exercitibus, munera dispertivit*); *Rec. des hist. des Crois., Hist. Occid.* V (1895), blz. 29. Over deze bron, zie de inleiding van graaf Riant, tot de uitgave, MOLINIER, *op. cit.*, II, nr. 2132, RUNCIMAN, *op. cit.*, I, blz. 330.

handeling bestaande uit manschap en eed van trouw, waarbij iemand vazal van een heer werd. Wanneer de auteur deze uitdrukking op Robrecht de Fries toepast naar aanleiding van dezes ontmoeting met Alexios Comnenos, dan bedoelt zij bijgevolg dat de graaf van Vlaanderen toen de vazal geworden is van de keizer.

Een vazallitische overeenkomst was een zeer soepele rechtsinstelling. Zij kon met verschillende bedoelingen gesloten worden. In het door ons bestudeerd geval, was het een middel om hetgeen de Duitsers « ein Soldvertrag » noemen, tot stand te brengen; m.a.w. een verdrag waarbij een van de partijen, nl. de vazal, zich er toe verbond krijgers ter beschikking te stellen van de andere, nl. van de heer. Men kan het tot stand gekomen verdrag vergelijken met het verdrag dat tien jaar later gesloten werd tussen de zoon en opvolger van Robrecht de Fries, Robrecht II, en de koning van Engeland, Hendrik I. Toen werd inderdaad, op 10 maart 1101, te Dover, de graaf van Vlaanderen, vazal van het Engelse staatshoofd. Ook graaf Robrecht II verbond zich er toe een aanzienlijk aantal ridders — volgens de omstandigheden, duizend in Engeland en in Normandië of vijfhonderd in Maine — ter beschikking van de koning te stellen²⁹. Op twee verschillen dient nochtans gewezen: het verdrag van 1101 was niet slechts een « Soldvertrag », maar ook een bondgenootschap; krachtens dit verdrag moest, buiten enkele uitzonderingsgevallen, de graaf zelf aan het hoofd van zijn ridders optrekken. Zulks was in het verdrag tussen Robrecht de Fries en Alexios Comnenos niet het geval.

Wij weten reeds welk het *servitium* was, waartoe in 1089-1090, de graaf als vazal verplicht werd. Het bestond in het sturen, wellicht binnen een bepaald termijn, van vijfhonderd Vlaamse ridders naar het Byzantijs rijk, in dienst van de keizer: de helft van het effectief van de Vlaamse afdeling ruitery die krachtens het verdrag van 1101, Robrecht II naar Engeland of naar Normandië in geval van *casus foederis* zou moeten sturen; het zelfde

(29) Tekst van het verdrag van Dover: VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 30. Datering en commentaar: F.L. GANSHOF, R. VAN CAENEGEM, A. VERHULST, *Note sur le premier traité anglo-flamand de Douvres*, Revue du Nord, d. 40, 1958 (= *Mélanges dédiés à la mémoire de Raymond Monier*, Parijs en Rijsel, 1958).

effectief als dat van de afdeling die naar Maine, zou moeten optrekken³⁰. Men mag vermoeden dat schikkingen werden getroffen omtrent de duur van de door de ridders te vervullen dienst alsook omtrent hun soldij en hun onderhoud. Wij houden het voor waarschijnlijk dat te dezer gelegenheid een oorkonde werd opgesteld.

Keizer Alexios, waarvan het leger zeer talrijke huurlingen van allerhande nationaliteiten telde³¹, heeft juist in de tijd waar hij tegen de Petchenegen een zo harde strijd te leveren had, beroep op hulptroepen in Oost en West gedaan³². Het aanwerven van vijfhonderd Vlaamse ridders lag volkomen in zijn lijn³³. Ridders en trouwens ook paarden waren bijzonder welkom, aangezien er toen een tekort aan ruitery en aan paarden in het Byzantijns leger bestond. Het feit dat nagenoeg gans Klein-Azië zich in handen van de Turken bevond (wat o.m. het verlies van uitgestrekte gronden waar paarden gefokt werden voor gevolg had), was ten dele verantwoordelijk voor dit tekort³⁴.

Men ziet bijgevolg zeer duidelijk welk belang het *servitium* van Robrecht de Fries voor Alexios vertoonde. Welke was echter de tegenprestatie die Robrecht voor zijn *servitium*, van Alexios ontving? Een vazallitische overeenkomst vertoont immers steeds een wederkerig karakter.

Bedoelde tegenprestatie moet in de betaling van een flinke som gelds bestaan hebben. Men mag inderdaad, menen we, steunen op wat enkele jaren later — in 1096 en 1097 — gebeurde

(30) VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 30, c. 10, 11, 14.

(31) CHALANDON, *op. cit.*, blz. 101, 109, 129. Marquis DE LA FORCE, *Les conseillers latins d'Alexis Comnène*, Byzantion, XI, 1936; LEIB, Inleiding tot zijn uitgave van de *Alexiade*, d. I, 1937, blz. LIV-LXII; DIEHL en OECONOMOS, *op. cit.*, blz. 30; ERDMANN, *op. cit.*, blz. 274-275 (met o.m. verwijzing naar DÖLGER, *Regesten*, nr. 1150); RUNCIMAN, *op. cit.*, I, blz. 104; G. OSTROGORSKY, *Geschichte des Byzantinischen Staates*², München, 1952, blz. 294.

(32) Zie o.m. *Alexiade*, VIII, 3, 2, 3 en 4; VIII, 4, 5; VIII, 5, 1 en 5, d. II, blz. 133-135, 138, 139 en 141. Cf. CHALANDON, *op. cit.*, blz. 129, 131-132.

(33) Men vraagt zich af waarop graaf RIANT (*Epistola Spuria*, blz. XXVIII) steunt wanneer hij schrijft « L'empereur n'eut pas à se louer de la turbulence de ce prince » (Robrecht de Fries) en verder « il... s'en débarrassa à prix d'argent ».

(34) CHALANDON, *op. cit.*, blz. 109-110, 118, 327-328; VERLINDEN, *op. cit.*, blz. 159. In de Xe eeuw waren er nog belangrijke paardenfokkerijen in Azië en o.m. in Phrygië; F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der Byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Hildesheim, 1960, blz. 24. Indien de militairen die in het Byzantijns rijk een *Pronoia* ontvingen doorgaans ruiters waren, zoals OSTROGORSKY (*op. cit.*, blz. 294) het meent, mag men veronderstellen dat de stelselmatige verspreiding van deze instelling door Alexios Comnenos en zijn opvolgers, o.m. voor doel had opnieuw een aanzienlijke inheemse ruitery te ontwikkelen.

met de hoofden van de Eerste Kruistocht en analogisch redeneren. Op één uitzondering na legden zij manschap en eed van trouw af. Zij verbonden er zich toe de versterkte plaatsen en de gebieden die zij op de Turken zouden heroveren aan een vertegenwoordiger van de keizer over te maken. Men mag bijgevolg ook deze vazallitische overeenkomsten voor «Soldverträge» houden. Als tegenprestatie ontving elk van de «Latijnse» bevelhebbers aanzienlijke rijkdommen³⁵. De graaf van Toulouse echter, die geweigerd had manschap en eed van trouw af te leggen en zich beperkt had tot een veiligheidseed, ontving veel geringere rijkdommen dan de anderen³⁶. Dit mag voor een tegenproef gehouden worden. In 1101, werd alweer door de bevelhebbers van de kruisvaarders die toen door het Byzantijns rijk naar het Oosten trokken, manschap gedaan en getrouwheid aan de keizer gezworen; hiervoor werden zij ook met kostbare geschenken ruim bedeed³⁷. Men heeft dus wel met een vast gebruik te doen³⁸, dat trouwens helemaal in de lijn ligt van de Byzantijnse politieke tradities.

Anna Comnena legt er de nadruk op dat Robrecht de Fries na zijn bijeenkomst met de keizer, zeer tevreden naar zijn land terugkeerde³⁹. Deze tevredenheid laat zich wellicht uitleggen door het hoge bedrag van wat hem uitbetaald was geworden. Hier dient weer een vergelijking gedaan met het verdrag van 1101

(35) Hugo van Vermandois, *Alexiade*, X, 7, 5, blz. 215. Godfried van Bouillon, *ibid.*, X, 9, 11, blz. 226. Bohemond van Tarente, *ibid.*, X, 11, 5 en 6, blz. 232-233. Robrecht II van Vlaanderen, Steven van Blois en Robrecht van Normandië, FULCHERUS CARNOTENSIS (Foucher de Chartres), *Historia Hierosolymitana*, I, 9, 2 en 3, uitg. H. HAGENMEYER, Heidelberg, 1913, blz. 178-179; wat St. v. Bl. betreft, ook HAGENMEYER, *Kreuzzugsbriefe*, nr. 4, blz. 138. Tancrede, *Alexiade*, XI, 3, 2, d. III, 1945, blz. 17 en RAOUL VAN CAEN, *Gesta Tancredi*, c. 18, blz. 619; moest zelfs aanvaard worden dat Tancrede de aangeboden rijkdommen weigerde of er zó veel eiste dat zijn eis op een weigering neerkwam, niettemin zou het feit vaststaan dat aan hem zoals aan de overige vorsten, rijkdommen door de keizer werden aangeboden.

(36) RAYMOND VAN AGILES, *loc. cit.* (zie n. 28) en verder in het zelfde hoofdstuk: *Quapropter pauca largitus est ei imperator*. De geringe uitkering is wel een rechtstreeks gevolg van het feit dat de graaf van Toulouse er slechts in toestemde een zeer beperkte, uitsluitend negatieve verbintenis, aan te gaan: met een daad van willekeur vanwege de keizer, heeft men hier zeker niet te doen, want de graaf van Toulouse was onder de hoofden van de kruisvaarders, degene voor wie Alexios de grootste genegenheid had; *Alexiade*, X, 11, 9, blz. 324. Over de veiligheidseed (*securitas*), GANSHOF, *Féodalité*, blz. 113-115.

(37) EKKEHARD VAN AURA, *loc. cit.* (zie boven, n. 28).

(38) Zoals het zeer terecht opgemerkt wordt, o.m. door P. CLASSEN, *Mailands Treueid für Manuel Komnenos*, Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongress 1958, München, 1960, blz. 83.

(39) *χαλπονα*; zie boven, blz. 145 en n. 2.

tussen Robrecht II en Hendrik I. In beide gevallen ontving de graaf van Vlaanderen geld van zijn nieuwe heer om troepen te zijner beschikking te stellen. Aangezien ook Robrecht de Fries manschap gedaan heeft en de eed van trouw heeft afgelegd, mag men ook in beide gevallen de door de heer te betalen sommen voor een geldleen houden. Het geldleen van Robrecht II deed zich echter voor onder de vorm van een jaarlijkse rente van vijf honderd pond⁴⁰; dat van zijn vader bestond, integendeel zeker in één enkel bedrag, zoals het te Byzantium in dergelijke gevallen de regel schijnt geweest te zijn⁴¹.

Het is mogelijk dat Alexios die én door de Turken én door de Petchenegen bedreigd werd, vrij vlug ongeduldig is geworden en aan Robrecht een brief gestuurd heeft om aan te dringen opdat hij zonder verwijl de beloofde troep ridders zou sturen. Dit is echter slechts een vermoeden⁴². Wat wij weten, is dat de vijfhonderd ridders gestuurd werden en dat zij in het Byzantijns rijk aangekomen zijn.

Anna Comnena acht het feit belangrijk genoeg om er in de *Alexiade* een paar regels aan te besteden⁴³ :

Καταλαμβάνουσιν οἱ παρὰ τοῦ Φλάντρα ἀποσταλέντες ἵππεῖς ἔκκριτοι ὥσει πεντακόσιοι χάρισμα κομίζοντες τούτῳ ἵππους ἔκκριτους τὸν ἀριθμὸν ἑκατὸν πρὸς τοῖς πενήκοντα · ἀλλὰ καὶ ὅσους τῆς προκειμένης αὐτοῖς χρείας εἶχον ἐπέκεινα ἀποδεδώκασι τούτῳ τιμῆς. Ὁ δε βασιλεὺς ἀξίως δεξιωσάμενος τούτους ἱκανὰς ἀπεδίδου τὰς χάριτας. Ἀγγελίας δε ἐκ τῆς ἐφ᾽ αὐτῶν καταλαβούσης ὅσον ἤδη ὀπλίζεσθαι τὸν τὴν Νίκαιαν φρουροῦντα, ὃν ἡ συνθήκη μὲν τῶν Περσῶν σατράπην ἀποκαλεῖ, οἱ δὲ νῦν τὰ Περσῶν φρονοῦντες Τοῦρκοι ἀμῆραν ὀνομάζουσι, τὸν Ἀπελχασ- ἦμ, κατὰ τῆς Νικομήδους ἀποστέλλει τούτους πρὸς φυλακὴν τῆς χώρας.

(40) VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 30, c. 18. Het rentenleen was in het Westen, de gebruikelijke vorm van het geldleen; zie M. SCZANIECKI, *Essai sur les fiefs-rentes*, Parijs, 1946 en BRYCE D. LYON, *From fief to indenture*, Cambridge (Mass.), 1957. Het uitkeren van één enkele som als geldleen deed er zich slechts zeer uitzonderlijk voor.

(41) Zie boven, n. 35.

(42) Zie boven, n. 1. Dan zou het deze brief zijn, die door de falsaris, bij het opstellen van de bewaarde *epistola spuria* van Alexios aan Robrecht, werd gebruikt.

(43) *Alexiade*, VII, 7, 4, d. II, blz. 109-110.

« De uitgekozen ruiters gestuurd door de graaf van Vlaanderen kwamen aan, nagenoeg vijfhonderd in getal, als geschenk voor de keizer honderd vijftig uitmuntende paarden medebrennende; daarenboven werden de paarden die zij niet voor eigen gebruik nodig hadden, aan de keizer verkocht. Deze ontving de ruiters met eerbewijzen en drukte hun de verschuldigde gevoelens van dankbaarheid uit. Daar uit het Oosten het bericht gekomen was dat Apclhasem⁴⁴, de gouverneur van Nicea — een bevelhebber die de Perzen doorgaans « satraap » noemen, maar aan wie de Turken, nu de meesters geworden van de landen die de Perzen bezetten, de naam « emir » geven — een aanval voorbereide tegen Nikomedië, stuurde de keizer de Vlaamse ruiters daarheen om het gebied te verdedigen. »

Het eerste punt waarop de nadruk dient gelegd, is dat de graaf van Vlaanderen zijn verbintenis ten uitvoer heeft gebracht: de vijfhonderd Vlaamse ridders heeft hij aan de keizer gestuurd. « Nagenoeg » (ὄσει) zegt de tekst: een zekere marge werd in dergelijke gevallen aanvaard; ook in het verdrag van 1101 zou dit voorzien worden⁴⁵. De graaf was zelfs verder gegaan: hij had zich vrijgevig getoond. Als geschenk voor de keizer heeft hij honderd vijftig flinke strijdrossen medegezonden: hij wist hoe groot de nood was die op dat gebied in het Byzantijns leger heerste. Daarenboven hebben de ridders, waarvan velen met meer dan een paard optrokken en misschien moesten optrekken⁴⁶, de paarden die ze niet absoluut nodig hadden, aan de keizer kunnen verkopen. Beide partijen vonden er hun belang bij⁴⁷.

Zelf is de graaf niet verschenen⁴⁸. Hij was er trouwens niet toe verplicht⁴⁹.

Op welk ogenblik zijn de Vlaamse ridders aangekomen? In de *Alexiade* wordt hun aankomst vermeld in verband met de krijgsverrichtingen die zich in de loop van het jaar 1090 voorgedaan hebben: strijd tegen de Petchenegen en strijd tegen de

(44) Abou 'l Kasim.

(45) VERCAUTEREN, *Actes*, nr. 30, c. 6.

(46) In het verdrag van 1101 (c. 2), werd voorzien dat elke ridder met drie paarden zou optrekken.

(47) Zeer duidelijk en accuraat exposé van DUNCALF, *op. cit.*, blz. 228. Integendeel schrijft WAAS, *op. cit.*, II, blz. 66, dat de graaf de hulpvrouwen die hij beloofd had, nooit gestuurd heeft; wat natuurlijk verkeerd is.

(48) Al schrijft RUNCIMAN, *op. cit.*, I, blz. 104, het tegenovergestelde; wat ook verkeerd is.

(49) Zie boven, blz. 153.

Turken⁵⁰. Het is bijgevolg wellicht tijdens de zomer of de herfst van bedoeld jaar dat men het eerste optreden van het door Robrecht gestuurd hulpkorps moet plaatsen. Een nieuw gevaar deed zich op eens in het Noord-Westen van Klein-Azië voor : men had redenen te geloven dat de emir van Nicea, de laatste Byzantijnse gebieden aldaar — juist tegenover de hoofdstad gelegen — zou aanvallen. Voor Byzantium, met de hoofdstad te lande door de Petchenegen op afstand haast omsingeld en met zijn kusten door de vloot van de Turkse emir Zachas geblokkeerd, kon dit nieuw vijandelijk offensief katastrofaal worden. De keizer stuurde de Vlaamse ridders naar Nikomedië, hoofdplaats van de bedreigde streek⁵¹. Het was een zeer doeltreffende militaire maatregel : de emir van Nicea roerde niet.

Hierbij zou het echter niet blijven. In de lente van 1091 bereidde zich Alexios Comnenos voor tot een nieuwe fase van de strijd tegen de Petchenegen. Hij wou de hoofdmacht van de vijand aan de benedenloop van de Maritza, dicht bij haar monding in de Egeïsche Zee, aanvallen. Aan een van zijn veldheren, Nikeforos Melissenos, gaf hij opdracht Enos, aan de monding van de rivier te bezetten en vervolgens hulptroepen in Macedonië en in de naburige gewesten onder de Boelgaren, Valachen en Turken te ronselen. Vervolgens trok hijzelf naar Enos⁵².

Ziehier hoe Anna Comnena laatstvermeld feit verhaalt⁵³ :

Αὐτὸς δὲ τοῦς τοῦ Φλάντρα πεντακόσιους Κελτοὺς ἐκ Νικομηδείας μεταπεψάμενος μετὰ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ ἐξεληλυθὼς τῆς Βυζαντίδος θᾶπτον τὴν Ἄϊνον καταλαμβάνει.

«Hij zelf echter riep de vijfhonderd Kelten⁵⁴ van de graaf van Vlaanderen uit Nikodemië terug en Byzantium samen met zijn dichtste verwanten verlatend, trok hij in allerijl naar Enos».

De Vlaamse ruitery afdeling schijnt hier wel de rol te spelen

(50) *Alexiade*, VII, 7, blz. 108-110 (Petchenegen) en VII, 8, blz. 110-116 (Turken).

(51) Goed exposé van de militaire gebeurtenissen bij CHALANDON, *op. cit.*, blz. 125-128. Bruikbare samenvatting van DIEHL en OECONOMOS, *op. cit.*, blz. 13. Tot een zeer accurate chronologische rangschikking van de feiten, kan men niet geraken.

(52) Over deze gebeurtenissen, CHALANDON, *op. cit.*, blz. 132.

(53) *Alexiade*, VIII, 3, 5, blz. 135.

(54) Κελτοί wordt hier, zoals vaak bij Anna Comnena, als synoniem van Λατίνοι gebruikt.

van een élite eenheid die de verplaatsing van de keizer doorheen een onveilige streek moet dekken en aan wie een belangrijke rol toegedacht wordt in de strijd tegen de Petchenegen die binnen kort gaat heroplaaien.

Alexios verwachtte hulptroepen uit Italië, die niet verschenen ⁵⁵. Het is met zijn eigen leger, met de pas door Nikeforos Melissenos geronselde « barbaren » en hoofdzakelijk met de woeste Kumanen of Polovtzen waarvan hij zich het bondgenootschap verzekerde ⁵⁶, dat Alexios op 29 april 1091 bij de Lebunion — een heuvel in de buurt van de monding der Maritza — op de Petchenegen een beslissende overwinning behaalde ⁵⁷. Dat de Vlaamse ridders aan de strijd deel namen is zeker ⁵⁸.

Verder weten we niets over hen. Zij hebben een aanzienlijke rol gespeeld in de verdediging van het Byzantijns keizerrijk toen het aan de grootste gevaren blootgesteld was. Trouwens het beschikken over een eenheid van vijfhonderd goed uitgeruste, haast zeker « gepantserde » ridders ⁵⁹ kon in een tijd waar de legers lage en soms zeer lage getalsterkten kenden ⁶⁰, een militaire factor van zeer grote betekenis worden. Dat de Byzantijnse keizer zulks besefte, blijkt uit de opdrachten die hij aan de door Robrecht de Fries gestuurde Vlaamse hulptroepen gegeven heeft ⁶¹.

Wat Vlaanderen zelf betreft, is het feit dat in het laatste vierde van de XIe eeuw, de graaf zonder moeite vijfhonderd ridders in dienst van de Byzantijnse keizer kon stellen, niet van belang ontbloomt. Het bevestigt wat ook uit andere gebeurtenissen

(55) *Alexiade*, VIII, 5, 1, blz. 139.

(56) Een Turkse stam, verwant met de Petchenegen en hun gebuur; zij waren soms hun bondgenoten, vaker hun vijanden. De keizer had zich er toe verbonden hun hulp ruim te betalen en hij deed het.

(57) *Alexiade*, VIII, 5 en 6, blz. 139-146. Zie CHALANDON, *op. cit.*, blz. 132-134.

(58) Zij behoorden tot de *Κελτοί*, d'ie, schrijft Anna Comnena, onder het bevel stonden van Humbertopoulos en in het Westen werden opgesteld Deze « Latijnse » hulptroepen schijnen ons de uiterste linker vleugel van het keizerlijk leger gevormd te hebben. Aangezien het Byzantijns-Kumaans leger de vorm vertoonde van een maansikkel, mag men vermoeden dat het een aanval op beide flanken van de Petchenegen, met poging tot omsingeling, gedaan heeft (het beroemde Cannae manoeuvre). In dat geval moet de « Latijnse » ruitery — waaronder de Vlaamse ridders — een beslissende rol in de slag gespeeld hebben. Zie de *Alexiade*, VIII, 5, 5 en 6, blz. 141-142.

(59) Het waren *ἰππεῖς ἔκκριτοι* (zie boven, blz. 156).

(60) F. LOT, *L'art militaire et les armées au moyen âge*, I, Parijs, 1946, blz. 129-137; J.F. VERBRUGGEN, *De krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen*, Brussel, 1954, blz. 31-40.

(61) De zienswijze van graaf RIANI (*Epistola Spuria*, blz. XXVIII) volgens wie de Vlaamse ridders van gering nut voor Byzantium zouden geweest zijn, is onhoudbaar.

kan afgeleid worden (o.m. de verovering van Engeland, de Eerste en de Tweede Kruistocht, de verdragen tussen de graven en de Engelse koningen), nl. dat de bevolking en in het bijzonder haar ridderlijk element aanzienlijk was aangegroeid⁶². Een tocht zoals deze waarover wij het hier hadden, bood zoals de andere pas vermelde ondernemingen, gelegenheden tot avontuur, tot activiteit en tot een zekere verrijking, aan ridderlijke elementen die in normale omstandigheden, moeilijk aan vaste zelfstandige bestaansmogelijkheden geraakten. Voor een vorst, die zoals Robrecht de Fries, gesteld was op handhaving van de publieke vrede in het graafschap, vertoonde het sturen van vijfhonderd ridders naar Byzantium, o.m. het voordeel rumoerige lui, die gaarne naar de wapens grepen om hun geschillen te regelen⁶³, tijdelijk uit het graafschap te verwijderen⁶⁴.

(62) Zulks komt goed overeen met de vaststelling door J.F. VERBRUGGEN (*Het leger en de vloot van de graaf van Vlaanderen van af het ontstaan tot in 1305*, Brussel, 1960, blz. 67-73) dat de graaf van Vlaanderen tijdens de tweede helft van de XIe en tijdens de XIIe eeuw op een twee duizend ridders kon beschikken, wat voor de tijd zeer veel was.

(63) Analoge vaststelling bij VERBRUGGEN, *op. cit.*, blz. 59.

(64) Van Dom N. Huyghebaert O.S.B., van de abdij te Sint-Andries-bij-Brugge, mochten wij belangwekkende informaties ontvangen. Wij zijn er hem ten zeerste erkentelijk voor.

Iets over middeleeuwse scribenten inzonderheid te Oudenaarde

DOOR

Dr. M. HOEBEKE

Waar bij het taalonderzoek van middeleeuwse bronnen als oorkonden en andere ambtelijke stukken tot nog toe gewoonlijk vrede werd genomen met een summiere behandeling van de klerken of zelfs stilzwijgend werd aanvaard, dat we de middeleeuwse scribenten niet of nauwelijks konden kennen, blijkt dat bij een grondige navorsing van de stedelijke bronnen verrassende resultaten kunnen worden geboekt. Ik wil dat hier nader toelichten aan de hand van de gegevens die ik over de Oudenaardse middeleeuwse scribenten kon verzamelen, zulks met het oog op de studie van de ambtelijke taal in deze stad en in de periode vóór 1500. Maar het onderzoek bracht ook gegevens aan het

SIGELS :

Dépôts : HO = hospitaal te Oudenaarde, thans archief van de Commissie voor Openbare Onderstand; R.A.G. Rijksarchief te Gent; SO = stadsarchief te Oudenaarde; WK = archief van de Walburgakerk te Oudenaarde.

Bronnen :

A/C = registers van Acten en Contracten gepasseerd voor Schepenen van Oudenaarde, ab 1440, maar met h'aten voor de 15e eeuw, SO, reg. nrs. 26/387 tot 491, SO; Coem. = reg. van de Coemannengulde van Oudenaarde 1343-1786, SO; Hb. = handboek van goederen van het hospitaal te Oud., de romeinse cijfers duiden het volgnummer aan in de reeks van Hb., HO; O = oorkonde HO; Pab. Oud. = oudste pachtboek van de stad Oudenaarde, SO, reg. nr. 105, Stadsrechten, 1363-16e eeuw; Pb. Oud. = poortersboek van Oud., 1329-1550, met gegevens sedert 1285, SO reg. nr. 1159/154; Pb. Pam. = poortersboeken van Pamele, 1319-16e eeuw, SO, reg. nrs. 889/17 en 42; Rb. = renteboek van het hospitaal te Oud., voor de nummering cf. Hb.; Rek. = rekeningen van het hospitaal te Oud.; St. G. Oud. = sta'en van verdeling van goederen, SO, een reeks van reg. sedert 1380; Srb. = sousrenteboek van het hospitaal te Oud., HO, reg. 147, a 1305; Strek. = stadsrekeningen van Oudenaarde, een reeks reg. sedert 1406, SO, reg. 1147/1 vlgg. (tot 213); Vwb. = voorwaardenboek van het hospitaal te Oud., reg. nr. 441, HO, a° 1385-±1415.

Gedrukte werken :

A.M. = *Audenaerdsche Mengelingen*, door VAN LERBERGHE, L., RONSSE, J. en KETELE, J., 6 dln., Oudenaarde, 1845-1854; H.G.O. Kr. Oud. = *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, Oudenaarde, sedert 1906. LIMB.-STIRUM = *Coutumes de la ville d'Audenarde*, I-II, dln. IV en V van *Coutumes du pays et Comté de Flandre*, Bruxelles, 1882.

licht die voor andere plaatsen van belang zijn of kunnen zijn; bovendien durf ik hopen, dat de publicatie van mijn resultaten een gelijkaardig onderzoek voor andere steden kan stimuleren.

Er zijn te Oudenaarde in de middeleeuwen vele schrijfcentra geweest. Niet alleen bezaten de onderscheiden administratieve lichamen hun schrijfinstanties, maar daarnaast bestonden nog die van de kerken (Onze-Lieve-Vrouwekerk te Pamele en St.-Walburgis te Oudenaarde zelf), van de talrijke kloosters, van het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal, terwijl geregeld ook notarissen worden aangetroffen (van de 15e eeuw af) en er ook enkele scriptoria zijn geweest.

Een bondig overzicht van de rechterlijke en bestuurlijke lichamen te Oudenaarde is hier onontbeerlijk. Deze waren :

1. *De stadsschepenbanken* : Oudenaarde bezat twee schepenbanken. De eerste bank had administratieve en juridische bevoegdheid over de stad. De tweede bank was die der *oppervoogden* (of : *voogden van der cale, voogden van de wezen*¹); deze schepenen waren dezelfde als de *schepenen van gbedeete* te Gent. Te noteren valt, dat de bevoegdheid van de Oudenaardse schepenbanken zich uitstreckte over de *poorterlijke* bevolking van Oudenaarde, met dien verstande dat ook de buitenpoorters onder het gezag van deze schepenbanken stonden.

2. *De gezworenenbank van Pamele* : ze vormde de schepenbank van het stadje Pamele², met aanvankelijk de macht die te Oudenaarde door de twee aparte schepenbanken werd uitgeoefend. De gezworenen van Pamele verdwenen in 1593, toen het stadje Pamele geheel met Oudenaarde één werd. Deze gezworenenbank had evenwel alleen in burgerlijke zaken rechtsbevoegdheid : voor de criminele zaken ressorteerde Pamele sedert 1226 onder Oudenaarde³.

(1) Een bevredigende etymologie van het woord *cale*, dat ook in de vorm *kale* en *caele* voorkomt, werd nog niet gevonden.

(2) Oudenaarde is ontstaan uit het samengroeien van twee stadjes : Oudenaarde aan de linkeroever van de Schelde, Pamele aan de rechteroever van de stroom. Te Pamele bestond er bovendien een (oudere) heerlijkheid van Pamele, maar zonderling genoeg, de heer van Pamele heette sedert de 11e eeuw ook heer van Oudenaarde, terwijl ook het stadsgebied van Pamele in de 12e eeuw al Oudenaarde heet. Men zie voor dat alles J. DHONDT, *Het ontstaan van Oudenaarde in Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, dl. x, 1e afl., blz. 50 vlgg. en M. HOEBEKE, *De etymologie van Oudenaarde*, ibidem, blz. 32 vlgg. Instructief is ook *Het land tussen Schelde en Dender voor de inlijving bij Vlaanderen*, door A.C.F. KOCH, eveneens in H.G.O.Kr.Oud., Feestnummer, 1956, blz. 56 vlgg. en verder nog L. DELFOS, *Oudenaarde en Pamele voor 1117*, ibidem, blz. 74 vlgg. De opeenvolgende heren van Pamele (of Oudenaarde) hadden ook klerken voor hun persoonlijke administratie, welke ze ook behielden na 1593 en tot in 1651, het jaar waarin de heerlijkheid Pamele verkocht werd aan de heer van Melden. Pamele is thans nog een parochie van Oudenaarde.

(3) J. DHONDT, *l.c.*, blz. 79.

3. *De leenhoven* : buiten de hierboven besproken schepen- (en recht-) banken bestonden te Oudenaarde nog twee leenhoven : het grafelijke leenhof van de *Stenen Man* en het leenhof van Pamele. Het grafelijke leenhof was rechtstreeks afhankelijk van de graaf en sprak recht in alle criminele zaken over de niet-poorters uit de kastellenij Oudenaarde, met uitzondering van de gevallen die de graaf aan zijn eigen rechtspraak had voorbehouden. De maner van de *Stenen Man* was de hoogbaljuw.

Het leenhof van Pamele was rechtstreeks afhankelijk van de heer van Pamele, die een leenman van de graaf van Vlaanderen was. Het bezat hoge en lage justitie in de heerlijkheid van Pamele, die zich grotendeels in het Land van Aalst en in Henegouwen uitstreekte.

4. *De kastellenij* : een zuiver administratief lichaam was het college van de hoogpointers of zettters van de kastellenij Oudenaarde, welke kastellenij zich over een groot gedeelte van het Land tussen Leie en Schelde uitstreekte. Dit college bezat een griffie, waarvan de laatste bedienaar J.J. Raepsaet is geweest.

5. Daarbij moet nog de griffie van de hoogbaljuw worden gevoegd. Maar die liet ik hier geheel buiten beschouwing, daar we rekening moeten houden met het feit, dat de grafelijke baljuws reizende ambtenaren zijn geweest, die gewoonlijk niet langer dan een jaar op dezelfde plaats vertoefden. En we mogen aannemen, dat ook hun klerken meer dan eens de baljuws op hun tochten zullen hebben gevolgd.

Uit de griffies van de *Stenen Man* en van de *Kastellenij* zijn praktisch geen of weinig documenten van voor 1500 bewaard gebleven, zodat ook deze kanselarijen hier verder buiten beschouwing blijven.

I. DE OUDENAARDSE SCHRIJFCENTRA EN DE KLERKEN

1. *Scriptoria* :

Er zijn te Oudenaarde in de middeleeuwen enkele scriptoria geweest : ateliers waar handschriften en boeken werden vervaardigd; enkele ervan werden door particulieren in stand gehouden, één ervan was ondergebracht in het klooster van Sion.

In de 14e eeuw werd te Oudenaarde een handschrift van de *Dietse Doctrinael* gemaakt. Het is Prof. Dr. W. Gs. Hellinga die mijn aandacht vestigde op het colofon van dit hs., waar te lezen staat :

« Desen bouc was vul hent
Te craeys toudenaerde si u bekent »⁴.

Blijkens hetzelfde colofon werd dit handschrift geschreven in 1367.

Ik kon nopens deze *Craeye* enkele belangwekkende gegevens verzamelen, en wel uit de poortersboeken. Zo kon worden uitgemaakt, dat in 1370 « Jan cra(e)ye de scriueyen » van Pamele naar Oudenaarde verhuisde⁵. Te Pamele zelf staat deze *jan craeye* geboekt als erfelijke poorter omstreeks 1340⁶, als zoon van een Jan Craeye. Over deze laatste Jan Craeye is verder niets meer bekend, maar hij mag waarschijnlijk vereenzelvigd worden met « jan de scriuein van aitikoue », die in 1320 het poorterschap van Oudenaarde kocht en er zich vestigde⁷.

Aangenomen dat het beroep van vader op zoon kan zijn overgegaan, kan hier de volgende gang van zaken worden verondersteld: Jan Craeye uit Etikhove komt naar Oudenaarde wonen in 1320 en richt er een schrijversatelier in. Zijn zoon vestigt zich te Pamele omstreeks 1340 (of een beetje vroeger), met hetzelfde beroep, om dan in 1370 terug te keren naar Oudenaarde, waar hij bij de halle ging wonen⁸. Daar immers was geld te verdienen met schrijfwerk dat op marktdagen voor de kooplieden kon worden verricht⁹.

Het bewuste handschrift van de *Dietse Doctrinael* moet dan ook geschreven zijn toen Jan Craeye II nog te Pamele woonde. Dat het colofon Oudenaarde en niet Pamele vermeldt, is bij deze veronderstelling geen bezwaar, omdat al veel vroeger de naam Oudenaarde toepasselijk was op beide stadjes en omdat voor iemand die binnen de wankele administratieve grenzen van Pamele

(4) Universiteitsbibliotheek te Gent, hs. nr. 942.

(5) Ziehier de vindplaats: « Jnt jaer xiiic.lxx.den xvii^{en} dach in nouembre Int scependom sheren goesin cabell ous ende ziere ghezellen was jan craye de scriueyn poorter on.faeu van oere ende alsoe ouercomen bi ghezwoerene van pamele op den zeluen tijt » (Pb. Oud. f 63 r).

(6) Cf.: « jan jan crais sone van op de scelde » (Pb. Pam., f 21 r). Vermeld als poorter « van hoere ». De bewijsplaats staat op rasuur en kan ook van ± 1330 dagtekenen.

(7) Cf.: « Jhan de scriuein van aitikoue cochte sijn poorterschap jnt jaer doe men screef m.ccc.Ende twintech » (Pb. Oud., f 33 r) — Hij werd « verzetten » poorter in hetzelfde jaar (ibidem, f 27 r). *Aitikoue* = Etikhove, een dorp uit de omgeving van Oudenaarde.

(8) Blijkens een vindplaats in de Streck. van 1408, f 27 r. Maar toen was Jan Craeye overleden.

(9) Herhaaldelijk verleende de stadsmagistraat aan bepaalde personen de toelating om op marktdagen hun « schrijhuusekin » onder of bij de halle te plaatsen. Die toelating werd dan neergeschreven in het register van Acten en Contracten; de oudste vindplaats is van 1445 (A/C II, f 117 r), waar een Willem Vanden Berghe wordt vermeld. Gelijkaardige oudere registers zijn evenwel niet bewaard, en het gebruik klimt stellig hoger op dan de 15e eeuw.

woonde het wel voordeliger zal geweest zijn als standplaats Oudenaarde te vermelden, wanneer hij even naar buiten wou treden. Bij dat alles moge men nog bedenken, dat andere mensen met de naam *cra(e)ye* in de 14e eeuw te Oudenaarde zo goed al niet voorkomen; maar deze familienaam komt dan in de omgeving van Oudenaarde veelvuldig voor, terwijl hij te Oudenaarde wel vertegenwoordigd was in de 15e eeuw, en er sedert het begin van de 13e te Oudenaarde zelf een huisnaam *De Craeye* heeft bestaan. In het begin van de 14e eeuw vinden we nochtans een «marie meester jan craykins dochter»¹⁰. Ze kan trouwens de dochter geweest zijn van Jan Craeye I en dus de zuster van Jan Craeye II. En alles bij mekaar kan het bezwaarlijk anders zijn, of de Jan Craeye van het bewuste colofon is de door mij opgediepte «scrivein».

Dat te Oudenaarde veel meer mensen zelfstandig met schrijfwerk de kost hebben verdiend, mag van te voren al als vaststaand worden beschouwd, maar directe aanwijzingen die het bestaan van een atelier als dat van de Craeye's aan het licht brengen, konden niet meer worden gevonden. Wel horen we in de loop van de 15e eeuw van schrijvers en boekbinders¹¹, maar gewoonlijk krijgen we niets meer dan de vermelding van een naam.

Toch is er sedert de 15e eeuw te Oudenaarde nog een belangrijk scriptorium geweest: dat van het klooster van Sion. De eerste die op het belang ervan gewezen heeft, was D.J. Vander Meersch, die zelfs de veronderstelling opperde, dat de Oudenaardse inkunabels van Arend de Keysere zo niet in het atelier van het Sion-klooster, dan toch met de medewerking van de miniaturschilder en de scribent-boekbinder van dit klooster, een Augustijner monnik, zouden zijn tot stand gekomen¹².

Tegen de zienswijze van Vander Meersch heeft in 1911 J. Walters het bezwaar aangevoerd, dat de veronderstellingen van Vander Meersch op niets zijn gesteund, alleen op vermoedens¹³. Ik wil hier in het midden laten, of Arend de Keysere al of niet met het Sion-klooster heeft samengewerkt, maar het is een feit, dat Vander Meersch gelijk had, toen hij beweerde, dat het

(10) Pb. Pam., reg. 17, f 13 r.

(11) Zo b.v. in 1421: Segher de screue'n., die in de Kattestraat woonde (HO/Rb. IV, f 40 v); hij wordt weer vermeld in de Strek. in 1458, waar hij heet: «zegher de wachtere alias screuein» (f 59 r), vervolgens nog in 1460 als *zegher de scrueyn* (zelfde bron, f 5 v). Men zie ook boven: Willem Vanden Berghe, en wat gezegd werd in verband met de schrijvers op de markten. Sedert 1442 wordt in de Strek. herhaaldelijk gesproken over een *Claeis de boebindere*, die perkament leverde aan de stad.

(12) D. J. VANDER MEERSCH, *Inductions historiques sur Arnaud de Keysere*, Gand, 1841, blz. 8-9.

(13) Zie H.G.O.Kr.Oud., III, blz. 119 en 131.

klooster van Sion en de 15e eeuw al een merkwaardige boekbinderij (en waarschijnlijk een volledig scriptorium) heeft bezeten. We weten inderdaad met zekerheid, dat in de 15e eeuw Sion gereedgemaakte registers leverde aan de stad en aan het hospitaal; in de 2e helft heeft het Sionklooster voor het hospitaal zelfs enkele boeken « gebonden »¹⁴. En het is bepaald niet uitgesloten, dat het klooster van Sion al in de 14e eeuw boeken bond, zoals E. Vanderstraeten heeft vermoed¹⁵.

Het belang van de boekbinderij en van het scriptorium van Sion moge blijken, wanneer men de talrijke, smaakvolle lederen banden die uit dit klooster stammen een blik gunt¹⁶. Walters heeft enkele ervan in zijn bewuste studie gereproduceerd. Maar vooral bedenke men, dat het tussen deze boekbanden is, dat D.J. Vander Meersch in 1839 het handschrift ontdekte met de oudste fragmenten van *Van den Levene ons Heeren*, afkomstig uit de abdij van Ename¹⁷.

Een handschrift dat in de 15e eeuw of vroeger in het scriptorium van Sion zou zijn vervaardigd, is niet met zekerheid aan te wijzen. De vraag is trouwens of de boekbinderij van het Sion-klooster niet veel belangrijker is geweest dan het scriptorium. Wat voor de 16e eeuw als uit het Sion te Oudenaarde afkomstig geschrift is te tonen, is alweer niet zoveel, noch zo belangrijk, tenzij de Augustinus-regel van de stadsbibliotheek te Oudenaarde, die heet geschreven te zijn in 1559, wel degelijk te Oudenaarde in het Sion, en niet te Gent, tot stand zou zijn gekomen. Deze Oudenaardse regel is samengebonden met een vertaling van de *Expositio* door Hugo van Saint-Victor en vermeldt op het einde de volgende merkwaardige aanwijzing: « *Scripsit Frater Erasmus De Ghucht anno 1559. Priez pour luy* »¹⁸.

J. Walters heeft destijds deze Erasmus De Ghucht vereenzelvigd met een Augustijner monnik uit het Oudenaardse klooster van Sion¹⁹, terwijl volgens prof. W. De Vreese de regel te Gent

(14) Zo b.v. in 1466 en 1467: « Item betaelt den pater vanden syoene van eenen *Registre* die hij ghemaect heeft bij laste van scepenen jden name vander stede — — xlvij s. » (Strek., 179 r); vervolgens zijn er nog vele van dergelijke vermeldingen. Het bewijs dat Sion toen voor het hospitaal boeken heeft gebonden, wordt herhaaldelijk geleverd door de rekeningen van het hospitaal zelf.

(15) E. VANDER STRAETEN, *Aldenardiana en Flandriana, II, Nieuwe Reeks*, Gent, 1894, blz. 35-39.

(16) Een mooie collectie is bewaard in het museum te Oudenaarde.

(17) Zie D. J. VANDER MEERSCH, *Verslag wegens den Rijmboek van Martyn van Thorhout uit de XIIIe eeuw*, Belgisch Museum, III, blz. 197-218.

(18) Zie nader over deze regel bij G. DE SMET, *Over de woordvoorraad van de Oudenaardse Versies van de Regula Augustini. Materiaal voor de woordgeografie en -kronologie van het Middelnederlands*. H.G.O.Kr.Oud., Feestnummer, 1956, blz. 17-37.

(19) J. WALTERS, l.c., blz. 119 vlgg.

geschreven werd ²⁰. In de grond kunnen én Walters en de Vreese gedeeltelijk gelijk hebben : inderdaad, het is zeer goed mogelijk dat de Oudenaardse pater uit Gent afkomstig was; zodat De Vreese achter zijn taal enkele Gentse eigenaardigheden kan hebben herkend. De kwestie zou een nieuw onderzoek verdienen.

Alles bij mekaar wil het me voorkomen, dat in het scriptorium van het Sion-klooster te Oudenaarde geen andere handschriften zijn vervaardigd geworden dan handschriften met een religieus karakter : antifonaria, misboeken, kerkregisters en dergelijke, al werden er door dit klooster vermoedelijk ook rente- en pachtboeken van andere instellingen in het net geschreven, én nog onbeschreven, geheel gereedgemaakte registers verkocht. In 1551 schreef een non van dit klooster, nl. *Suzanna Heuse filia Gbelains* de muziekstukken voor de Walburgakapel ²¹. En ongetwijfeld heeft men in het Sion meer boeken en registers ingebonden dan « geschreven ». Leerrijk is b.v. het feit, dat in 1548 de Walburgakerk een verzenboek voor de zang van de kinderen liet « schrijven » door een Jan Casteleyn ²² en dat boek dan gaf aan broeder Jacob Helias van het Sion-klooster om het te binden ²³. Ook voor de Sint-Jorisgilde bond het Sion registers in ²⁴.

2. De klerken van het hospitaal :

Alleen in het archief van het O.L.-Vrouwehospitaal zijn talrijke Oudenaardse documenten uit de 13e eeuw bewaard; bronnen uit de andere Oudenaardse fondsen verschijnen pas om 1300. Wie de Oudenaardse taaltoestanden vóór 1300 wil onderzoeken, is dus voor die periode zo goed als geheel aangewezen op wat in de 13e eeuw in het hospitaal werd geschreven.

Deze instelling heeft steeds over niet meer dan één scribent beschikt : slechts uiterst zelden (einde 15e eeuw b.v.) hebben daar twee klerken gelijktijdig gewerkt. Het is pas op deze dagen, dat de ene officiële secretaris van het hospitaal (thans Commissie voor Openbare Onderstand) door een hulpklerk wordt bijgestaan, en zulks pas sedert een vijftal jaar.

Wie de klerken zijn die het hospitaal in de middeleeuwen hebben bediend, kan sedert het einde van de 14e eeuw gemakkelijk en

(20) W. DE VREESE in *Analecta Augustiniana*, 1930, waar hij, blz. 340-373, 41 mnl. handschriften van de Augustinusregel aanwees.

(21) De bewijsplaats in A.M. VI, blz. 304 (uit een rekening van de Walburgakerk, a° 1551).

(22) Vermoedelijk een verwante van de bekende rederijker Mathijs de Casteleyn, maar toch niet diens zoon.

(23) Zie A.M. VI, blz. 297.

(24) *Ibidem*, blz. 153.

met zekerheid worden uitgemaakt. Zulks is natuurlijk ook mogelijk voor de tijd na 1500.

Moeilijker evenwel is het na te gaan wie in de 13e eeuw als klerken in deze instelling werkzaam zijn geweest. En er is er ook slechts één enkele van wie we de naam kennen: *Hanneken Moena(e)rd* (of *Jhan Moena(e)rd*).

Deze klerk wordt vermeld in een oorkonde die te Oudenaarde geschreven werd in «der priusen camere» met «hanneken moenard te dien tiden cleric in spetael» als getuige²⁵. Daar in het hospitaal ook toen vermoedelijk slechts een klerk zal hebben gewerkt, kan het moeilijk anders of deze oorkonde moet door *H. moenard* zelf zijn geschreven.

Deze klerk duikt in het archief van het hospitaal nog op in 1304 en 1309²⁶. In 1309 kocht hij van het hospitaal dat hem te werk stelde een stuk land op de plaats geheten *Bauincdamme* onder het ressort van de schepenen van Kortemark in West-Vlaanderen. De bedoeling was dat *Moenard* dit land voor eigen rekening in exploitatie zou brengen en dat hij er de eigenaar zou van zijn zo lang hij leefde²⁷. Uit een renteboek van 1305 lezen we anderszijds, dat hij vóór 1309 datzelfde land al in pacht had, zodat hij vóór hij het land te Kortemark kocht, daar al een bedrijf zal hebben geëxploiteerd²⁸. Met dat alles rijst twijfel nopens de herkomst van deze klerk. Was hij wel een Oudenaardenaar? Het is moeilijk uit te maken. De naam *moenard* heb ik te Oudenaarde vóór 1400 niet meer teruggevonden en, al is er geen zekerheid dat dezelfde persoon is bedoeld, in de rekening van het hospitaal uit het jaar 1327 is er sprake van een *hanneken de cleric van zarren*, en wel onder de post die het dienstpersoneel van het hospitaal behandelt²⁹. *Zarren* ligt vlak bij Kortemark en het is op zijn

(25) In HO/Rb. II, vastgenaaid aan f° 27 v° (VIII aan de middeleeuwse foliëring).

(26) In 1304 als getuige weer HO/Rb. II, f° 37 v° (xxiii van de middeleeuwse foliëring). In 1309 in de oorkonde nr. 161, f° 41 r° van het Oorkondenboek van het hospitaal, HO, reg. nr. 80 bis.

(27) Deze voorwaarde is de bewuste oorkonde van het Oorkondenboek (HO, reg. 80 bis).

(28) HO/SRb. I, f° 4 r°: «Jn curtemarke te sente ihannes messe hannekin moenard — .ix lb.pacht». De naam (+ het bedrag) werd geschrapt, waarschijnlijk in 1309, toen *Moenard* het land had gekocht, het betrof hier inderdaad een onderpacht. Opmerkelijk is het, dat een familie *Moenaerd* nog steeds bestaat te Kortemark zelf.

(29) Zie hier de bewijspplaats: rek. van het hospitaal, HO reg. 149 bis / Rek. / f° 61 r° «meisniede van hier binnen

.....
hanekin den cleric van zarren — xii lb.»

Het is evenwel niet duidelijk of *de cleric* hier familienaam is ofwel het beroep van de man te kennen geeft; in dezelfde rekeningen is ook sprake van «jhan de cleric van aelst» f 54 v° / 61 r°). Maar intussen blijkt weer hoe talrijke uitheemsen in het hospitaal te Oudenaarde werkzaam zijn geweest.

minst al zonderling, dat iemand uit Oudenaarde precies ginder een bedrijf zou hebben gehuurd (en gekocht), terwijl door hetzelfde hospitaal hem een gelijkaardige gelegenheid ook in de omgeving van Oudenaarde kon geboden worden. De banden tussen het Onze-Lieve-Vrouwe-hospitaal van Oudenaarde en de streek van Zarren-Kortemark-Diksmuide zijn sedert 1216 nogal innig geweest. In dat jaar immers had de heer Jan van Nesle, Bruggraaf van Brugge, aan het hospitaal daar een uitgestrekt domein geschonken³⁰. In dat feit ligt ongetwijfeld de reden waarom zoveel mensen uit dat gewest in het Oudenaardse hospitaal terecht zijn gekomen. Zo was daar in 1379 een broeder *Boidin vander moelen van zarren* werkzaam, die een mooi register van renten schreef³¹. Directe bewijzen dat *H. Moenard* een Westvlaming was ontbreken evenwel, maar het blijft een mogelijkheid en de geschriften die van hem kunnen stammen, zullen met een zekere omzichtigheid in deze studie moeten worden benut.

Hoelang *Hanneken Moenard* in het hospitaal klerk was, kan slechts bij benadering worden berekend. Afgaande op de paleografische kenmerken van zijn hand — en wat tussen 1304 en 1309 in het hospitaal werd geschreven zal wel van hem zijn — kan hij hebben gewerkt van $\pm$ 1295 af tot $\pm$ 1319. Het wil mij inderdaad voorkomen, dat enkele van de oudst bewaarde rekeningen nog door hem werden geschreven³², maar bij gebrek aan inwendige criteria kunnen we ook hier geen zekerheid verwerven.

Wie *H. Moenard* als klerk in het hospitaal is opgevolgd, kan niet worden gezegd. Pas in 1385 duikt een tweede met naam (?) bekende scribent op: *de cleerc van zinghem*. We zien hem geregeld optreden als ontvanger van het hospitaal en als getuige van de priorin wanneer deze zaken regelt of akten laat opstellen, en dat tot het jaar 1394. Daar de ontvangers van het hospitaal steeds dezelfde personen zijn geweest als de klerken, lijdt het geen twijfel of deze *cleerc van zinghem* was daadwerkelijk ook de klerk, d.i. de scribent van het hospitaal voor de bewuste tijdspanne³³. Er is nog meer. Hij verdwijnt in 1394 uit de bescheiden, precies op het ogenblik, dat een nieuwe klerk opduikt en een

(30) Oorkondenboek van het hospitaal, nr. 8, reg. 80 bis, f 2 r°. In feite werd de schenking gedaan door Beatrijs, dochter van Boudewijn van Ouwardeland; de burggraaf van Brugge verzaakte in 1216 zijn feodale rechten op dat land.

(31) Blijkens dit colofon: « desen bouc dede maken boudin van der moelen van zarren Jnt Jaer ons heren .m. ccc. lxxix. te meye, HO/Rb. III f 62 v°.

(32) Nl. de rekeningen van 1317, 1318 en 1319; maar nog eens, er is geen zekerheid.

(33) HO/Vwb., waar deze klerk op verscheidene plaatsen wordt vermeld: a° 1388 — f° 14 v°; a° 1390 — f° 17 v°; a° 1391 — f° 21 r°, 22 r°, 22v°; a° 1393 — f° 84 v°; a° 1394 (de uiterste datum) — f° 30 v°.

nieuwe hand begint te schrijven, en we mogen aannemen dat alle stukken tussen 1385 en 1394 door hem werden geschreven. Blijkbaar dus weer een klerk van buiten, van Zingem nl. (Arr. Oudenaarde), een Oostvlaming dus, maar toch geen geboren Oudenaardenaar.

Al evenmin van Oudenaarde geboortig, waarschijnlijk zelfs een Westvlaming was ook de volgende scribent: *Inghel van Maerke*. Hij behoorde vermoedelijk tot de later aanzienlijke, adellijke familie van Oudenaarde, de familie van Maerke, die op het einde van de 15e eeuw bekend staat als *Van Lummene gezegd van Maerke*. Maar we weten met zekerheid dat Inghel van Maerke zich slechts in 1398 definitief te Oudenaarde vestigde³⁴.

Van Inghel van Maerke af en te beginnen met hem hebben alle klerken van het hospitaal op ondubbelzinnige wijze hun identiteit kenbaar gemaakt en hun naam vermeld in de registers die ze hebben geschreven. Zo wordt het van het jaar 1396 af mogelijk, om met zekerheid de scribenten van het Onze-Lieve-Vrouw-hospitaal aan te wijzen en zonder moeilijkheden de stukken die van hun hand zijn terug te vinden.

In 1421 werd in deze instelling een nieuw renteboek vervaardigd. Het werd geschreven door *Robbrecht Hoen*, priester, verbonden aan de Walburgakerk³⁵. Deze Robbrecht Hoen I stierf in 1458³⁶ en werd én als priester aan de Walburgakerk én als «meester»

(34) Blijkens Pb. Oud., dat geen andere Inghel van Maerke vermeldt:
 «Arend van maerke alle ghebroedere waren
 Inghel van maerke ontfanen vrie poerters
 Jan van maerke bij coepe Jeghen de stede
 Ende mids dat zijre toe

doen zullen al dat zire toe schuldich zijn te doene naer costume ende vsage vander vriede ghedaen den xxvsten dach in spetembre jnt jar xiic ende xvij Ende zijn alle ouerommen met haren ghebuers Ende hebben al vuldaan alle drye» (Pb. Oud., f 141 v°). Vanwaar ze herkomstig waren kon ik niet uitmaken. Een *Arent van Maerke* werd schepen in Oudenaarde in 1396 (A.M. II, blz. 182). Was dat de Arent uit het poortersboek, de broer van Inghel dus? Het is niet uitgesloten. Inghel van maerke werd in 1431 ontvanger van Oudenaarde (A.M. II, blz. 194). Hij wordt in 1451 nog eens ter sprake gebracht in Strek.: «Item van jonfrouwen maergriete van maerke wedewe van clais de crane van dat hair verstoruen es van mer jonffrouwen de wedewe van Inghel van maerke hair modere van ciij lb. par. tsiaers. (Strek. VIII, f° 6 r°). Voor de herkomst zou ik eerder denken aan Marke bij Kortrijk dan aan Maerke bij Oud., omdat sedert de 13e eeuw het hospitaal met een klooster aldaar nauwe relaties had (H.G.O. Kr. Feestnummer, oork. nrs. 63, 66, 136). Lummene zal wel het Lommen zijn dat in het Land van Aalst bestond (LIMB-STIRUM, *Coutumes du pays d'Alost*, blz. 626).

(35) HO/Rb. IV, f 1 r°: «Desen bouc was ghemaect ende ghescreuen bij der handt van her Robbrecht Hoene priester / In desen tijt ontfanghere van den hospitale van Oudenaerde...» Zie ook A.M., VI, blz. 447 vlgg.

(36) Blijkens deze plaats: «Eerst ontfanen van dher Robberecht Hoene ter zalegher memoriën dat hy den huus in aelmoesenen gaf in ghelde .xxiiij.lb.p. (HO/Rek. a° 1458, f 13 v°). In 1457 had R. Hoen deze rekeningen nog onderkend.

van het hospitaal opgevolgd door Robbrecht Hoen II die ook deken van Oudenaarde werd³⁷. We zullen deze laatste ook nog ontmoeten als notaris, die ook voor de stad schreef.

Robbrecht Hoen I was een geboren Oudenaardenaar, blijkbaar de zoon van Pieter Hoen die in 1388, 1394, 1406 en 1433 oppervoogd was, terwijl Rob. Hoen II wel de bastaardzoon van Rob. Hoen I zal geweest zijn³⁸. Een andere Pieter Hoen, priester, stichtte in 1367 het begijnhof van Oudenaarde³⁹. De familie was trouwens vroeg en veelvuldig te Oudenaarde vertegenwoordigd. Agnes Hoen was van 1390 tot 1420 prioeres van het hospitaal (vgl. de voetnoten), terwijl de familie aan de stad een reeks magistraten schonk. Arent Hoen was voorschepen in 1347 en 1360, schepen in 1351; Coelaert Hoen voorschepen in 1355, 1361, 1367, 1376, oppervoogd in 1364, 1369; Pieter Hoen oppervoogd in 1388, 1394, 1406, 1413; Jacob Hoen oppervoogd in 1403, 1404, 1406, 1409, 1411; een andere Jacob Hoen (filius Dierlays) was schepen in 1405 en 1410, oppervoogd in 1416⁴⁰.

De overige klerken die in de 15e eeuw in het hospitaal te Oudenaarde werkzaam waren zijn :

1) *Jan Danoit*, die in 1430 een nieuw handboek schreef⁴¹; over deze klerk konden geen nadere gegevens worden ingezameld. Hij moet al vroeg uit het hospitaal verdwenen zijn, daar reeds in 1436 de volgende klerk de rekeningen schreef. Hij was advocaat, en wordt als dusdanig in de rekeningen van het hospitaal vermeld.

2) *Gillis vanden Winkele*, die in 1441 een nieuw handboek

(37) Hij stierf ± 1497 indien niet om 1500. Zij graf bestaat nog in de Walburgakerk te Oudenaarde, maar werd door de beeldenstorm beschadigd, zodat het grafschrift niet meer volledig te lezen is; vandaar de hiaten bij VAN LERBERGHE, L. in A.M., VI, blz. 447.

(38) Robbrecht Hoen was de bastaardzoon van Pieter Hoen en had zelf ook een zoon. De bewijsplaatsen in het Coemannenboek (SO, Coem.): « Robbrecht pieter hoens bastarde zone bij grielen zoetins » (f° 146 v°, ± 1420) en « Robin hoen her robechts zone » (f° 147 r°). Robbrecht Hoen II was op zijn beurt « meester » van het hospitaal. Hij zag jaarlijks de rekeningen van deze instelling na en tekende die. De laatste keer deed hij dat in 1496 (zie HO, reg. 188 / Rek. / laatste folio). Van 1390 tot 1420 was de prioeres van die instelling *Agnes Hoen*, die Mergriete Dierlays opvolgde. Deze stierf in 1409 (HO/Vwb. f° 79 v°); Agnes Hoen stierf zelf in 1420; haar testament is afgeschreven in HO/Rb. IV, f° 85 r°; misschien een tante van Robbrecht.

(39) Zie A.M., V, blz. 245.

(40) Alles in A.M., II, blz. 174 vlgg.: *Lijst van Burgemeesters, Schepene, Oppervoogden en Ontvangers der stad Audenaerde tot den jare 1793*. Jacob Hoen — oppervoogd in 1403, 1404, 1406, 1409, 1411 — was de zoon van Jan Hoen en de broer van Agnes Hoen « zuster jnt spittael » blijkens de verdelingsstaat van Jan Hoen in 1407 (SO, St. G. Oud. II, f 126 v°).

(41) HO/Hb. II, f 1 r°: « Desen ontfanghen bouc was ghemaect vernieut gheordenert ende ghescreuen bi Jan danoit Ontfanghere van den godshuus ende hospitale van Audenaerde... ».

aanlegde⁴² en de rekeningen van het hospitaal schreef van 1436 tot 1446-1447⁴³. Gillis vanden Winkele werd in 1446 klerk van de oppervoogden van Oudenaarde, voor wie hij zeker werkte in 1446 en ook nog in 1469⁴⁴. Hij was geboren en getogen te Oudenaarde, waar de familie zich in de 14e eeuw had gevestigd. In 1345 nl. had *Jan vanden wincle dierlays sone* zijn poorterschap gekocht. *Jan vanden wincle* had als zoon Dierlay, die zelf drie zonen had, allen poorters van Oudenaarde: Lodewijc, Jacop, Oste. *Gillis vanden Winkele* (in het hospitaal wordt de naam meestal zó gespeld, in de documenten van de stad meestal *wincle*) was de zoon van Lodewijc en had op zijn beurt twee zonen, weer een Jan en een Gillis⁴⁵.

3) *Jan van Clesseneere* (of Clessenare): weer iemand van een aanzienlijke, en wel adellijke Oudenaardse familie. De eerste Van Clesseneere die te Oudenaarde voorkomt, was *Daneel van Clessenare* die in 1386 poorter van Oudenaarde werd door gift van de hertog van Boergondië; in 1388 was hij al in de stad gevestigd⁴⁶. Hij overleed in 1397 en liet als kinderen: Jan, Daneel, Bette en Mergriete. Jan van Clesseneere, de klerk uit het hospitaal, was de zoon van Daneel II en overleed in 1473⁴⁷.

(42) HO/Hb. III, f 1 r°: «Desen bouc was ghemaect ende ghescreuen bijder hant van gillen vanden winkele...».

(43) HO/Rek. (reg. 150-155 en reg. 156-158), blijkens de incipits. Na die tijd verdween G. Vanden Winkele toch niet geheel uit het hospitaal: we zien hem nog herhaaldelijk optreden als zaakgelastigde; zo b.v. in 1475 blijkens de vermeldingen in de rekeningen.

(44) «Gillis van den wincle clerc van den vooghdn van Audenaerde» (Strek. VII, f 31 v°, a^o 1446-1447), «...clerc van den weesen van Audenaerde» (Strek. VIII, f 129 v°, a^o 1453-1454), «...clerc vanden voochden» (Strek. XII, f 40 r°, a^o 1468-1469).

(45) Al deze gegevens in het poortersboek: «jan van den wincle dierlays sone cochte sijn poortersceep Jnt Jaer m.ccc.ende xlv. Jn sente pieters 7 sente pauwels daghe + heeft vuldaen datter toe behoert Dierlay sinen sone (dit laatste van een latere 14e-eeuwse hand).

Lodewijc / Jacop / oste / alle dierlays kindre vanden wincle. (Pb. Oud. f 38 r°).

Jnt xxxviii^o blat jnt beghinsel van desen boucke staet ouerghescreuen lodewijc vanden wincle *filius* dierlays Gillis vanden wincle lodewijcx sone

Jan beede gillis vanden wincle ghetraude kindre (Pb. Oud. f ccxix v^o)

Gillis (tegenover f 171 r° — van de hand van Philips van Huerne).

(46) Blijkens het poortersboek: «Daneel van clessenare was onfaen vrij poertre bij letren van minen heere van Bourge^{en} jnt jaer xiiij^o iiiixx en achte den xi^{sten} dach jn septembre So quam daneel ouer met zinen ghebuers dathi al vuldaen hadde dathi sculdich was te doene» (Pb. Oud. f 70 v°).

(47) St. G. Oud. I, f 204 v° - 205 r°. Dat Jan van Clesseneere de zoon was van Daneel blijkt uit zijn grafschrift: «*filius* daneels» (A.M. VI, 463); hij was gehuwd met jonkvrouw Adriane van der Meulne en werd begraven in de Walburgakerk (id.). Daneel I was getrouwd met jonkvrouw Mergriete Hoens (St. G. Oud. I, t.a.p.). Jan van Clesseneere I, de oom van de klerk, was gestorven in 1445 (A.M. VI, blz. 458). De familie leverde aan de stad magistraten en ontvangers (nl. Daneel II en Jan I en II). (Zie A.M. II, blz. 202 vlgg.). In het begin van de 16e eeuw was Jan van Clesseneere, *filius* Jan «Heere van Bruwaen» (A.M., VI, blz. 476).

Jan van Clesseneere schreef in het hospitaal een renteboek in 1461⁴⁸ en hield de rekeningen bij van 1448 tot 1472⁴⁹. Hij overleed in 1473⁵⁰ en moet in 1472 ziek gevallen zijn: inderdaad, hij begon nog aan de rekening over het jaar 1471-1472, maar liet het werk steken na één folio; het werd voortgezet door zijn opvolger *Jan vander Plancken*, die pas in 1473 officieel ontvanger van het hospitaal werd⁵¹.

In het hospitaal leefde, toen Jan van Clesseneere er klerk en ontvanger was, nog een andere Van Clesseneere, nl. Margareta (d.i. de *mergriete*, dochter van Daneel I en de tante van de bewuste scribent). Ze werd er geprofest en « gekleed » in 1409 (HO/Vwb. f 94 v°); in 1421 werd ze er priorin en stierf in 1472⁵².

4) *Jan Vander Plancken* schreef de rekeningen van het hospitaal van 1472 tot 1476 met dien verstande dat hij enkele keren werd bijgestaan door een andere klerk. De rekening over het jaar 1477-1478 is van een andere hand, blijkbaar van de volgende ontvanger: *Frans Vander Stichelen*⁵³. De rekeningen van 1476 tot 1477 en 1480 tot 1482 ontbreken.

5) *Frans vander Stichelen*: de familie *vander Stichelen* is te Oudenaarde talrijk vertegenwoordigd in de 16e eeuw, blijkens de « struikboeken » van die tijd, maar de herkomst ervan kon ik niet met zekerheid achterhalen. In de 2e helft van de 15e eeuw vermeldt het *Coemannenboek* een « Frans vander stichelen Raes sone »⁵⁴. Een register van de Sint-Joorisgilde, begonnen in 1440, vermeldt een *Fransoeys vander stichelen*, priester; deze kan wel de ontvanger en klerk van het hospitaal zijn die in 1481 een renteboek schreef⁵⁵, maar het is niet zeker. *Frans vander Stichelen* schreef ook de rekeningen van 1483-1484⁵⁶.

(48) HO/Rb. V, incipit: « Desen bouc was ghemaect ende ghescreuen bijder hant van janne van clesseneere Jn desen tijt Ontfanghere vanden hospitale van Audenaerde ».

(49) HO, reg. 159-175 / Rek. / blijkens de incipits.

(50) A.M., VI, blz. 463, waar zijn grafschrift te vinden is; hij was *filius* daneels en was getrouwd met Jonkvrouw Adriane van der Meulne; hij werd begraven in de Walburgakerk.

(51) HO, reg. 177 / Rek. / incipit. Over de herkomst van deze klerk bezit ik geen nadere gegevens.

(52) Zie mijn: *Uit de Geschiedenis van het Onze-Lieve-Vrouwe-hospitaal te Oudenaarde*, Oudenaarde, 1954, blz. 80.

(53) Blijkens de incipit en de nota op het einde van de rekening; de nota werd aangebracht toen in aanwezigheid van Robbrecht Hoen de rekening werd nagezien (HO, reg. 181 / Rek. / laatste folio, v°).

(54) SO. Coem., f 31 r°. Ook in Pb. Oud. f 43 r°. De familie schijnt uit Ooike (arr. Oud.) te stammen.

(55) HO, Rb. VI, blijkens de incipit. Voor het lidmaatschap van de Sint-Joorisgilde, zie A.M. VI, blz. 45.

(56) HO reg. 183 / Rek. / incipit en slotnota (laatste folio).

6) *Joës van Cordes*, volgde Frans vander Stichelen op. Deze schreef de rekeningen van 1485 tot 1487. Hij is verscheidene keren ontvanger, schepen en oppervoogd van Oudenaarde geweest ⁵⁷.

(7) *Jan Pochon*: ook over hem vond ik weinig nadere gegevens, tenzij dat hij waarschijnlijk uit Ronse stamde en misschien dezelfde is als Jan Pochon, die in 1503 schepen was te Oudenaarde ⁵⁸. Jan Pochon schreef een renteboek in 1501 ⁵⁹ en de rekeningen van 1494 tot 1504 ⁶⁰.

3. De Schepenklerken van Oudenaarde

De schepenen van de eerste schepenbank van Oudenaarde hebben in de 15e eeuw en vermoedelijk ook al in de 14e — over twee klerken beschikt en dat in tegenstelling met die van de tweede bank, die der oppervoogden, die in de 14e eeuw door één enkele werd bediend ⁶¹. Officieel duurde deze toestand tot 1556. Toen werd immers een nieuw reglement opgesteld voor de stadsklerken van Oudenaarde, waarbij bepaald werd, dat de 1e schepenbank door drie, de 2e voortaan door twee klerken zou worden bediend ⁶². Maar in de werkelijkheid was de toestand bij de 1e schepenbank zo, dat van 1492 af al drie klerken het schrijfwerk ervan verrichtten ⁶³.

A. De klerken van de 1e schepenbank.

Uit de 14e eeuw is ons alleen één stadsklerk bekend, nl. *Gheeraert Raephoeft*, die ook in het begin van de 15e eeuw nog werkte. Hij wordt in 1388 vermeld in het pachtboek van de stad en weer in 1396 op het ogenblik dat de magistraat hem een huis,

(57) HO, reg. 184-186 / Rek. / incipits en slotnota's; de rekeningen 1488-1493 ontbreken. *Joës van Cordes* zal die waarschijnlijk geschreven hebben tot 1492. Hij stierf nl. in dat jaar (grafschrift in A.M. VI, blz. 457; hij behoorde tot de familie Wadripont (ibidem); als ontvanger, schepen en oppervoogd, zie A.M. II, blz. 200 vlgg.

(58) A.M. II, blz. 219.

(59) HO/Rb. VII, incipit.

(60) HO, reg. 196 / Rek. / incipit en slotnota. Een « Jac. fil. Andree Pochon, canonicus Rotonacensis » werd ingeschreven aan de universiteit te Leuven in 1463 (WILS, J., *Matricule de l'université de Louvain*, II, Bruxelles, 1954, blz. 123, nr. 155). Jac. Pochon kan. van St.-Hermes te Ronse, werd er later proost, nl. in 1499 en stierf in 1504 (ibidem).

(61) Twee klerken voor de 1e schepenbank blijken een post die in de 15e-eeuwse stadsrekeningen regelmatig terugkeert: « Item beede scepen clercken van haren pencioene xii lb. » (Uitgaven « van dienste ende van pencioene »). (Strek. I, f 22 r°, a° 1406-1407).

(62) A.M. II, blz. 493. Het origineel in Pab. Oud., f 247 r°.

(63) Nader daarover beneden, sub. II.

dat eigendom van de stad is, verpacht⁶⁴. Regelmatig kan men hem terugvinden tot 1422, hoofdzakelijk in de stadsrekeningen. Deze Gheeraert Raephoeft was ongetwijfeld afkomstig uit Oudenaarde of Pamele. Te Pamele was een «gheeraert raephoeft» gezworene in 1355 en de Oudenaardse klerk kan diens zoon zijn geweest⁶⁵.

Ook de volgende stadsklerken kennen we op een of andere wijze, soms zeer direct uit de stadsrekeningen. Twee posten verschaffen daarover inlichtingen, nl. de post voor wat men toentertijd heeft geheten «Voyagen ende Ridighen» (d.z. de reizen naar andere steden en plaatsen) en de post met «diverse uitgaven», welke post in de Oudenaardse stadsrekeningen steeds als laatste voorkomt.

Bij nadere bestudering van de «Voyagen ende Ridighen» blijkt al dadelijk dat gewoonlijk één of meer schepenen, vergezeld van een klerk, indien niet van de pensionaris, die reizen maakten. Wanneer men nu deze post voor een aantal opeenvolgende jaren vergelijkend onderzoekt, kan men konstateren, dat daarbij één of twee namen voor vele opeenvolgende jaren onafgebroken voorkomen. Bedenkt men daarbij dat schepenen en ontvangers om het jaar wisselden, dan kan het niet anders of die «vaste» namen zijn die van de vaste stadsdienaren, d.w.z. de klerken. Volledige zekerheid in dien krijgt men van zodra achter die vaste namen ook de vermelding «als cleric» optreedt: dat gebeurt in de Oudenaardse stadsrekeningen al in 1406⁶⁶. Voegt men

(64) Vgl.: «Gillis crupenninc op drie dusentich lb. principael Gheeraert Raephoeft de cleric vander stede» (Pab. Oud. f 117 r°, a° 1388) — «Het Es te wetene Dat schepenen hebben ghegheuen Ende gheuen Jn noyalen pachte gheearde Raephoeftde haren cleric ouer de meneghe goede dienste die hi der stede ghedaen thus op den knoc vanden vleeshuse ten baerse werd daer wouter yden nv jn woent jn der zeluer manieren dat gillis lauwereins nam in tijden vorleden...» (Pab. Oud., f 30 v°, a° 1396).

(65) Gheeraert Raephoeft, de klerk: «... goeric van landhuut als pensionaris / gheeraert raephoeft als cleric...» (Strek. I, f 14 r°, a° 1406-1407) — Gheeraert Raephoeft, de gezworene te Pamele: St. G. Pam. reg. 22, f 5 v°. In het Coemannenboek (f 38 v°) is er sprake van «Gheeraert Raephoeft gheearde zone» (begin 15e eeuw). In 1367 was een Baudin Raephoeft schepen te Oudenaarde (A.M. II, blz. 171); een Pieter Raephoeft komt voor in 1363 (Pab. Oud., f 9 r°). De familie blijkt wel inheems te zijn. De eerste Raephoeft wordt te Pamele aangetroffen in 1319, nl. *Boidin rapoeft* (Pb. Pam. f 12 v°).

(66) Vgl. boven, voetnota 65. — Verder ook de vindplaatsen in de aard van deze: «Jan van den bossche filius jacops als scepene ende jacop hanoke als cleric ghereden te ghent den xixsten dach in april voor mine heeren vanden Rade» (Strek. III, f 126 v°, a° 1425-1426); «gillis vander merre als scepene ende jan van heurne als cleric ghereden te ghent den x sten dach in meye vor scepenen van ghedeede...» (Strek. II, f 225 v°). Ze komen in de stadsrekeningen overalrijk voor. Ik kan ze hier natuurlijk niet alle in extenso meedelen; talrijke voorbeelden in A.M. IV, blz. 3-44 (uittreksels uit de Strek. van 1436-1437) en A.M. V, blz. 279-318 (uittreksels uit de Strek. van 1452-1453)

daarbij de gegevens van de tweede post (Diverse uitgaven), waarin dikwijls ook de namen van de klerken worden opgegeven samen met de sommen die ze hebben ontvangen voor het extra-werk dat ze hebben uitgevoerd, dan wordt het mogelijk om met een zeker gemak van ± 1400 af een volledige lijst op te maken van de Oudenaardse schepenklerken. We zullen later zien dat men zelfs nog verder kan gaan en dat enkele van de « handen » van die klerken kunnen geïdentificeerd worden.

De tweede bekende Oudenaardse stadsclerk was *Jan van Huerne*: hij duikt voor het eerst op in 1416 en verdwijnt in 1450⁶⁷. Ik moet bij deze Jan van Huerne wat langer vertoeven, omdat hij de stamvader is geworden van een scribentenfamilie die in de 15de eeuw niet alleen aan Oudenaarde een reeks van klerken heeft geschonken, maar ook aan andere plaatsen en andere instanties dan de Oudenaardse schrijfinstellingen.

Hij was een afstammeling van *Oliuier van Huerne* die in 1287 het poorterschap van Oudenaarde kocht en er zich blijkbaar ook heeft gevestigd, aangezien we zijn nakomelingen in de 14e eeuw al een vooraanstaande rol te Oudenaarde zien spelen⁶⁸.

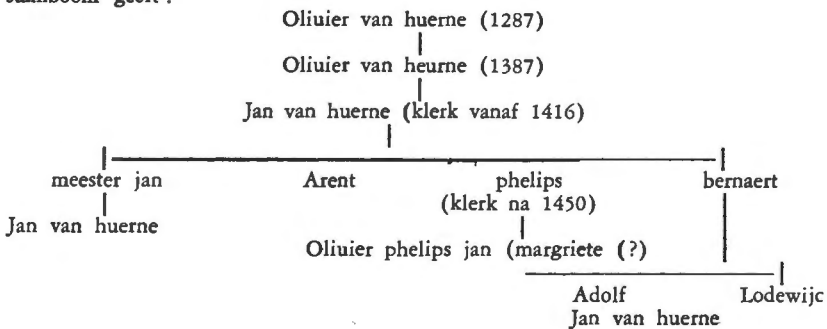
Jan van Huerne moet blijkens het poortersboek, dat van Olivier van Huerne af de « stamboom » van deze familie opgeeft⁶⁹, de

(67) *Jan van huerne* (men schrijft ook *van heurne*) wordt de eerste maal als klerk vermeldt in de Strek. II f 23 v°, a^o 1415-1416. De laatste keer horen we van hem in de Strek. VII, f 209 v° in « laumaent ». Deze rekening is al door Phelips van Huerne geschreven. *Jan van huerne* moet in 1450 gestorven zijn. In de rekening van 1450-1451 wordt zijn vrouw die jaarlijks een rente van de stad kreeg — *Jan van huerne* had die gekocht — aangeduid met de term « wedewe van janne van huerne » (Strek. VII, blz. 170 v°).

(68) In 1387 was *Oliuier van huerne*, d.i. *Oliuier II* schepen van Oudenaarde (A.M., V, blz. 181); zie ook volgende voetnoot.

(69) « Oliuier van huerne cochte sine poerscap jnt jaer ons heren m.cc. 7 lxxxvii. svriendaghes naer den andach van dertiendaghe ». Daaraan voegde later *Phelips van huerne* (d.i. de schepenclerk uit de 15e eeuw) toe:

« jan van huerne *filius* oliuiers / meester jan Arent phelips *ende* bernaert van huerne jans kindre jan van huerne meester jans zone / Oliuier phelips *ende* Jan alle drie *phelips* kindre / Adolf *ende* lodewijc van huerne bernaerts kindre 7 Jan van huerene *filius* Adolfs Bernaerds zoene ». (Pb. Oud., f 9 r°). Wat de volgende stamboom geeft:

zoon van Olivier II zijn geweest en was getrouwd met *jonffrouwe Maergriete van Maerke*, blijkbaar een verwante van Inghel van Maerke, de klerk die wij in het hospitaal hebben ontmoet ⁷⁰. Hij had 4 kinderen, nl. Jan, Arent, Phelips en Bernaert van Huerne.

Phelips van Huerne volgde zijn vader, Jan, als klerk op in 1450; hij zou zijn bediening waarnemen tot $\pm$ 1480 ⁷¹. Ph. van Huerne overleed, blijkens zijn grafschrift, in 1481. Hij was driemaal getrouwd geweest, nl. met jonkvrouw *Margriete van der Meesch*, die overleed in 1440, met jonkvrouw *Barbara van den Bossche*, die overleed in 1469, en met jonkvrouw *Marie Stommelins*. De overlijdensdatum van deze laatste werd niet ingevuld op het grafschrift, maar we weten uit de stadsrekeningen dat ze in 1492 nog leefde ⁷². Hij liet blijkens dezelfde bron 4 kinderen na: Philips, Olivier, Jan en Margriete. Op te merken valt dat de dochter Margriete in het poortersboek onder de « stamboom » niet voorkomt ⁷³.

Olivier van Huerne, Phelips oudste (?) zoon, werd klerk in 1481 in opvolging van zijn vader en werkte tot 1503 ⁷⁴. Aldus had deze éne familie aan Oudenaarde voor bijna een gehele eeuw schepenklerken geleverd. Maar meer dan klerken, en niet uitsluitend aan Oudenaarde. *Bernaert van Huerne* was meer dan

In 1409 stierf als zuster in het hospitaal te Oudenaarde *lyslette van huerne*, dochter van Olivier; zij was in het klooster getreden in 1403 (HO, reg. 441, f 9 v°).

(70) Ziehier de inlichtingen nopens het huwelijk en het overlijden van Jan van Huerne: « Item jonffrouwe maergriete van maerke jans wijf van huerne was te gheliken daghen telken xviii lb. danof betailt tpayement vanden eersten daghe van Aprulle ende dairmet quite mids dat se doot es heft — xviii lb. » (Strek. VIII, f 9 r, a^o 1451-1452); de vermelding heeft betrekking op een pensioen door de stad betaald.

(71) De eerste vermelding in Strek. VII, f 211 v°, waar hij het werk van de stad aan de grafelijke commissarissen declareerde; in de rand staat: « par affirmation de ph. de huerne clerc de la ville ».

(72) Men zie het grafschrift van Philips van Heurne *filiius* Jans in A.M., VI, blz. 483.

Marie Stommelins trok van de stad ook na de dood van haar man nog een lijfrente: « Item joncrauwe marie stommelins tharen liue te ghelijken daghen telken xii lb. heft — xxiii lb. (Strek. XVII, f 153 r°); uit een plaats in de Strek. XV (a^o 1485-1486) blijkt, dat met deze vrouw wel de weduwe van Phelips van Huerne bedoeld is. Daar komt een gelijkaardige post voor, maar met de vermelding als weduwe van « Phelips van huerne ».

(73) Zie boven; ze is wel vermeld als dochter van Phelips + Barbara vanden Bossche in J. GAILLARD, *Bruges et Le Franc*, II, blz. 191. Bruges, 1857-1762, 5 dln. De goederen van Ph. van Huerne werden verdeeld in 1482 (St. G. Oud. reg. 9, f° 147 r° en 149 r°). Daar blijkt dat hij nog een kind had, nl. *lipkin* dat in 1483 stierf (id. f 185 v°).

(74) Olivier van Huerne wordt de eerste maal aangetroffen in de Strek. XIV, f 276 r°, a^o 1481-1482. Hij was de zoon van Phelips en Barbara vanden Bossche (GAILLARD, J., o.c., II, blz. 191) en overleed in 1503 (Zie A.M., VI, blz. 462). Als zoon van Phelips staat hij ook in St. G. Oud. (l.c.).

eens schepen van de stad ⁷⁵, terwijl een *Gillis van huerne*, die waarschijnlijk tot een andere tak van de familie heeft behoord, messagier van Oudenaarde was in 1452 ⁷⁶.

Belangrijker is het evenwel de spreiding na te gaan van de overige leden van deze familie. In 1452 nl. was Arent van Huerne, d.i. waarschijnlijk de broer van Phelips, klerk van de deken van Zierikzee ⁷⁷.

Het is niet zeker of deze Arent dezelfde is als de Arent van Huerne die we van 1449 af aantreffen te Brussel in de omgeving van de hertog van Boergondië. Het wil me voorkomen dat we hier voor een zoon staan van *meester jan van huerne* met wie hij wel in één trek vermeld wordt. Deze *Arnoulet (later Arent) van huerne* treedt eerst op als klerk van *meester martin steenberch*, nl. in 1449-1450 ⁷⁸ en in 1450-1451 ⁷⁹; later als secretaris van van de hertog van Boergondië, nl. in 1455-1456 ⁸⁰. Hoe het ook zij, deze Arent van Huerne behoorde stellig tot de bewuste Oudenaardse familie. We zien immers hoe de schepenen van Oudenaarde op hem beroep doen om gunsten te verkrijgen of om rekwesten aan de hertog voor te leggen ⁸¹.

Nog andere leden van de scribentenfamilie *Van Huerne* zijn *Bernardin* en *Phelipot van Huerne*.

(75) Zie A.M., II, blz. 208 vlgg. In 1465 was Bernaerd van Huerne 27 jaar oud « of dair omtrent » blijkens een post in de stadsrekeningen (Strek. XI, f 75 v°). Hij stierf in 1525 (A.M., VI, blz. 470).

(76) « Item ghegheuen ter brulocht van gillis van huerne messagier vander stede van Audenaerde / die scepenen ontfangher ende clercken gheboden hadde tsijnre feeste Ter causen van huerer officien zes postulaessche guldenen die maken — viii lb viii s. » (Strek. VIII, f 90 r°, a° 1452-1453). In het register van de Sint-Jorisgilde (a° 1440) staat hij als *filius jans* (A.M., VI, blz. 47).

(77) Vgl.: « Item ghegheuen *Arent van heurne* clerck van minen heere de dekin van Sierixee omme te vercrighene van minen Gheduchten (sic) een *lettre* van octroye van dat scepenen de vorsaten vercocht hebben iiij lb grote tsiaers lijfrenten boven den xx lb grote danof zij octroy hadden hem ghegheuen drie cronen maken vii lb iiij s. » (Strek. VIII, f 92 v°, a° 1452-1453).

(78) « Item ghegheuen *arnoulet van huerne* clerck van *meester martin steenberch*... » (Strek. VII, f 157 v°).

(79) « Item *gillis vander hoyen ghesonden* met *brieue* te bruxele den iiij^{den} dach jn september *Aen meester martin steenberch* ende *aen Arent van heurne* zinen clerck « (Strek. VII, f 200 v°).

(80) « Item *ghepresenteert meester Arende van heurne* secretaris van *minen gheduchten* heere den xxvsten dach in novembre iiij stope wijns te adriaen babuers van viijs heft — xxxij s. » (Strek. VIII, f 217 r°).

(81) Tweemaal in 1453-1454: « Item ghesonden *gilles van heurne* messagier bij *minen gheduchten heere jn borgoignen* met *arent van heurne omme minen vorseiden gheduchten heere* ouer te gheue *zekere Requesten*... » (Strek. VIII, f 132 v°) — « Item *ghegheuen Arende van heurne* die ghelast was van *scepenen van audenaerde* te vercrighene van *onsen gheduchten heere* ende *prinche jn borgoignen* sekere *lettren van gracien*... » (id., f 141 v°-142 r°). In 1462-1463 waren *meester Jan* en *meester Arent* samen te Oudenaarde: « Item *meester jan van heurne* ende *meester arent van heurne* viij stope wijns... » (Strek. X, f 161 r°).

Phelipot van Huerne was in 1448 klerk van de procureur van Oudenaarde bij het parlement te Parijs⁸², terwijl *Bernardin van Huerne* pas in de 2e helft van de 15e eeuw in de Oudenaardse stadsrekeningen wordt aangetroffen. Hij moet advocaat geweest zijn, maar ik heb niet kunnen uitmaken waar⁸³. Hij kan trouwens ook tot een andere tak van de familie hebben behoord. Nog een andere aan de familie verwante klerk treft men aan te Brugge, nl. *Jan van Huerne*, die in 1466 te Damme Margareta van York verwelkomde. Deze Jan van Huerne was de achterkleinzoon van Gillis van Huerne die van Oudenaarde geboortig was⁸⁴. De Van Huerne's — er is gebleken dat men ook Van Heurne heeft gespeld — behoorden tot de adel en de familie had wapenschilden; *Phelips van Huerne* was ridder en heer *Vander Raverien*⁸⁵.

In 1422 werd Gheeraert Raephoeft opgevolgd door *Jacop Hannoke* die in 1421 al stadsontvanger was geweest⁸⁶. Hij was vermoedelijk te Oudenaarde geboren, maar stellig van Waalse afkomst. De familienaam *Hanoke*, *Hannoke* (later ook *Annoque*) vindt men te Oudenaarde voor het eerst in 1384. Toen kwam Jakemard Hannoke er zich vestigen en we weten dat die man van Doornik kwam⁸⁷. Deze Jakemard was nochtans Jacobs vader niet,

(82) « Item ghegheuen phelipot van heurne clerck van meester foucque du moulin (d.i. de procureur van Oudenaarde bij het parlement te Parijs, blijkens de context en blijkens een plaats in Strek. VII, f 118 r°) in hofscheden ouer de moeite die hij ghehadt heift jnt scriuen van saken der stede ancleuende — xlvijij.s » (Strek. VII, f 118 r°, a^o 1448-1449). *Phelipot van Huerne* kan een zoon geweest zijn van meester Jan, de broer van *Phelips*, vgl. voetnoot 69.

(83) « Item betaelt bernardine van huerne dewelke ghetranslateert heeft vanden vlaemsche jn walsche een groot proces jnden name vander stede... twelke hij gheappelleert heeft jnden hoghen Raet welc proces wel Inhoudt iijij^c ende een half bladeren papiers jn minuten voor de translatie van dien hem ghegheuen alst blijft bij quittancen xx guldenen cronen maken — xlix lb. » (Strek. X, f 124 r°, a^o 1461-1462).

(84) GAILLARD, J., *Bruges et le Franc*, II, blz. 190 en 189. Fout van GAILLARD is evenwel, dat hij aan deze *Jan van Huerne* het vaderschap van *Phelips* toeschrijft (blz. 190); niet de Brugse *Jan van Huerne*, wel de Oudenaardse (die ook merkkelijk ouder was) was getrouwd met *Margereta van Lummene* (gezegd *Van Maercke*), de moeder van *Phelips*.

(85) De wapenschilden van de *Van Huerne's* zijn beschreven bij Gaillard, bij wie ook blijkt, dat Gillis van Huerne al ridder was en dat *Phelips van Huerne* heer *vander Raverien* is geweest. De Oudenaardse traditie wil dat *Phelips van Huerne* ridder werd na zijn heldhaftige houding in de strijd tegen Gent in 1452 (A.M., V, blz. 323), maar dat is een wankel bericht.

(86) Stadsontvanger in 1421, blijkens de stadsrekening van dat jaar; zie ook A.M., II, blz. 190.

(87) « Jakemaerd hannoke van doerke was ontfaen poertre Ende gheconsenteert van mijnen heere van vlaendre Jnt jaer m.ijij^c iijij^c ende viere den iijij^{den} dach in nouembre Ende gaf l.s. Ende dede voerd al dathire toe sculdich te donee Ende daet jnt scependomme jans visschers ende sire ghesellen — Item daer nar jnt scependomme frans crupenninc Ende sire ghesellen Jnt jaer iijij^c Ende viue den vijijsten dach in laumaent quam de vorseide Jakemard Ende dede hem ouer scrijuen ». (Pb. Oud. f 70 r°).

misschien zijn grootvader. *Jacob Hanoke* (of *Jacop*) was blijkens het Coemannenboek de zoon van Pieter Hanoke⁸⁸ die we later meer aantreffen als *Pieter hanoke doude*⁸⁹.

Ook al is Jacop Hanoke misschien te Oudenaarde niet geboren, hij heeft er stellig zijn kinderjaren doorgebracht en hij moet er ook het Diets hebben geleerd, dat hij zo voortreffelijk schreef als de overige klerken.

Jacop Hanoke wordt meermalen vermeld als klerk, maar ook als pachter van « onghelden »⁹⁰. Interessant is bovendien een kleine genealogie van deze man, omdat we straks zijn zoon Pieter (d.i. *pieter hanoke de jonge*) als stadssecretaris zullen ontmoeten.

Het Coemannenboek vermeldt als kinderen van Jacop Hanoke, ± 1420 : « jan hannoke jacops zone » (f 75 v°); eerste helft 15e eeuw : « pieter hannoke jacop hannox sone » (f 137 r°), en verder : « Robbin hannoke jacops bastarde sone » (f 147 v°) en « Toussain hannoke jacops bastarde sone bij claren prendaels » (f 162 r°).

Pieter Hanoke nu, d.i. stellig de bovenvermelde zoon van Jacop, deed een korte verschijning op de Oudenaardse griffie, nl. van 1457, het jaar waarin hij Jacop Hanoke als klerk opvolgde⁹¹, tot 1460, nadat hij te voren rentmeester geweest was in

(88) SO, Coem., f 94 v° : « Jacop hanoke pieters zone ».

(89) Vgl.: « Op den seluen dach so claeghede vorseide bailliu ouer pieter hanoke doude hulpers. v.d. ½ dat sij commen siin buten sweighs ende hebben gheslegghen in euele eenen gossin vanden meulenbroucke ende al diez ghelijcx ouer dandre / niemene ouer partien / » A/C, II, f 73 v°, a° 1444).

(90) Als klerk, enkele voorbeelden kunnen volstaan :

— « Jan van den bossche *filius jacobs* als scepene ende jacop hanoke als clerck ghereden te ghent den xix sten dach in aprul voor mine heeren vanden Rade... » (Strek. III, f 126 v°, a° 1425-1426);

— « Willem vander muelne als scepene ende jacop hanoke als clerck ghereden te Rysele... » (Strek. VI, f 58 v°, a° 1441-1442);

— « Wouter vander meere Als scepenen Jacop hanoke ende phelips van heurne als clercken ghereden den viij sten dach van ougste te Ryssele... » (Strek. VIII, f 176 r°, a° 1454-1455).

Voor het bewijs dat hij precies in 1422 klerk werd, zie beneden.

Als pachter van « onghelden » :

— « Item ontfaen van jacop hanoke vanden onghelde vander ouder cleedermairt ende galt xxvij lb. heffen danof de drie vierendeele — xxi lb » (Strek. VIII, f 60 r°, a° 1452-1453). Hij pachtte het « ongheld » van was en zout in 1455 (Strek. VIII, f 200 v°).

(91) Jacop Hanoke kreeg bij zijn afscheid van de stad een rente van 36 pond par. : « Item So hebben scepenen ende de goede lieden vanden Rade eendrachtelic gheconsenteert / ende ghegheuen jacop hanoke / over den goeden ghetrauwen dienst / die hij der stede als clerck ghedaen heeft / wel .xl. jaer / de somme van zesse ende dertich ponden *parisise tsiaers*. Zijn leuen lanc Te wetene de xxiiij lb ouer den vorseiden goeden dienst / ende de xv omme dat hij zijn sal altoos bereet te commene Bij scepenen ende thueren Rade ende dienste als hijs vermaent sal werden / (Strek. IX, f 104 r° / v°, a° 1457-1458). —

Pieter Hanoke wordt voor het eerst vermeld in Strek. IX, f 187 r°, 10 mei 1458.

Zuid-Holland⁹². Waarschijnlijk is hij in 1461 ziek geworden of gestorven, daar het anders moeilijk te verklaren valt, waarom hij niet langer in dienst van de stad bleef, terwijl hij nog betaald werd in 1461 (februari) voor het schrijven van de duplicaten van de stadsrekeningen (Strek. X, f 50 v°).

Pieter Hanoke werd opgevolgd door *Jan Meere* die we tot ± 1486 als klerk kunnen volgen⁹³, maar die achteraf tijdelijk schijnt verdwenen te zijn. Jan Meere schreef in 1481 met O. Van Huerne nog de nieuwe keuren van de « Raemlakenen »⁹⁴, maar blijkens de stadsrekeningen van 1498 kan hij ontvanger der domeinen van Oudenaarde geworden zijn⁹⁵.

Jan Meere, hij heet ook Jan vander Meere, moet klerk gebleven zijn tot in het eerste kwart van de 16e eeuw, tenminste als we dan niet te doen hebben met een naamgenoot, wat mij het meest waarschijnlijk voorkomt. Aanverwante takken van de voorname familie Van der Meere zijn te Oudenaarde in die tijd inderdaad zeer talrijk vertegenwoordigd geweest. Het kon derhalve niet worden uitgemaakt, of Jan Meere I werd opgevolgd door een Jan Meere II, terwijl hij zelf ontvanger van de domeinen was geworden, ofwel of die bewuste ontvanger iemand was van een andere tak, terwijl Jan Meere I klerk bleef. Een genealogie van de familie berust op het stadsarchief te Oudenaarde (Fonds Demanet-De Biesme), maar is onvolledig en niet ten volle betrouwbaar.

Naast Jan Meere treedt sedert 1491 ook *François Meere* op, nl. als schepen, in 1492 als ontvanger⁹⁶ en in 1493 als schepenklerk⁹⁷. Hij was de broer van *Willem* met wie we hem straks nog als student te Leuven zullen ontmoeten⁹⁸. De familiale

(92) Blijkens deze bewijfsplaats uit het A/C, II, f 119 v°: « Pieter hanoke, *filius* Jacops es gheconsenteert bij scepenen van audenaerde dat hij mach de vryheit an nemen vander stede van durdrecht omme hem met die vryhede te ghehelpene Jn tghunt wiez hij te doene sal moghen *ter* causen van *siere* officie vanden Rentmeester scepe van zuut hollant twelke toebehoort onsen gheduchten heere *ende* prince sine *vorseide* officie gheduerende Jn deser manieren dat hij hem niet ghehelpen noch bescudden en sal met diere *vorseide* vryhede *ende* poitrie in contrarien der vryhede *ende* poitrie van audenaerde Emmer behauden altos sine vryhede *ende* poitrie van audenaerde ghedaen den viii^{ste} dach in sporcle anno xliiiij (= 1444) ».

(93) Jan Meere wordt de eerste maal als klerk vermeld in 1461 (Strek. X, f 128 v° en f 130 v°, a° 1461-1462). Van Pieter Hanoke is daarin geen spoor meer.

(94) Strek. XIV, f 276 r°, a° 1481-1482.

(95) Strek. XIX, f 17 r°.

(96) A.M., II, blz. 215.

(97) Blijkens de Strek., XVII, f° 246 v° en passim.

(98) Zie beneden, sub III. Voor de verwantschap: « Item ontfaen vuter hant van *fransois* meeren Jnden name van *willem* meeren zijnen broedere was... » (Strek. XVIII, f 12 v°, a° 1495-1496). Deze Willem moet dus vroeg zijn gestorven.

relaties van François Meere en Jan Meere I (en II?) kon ik niet nader bepalen, tenzij dat de bewuste genealogie François Meere aangeeft als filius Adriaen. Maar hoe het ook zij, de familie Vander Meere is een allergewichtigste familie geweest in de Oudenaardse magistratuur. De vroegst bekende schepen was precies een Vander Meere, nl. Gillis Vander Meere in 1252⁹⁹. Een Jan Meere was in 1493 hoogbaljuw van Oudenaarde¹⁰⁰. Op het einde van die eeuw verschijnt ook Jooris vander Meere, «Heere van Voorde»¹⁰¹. Blijkbaar heeft deze familie in de 14e eeuw al advocaten onder haar leden geteld, nl. meester Jan Meere die in 1391 is vermeld¹⁰² en misschien wel pensionaris of zelfs klerk van de stad kan geweest zijn.

Met de drie klerken *Olivier van Huerne, Jan Meere I of II?* en *François Meere* bereiken we dus het einde van de 15e eeuw. Wanneer Olivier van Huerne in 1503 sterft¹⁰³, wordt hij opgevolgd door *Adriaen van Anvaing* die voor de eerste keer opduikt als klerk in de «Ridinghen» van de stadsrekening van 1504-1505¹⁰⁴.

Ik kan nu overgaan tot het opmaken van een overzichtelijke tabel van de Oudenaardse schepenklerken; ze bestrijkt uitsluitend de 15e eeuw, te beginnen evenwel met de nog 14e-eeuwse Gheeraert Raephoeft.

1388	Gheeraert Raephoeft	?
1416		Jan van Huerne
1423	Jacop Hanoke ¹⁰⁵	

(99) A.M., II, blz. 174.

(100) «Jan vander meere hoochballiu van deser stede» (Strek. XVII, f 247 v°, a° 1493-1494). Maar die zal, blijkens LIMB.-STRUM, *Coutumes de la ville d'Audenaarde*, II, blz. 18, wel niet uit Oudenaarde hebben gestamd. De baljuws mochten immers niet uit de streek of stad stammen, waar ze werden aangesteld.

(101) Zie H.G.O. Kr. Oud. X, blz. 40-41.

(102) Ziehier de vindplaats: «meester jan meere ende andries meere xvij s. op huus ende erue op tswijnkin tusschen den barse ende den zwane» (HO/Wwb., f 81 r°). *Tswijnkin, den barse* en *den zwane* zijn drie huisnamen. «Den Baers» bestaat nog; «Het Zwijsje» en «De Zwaan» bestonden tot voor korte tijd; de familie (nl. de familie De Clercq) die het laatst in De Zwaan woonde, staat te Oudenaarde bekend onder de toenaam (*Turie uit te zwoane* (Turie = Arthur).

(103) Zijn grafscript in A.M. VI, blz. 462. Hij was blijkens dit grafscript getrouwd geweest met Jonkvrouw Adriane Van Vaernewijck; vgl. ook GAILLARD, J., *o.c.*, blz. 191.

(104) Strek. XX, f 254 r°.

(105) G. Raephoeft was toen nog niet gestorven; hij leefde immers nog in 1424. Toen betaalde de stad hem voor de eerste keer een hoge som (een soort pensioen) als beloning voor zijn trouwe diensten; uit de vindplaats blijkt bovendien dat de stad nog steeds op hem beroep deed: «Item ghaerde Raephoeft van dat hem de stede jaerlicx ghegheuen heift ouer dien goeden ende ghetrauwen dienst die hij der stede menigh jaer ghedaen heift ende noch doet — lx lb.» (Strek. II, f 46 r°, a° 1423-1424).

1450			Phelips van Huerne
1458	Pieter Hanoke		
1461	Jan Meere (of Vander Meere)		Olivier van Huerne
1481			
1483	Jan Meere (II ?)		
1493		François Meere	
1500			
1503			Adriaen van Anvaing

Van Anvaing wordt in 1518 in de Streck. nog vermeld.

B. De klerken van de 2e schepenbank of van de Oppervoogden.

In de 14e eeuw schijnen de oppervoogden slechts één klerk te hebben gehad. De bewaarde registers van 1378 tot 1400 zijn inderdaad bijgehouden door één enkele hand.

Maar van 1400 af kan men vaststellen dat de Oudenaardse wezenboeken afwisselend door twee klerken zijn bijgehouden. Deze toestand is trouwens in overeenstemming met de vermelding in de stadsrekeningen van voogden-*klerken*¹⁰⁶. Het bleek evenwel, ook na een nauwkeurig onderzoek, onmogelijk al deze klerken te identificeren.

De vroegst bekende is een klerk uit het einde van de 14e eeuw, maar die ook nog in het begin van de 15e eeuw werkte: nl. *Franss(ois) Dreet*. Hij vermeldt zichzelf in de oudste stukken regelmatig op het einde van de door hem opgemaakte staten¹⁰⁷. Het is evenwel zeer jammer dat de gebruikelijke formule waarin deze klerk zich kenbaar maakte omstreeks 1400 verdwijnt: anders hadden we ook de overige klerken gekend.

Frans Dreet behoorde tot een familie die eigenlijk *vlaminc*, *vle(e)minc*, heette en die van Bevere bij Oudenaarde afkomstig was. In 1330 woonde daar *gillis vlaminc die men heet dreet* en die toen het poorterschap van Oudenaarde kocht¹⁰⁸. Frans Dreet was de zoon van Wouter Vleminc en staat in het poortersboek opgetekend als « poerter van oere ende van buten » onder Beveren,

(106) In het mv., nl. in de post voor uitgaven « van dienste ende pencioene » :
« Eerst elcken van den vier voghden van den weesen oueren haren diest vi lb.
heft — xxiiij lb.

Item haren clercken

(Strek. I, f 22 r°, a^o 1406-1407).

(107) Ziehier de formule: « hier over waren... also vooghden ende franssois dreet als deelsman ende clerck » (St. G. Oud. I, f 10 r°, 12 r°, 15 r°).

(108) Pb. Oud. f 8 v°.

a° 1374¹⁰⁹. Hij moet gestorven zijn in 1405. Toen immers verdween uit de wezenboeken de hand die blijkbaar de zijne is, terwijl in de rekeningen van de lazareie in 1406 wordt gesproken van « *fransois dreets oeire* »¹¹⁰.

Op eerder toevallige wijze kennen we van deze schepenbank nog een 15e eeuwse klerk, nl. *Gillis vanden Wincle* die we als scribent in het hospitaal hebben ontmoet. Hij wordt enkele keren in de stadsrekeningen vermeld; voor het eerst in 1446¹¹¹, hij is er nog in 1469¹¹².

Uit het einde van de 15e eeuw kennen we op dezelfde manier nog een andere klerk van deze schepenbank, nl. *Jacop Illoirs*¹¹³. Ook de familie Illoirs was van ouds te Oudenaarde gevestigd: ze leverde aan de stad van 1420 af een aantal magistraten¹¹⁴. Vermoedelijk is de familie van Romaanse afkomst.

Aldus blijven de meeste klerken van de oppervoogden ons onbekend, maar zoveel mag worden aangenomen, dat ze merendeels wel van Oudenaarde zelf geboortig zullen geweest zijn en, net als de klerken van de 1e schepenbank, tot vooraanstaande families hebben behoord.

4. De klerken van Pamele.

Over de klerken van de gezworenen van Pamele staan weinig gegevens ter beschikking, en wel bij gebrek aan de bronnen die ons daarover het best kunnen inlichten, nl. rekeningen. De oudst bewaarde rekening van Pamele is een fragment, dat pas dagtekent uit 1490-1491. Het werd geschreven door « *Jan den zaghere* » die zichzelf als de schrijver ervan noemt¹¹⁵. Het daarop volgende fragment is van 1505-1506 en is van de hand van François van Rokeghem¹¹⁶.

(109) « jan
frans wouter vleminx kindre die men heet dreets »
pieter
(Pb. Oud. f 197 r°).

(110) « Item van fransois dreets oeire — xviii d. » (Rek. Laz. f 2 r°, a° 1406-1407).

(111) Zie *Klerken van het hospitaal*, voetnoot 44; in het hospitaal meestal *vanden Wincle* gespeld.

(112) id.

(113) *Strek. XVII*, f 237 r°, a° 1493.

(114) A.M., II, blz. 190, waar de naam als *Elioës* staat, en vlgg. In 1492 was een *Daneel Illoirs* oppervoogd (ibidem, blz. 215). *Jacop Illoirs* (filius Goesaerts) overleed in 1526; hij was getrouwd met jonkvrouw *Josyne van Schoorisse*, « *Mer Jooris natuerlicke dochter* ». (A.M. VI, blz. 471, grafschrift). De familie was verwant met de familiën *Van Rokegem* en *Vanderplancken* (ibid.).

(115) SO, fonds Pamele, nr. 889/94, incipit.

(116) SO, fonds Pamele, nr. 889-95, incipit.

Toch kennen we onrechtstreeks nog drie vroegere klerken : één uit het einde van de 13e en twee uit de 14e eeuw.

De 13e eeuwse klerk heette *Tristam* en wordt vermeld in een oorkonde van 1298. Toen immers had hij een rente van 40 s. par. aan het hospitaal geschonken en werd deze jaarrente door zijn dochter Margareta en haar echtgenoot, Olivier Cabelliau, ook een klerk, erkend¹¹⁷. Nog eenmaal keert deze *Tristam* in het archief van het hospitaal terug, nl. in Rb. II, waar hij heet « *trijstram van... de clerc van pamele* »¹¹⁸. Was ook deze *Oliuier Cabbelliau* klerk te Pamele ? Misschien wel.

Uit het begin van de 15e eeuw kennen we een Pamelse klerk uit de stadsrekeningen van Oudenaarde, waar hij tweemaal vermeld is in 1406 : *Toutsains de te(m)merman*¹¹⁹, terwijl een klerk van omstreeks het midden van dezelfde eeuw voorkomt in een oorkonde van het hospitaal, die hij trouwens zelf schreef. Het is *Oliuier Cabelliau*, naamgenoot van en waarschijnlijk lid van dezelfde familie als de zopas besproken Cabelliau. Hij werkte als klerk van de gezworenen van Pamele in 1448.

Te noteren valt nog, dat de gezworenen van Pamele slechts over één klerk hebben beschikt¹²⁰.

Er moet een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de klerken van de gezworenen en die van de *heer* van Pamele zelf. Door de klerken van de heer van Pamele werden de stukken bijgehouden die uitsluitend betrekking hadden op de heerlijkheid van Pamele, zoals b.v. de bekende *Veil Rentier*. *VERRIEST* heeft zelfs verondersteld, dat de Heer van Pamele in eigen dienst Waalse scribenten heeft gehad. Op zichzelf is dat niet onmogelijk en zelfs waarschijnlijk¹²¹.

(117) Oorkondenboek van het hospitaal, nr. 142 (HO, reg. 80 bis). De oorkonde is ontleend door J. G. DE BROUWERE, *Het Cartularium van het O.L.V.-hospitaal*, H.G.O. Kr. Oud., feestnummer 1956, blz. 153.

(118) HO/Rb II, f° 44 v°: « *ver alise van den eechoute .xl. s.siaers... dit gaf ons trijstram van... de clerc van pamele* ». De scribent heeft de familienaam niet ingevuld; de rente was bezet op land gelegen te Zegelsem. Datering van deze nota : ± 1305. De originele oorkonde vermeldt hem op deze wijze : « ... *domicella margareta filia 7 heres... tristrammj quondam de pamella clerici 7 oliuerus dictus cabelliau clericus dicte domicella margarete maritus...* ». HO, oorkonde nr. 625.

(119) Vgl.: « ... *goeric van landhuut als pensionaris / gheeraert Raephoeft als clerc / gheeraert vanden nieuwenbosch / gillis cabelliau ende arend van marke als notable vander stede Jan van copenole ende zeger triesteram als ghezworne van pamele / Toutsains haerlieder clerc...* » (Strek. I, f 14 r°, a° 1406-1407); « *Symoen vanden bossche ende oliuier Busin ghezworne van Pamele goeric van landhuut Toutsains de temmerman clerc jan tienpond haerlieder cnape ende goessin vleeminc ghereden te ghent...* » (id., f 15 r°).

(120) Vgl.: « *Item monseigneur de Pamele a en ladicte ville d'Audenarde sur sa seigneurie de Pamele baillys, amman, sept jurez, ung clercq(!) et varlet desdits jurez* (a° 1486, LIMB.-STIRUM, *Coutumes de la ville d'Audenarde*, II, blz. 143).

(121) Zie zijn uitgave van *le Veil Rentier de messire Jehan de Pamele-Audenarde*,

Anderzijds mogen we nochtans aannemen, dat de administratie van het stadje Pamele « gesloten » is geweest, net als die van Oudenaarde, en dat de klerken hoofdzakelijk uit aanzienlijke Pamelse of Oudenaardse families waren gekozen. Inderdaad de vermelde O. Cabelliau en François van Rokeghem behoorden tot de meest vooraanstaande families te Oudenaarde, terwijl in de tweede helft van de 16e eeuw *David van Pamele*, de bastaardbroer van de Heer van Pamele secretaris was van de gezworenen aldaar ¹²².

5. *De klerken van de overige instellingen : « steenen man », kastellenij, de baljuwsklerken; het lazaret, de Walburgakerk.*

Er is uit de tijd van vóór 1500 geen archief van het grafelijk leenhof van de Steenen Man bewaard gebleven, zodat deze instelling hier buiten beschouwing blijft ¹²³.

Anderzijds zijn ook de stukken uit het archief van de kastellenij voor de tijd van vóór 1500 uitzonderlijk schaars ¹²⁴. Er zijn bovendien geen klerken uit de hier bestudeerde periode bekend.

Wat de baljuwsklerken betreft, moeten we er rekening mee houden, dat de baljuws reizende ambtenaren waren, die gewoonlijk niet langer dan een jaar ter plaatse bleven ¹²⁵. Daar het vermoeden voor de hand ligt, dat ook hun klerken wel met de baljuw, maar niet met een bepaalde plaats verbonden ambtenaren kunnen geweest zijn, heb ik het veilig gevonden voorlopig niet op de baljuwrekeningen te steunen, te meer daar materiaal dat zekerheid biedt overvloedig ter beschikking staat. Een onderzoek naar de klerken van de Oudenaardse baljuws heb ik dan ook nog niet ingesteld.

Oudenaarde heeft in de middeleeuwen ook een lazarij gehad. E. Vanderstraeten was zo gelukkig een uitvoerige reeks van rekeningen van deze instelling terug te vinden te Kortrijk. Hij kon het ook bewerken, dat die rekeningen naar Oudenaarde

Bruxelles, 1950, inleiding blz. XL waar VERRIEST een Walter uit 1245 bespreekt die klerk was van Arnoud van Oudenaarde en kapelaan werd op het kasteel te Hubermont.

(122) Zie VANDERSTRAETEN, E., *Aldenardiana*, Eerste reeks, Ie deel, Audenaerde, 1867, blz. 128 vlgg.

(123) Het overgeleverde archief van deze instelling berust op het R.A.G., waar het is ondergebracht onder het algemeen archief van de « Kasselrij Oudenaarde », inventaris nr. 4.

(124) Er zijn wel enkele rekeningen, van 1417 tot 1431; ze berusten op het R.A.G., inventaris nr. 4 / nr. 365.

(125) Vgl. LIMB.-STRUM, *Coutumes de la ville d'Audenarde*, II, t.a.p. De baljuwsrekeningen werden ook dikwijls in het Frans opgesteld; zie de door N. DE PAUW uitgegeven *Rekeningen der baljuws van Vlaanderen*, Gent, 1900.

werden overgebracht, waar ze thans op het stadsarchief berusten ¹²⁶. Vanderstraeten heeft zich evenwel vergist, toen hij gemeend heeft, dat *al* deze rekeningen door de meesters van de Lazarie — die telkens uit notabele Oudenaardse families verkozen waren — werden geschreven ¹²⁷. Ik kon door vergelijking van de handschriften gemakkelijk uitmaken dat enkele ervan geschreven zijn door de schepenklerken ¹²⁸.

Blijft nu nog het archief van de Sinte-Walburgakerk en van de kerk te Pamele.

Een inventaris van het archief van de Walburgakerk (hoofdkerk van de dekenij Oudenaarde) werd destijds opgemaakt door J. Lavaut en gedeeltelijk gepubliceerd in de reeks *Beknopte Inventarissen, Ite reeks, Kerkelijk archief* van de Commissie der Kleine Archieven van Oost-Vlaanderen (Gent, 1911). Het behelst enkele 15e-eeuwse renteboeken en talrijke latere registers; enkele oorkonden die betrekking hebben op de kerk (de oudste van 1201 uitgaande van Boudewijn IX, graaf van Vlaanderen, kopie 16e eeuw, doos 1, nr. 1); enkele schepenbrieven van Oudenaarde en brieven van vreemde schepenen en instanties; vooral documenten als rekeningen en registers van stichtingen van na 1500. Vermeldenswaardig is een schepenbrief van Haarlem (Doos I, nr. 17, a° 1331, origineel) en een brief van de bisschop van Utrecht (Doos I, nr. 18, n° 1332).

De kerk te Pamele beschikt voor de hier beschouwde periode

(126) Zie E. VANDERSTRAETEN, *Aldenardiana*, Eerste reeks. Ite deel, Audenaarde, 1876, blz. 55 vlgg.

(127) *Ibidem*, blz. 57.

(128) Zoals het volgende overzichtje van de eerste rekeningen aantoont :

1. a° 1406-1407 : meester : *jan vander craeyen*, klerk ?
2. a° 1407-1408 : meester : *pieter vander meere*, klerk ?
andere hand dan 1.
3. a° 1408-1409 : meester : *jan van der crayen*, zelfde hand als 1.
4. a° 1409-1410 : meester : *frans voet*, klerk ?
5. a° 1410-1411 : meester : *jan van den boengaerde*, klerk ? andere hand dan 1, 2, 3, 4.
6. a° 1411-1412 : meester : *frans voet*, klerk ?, maar andere hand dan 4, dus wel niet beide door *frans voet* geschreven; aan het einde de hand van *Gbeeraert raepboeft*.
7. 1412-1413 : meester : *goessin vleemingh*, klerk ?
8. 1413-1414 : ontbreekt.
9. 1414-1415 : meester : *arent van marke*, klerk ?
10. 1415-1416 : meester : *pieter vander meere*, klerk : *jan van huerne*, zelfde hand van Strek. 1516-1417.
11. 1416-1417 : meester : *jacop cabbellauwe*, klerk ? zelfde hand als 7.
12. —
13. 1418-1419 : meester : *gillis vander moten*, klerk : *jan van huerne*.
13bis is duplicaat van 13.
14. 1419-1420 : meester : *gbeeraert van gricoert*, klerk : *jan van huerne*.

Verder vindt men nog de handen van *jacop hanoke* en *phelips van huerne*.

alleen over enkele parochiale rekeningen uit het einde van de 15e eeuw.

Ook deze rekeningen werden vermoedelijk door de pastoors geschreven.

Het archief van de Walburgakerk (tevens dekenij Oudenaarde) wordt bewaard door de deken van Oudenaarde, dat van de klerk van Pamele door de pastoor aldaar.

II. DE IDENTIFICERING VAN DE HANDEN

1. *Klerken van het hospitaal*

Van *Inghel van Maerke* af is het gemakkelijk om na te gaan door wie de stukken als rekeningen, leggers, rente- en handboeken zijn geschreven. Ik heb al aangetoond, hoe de klerken van het hospitaal in rekeningen en renteboeken vooral, maar ook in andere documenten, bij het begin van de 15e eeuw de gewoonte hebben aangenomen om duidelijk aan te geven wat door hun hand is geschreven. Het valt dan ook licht om voor de vijftiende-eeuwse klerken met zekerheid te zeggen wat van hen en wat niet van hen is. Zo was het zonder moeilijkheid mogelijk om een staalkaart samen te stellen van de handen van de bekende klerken.

Alleen van de scribenten uit de overgangstijd van de 13e naar de 14e eeuw, kon ik niet steeds met zekerheid de handen terugvinden. Het is nochtans zo goed als zeker, dat de bronnen uit het hospitaal die van 1300 tot 1309 dagtekenen door H. Moenard geschreven zijn, om de eenvoudige reden nl. dat toen geen andere klerk in die instelling zal hebben gewerkt.

Ter illustratie bied ik hier een specimen van de hand van *Inghel van Maerke*, littera cursiva¹²⁹.

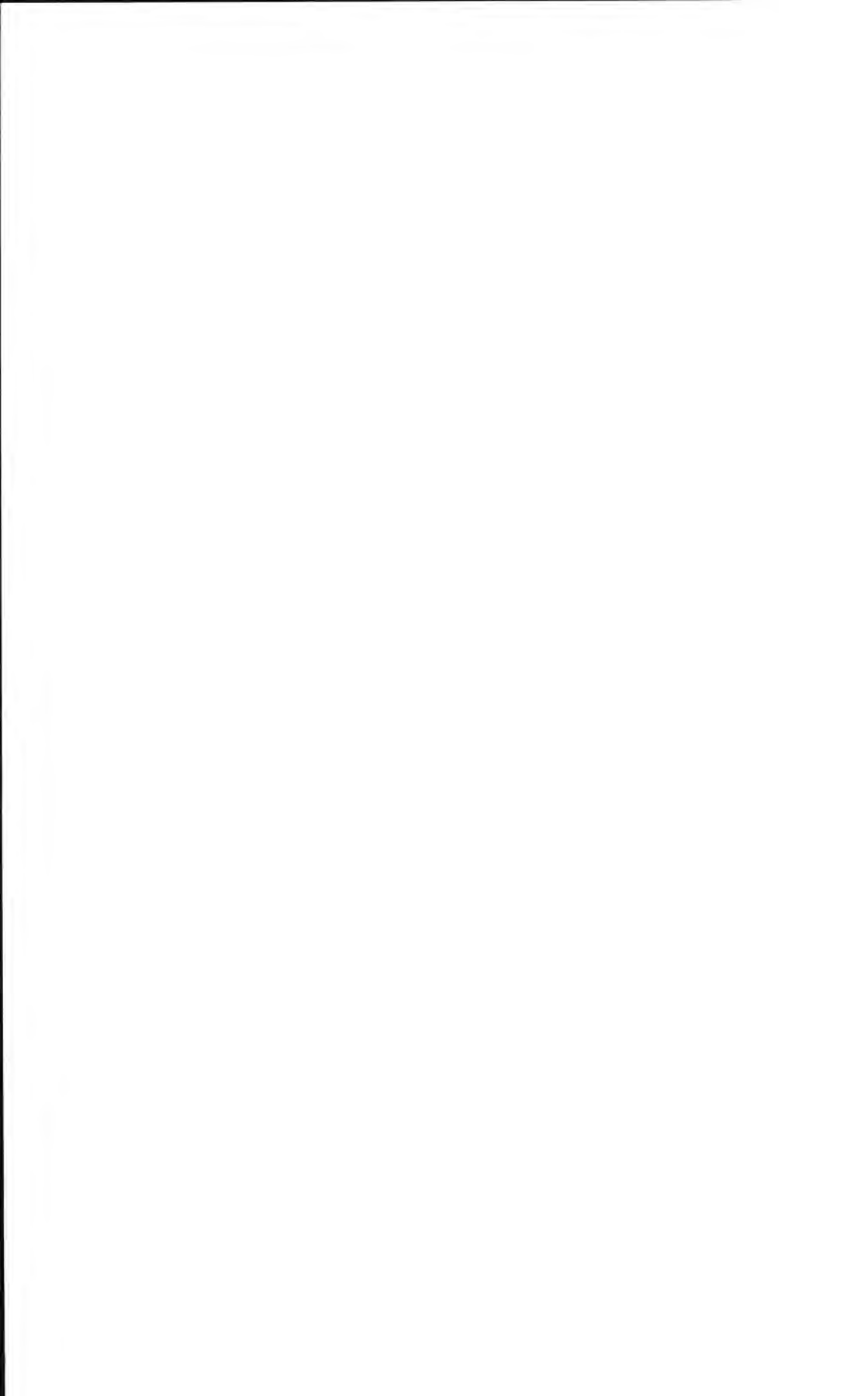
2. *De schepenklerken*

Moeilijker, maar niet onmogelijk was het om de handen van een aantal 15e-eeuwse schepenklerken te identificeren, terwijl zoiets voor de 14e eeuwse stadsscribenten totaal onmogelijk bleek.

Blijkbaar heeft het toeval mij bij deze identificering geholpen. Ik moge de lezer eraan herinneren, dat in de 15e eeuw de Oude-

(129) Een specimen met littera textualis en littera cursiva tegelijk misschien in H.G.O. Kr. Oud. V, blz. 12, waar een fotokopie is gepubliceerd van het eerste folio van een renteboek uit 1396, dat lang zoek is geweest. Onlangs werd dit renteboek teruggevonden en op het origineel blijkt, dat het boekschrift van een scriptorium in de stad kan stammen. *Ingel van Maerke* zou dan alleen de aanvullingen hebben geschreven.

naardse 1e schepenbank tot 1493 door twee klerken werd bediend, die we bovendien van *Gheeraert Raephoeft* af bij naam kennen, terwijl de stadsrekeningen ook toelieten om na te gaan wanneer de klerken begonnen te schrijven en wanneer ze daarmee ophielden. Precies het getal twee bood me de sleutel om uiteindelijk te vinden van wie de in diezelfde rekeningen aangetroffen handen zijn. Hoeksteen van het gehele onderzoek waren daarbij vanzelfsprekend de stadsrekeningen en ik moet hier vooraf uitweiden over de manier waarop die werden « gemaakt ».

Inlichtingen daarover bieden de stadsrekeningen alweer zelf. Op 2 februari van elk jaar werd de Oudenaardse magistraat vernieuwd¹³⁰ en toen kwamen de grafelijke kommissarissen om de nieuwe wet aan te stellen¹³¹. Gelijktijdig werd hun ook de rekening van het verlopen jaar voorgelegd en hun klerken schreven regelmatig de door de kommissarissen gemaakte op- en aanmerkingen in de rand¹³². Aan de kommissarissen werd blijkbaar een net werk voorgelegd; of er minuten zijn aan voorafgegaan is niet bekend, maar zeker hebben protocollen bestaan, als de specificatiën van de personen die aan de stad iets hadden geleverd, kladhandschriften van de schepenklerken en voor een zeer belangrijke post, die van de uitgevoerde stadswerken, het « boeck van den wercke », etc. Straks zal zelfs blijken dat de kommissarissen ook regelmatig naar die bewijsstukken hebben gevraagd¹³³.

Dat « bouc (of boeck) van den wercke » was het register waarin de schepenklerk die zondagdienst had elke zondag het werk van de verlopen week, tegelijk met de uitgaven, neerschreef. Inderdaad, iedere zondag bevond de ontvanger van de stad zich op het stadhuis om de werklieden te betalen en om verslag uit te brengen over wat verricht was, welke stoffen waren gebezigd en dies meer. Hij was telkens bijgestaan door een schepenklerk¹³⁴.

(130) Vgl. LIMB.-STIRUM, *Coutumes de la ville d'Audenarde*, I, blz. 12.

(131) Wie die kommissarissen waren vindt men van jaar tot jaar op het einde van de rekeningen samen met hun handtekening. Een lijst met hun namen werd gepubliceerd door L. VAN LERBERGHE in A.M., II, blz. 184 vlgg.

(132) Bewijsplaatsen beneden. Het horen van de rekeningen en het vernieuwen van de wet gebeurde gelijktijdig sedert 1415. Toen werden deze verrichtingen door Jan Zonder Vrees streng gereguleerd; vgl. A.M. II, blz. 60 vlgg.

(133) Zeer dikwijls werden aan de kommissarissen kwitanties voorgelegd; die zullen ook bij het opstellen van de rekeningen natuurlijk dienst hebben gedaan. Een specificatie (los blaadje papier) van de ontvanger Nicasis den Schietere is bewaard in Strek. XIII, a° 1476.

(134) Men zie het reglement van 1556 in A.M., II, blz. 493-494.

Al is dit reglement uit de 16e eeuw, de 15e-eeuwse rekeningen weerspiegelen dezelfde toestand. Het werk werd van week tot week in de Strek. opgenomen. Duidelijk is bovendien nog deze bewijsplaats:

« ... Alsoe in den bouc vanden wercke onder den voorseiden adriaen ontfanghere Rustende verclaert staet den welcken bouc alle weken gheschreuen es metter handt

Leerrijk is dit feit vooral omdat het toont, dat de ontvanger zelf geen officiële stadsstukken heeft geschreven.

Het schrijven van de rekeningen was een gehele gebeurtenis die regelmatig veertien dagen in beslag nam. De halle werd extra ingericht en in de aanwezigheid van schepenen en ontvanger stelden de klerken de rekening op ¹³⁵.

De klerken moeten het dan ook buitengewoon druk hebben gehad en ze kregen voor die gewichtige arbeid een extra-vergoeding ¹³⁶. In 1459 kwam daar nog bij dat ze de rekeningen, op bevel van Filips de Goede in het dubbel moesten schrijven ¹³⁷, en op het einde van de 15e eeuw groeide het werk hun helemaal over het hoofd, zodat beroep moest worden gedaan op de hulp van derden. Maar wie geholpen hebben worden dan toch vermeld ¹³⁸.

Toen ik de gegevens had ingezameld die ik hierboven heb meegedeeld, nl. dat er tot 1493 twee schepenklerken zijn geweest, dat in beginsel de schepenklerken de stadsrekeningen hebben geschreven en dat ook de namen van die klerken bekend zijn tegelijk met de periode waarin ze hebben gewerkt, moest het mogelijk worden om hun handen terug te vinden. Ik wil hier, in de orde waarin ik tot mijn resultaten ben gekomen, de bij het onderzoek gevolgde weg weer overdoen.

In 1423 verdwijnt een klerk, nl. Gheeraert Raephoeft en aanvaardt een nieuwe zijn ambt. Bij het nagaan van de paleografie

van een van beide den clercken dezer stede » (Strek. XXIV, f 43 r°, a° 1519-1520). Hieruit blijkt dat op dit geb'ed het bewuste reglement van 1556 een al gevestigde toestand consacreeerde. Er zijn ook voor de 15e eeuw bewijsplaatsen: « Jtem scepenen clercken ouer hair moyte ende pine van alden wercke te scriuene — xii lb. » (Strek. VIII, f 191 r°, a° 1454-1455). En onmiddellijk daarop: « Item den ontfangher vander stede ouer de moyte vanden vors. wercke te betaelne — xii lb. » (id.).

(135) Vgl.: « Item verteert op dhalle bj scepenen bi den ontfanghere ende den clercken van dat men de rekeninghe vander stede begonste te scriuene tote dat mense hende — xlb.xv s. » (Strek. I, f 21 r°, a° 1406-1407); — « Item ghegheuen van allen den Costen die ghedaen hebben ghesiin by scepenen bj den clercken by den ontfanghere Ende bj den cnapen vander stede op dhalle Al den tijt dat men de Rekeninghe vander stede besat ende maecte gherekent bij scepenen — viii lb.xiiij s. » (Strek. I, f 69 r°, a° 1407-1408).

(136) Ziehier een voorbeeld van wat de schepenklerken verdienden (aan vaste bezoldiging):

— « van haren pencionne — xxxiiij lb.
— vander Rekeninghe te scrivene — xii lb. »

(Strek. VIII, f 14 v°, a° 1451/1452). In dat jaar kregen zij nog viii lb. « in hooscheden » (i.d.), terwijl ze jaarlijks ook door de stad werden gekleed, d.w.z. een vergoeding genoten voor hun uniform. Bedenkt men daarbij, dat de klerken van de oppervoogden slechts 3 lb. kregen, dan ziet men dadelijk het verschil in de waardering van de twee betrekkingen. Maar deze laatsten hadden zekere rechten op de sterfhuizen.

(137) Zie beneden.

(138) Zie beneden.

van de stadsrekening van 1422-23 blijkt ook dat gelijktijdig een nieuwe hand opduikt. Die hand kan alleen de hand van Jacop Hanoke zijn, terwijl de verdwenen hand geen andere kan zijn dan die van Gheeraert Raephoeft. Anderzijds kan de « doorwerkende » klerk alleen de *tweede* klerk zijn geweest, nl. Jan van Huerne. Er is tussen deze redenering geen speld te steken en ze staat op soliede grondslag dank zij het feit, dat er maar twee klerken gelijktijdig hebben geschreven. Op de stadsrekening van 1450-51 kon hetzelfde worden waargenomen: één klerk verdwijnt, Jan van Huerne; een hand werkt verder, die van Jacop Hanoke, terwijl een nieuwe begint te schrijven, die alleen die van de nieuwe klerk, Phelips van Huerne, kan zijn.

Volledige zekerheid verkrijgen we evenwel wanneer we nog langs andere weg de bekomen resultaten kunnen controleren. Daartoe stellen ons weer de stadsrekeningen zelf in staat. Op vele plaatsen vermelden die inderdaad welke stukken door een bepaalde klerk geschreven zijn en hoeveel hem daarvoor werd betaald. Ze doen dat zelfs op twee manieren, onrechtstreeks, en rechtstreeks.

Omstreeks het midden van de 15e eeuw namen de kommissarissen de gewoonte aan bij het nazien van de rekeningen regelmatig naar bewijzen te vragen, waarbij de schepenklerken hun de kwitanties voorlegden of eenvoudig mondeling getuigden dat de rekening juist was. Dan werd in de rand door de klerken van de kommissarissen telkens een passende formule neergeschreven, als « *il est accoustumé* », « *par quittance* », « *par son* (= van de stadsklerk) *affirmation et confession* ». Soms zijn zelfs de betrokken personen op de auditie van de stadsrekeningen aanwezig geweest en werd op hun getuigenis beroep gedaan¹³⁹.

Het is nu ook gebeurd, dat dergelijke verklaringen betrekking hadden op het schrijfwerk der klerken¹⁴⁰. Van uitzonderlijk belang is in dat verband de rekening van 1458-1459. Daarin is de bijzondere vergoeding opgetekend die Phelips van Huerne en Pieter Hanoke ontvingen voor het schrijven van de dupli-

(139) Zie hier een bewijsplaats:

... « *ledit pieter present a laudition de ce compte a affirmé et confessé son paiement desdits xx lb.* » (Strek. VIII, f 39 r°, a° 1451-1452).

(140) Een paar voorbeelden mogen dat illustreren: « *Item ghegheuen Jacop hanoken ende philips van heurne ouer zekere grote pine ende moyte die zij al dit jair ghehadt hebben Ter causen vander orloghen die jeghenwordich es ende anders jn vele diuersche saken — xii lb.* » — in de rand staat, van de hand van degene d'e de rekening nazag: « *par leur confession* » (Strek. VIII, f 51 v°, a° 1451/1452); — « *Item Scepenen clercken ouer hair moyte ende pine van Alden wercke te scriuene — xii lb.* » — in de marge: *par confession de phe. de huerne il est accoustumé* (id., f 49 v°); — hetzelfde o.a. ook in 1454 (Strek. VIII, f 192 v°) en elders.

caten¹⁴¹. Het spreekt vanzelf, dat hier een toetssteen werd geboden om de waarde van de bereikte resultaten na te gaan en dat men in het duplicaat van het jaar 1458-1459 de handen van deze klerken moet terugvinden. Ik ging dat dan ook op het Rijksarchief te Brussel — waar de afschriften bewaard zijn — controleren en vond er de verwachte handen terug, d.w.z. voor het jaar 1458-1459 de hand van Ph. van Huerne die het tweede exemplaar geheel voor zijn rekening nam. Het exemplaar dat te Oudenaarde bewaard bleef, werd geschreven door Pieter Hanoke, die op een gegeven ogenblik evenwel de hulp heeft ingeroepen van één van de klerken van de bank der oppervoogden : Gillis van den Winkele¹⁴². Wat met Pieter Hanoke aan de hand is geweest, is trouwens een beetje raadselachtig. Hij is niet lang als klerk in dienst gebleven. Was hij ziekelijk? Is hij vroeg gestorven? In elk geval, hij heeft weinig geschreven en werd regelmatig geholpen. Vergelijking met de register van de oppervoogden toont wie zijn helper was, nl. de bovenvermelde klerk van de oppervoogden.

Met een hoge graad van zekerheid kon aldus worden uitgemaakt welke stukken door Gheeraert Raephoeft, Jan van Huerne, Jacop Hanoke en Jan Meere werden geschreven, terwijl natuurlijk ook het handschrift van enkele klerken van de oppervoogden bekend is, nl. van Frans Dreet en van Gillis vanden Winkele.

Waarom van de handen van de overige 15e eeuwse schepenklkerken geen specimen kan worden geboden, wordt duidelijk wanneer men het volgende bedenkt. Omstreeks 1485 heeft de stad beroep gedaan op hulp voor haar twee officiële schepenklkerken, zodat men de draad verliest. Dat was al vroeger gebeurd : in de tijd van Pieter Hanoke nl. en in 1472 (rekening over het jaar 1471-1472). De rekening over het jaar 1458-1459 werd begonnen door Pieter Hanoke, die eraan werkte van folio 120 r° tot 142 r° (± de helft); daar begint een nieuwe hand, die de rekening voltooide en schreef van f 142 r° tot f 175 v°. Nergens is gezegd wie deze helper was, maar vergelijking met de gelijktijdige registers van de oppervoogden toont, dat de stad iemand van de tweede schepenbank heeft geroepen : Gillis vanden Winkele. Een gelijkaardig geval doet zich voor in 1472 : Phelips van Huerne en Jan Meere schrijven de rekening over het jaar 1471-1472, maar worden bijgestaan door een andere klerk, die misschien

(141) Vgl.: « Item betaelt phelips van heurne ende pieter hanoken van dat zij ghescreuen hebben de double vander Rekeninghe vander stede mids der stoffen Achteruolghende den beuele van mynen heeren den commissarissen — xii lb. » (Strek. XII, f 170 v°).

(142) Dit is de klerk die we van 1436 tot 1447 in het hospitaal konden volgen.

iemand van de voogdenklerken was, maar het is niet zeker (Strek. XII, f 182 v° - tot het einde). Ik duid deze onbekende hand aan met A. Ze duikt weer op in de stadsrekening 1475-1476, die ze alleen schijnt te hebben geschreven; verder ook in de rekening 1476-1477 en 1477-1478 (ook deze rekeningen schreef ze volledig). Maar in de rekening 1477-78 (reg. XIII f 262 v°) begint het werk van een andere onbekende hand die stellig niet die van één van de voogdenklerken is (hand B) en ook nog niet die van O. Van Huerne, want die is dan nog geen stadssecretaris. Zo zien we ver vóór 1492, het jaar waarin stellig drie officiële schepenklerken werkzaam zijn, al drie handen aan de rekeningen schrijven en straks zelfs vier, nl. A, B, O. van Huerne en François Meere (Strek. XVI tot XIX, a° 1486-1502). Ze zijn zelfs niet altijd scherp uiteen te houden, omdat het ook mogelijk is, dat daaronder van eenzelfde hand varianten kunnen voorkomen. Het is zelfs niet uitgesloten, dat A toch een variant is van de hand van Jan Meere.

De mogelijke hulpklerken uit die tijd zijn ons evenwel bekend; het zijn de rederijker Andries vander Meulen en de stadstrompetter Jan van Aspere.

Jan van Aspere heeft stellig aan de stadsrekeningen gewerkt, al heeft hij aanvankelijk misschien niets anders gedaan dan het perkament en de registers gereedgemaakt. Dat hij voor de stad ook schrijfwerk heeft verricht weten we nochtans met zekerheid, al blijkt niet rechtstreeks dat hij delen van de rekeningen zou hebben geschreven. Zulks is evenwel waarschijnlijk¹⁴³.

Dat ook op de diensten van Andries vander Meulen door de magistraat voor schrijfwerk beroep werd gedaan is al van vroeger bekend. E. Vander Straeten heeft in zijn *Notice sur André Vander Meulen* de nodige bewijsplaatsen daarvoor bijeengebracht¹⁴⁴. Als

(143) Jan van Aspere (of Haspere) vinden we het eerst als stadstrompetter: « Item betaelt janne Rijckaerts den brecht ende hannekin van haspere van twee gheboden te doene a son de trompe — xxxij s. » (Strek. XVI, f 270 v°, a° 1489-1490); — later als helper bij het schrijven van de rekeningen: « Item betaelt jan van aspere van sekeren dienst bij hem der stede ghedaen jnt scrijuen vander Rekeninghe ende anderseins — vi lb »; — « Item den seluen vanden Rekeninghen te snijdene / bereedene / Reghelne / ende tcalc vut te wriueue tsamen — iij lb. » (Strek. XVII, f 248 v°, a° 1493-1494); — als scribent: « Item betaelt jan van aspere van zekeren copien bij hem ghescreuen jn den name vander stede » (Strek. XVII, f 187 v°, a° 1492-1493); en vooral dit: Betaelt hannekin van aspre ende ghijkin vander muelne (is dit Andries? vgl. beneden) vanden arbyde bij hemlieden ghedaen bij laste van scepenen binnen desen jare jn dabsencie van den cleercken ende ten diuerschen stonden elken iij lb. compt — viii lb. » (Strek. XVII, f 131 r°, a° 1490-1491). In 1498 schreef Jan van Aspere de lijst met de namen van degenen die met de Sint-Jorisgilde naar Gent trokken (Strek. XVIII, f 247 r°).

(144) Zie *Messageur de Sciences historiques de Belgique*, Gand, jg. 1853, blz. 5 vlgg.

onder-griffier staat hij dan ook in onze literatuurgeschiedenis opgetekend ¹⁴⁵. Maar of hij daadwerkelijk bij het schrijven van de rekeningen is betrokken geweest, kan moeilijk worden bewezen. Stellig blijft die mogelijkheid open, en ten overstaan van de feiten zoals die hierboven werden beschreven is het zelfs waarschijnlijk dat hij één van de niet-stadsklerken is geweest wier hand in de stadsrekeningen uit het einde der 15e eeuw wordt aangetroffen. Opmerkelijk is dat A. Vander Meulen precies in 1473 als scribent voor het eerst in de stadsrekeningen is vermeld ¹⁴⁶.

Ik kan nu mijn overzichtelijke tabel van de Oudenaardse schepen- klerken aanvullen met gegevens omtrent het aandeel van elk aan de stadsrekeningen ¹⁴⁷.

STADSREKENINGEN VAN :

- 1406-1407 tot 1414-1415 : geschreven door Gheeraert Raephoeft; —
 1415-1416 tot 1420-1421 : geschreven door Jan van Huerne; —
 1421-1422 tot 1449-1450 : geschreven door Jacop Hanoke; —
 1450-1451 tot 1456-1457 : geschreven door Phelips van Huerne; —
 1457-1458 : geschreven door Pieter Hanoke; —
 1458-1459 : geschreven door Pieter Hanoke + G. Van den Winkele; —
 1459-1460 : geschreven door Ph. van Huerne (f 180 r° - f 197 v°),
 Pieter Hanoke (f 225 v° - 233 v°); —
 1460-1461 : geschreven door Pieter Hanoke; —
 1461-1462 tot 1463-1464 : geschreven door Ph. van Huerne; —
 1464-1465 : geschreven door Jan Meere; —
 1465-1466 tot 1466-1467 : geschreven door Ph. van Huerne; —
 1467-1468 : geschreven door Jan Meere (+ een paar regels door Ph.
 van Huerne); —
 1468-1469 tot 1470-1471 : geschreven door Ph. van Huerne; —
 1471-1472 : geschreven door Ph. van Huerne, Jan Meere + een hand
 A (reg. XII, f° 182 v°); —
 1472-1473 : geschreven door Ph. van Huerne; —
 1473-1474 : geschreven door Ph. van Huerne; —
 1474-1475 : ontbreekt; —
 1475-1476 : geschreven door A; —
 1476-1477 : geschreven door A; —
 1477-1478 : geschreven door A; —
 1478-1479 : geschreven door een hand B; —
 1479-1480 : geschreven door B + A (op f 102 r° van reg. XIV de
 twee samen); —
 1480-1481 : geschreven door een nieuwe hand, waarschijnlijk die van
 van de nieuwe klerk, Olivier van Huerne; —

(145) Zie G. KALFF, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16e eeuw*. Leiden 1889, blz. 115.

(146) E. VANDERSTAETEN, *o.c.*, blz. 6, voetnoot.

(147) D.w.z. de exemplaren die op het Stadsarchief te Oudenaarde berusten.

1481-1482 : id.

1482-1483 : id.

1483-1485 : id.

1485-1486 : id.

1486-1487 : geschreven door B tot f° 9 r°, dan weer de hand van Olivier van Huerne, met nog delen door B.

Hier verliest men alle zekerheid. Tot 1500 kan men verder herkennen : de hand B, hoofdzakelijk de hand van O. van Huerne en in 1494-1495 (Strek. XVIII, f 91 v°) weer een nieuwe hand, vermoedelijk die van François Meere. Op bepaalde plaatsen kan men ook A herkennen, nl. in reg. XIX, f 234 v°, a° 1499. Hoe graag men dat ook zou willen doen, het blijkt niet mogelijk de hand van de rederijker A. Vander Meulen aan te wijzen; m.i. moeten we die zoeken onder A of B, maar nog eens, er is geen zekerheid.

Natuurlijk kan door vergelijking ook worden uitgemaakt wat het aandeel van deze klerken in andere dokumenten is geweest, zoals het *pachtboek*, de registers van *Acten en Contracten*, het *poortersboek* e.a.

3. De overige klerken

Van de klerken van de oppervoogden kan alleen van twee mensen het handschrift met zekerheid worden aangewezen : van Frans Dreet en Gillis Vanden Winkele die we ook uit het hospitaal kennen.

Wat Pamele betreft mag worden aangenomen, dat de stukken van $\pm$ 1300 van de hand van die bewuste Tristam zijn, terwijl we de hand van T. de Temmerman kunnen vermoeden achter het handschrift dat in de Pamelse registers van $\pm$ 1406 wordt aangetroffen. Verder is er alleen zekerheid voor het handschrift van O. Cabelliau (15e eeuw) en voor die van Jan den Zaghere. Het werk van Fr. Van Rokeghem valt buiten de hier beschouwde periode.

Blijven nu nog enkele opmerkingen te maken in verband met de wijze waarop de klerken het werk aan de stadsrekeningen onder mekaar verdeelden. Het bovenstaand overzicht toont duidelijk dat vóór 1459, het jaar waarin voor de eerste maal de stadsrekeningen in tweevoud moesten worden opgesteld¹⁴⁸, de jongste van de twee klerken jaar na jaar de stadsrekening schreef. Hij was de laatst gekomene, en wanneer hij kwam, werd de oudere klerk van het lastige schrijfwerk zoveel mogelijk ontslagen. In

(148) De eerste rekening in duplo liep over het jaar 1458-1459.

samenhang daarmee staat misschien nog niets anders. Na Goeric van Landhuut¹⁴⁹ schijnt Oudenaarde geen zelfstandige pensionaris meer te hebben gehad vóór ± 1465. Van ± 1420 af zien we inderdaad steeds één van de schepenklerken, en wel de oudste als dusdanig fungeren¹⁵⁰. Men mag aannemen dat het, in de eerste helft van de 15e eeuw althans, een traditie was geworden om bij de aankomst van een nieuwe schepenklerk de jongste met het schrijfwerk, de oudste met het rechterlijk beleid van de stad te gelasten.

Een belangrijke vaststelling is, dunkt me, nog deze. De oudere klerk oefent over de jongere ambtsbroeder een zeker toezicht uit. Typisch is het b.v. hoe in de eerste jaren waarin Ph. van Huerne de stadsrekening schreef, J. Hanoke regelmatig de folio's ondertekende¹⁵¹. Was dat een controle? Of moest die handtekening dienen om de rekening het nodige gezag te verlenen? Een gelijkwaardig verschijnsel kan men vinden in latere tijd. Opmerkelijk is b.v. ook de rekening over het jaar 1491-1492. Vermoedelijk heeft O. Van Huerne die geschreven, maar ze wordt nagezien door iemand anders, die de door Van Huerne opengelaten plaatsen aanvult¹⁵². Was dat Jan Meere? Het is niet met zekerheid uit te maken.

Het is hier ook de plaats om na te gaan wat de schepenklerken niet hebben geschreven. Ook dat kan men van jaar tot jaar aflezen van de stadsrekeningen, waar een post is voorzien voor de uitgaven aan «advocaten, huyssiers ende clercken». Het is onbegonnen werk al deze stukken nader te analyseren: het zijn er geregeld een twintigtal. Globaal gezien kan worden gezegd, dat het hier vooral processen, notariële acten of vidi-mussen betreft. Maar het blijft een feit, dat vele stukken «in den name van der stede» door niet-Oudenaardenaren zijn geschreven, te Gent, te Doornik, te Parijs, te Brussel en elders. Ik kan het verschijnsel hier alleen illustreren aan de hand van enkele voorbeelden. In 1442 b.v. betaalt Oudenaarde .ix.lb. x s. aan «meester galois du ploich der stede procureur jnt parlement te paris ouer sekere schrifturen die hij ghemaect heeft ter causen vanden appeelle jeghen die van gheroudsberghe»¹⁵³. In dezelfde tijd was de Oudenaardse advocaat te Gent Gillis de Clerc. Hij is zeer dikwijls tussengekomen in geschillen tussen Oudenaarde

(149) Vgl. boven, de voetnoten 65 en 119, en beneden voetnoot 171.

(150) Zie daarover beneden, sub III.

(151) Nl. Strek. VIII, f° 79 r°, 90 r°, 91 r°, 92 r°, 93 r°, 94 r°, 95 r° 96 r°, e.a. en 241 r°, waar we van J. Hanoke een mooi gekunstelde handtekening aantreffen.

(152) Strek. XVII, f° 125 r°, a° 1491-1492.

(153) Strek. VI, f 114 v°.

en Gentse poorters vóór de schepenen van der keure en wordt in de jaren 1450-1451 regelmatig in de Oudenaardse stadsrekeningen vermeld, tegelijk met de geschriften die hij maakte. Maar ook de Gentse schepenkerken schreven soms brieven voor Oudenaarde, nl. meester Gillis Papal. Als « secretaris vander stede van ghent » is hij opgetekend in de stadsrekening van Oudenaarde van 1446-1447 (Strek. VII, f 18 v°). Hij schreef voor Oudenaarde in 1448 en in 1449. Anderzijds werkten ook de onderkerken van de Gentse secretarissen voor Oudenaarde, zoals in 1472 de « cleric van guido secretaris van ghend » die « zes copien van graciën » maakte¹⁵⁴. Te Doornik kwamen Oudenaardse « brieven » tot stand in het geestelijk hof, waar de Oudenaardse procureur of diens kerken voor de stad schreven; in de jaren 1435-1450 was dat Arent Hoste¹⁵⁵. Elders nog ontmoeten we het werk van de kerken van meester Jan Wieland, griffier van de Raadkamer¹⁵⁶.

Even belangrijk is het volgende. Ook te Oudenaarde zelf zijn er van in het begin van de 15e eeuw — waarschijnlijk ook vroeger, maar er zijn geen bronnen beschikbaar — mensen die geen schepenkerken waren met schrijfwerk van de stad belast geworden. Het feit is des te interessanter, daar het ons onrechtstreeks inlichtingen aan de hand doet nopens de talenkennis van de schepenkerken zelf. We zien inderdaad hoe nog om het midden van de 15e eeuw Oudenaardse notarissen en priesters voor de stad schrijven en, vooral, vertalen uit of naar het Latijn. De naam die in dit verband het meest voorkomt is die van *Robrecht Hoën II*, priester, deken van Oudenaarde, notaris en (in de tweede helft van de 15e eeuw) meester van het hospitaal. Maar hij was niet alleen : er zijn nog *Claeis Boruel* — toentertijd priester te Oudenaarde — *Michel van Comene*, notaris; *Jan vanden Hende*, priester; *Pieter de Backer*, notaris¹⁵⁷. Vooral *Michiel van*

(154) *Gent* : « Item ghegheuen gillis papal van zekere lettren die hij ghemaect heift om de stede... » (Strek. VII, f 118 v°); — « Item ghegheuen meester gillis papal van sekere scifturen die hij omme de stede dit jaer ghemaect heift — lxi, s. » (Strek. VII, f 158 v°, a^o 1449-1450); — de klerk van « guido secretaris van ghend » in Strek. XII, f 247 v°.

(155) *Doornik* : « Item ghegheuen arent hoste van zekere sciftueren die hij ghemaect heift omme de stede... » (Strek. VI f 239 r°, a^o 1445-1446).

(156) « Item ghegheuen meester jan wielands cleric van eenen brieue ende andre scifturen... » (Strek. VI, f 149 v°, a^o 1444-1445); wie hij was blijkt verder : « meester jan wielant greffier in de camere vanden Rade » (Strek. VII, f 34 v°, a^o 1446-1447).

(157) Weer kunnen enkele voorbeelden volstaan.

« Item ghegheuen her claeis boruel ouer zeker vidimus die hij der stede ghemaect heift — xl s. » (Strek. VI, f 114 r°, a^o 1442-1443); —

« Item ghegheuen michiel van comene van sekere sciftueren die hij der stede ghemaect heift — iiii lb. » (Strek. VI, f 199 v°, a^o 1444-1445); —

« Item ghegheuen der jan vanden hende presbytre van dat hij bij laste van scepenen den heesche van meester gilles bachau ende vanden promoteur van

Comene schijnt voor het gewone schrijfwerk van de stad regelmatig de schepenkerken bij hun afwezigheid te hebben vervangen¹⁵⁸.

Michiel van Comene was herkomstig uit Ieper. Hij werd in 1449 poorter van Oudenaarde door schenking van de jonge prins « van charlois »¹⁵⁹ en vestigde zich te Oudenaarde waar hij met een Oudenaardse trouwde¹⁶⁰. Uit een plaats in de registers van de oppervoogden te Oudenaarde blijkt, dat hij een zoon had, ook een Michiel, die « secretaris ons gheduchte heren was » en in 1487 stierf¹⁶¹.

Naast Michiel van Comene werkte nog een andere notaris *Gheeraert van Comene*, priester, die eveneens voor de stad

lueuene vanden latine translateerde in vlaemsche — vi lb. » (Strek. VIII f 239 v°, a° 1455-1456); —

« Item ghegheuen Dher Robrecht hoen presbytre ende notaris van eener procuratien te makene in latine omme te sendene te lueuene hem betaelt — xxxij s. » (Strek. VIII, f 239 r°, a° 1455-1456);

« Item ghegheuen her Robrecht hoen van sekere schrifturen die hij ghemact omme der stede in latine ende vidimusse van preuilegen — vi lb. » (Strek. VII, f 157 v°, a° 1449-1450); —

« Item ghegheuen den ersten dach van wedemaent dher Robrecht hoen notaris van dat hij ghetranslateert hadde eenen heesch ghemact op nicasis de schietere vten latine in Vlaemsche — xxxii s. » (Strek. VIII, f 240 r°, a° 1455-1456); ook in 1472 verrichtte hij werk voor de stad (Strek. XII, f 278 v°), ook in 1489 (Strek. XVI, f 267 v°); —

« Item her pieter de backer notaris die translateerde vten latine in Vlaemsche twee lettren jeghen die van brugge — xl.s » (Strek. XVII, f 126 r°, a° 1491-1492).

(158) Ziehier de bewijsplaatsen:

« Michiel van comene omme dat hij ghescreuen heeft alle de ordinancien die de ghezworne boschmeesters van dornicke gheordineert met die van Audenaerde... » (Strek. VII, f 208 v°, a° 1450-1451); —

« Item michiel van comene van dat hij ghemact heeft zekere schrifturen omme scepenen van Audenaerde ende ooc de ordinancie van haerlieder hauweete den xiisten dach in laumaent hem van al ghegheuen — xxiiiij s. » (id.); —

« Item betaelt michiel van comene voor zekere pine ende moyte van zekere lettren ende instructien die hij maecte van zaken der stede aucleuende mids der absentie vanden clercken die Jnden heurbeur vander stede vte waren — xlvij s. » (Strek. IX, f 43 r°, a° 1456-1457); —

« Item Betaelt michiel van comene van eener Instructie die hij maecte omme de stede jnde Absencie vanden clercken — xx s. » (Strek. IX, f 172 v°, a° 1458-1459).

(159) Blijkens de poortersboeken en de stadsrekeningen: « Michiel van comene van Ypre was ontfæn vry poirter bij beuele van onsen Jonghen prince den graue van charlois... in jaer xiiii^e negen ende veertigh... » (Pb. Oud., f 162 v°); — « Item Ontfaen al diesghelijcx van michiel van comene die hij begherten van minen vorseiden heere van charlois worden es vry poirter van Audenaerde — l.s. » (Strek. VII, f 90 v°).

(160) Blijkens een oorkonde uit het hospitaal: nl. met « lansseloet lieuens dochter nu sijnde twijf van michiel van comene » (HO, O nr. 521).

(161) St. G. Oud. IX, f 287 r°.

schreef¹⁶². Of hij tot dezelfde familie behoorde, heb ik niet kunnen uitmaken.

Maar intussen is het duidelijk, hoe voorzichtig men met bepaalde geschriften moet omgaan. De Ieperling Michiel van Comene heeft inderdaad zeer veel voor de stad geschreven en het ligt voor de hand dat van heel wat stukken, waarop overigens de naam van de Oudenaardse schepenen kan voorkomen, de taal zijn stempel zal dragen.

Waar we zien, dat voor vertaalwerk (of voor het schrijven van Latijnse stukken) de stad beroep deed op andere mensen dan haar eigen klerken, moeten we ons één vraag stellen, en wel deze: kenden de schepenklerken zelf niet voldoende Latijn? Ik zal die evenwel in een volgend kapittel nader onderzoeken.

Merkwaardig is ten slotte nog het feit, dat in de 15e eeuw de schepenklerken al minder en minder ook zelf de schepenbrieven schrijven. Zeer dikwijls moeten ze vrede hebben genomen met de lectuur ervan en de bekrachtiging door hun handtekening.

Het schijnt zowat het systeem te zijn geweest van Jacop Hanoke. Op het stadsarchief te Oudenaarde berust een bundel herkomstig uit het klooster van Sion¹⁶³. Het eerste stuk daaruit is een Oudenaardse schepenbrief die de handtekening draagt van Jacop Hanoke. Die oorkonde is stellig niet door de klerk geschreven: hij nam genoegen met het plaatsen van zijn handtekening, terwijl hij op het stuk ook schreef: « Aldus staet jn scepenen pappier ».

Een gelijkaardig geval doet zich voor in het archief van het hospitaal. Daar berust een oorkonde¹⁶⁴ geschreven door Jan Van Clesseneere, maar getekend en gedateerd door Jacop Hanoke (12 november 1456), die hier weer op het stuk schreef: « Aldus staet in scepenen pappier ».

Een grondig onderzoek van de 15e-eeuwse stadsrekeningen heeft toegelaten hier een aantal belangrijke — en onvermoede — resultaten te bereiken. Voortaan zal het mogelijk zijn het taalkundig onderzoek van de Oudenaardse bronnen op vaste grondslag te laten rusten. Een allereerstige vraag als deze: zijn de bronnen wel degelijk door Oudenaardenaren geschreven en welk is het aandeel van de onderscheiden klerken geweest, kan nu met voldoende zekerheid worden beantwoord: op het stuk van de herkomst van de klerken kunnen de geschriften die uit de schrijfinstanties van de Oudenaardse schepenbanken stammen ten volle

(162) « Eerst betaelt dher gheraert van Comene presbytre ende notaris van eenen vidimus van priuilegien twelke hij ghemaect heeft bij laste van scepenen » (Strek. X, f 121 v°, a° 1461-1462).

(163) Nr 1 van de bundel « Sion ». De oorkonde is van 1458.

(164) In farde 29.

worden vertrouwd, natuurlijk voor zover die door de Oudenaardse schepenklerken zelf werden geschreven; maar ook in dat verband konden we veilige wegwijzers plaatsen.

III. STAND EN SCHOLING VAN DE KLERKEN

In de voorafgaande bladzijden werd aangetoond, hoe gesloten de Oudenaardse administratie in de hier bestudeerde periode is geweest. Niet alleen hebben een aantal families gedurende eeuwen soms de schepenzetels bezet, een aantal ervan hebben ook aan de stad de secretarissen geleverd: de familie Van Huerne, Van der Meere, en in mindere mate de familie Hanoke. Maar hoe dan ook, zelfs wanneer niet een geheel geslacht, zoals het geslacht Van Huerne, en de schepenzetels en de posten van stadsklerken heeft bezet, deze laatsten stamden steeds uit vooraanstaande Oudenaardse families, die bovendien in andere Oudenaardse instellingen hun leden als klerken of griffiers wisten te plaatsen: de familie Van Maercke en Van Clesseneere in het hospitaal b.v.

Ten overstaan van de weinige gegevens die we over de klerken van het stadje Pamele bezitten, kunnen niet even preciese feiten worden aangehaald als voor Oudenaarde het geval is. Maar zoveel mag worden aangenomen, dat ook daar de renderende post van stadsklerk aan de invloedrijke autochtone families werd toevertrouwd. De oudst bekende Pamelse klerk was gehuwd met *jonkvrouw Margareta Cabelliau*, dochter van een van de vroegst bekende adellijke families van Oudenaarde. De Cabelliau's mogen aanvankelijk tot de kleine adel hebben behoord, in de 14e eeuw vindt men ze als heren van Mullem¹⁶⁵. Anderzijds moet daar ook aan de 16e-eeuwse klerk *David van Pamele* worden herinnerd, terwijl ook nog naar *François van Rokeghem* kan worden verwezen: allen inheemsen en patriciërs¹⁶⁶.

(165) Zie H. DE LIMBURG-STIRUM, *Seigneuries de Flandre*, H.G.O. Kr. Oud. VIII, blz. 89. In de grond heeft ook de familie Cabelliau een aantal klerken en geleerden aan Oudenaarde en Doornik geschonken. Een *Tristandus Cabelliau de Aldenardo, Torn.d.* studeerde te Leuven in 1428, zie REUSENS E.H. J., *Matricales de l'université de Louvain*, Bruxelles, 1903, I, 191, 14. Enkele van de vroegst bekende Oudenaardse schepenen waren leden van deze familie, nl. Jacob Cabillau (a° 1286), Goessin Cabillau (a° 1348), e.a. (A.M. II, blz. 175). Cabelliau's zijn te Doornik aan de kathedraal verbonden geweest en liggen er begraven.

(166) De familie Van Rokegem moet herkomstig zijn van Rokeghem onder Maria-Horebeke (arr. Oud.), maar al vroeg een kasteel en een heerlijkheid op Elsegem (arr. Oud.) hebben bezeten (zie o.a. H. DE LIMBURG-STIRUM, o.c., H.G.O.Kr. Oud. VIII, blz. 91). Daar zal zich wel een afgescheiden tak hebben gevestigd. Te Oudenaarde bestond ook een « Steen van Rokeghem »; in 1363 spreekt het Pab.Oud. ervan in deze termen: « Op mijns heren pieters huus ende houe van Rokighem van Jans zijns vader porterscepe — xl. s. » (Pab. Oud., f 6 r°).

Een laatste belangrijke vraag blijft hier open. Welke was de intellectuele vorming van de Oudenaardse en Pamelse stadsklerken? Diets — in de 15de eeuw zeggen ze zelf *vlaemsch*¹⁶⁷ — schreven ze vlot, zowel in de deftige vorm van de kanselarijtaal als in de lossere, natuurlijker gestalte van de taal van het dagelijks gebruik. Elke stadsrekening toont van stilistisch standpunt uit dan ook een tweeledig karakter: er zijn delen in de deftige geleerde stijl, die betrekking hebben op juridische of financiële kwesties, tegenover delen, waarin in een veel lossere syntactisch verband en op natuurlijke wijze de dingen van elke dag met de mondgemene woorden staan opgetekend: de posten o.a. die handelen over de uitgevoerde stadswerken.

In feite staan we voor een tegenstelling bestuurstaal en rechterlijke taal aan de ene kant tegenover de meer gebruikelijke taal uit de volkssfeer aan de andere; maar daardoor wordt ook het bewijs geleverd, dat de schepenklerken bekend waren met de taalvormen van verschillende sociologische sferen. Reeds De Vooy heeft gewezen op dit belangrijke verschijnsel waarmee bij de studie van het middelnederlands rekening moet worden gehouden¹⁶⁸. In dubbele richting dus is dit verschijnsel merkwaardig: voor het taalonderzoek zelf, dat in de traditionele geijkte bestuurstaal, die tevens al een tamelijk algemeen karakter vertoont, op menige vorm zal stoten die op taalmenging of taalgeleerdheid wijst¹⁶⁹ én voor de kennis van de scholing die de klerken moeten hebben genoten.

Ik wil hier nog even ingaan op het tweede punt: welke scholing hebben de Oudenaardse klerken gekregen?

Het ligt voor de hand, dat de hier opgediepte Oudenaardse klerken wel te Oudenaarde zelf elementair onderwijs zullen hebben ontvangen en misschien zelfs meer. Diets zullen ze stellig in hun vaderstad hebben geleerd, maar misschien ook wel Frans en elementair Latijn. De scholen waarin ze dergelijk onderricht konden genieten, bestonden te Oudenaarde blijkbaar wel. Maar ze moeten toch een breder vorming hebben gekregen: enkelen van hen zien we inderdaad geregeld optreden in de rechtzaken, d.w.z. tegelijkertijd fungeren als schepenklerk en als pensionaris. Misschien was dat in de 14e al gedeeltelijk zo, maar het is niet waarschijnlijk. Inderdaad, wanneer de stadsrekeningen verschijnen en we daarover iets kunnen vernemen, beschikt Oudenaarde over twee pensionarissen, waarvan één bovendien waarschijnlijk een

(167) Vgl. boven, voetnoot 157.

(168) DE VOOYS, C.G.N., *Gesch. Ndl. Taal*, 5e druk, Antwerpen, 1951, blz. 19; al in de 1e druk, 1931.

(169) Vgl. hiervoor ook DE VOOYS, C.G.N., o.c. blz. 13, 17, 19 en 20.

Gentenaar was. Twee pensionarissen zal men achteraf te Oudenaarde niet meer gelijktijdig aantreffen. Ik meen uit dat alles te mogen besluiten, dat de schepenklerken van $\pm$ 1400 en vroeger, zelf niet rechtskundig geschoold waren. In de loop van de 15e eeuw immers zijn sommige stadssecretarissen van Oudenaarde tegelijk pensionaris geweest.

Verdam heeft de betekenis van *pensionaris* omschreven als: « rechtsgeleerd ambtenaar eener stad, vastbezoldigde rechtsgeleerde raadsman »¹⁷⁰ en het is buiten kijf dat de pensionarissen in de rechten hadden gestudeerd.

De vroegst bekende pensionarissen van Oudenaarde waren *Goeric van Landuut* (of *Landhuut*) en gelijktijdig met hem meester *Clays vander Eeken*¹⁷¹. Deze laatste woonde niet te Oudenaarde aangezien hij zich speciaal naar Oudenaarde verplaatste¹⁷² om er de stadszaken te regelen. Waarschijnlijk was hij uit Gent.

Goeric van Landuut moet zelfs een klerk hebben gehad, nl. Pieter de Voght tenminste als « pieter goericx clerc », vermeld in 1406 dezelfde is als die *Pieter de Voght* van twee jaar later¹⁷³.

Iemand die we na 1422 regelmatig ook als pensionaris voor Oudenaarde zien fungeren, is de nu al bekende klerk *Jacop Hanoke*¹⁷⁴.

Hiermee wordt het duidelijk, dat ook de schepenklerken in rechtszaken zijn opgetreden en vanzelfsprekend rijst daarbij de vraag waar ze de nodige vorming ontvingen. Het is duidelijk dat men onmiddellijk aan de universiteiten Parijs en Leuven denkt.

Al wordt hij nooit pensionaris genoemd, ook *Phelips van Huerne* heeft de belangen van de stad op juridisch gebied verdedigd¹⁷⁵.

(170) Mnl. Hwdb., blz. 462, i.v. *pensionarijs*.

(171) Voor Goeric van Landuut, zie boven, voetnoot 65; — wat betreft Clays vander Eeken: « Item meester clayse vander eeke pencionaris vander stede was ghelast ende ghebeden met der copie vanden mandemente Ende met den rade / Jn gheschrifte gheset die scepenen ghehadt hadden op tvorseide proces Ende met der copie van haren privilegen der op raed te hebbene / an meesters van rechte beede tamiens ende te parijs daer hi voer... » (Strek. I, f 25 v°, a^o 1406-1407).

(172) « Eerst ghegheuen meester clayse vander heeken aduocaet vander stede van iij daghen dat hi taudenaerde quam met ij perden daer hi grosseerde de scifturen van den ghedinghe ... » (Strek. I, f 67 r°, a^o 1407-1408).

(173) Men vgl. deze twee vindplaatsen: « Item pietren goericx clerc van scifturen ende dienste die hi der stede ghedaen heeft jn hoofscheden — ii lb. » (Strek. I, 25 v°). (Er was in de vorige alinea zopas gesproken over « goeric van landhuut ») en « Item pietren den voght van dat hi op diaer verleden registreerde alle de ghedinghe die de stede heeft hanghende jn ons gheduchts heeren camere Jeghen die vanden lande van Aelst ende eenen bouc der af maecte — » (Strek. I, f 79 v°, a^o 1408-1409).

(174) In 1436 o.a., zie A.M. IV, blz. 30, 33, 34 e.a.; ook in 1451, zie A.M. V, blz. 291.

(175) Nl. in 1454: « Item ghegheuen mer Jan van scorisse Rudderre heere van ayshoue ende phelips van heurne van dat zij ghelast waren te trecken

Later doet *Olivier van Huerne*¹⁷⁶ hetzelfde, al moet worden opgemerkt, dat in de jaren 1350-1460, zelfs op het ogenblik dat *Jacop Hanoke* nog klerk was, de stad soms beroep heeft gedaan op een pensionaris die niet tot het vaste personeel behoorde¹⁷⁷.

Merkwaardig is het geval van de volgende bij naam bekende stadspensionaris van Oudenaarde: *Guy van Seclin*. Hij kwam in 1453-1454 van Gent naar Oudenaarde over en moet te Gent tot een aanzienlijke familie hebben behoord¹⁷⁸. Te Oudenaarde zal hij de stamvader worden van een geslacht dat in de 16e eeuw en later in de magistratuur aldaar een vooraanstaande rol zal spelen. *Guy van Seclin* werd in 1455 te Oudenaarde al burgemeester, alsook in 1457¹⁷⁹. Verscheidene malen zien we hem ook als schepen fungeren, nl. in 1461, 1465, 1468 (oppervoogd), 1469, 1470, 1472, 1475; in 1499 nam zijn zoon *Jan van Seclin*, voor de eerste maal de functie van schepen waar¹⁸⁰. Waarschijnlijk treedt in 1465 *Guy van Seclin* ook al als pensionaris op¹⁸¹, en stellig in 1468¹⁸². Blijkbaar een Gentenaar dus, die in dienst van Oudenaarde is gekomen.

Deze uitweiding over de pensionarissen was nodig, omdat ze ons moet toelaten onrechtstreeks enig licht te verkrijgen nopens de intellectuele vorming der stadsklerken. Inderdaad, zijn ook zij rechtsgeleerden geweest, dan moeten zij een universitaire vorming hebben genoten. En het is dan de vraag waar.

De inschrijvingsregisters van de universiteit te Leuven vermelden

bij minen heere den prelaet van eename omme zekere zaken der stede angaende mids xii s. sinen clerck iii lb.» (Strek. VIII, f 191 v°, a^o 1454-1455).

(176) In 1491: «Item betaelt diuersche orconden toten ghetale van xii personen die ...orcontscip ghynghen — iiiii lb. xvi s.» — Item betaelt Oliuier van heurne die de vorseide enquete beleede iii lb.» (Strek. XVII, f 126 v°, a^o 1491-1492).

(177) Blijkens deze vindplaatsen:

«Raesse vanden bossche Jan van quickelberghe als scepenen ende een pensionaris ghereden... te brughe...» (Strek. VIII, f 129 r°, a^o 1453-1454); — «Raesse vanden bossche jan van quickelberghe willem vander meulne als scepenen ende een pensionaris ghereden te Rijsssele den ij sten dach jn decembre...» (Strek. VIII, f 129 r°, id.). Ook in de Strek. voor het jaar 1449-1450 worden de pensionarissen apart vermeld (Strek. VII, f 160 r°).

(178) «Item ontfaen van Guy van seclin van ghent van dat hij bij gracen ende lesten van minen gheduchten heere van charolois worden es vry porter vander stede van Audenaerde — 1 s.» (Strek. VIII, f 107 r°, a^o 1453-1454).

(179) A.M., II, blz. 202.

(180) Alles A.M., II, blz. 203 vlgg. De A.M. vermelden hem als schepen in 1471, maar hij staat als dusdanig opgetekend voor 1470, nl. in de hoofding van de Strek. voor dat jaar (reg. XII). Dat *Jan* de zoon was van *Guy van S.* blijkt uit A.M. VI, blz. 474.

(181) «Guy van seclin Ghereden te ghent den lesten dach van Aprul bij scepenen vander kuere jn ghent omme hemlieden te biddene dat men zoude willen openen de gate mids der groter vloet vanden watere omme de behoudenesse vanden mersschen welke gaten geopent waren ende was vte drie daghe...» (Strek. XI, f 98 r°, a^o 1465-1466).

(182) Als pensionaris 2 x in Strek. XII, f 38 v°, a^o 1468-1469.

geen enkele van onze Van Huerne's. Wel is er een Oliverus de Huerene in 1443 uit het bisdom Doornik¹⁸³, maar dat kan onmogelijk Olivier van Huerne zijn, die in 1481 schepenklerk te Oudenaarde werd. Misschien was hij dezelfde als deze Olivier van Heurne, die stellig uit Oudenaarde stamde, en in 1454 priester werd¹⁸⁴.

Ook van de Hanoke's, e.a. is te Leuven geen spoor, maar wie we er wel aantreffen dat zijn de Oudenaardse klerk François Meere en waarschijnlijk zijn broer, Willem Meere¹⁸⁵. François Meere liet zich aan de Leuvense universiteit inschrijven in 1482 en Willem Meere eveneens; ze behoorden er tot het college « De Lelie ». Wat ze daar precies gingen studeren is niet aangegeven, vermoedelijk rechten. Opmerkelijk is dat ook de rector van de universiteit toen een Oudenaardenaar was, nl. Arnoldus de Wiemersch¹⁸⁶.

Alles bij mekaar blijken dus weinig Oudenaardse schepenklerken te Leuven te hebben gestudeerd. Toch moeten sommigen van de 15e-eeuwse stadssecretarissen een universitaire vorming hebben genoten, en het ligt voor de hand dat we daarbij aan de universiteit van Parijs denken.

Hoe waarschijnlijk het ook is, dat enkelen althans van de Oudenaardse klerken aan de universiteit te Parijs zouden gestudeerd hebben, in de beschikbare uitgegeven bronnen, die inlichtingen verstrekken nopens de te Parijs in de middeleeuwen ingeschreven Vlamingen, kon ik geen van hen terugvinden¹⁸⁷.

Daar moet dan ook dit kleine onderzoek naar de vorming van de klerken eindigen. Maar het is voldoende gebleken, dat de scribenten die de Oudenaardse administratieve en rechterlijke lichamen hebben bediend degelijk geschoolde krachten zijn geweest. Ook al lieten vele stadsklerken het vertalen uit of in het latijn aan anderen over, de meesten zullen stellig van die taal enkele noties hebben gehad terwijl sommigen zeker ook latijn grondig zullen hebben bestudeerd.

(183) « Oliuerus de Huerene, Torn. dioc. », REUSENS, E.H. J., *Matricule I*, o.c. blz. 164, nr 38. Reusens maakt de opmerking dat de data approximatief zijn.

(184) « Eerst ghegheuen den xviii^{sten} dach van meye her oliuier van heurne doen hij zine eerste messe dede — vi lb. » (Strek. VIII, f 184 r°, a^o 1454-1455).

(185) Vgl. boven, voetnoot 98.

(186) « Franciscus Mere de Aldenardo, ex Lilio », WILS, J., *Matricule II*, o.c., blz. 451, nr. 121; — « Wilhelmus Mere de Aldenardo, ex Lilio », *ibidem*, nr. 117; — « Arnoldus de Wiemersch de Aldenardo artium magister et utriusque juris doctor », *ibidem*, blz. 445.

(187) Zie nl. J. DENIFLE-E. CHATELAIN, *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis*, Parijs 1884. Wel wordt daar in 1358 een *Petrus Hoen* vermeld (Deel I, 227), die een Oudenaardenaar kan geweest zijn, maar toch niet geïdentificeerd kan worden met één van onze bekende klerken.

Ik mag nu ook besluiten. Het belang van de hier aangevoerde gegevens zal niemand ontgaan. Niet alleen wordt het mogelijk om de bewaarde documenten te bestuderen in het licht van de scholing en de herkomst van de scribenten, er bestaat ook de mogelijkheid om het materiaal met vrij grote zekerheid te schiften. Zulks moet ons beletten om bepaalde afwijkingen in het taalgebruik als sporen van Brugs of Zierikzees dialect te interpreteren, daar waar we met Oudenaardse eigenaardigheden kunnen te doen hebben, of als Oudenaards wat Gents of iets anders is.

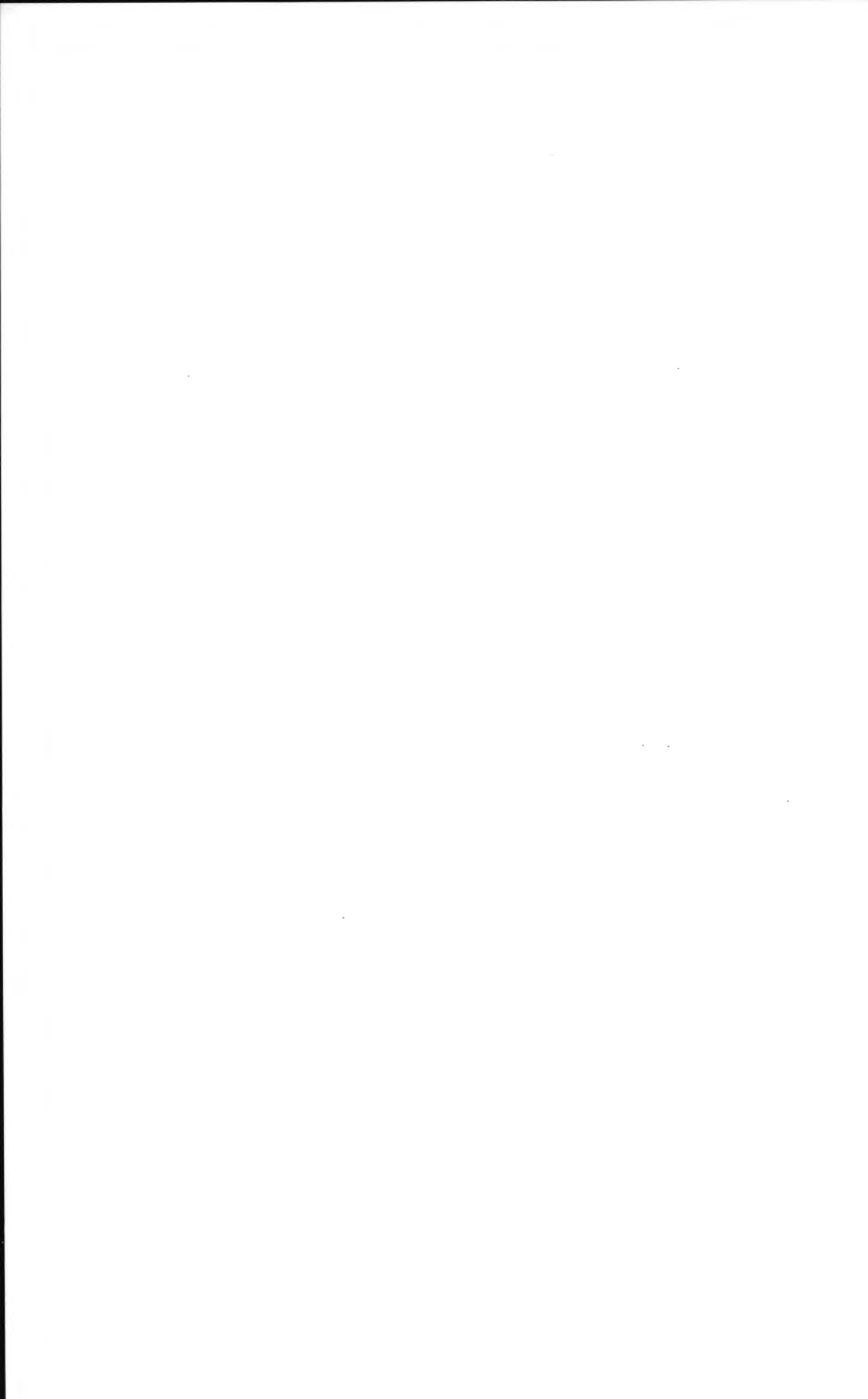
Meer en meer wordt het ook begrijpelijk, waarom de middeleeuwse oorkondentaal — althans binnen gebieden als Vlaanderen, Brabant e.a. — in feite al een sterker algemeen karakter heeft gehad, dan men soms heeft gedacht. De mening, dat het onderzoek van de middeleeuwse ambtelijke taal ons « een bonte verscheidenheid van dialecten » zou laten zien¹⁸⁸, moet als een vrome wens worden bestempeld. Natuurlijk kan zulk onderzoek — en er zijn thans enkele voortreffelijke studiewerken voorhanden om het te bewijzen — ons heel wat omtrent de vroegere toestand der dialecten leren, maar dat onderzoek moet met de grootste omzichtigheid worden doorgevoerd; en het materiaal kan niet streng genoeg worden geschift. Alleen wanneer men zekerheid heeft omtrent de herkomst van de klerken, en liefst ook omtrent de school waar ze Diets hebben geleerd en Diets hebben leren schrijven, zal men in staat zijn bepaalde dialektische eigenaardigheden te lokaliseren¹⁸⁹.

Met dat alles wordt niet beweerd, dat de studie van de ambtelijke taal uit vroegere perioden steriel zou zijn. Integendeel, ze kan tot uiterst betrouwbare resultaten leiden. De onderzoeker moet zich alleen maar niet laten meeslepen door een te groot optimisme, noch zich laten verslaan door een al te sceptisch pessimisme. Indien een strenge schifting noodzakelijk is, dan blijkt het ook dat die mogelijk is mits geduld.

Het is dus wenselijk dat ook voor andere centra uit Vlaanderen, vooral de grote als Gent, Brugge, Antwerpen en Mechelen, een grootscheeps onderzoek naar de middeleeuwse klerken en scholen zou worden ondernomen. Waar de stadsrekeningen, de poortersboeken, de wezenregisters en andere bronnen bewaard zijn, is dat onderzoek, mits een oordeelkundig gebruik van de gegevens, verre van onvruchtbaar. Er is in die richting stellig nog veel dankbare arbeid te verrichten.

(188) Men zie b.v. L. GOEMANS, in *Mélanges Camille de Borman*, Luik 1919.

(189) Het situeren in de tijd is natuurlijk veel gemakkelijker.

Bespiegeland proza uit handschrift Leningrad, Akademie van Wetenschappen XX I LXIII

DOOR

ROBRECHT LIEVENS

Bij mijn bewerking van de *Middel nederlandse Handschriften in Oost-Europa*, dat thans het fiat van de Vlaamse Academie in Gent heeft gekregen en daar op uitgave wacht, heeft mij het in de titel genoemde hs. uit Leningrad — in het vervolg *L* — ten zeerste geboeid. De Moderne Devotie heeft in de XVde eeuw zozeer onze boekenmarkt overspoeld, dat het voor iemand die vrij geregeld met codices omgaat werkelijk een verkwikking betekent nog eens een goed, oud boekje te ontmoeten, dat niet door deze beweging is aangetast. Tot deze uitzonderingen behoort *L*. Het is (a) een oud hs. — althans volgens de begrippen van neerlandici —, (b) belangrijk wat de taal betreft en (c) veelzijdig en merkwaardig van inhoud.

(a) W. de Vreese heeft tijdens zijn reis in Rusland door de schok van de ontdekking het hs. wel heel vroeg gedateerd: omstreeks 1280; hij noemde het een van onze oudste hss. Later heeft hij een meer bezonnen oordeel uitgesproken en het omstreeks 1320 geplaatst. Toch geloof ik dat wij met Dr. G. I. Lieftinck de ontstaanstijd naar de tweede helft van de XIVde eeuw (ca 1360) moeten verschuiven. Voor de verantwoording van dit jaartal en een uitvoeriger beschrijving dan hier mogelijk is, verwijs ik naar het in het begin van deze bijdrage genoemde werk.

(b) Het dialect wijst naar Westvlaanderen en wel bepaaldelijk naar de kuststreek. Dit aspect van onze tekst behandelt vooral B. van den Berg in zijn boeiende studie over *Geert Grote's psalmvertaling* in TNTL 61 (1942) 288 vlgg.

(c) Het hs. bevat vooraan een oude souter, die verwantschap vertoont met een Duitse bijbelvertaling en waarover C.C. de Bruin geschreven heeft in *Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooy's ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit*

te Utrecht (Groningen-Batavia 1940), vooral p. 57 vlgg. Dan komen de getijden van O.L. Vrouw — wat een verademing om hier eens niet Geert Groote aan het woord te horen! — en na de 'commendacie', de vigilie en de vespers voor de doden volgen de zondagsepistels, die C.C. de Bruin heeft onderzocht in *Das mittelniederländische Epistolarium in Leningrad XX J LXIII und die verwandten Handschriften*, in *Bibel und deutsche Kultur XI* (1941) 227-237. Hij komt tot het besluit dat deze vertaling identiek is met een Duitse perikopenfamilie, maar hij pleit toch voor haar Nederlandse oorsprong. Het hs. besluit dan met de apokalypse in de redactie van de door Behaghel (naar het in Parijs bewaarde hs.) uitgegeven versie.

Tussen deze grote stukken in zit allerhande kleiner goed; voor vier daarvan en een toegift zou ik in deze bijdrage Uw aandacht willen vragen :

- A. Een Vaderonglos.
- B. Een sermoen over de ootmoedigheid.
- C. Twintig vruchten van de eucharistie.
- D. De weg ter Waarheid.
- E. Een zegenrijke raadgeving.

Waarom zijn deze teksten nu zo interessant? Ik meen om een dubbele reden, nl. door de plaats die ze én chronologisch én geografisch innemen. Naar mijn overtuiging behoren ze tot de bespiegelend georiënteerde vroomheid van vóór het optreden van Jan van Ruusbroec. Wat wij uit die tijd bezitten is overzichtelijk genoeg: Hadewych, Beatrijs van Nazareth, Gerard Appelmans, de Limburgse sermoenen. Dit alles is in Brabant of in Limburg ontstaan. Voor Westvlaanderen kunnen wij alleen wijzen op de twee stukjes uit de bijbelcodex van 1348, die door Prof. de Vooy zijn uitgegeven in TNTL 40 (1921) 301-309, schamele resten van wat eens een bloeiende literatuur moet geweest zijn; want het is toch moeilijk denkbaar dat in deze kontreien alleen dichters hebben gewerkt en schepenklerken, die reeds vóór 1300 en op een klein gebied de rijkste oorkondenschat in de volkstaal hebben opgebouwd van het Germaanse taalgebied.

De hachelijke positie van die twee traktaatjes uit het hs. van 1348 wordt thans gevoelig versterkt door deze uit Leningrad, die — naar ik hoop — er zullen toe bijdragen om eenmaal een antwoord te vinden op de boeiende vraag waar nu eigenlijk de zgn. Germaanse mystiek is ontstaan. Beneden zal ik enkele keren wijzen op analoge plaatsen bij (pseudo)-Eckhart; hoe deze parallellen te verklaren zijn, is moeilijker te beoordelen. In

het begin van de XIVde eeuw kunnen wij ons op twee bakens oriënteren: de begijn Margaretha Porete uit Valencijs — die in 1310 wegens haar boek *Mirouer des simples ames* te Parijs de brandstapel moest bestijgen — en Meester Eckhart van Hochheim — wiens voornaamste stellingen in 1329 even na zijn dood werden veroordeeld —; tussen deze twee rijst de merkwaardige figuur van Gerard Appelmans, een kluizenaar die in de ruimte en in de tijd moeilijker is te situeren, een auteur die zijn bespiegelingen over het Onze Vader heeft neergeschreven met minder paradoxen maar theologisch misschien meer gedurfd. Wat de leer en wat de terminologie betreft zijn zij duidelijk met elkaar verwant. Welke banden verbonden hen onderling? Uit welke voedingsbodem groeiden zij? Waar kwam deze geestesrichting het eerst tot mondigheid in de volkstaal? Verbrak ze haar stilzwijgen het eerst in het oosten of in het westen? Richtte Westvlaanderen zich naar Henegouwen of was het één stroom die van het Rijnland uit de geesten beheerste? Tot een antwoord op al deze ingewikkelde vragen, wil mijn opstel zijn steentje bijdragen.

Ik verwacht echter dat niet alleen de geïnteresseerde in de geschiedenis van onze vroomheid met aandacht van deze teksten zal kennis nemen, maar ook de filoloog. Ze vertonen nl. bepaalde spellings- en andere eigenaardigheden, waardoor ze een enigszins aparte plaats bezetten en die wij nu kort in ogeschouw zullen nemen.

Vaak is het betrekkelijk eenvoudig zich uit het hs. een idee te vormen over het intelligentiepeil van de kopiist. In het onderhavige geval echter komen wij voor moeilijk te overbruggen tegenstrijdigheden te staan. Aan de ene kant schrijft hij een sierlijke en zeer geroutineerde hand en gebruikt hij merkwaardigerwijs de Latijnse nota voor *et* — naast *ē*, *en*, *ēde* en het normale *eñ* — om *en(de)* te representeren, voor zover ik weet een uniek geval in een Dietse litteraire tekst¹. Waarschijnlijk mogen wij hierin het bewijs zien dat hij Latijn kende. — Aan de andere kant vertoont zijn ortografie een grote onvastheid (b.v. *ghest* naast *g(b)eist*, *hevet* naast *heift*) en vergast hij ons nu eens op de vreemdste spellingen, dan weer op vormen die wel van elders bekend zijn maar waarvan nieuwe bewijsplaatsen door de be-

(1) Ook in het cijns- en pachtboek van de balie Biezen (Hasselt R.A.) vindt men hetzelfde verschijnsel: de Lat. nota voor *et* met een streep erboven, om *ende* weer te geven.

Een andere merkwaardigheid van deze hand is dat de *s* op het eind van een regel soms gereduceerd wordt tot een boogje boven de vorige letter (b.v. *selves* in C)

schrijvers van onze Mnl. spraakkunst met instemming zullen worden begroet. Ziehier enkele voorbeelden, want ik weet bij ondervinding dat wat uit een tekst niet naar voren wordt gehaald, daar vaak voor altijd ligt begraven.

1. In D staat driemaal *ghi* voor *hi*; ik heb deze plaatsen gemendeerd omdat wij hier wel niet te doen hebben met een poging om een bekende fout van de (tegenwoordige) Westvlaming — die zoveel moeite heeft met de uitspraak van de *b* — fonetisch weer te geven.

2. Een keer komt in D *sainte* 'sanctus' voor; dit leek mij zo ongewoon, dat ik elders de afkorting *.s'* maar als *sente* heb opgelost, in afwijking van de regel die voorschrijft abbreviaturen aan te passen aan een voluit geschreven vorm.

3. D gebruikt vijfmaal het woord *oefening* en spelt het steeds op een andere manier: *houfeingen*, *oufeinghe* (zonder streep op de *i*; het zou dus evengoed als *oufenighe* kunnen gelezen worden), *oufeinghen* (vergelijk bij Verdam *oefinge*), *oufenighen*, *oufeninghe*.

4. Vaak vinden wij *v* voor *w*: *vare* in B, *vesen* 'zijn' in C, *verken*, *so verdi*, *uen mensche* in D. Ook omgekeerd *w* waar wij *v* verwachten: *hi ontwanghet* in B en C, *winden* in D. Bij twee woorden valt (van de moderne taal uit gezien) de *w* uit: *ic andorde* tweemaal in B, *in uen verken* in D.

5. Ook met de *t* is er dikwijls iets aan de hand:

a) *paragoge*: *hi macht* in A, *hi heift voorsient* in A, *ic sprekt* in B, *des goenst* 'van degene' in C, *sinst selves* in D. Ook *ontwerdich* zes keer in B en *ontvergheteleke* in B mogen wij misschien hieronder rangschikken, al moeten wij waarschijnlijk in deze gevallen eerder aan prefixsubstitutie denken.

b) *apokope*: *god gbestadich* (als werkwoord) in C.

6. De genitief *dei* geeft hij eenmaal weer door *ghos* in A en eenmaal door *goest* in B.

7. Enkele enklitische vormen:

da wi in A naast *da hi* (voor *dat hi*) in C

met (voor *men het*) in B

bene (voor *het ne*) in B

zulijt (voor *zult gij het*) in D

8. Merkwaardig is verder het verbogen possessivum *uzen* (voor *onzen*) *mensce* in D (Van Loey, Mnl. Spraakk. I² § 26 g). Andere voornaamwoorden zijn: *iu vader*, *wat iu bedarf*, *deise dinghen sullen iou toe werden* in A; *ser* voor *sinre* in B, bij Verdam sub verbo *ser* alleen late voorbeelden uit Froissard en zie Van Loey, Mnl. Spraakk. I² Aant. Opm. 3 sub b.

9. Is de spelling *bu* (driemaal in B) voor *hoe* in Westvlaanderen inheems?

10. Hier volgen tenslotte nog enkele spellingseigenaardigheden:

— *sluten* en *bescloten* in A, *scloughen* in B (Van Loey, Mnl. Spraakk. II² § 102).

— *hi barst* 'baart' in A, *meerst* voor 'vermeedert' in C (Van Loey in VMVAc. 1958, 647-651).

— *de ewangille* in B (niet als variante bij Verdam)

— *af* voor 'of' en *als affer* voor 'als of er' in A

— *cennen* voor 'kennen' (of moet men lezen *tennen* = *tenden*?) en *sougende* voor 'zoekende' in D

— *hi doocete* 'hij zou verdragen' in B

— *dat god siins ghedoochte* 'aan hem dacht' in B

— *onrect* in B

— *hi dancht* in B

Ik geloof dat ik zo het voornaamste heb opgesomd. Wij kunnen nu overgaan tot de bespreking van elk traktaatje afzonderlijk. Na een korte inleiding volgt telkens de uitgave van de tekst. Hierbij heb ik alle afkortingen opgelost; bij twijfel heb ik mijn keuze verantwoord. Ook de spelling van *u* en *v* werd genormaliseerd volgens het tegenwoordig gebruik; dus ook *wl* - werd als *vul.* opgelost. De interpunctie is van mij. Verder is de afdruk diplomatisch.

Gezien de onvaste ortografie van de kopiist ben ik bij de korrektie en bij de revisie extra goed op mijn hoede geweest; ik heb steeds met de fotokopie (Leiden UB BPL 2412) vergeleken en niet met mijn afschrift.

A. Een Vaderonglosse

Als eerste werkje ontmoeten wij in *L* op fol. 260' een korte verklaring van het Pater Noster. Het is een goed gebouwd en afgerond geheel en wat de inhoud betreft zullen wij zelden een geschrift aantreffen waar zoveel diepte met zoveel eenvoud gaat gepaard. Bij nader toezien bleek het zeer veel gemeen te hebben met de aan Ruusbroec toegeschreven Vaderonglos, bestudeerd en uitgegeven door Pater L. Reypens in *Ons geestelijk Erf* 1943 II 9-25 en later ook opgenomen in de grote Ruusbroec-uitgave van 1948, deel IV 269-274; deze tekst kende hij alleen uit hs. Pp, een omstreeks 1471-76 door Jan van Meerhout aangelegde

excerptenverzameling²; de titel luidt aldaar: *Ex libro ejusdem felicissimi patris* (t.w. Ruusbroec) *de oratione*, een van elders totaal onbekend werk van de meester. Het zal wel zijn nut hebben eerst aan dit ondergeschoven werk enkele beschouwingen te wijden; zodoende vergemakkelijken wij straks de vergelijking met *L*.

Pater Reypens heeft speciaal de authenticiteit van deze glos onderzocht en voor hem blijft het voornaamste argument de toeschrijving aan Ruusbroec door Jan van Meerhout. Veel hangt dus af van de geloofwaardigheid van deze kroongetuige. Aangezien deze reguliere kanunnik veel meer is geweest dan een eenvoudige kopiist, zoals Pater Reypens laat vermoeden, zal ik hier in het kort zijn leven schetsen.

Jan van Meerhout werd omstreeks 1399 in Diest geboren; in 1418 trad hij binnen in het klooster Korsendonk bij Turnhout, in 1420 werd hij geprofest en in 1425 priester gewijd; hij overleed in 1476, 77 jaar oud. Van zijn letterkundige activiteit getuigen nog een viertal handschriften, maar het zou een afzonderlijk onderzoek vereisen om in deze afgeschreven teksten na te gaan waar hij enkel als kopiist en waar hij tevens als auteur of als compilator optreedt. Sanderus, die in zijn *Bibliotheca Belgica* (Insulis 1644 II) de door Jan Hoyberge in 1633 opgestelde kataloog van Korsendonk uitgaf, vulde een hele bladzijde met titels van Meerhout; toch zijn deze tot drie nog bewaarde codices te herleiden³:

1. *Canones astronomici, excerpta ex Ruusbroec* = Brussel KB 1086-1115 (Van den Gheyn III nr 2383), hs. Pp.

2. *In Virgilium etc.* = Wenen Österr. Nationalbibl. (olim Familienfideikommiss - Bibl. nr 9360)

3. *Gesta pontificum Tungrensium, vita S. Rumoldi etc.* = Wenen ibidem nr 7908.

Bij deze opsomming kunnen wij nog een ander hs. voegen, dat Hoyberge en Sanderus niet vernoemen hetzij omdat het in 1633 reeds verdwenen was uit de kloosterbibliotheek, hetzij omdat het voor het grootste deel in het Diets was gesteld, nl.

4. *Gebeden en geestelijke excerpten* = Brussel KB 3037 (Van den Gheyn III nr 2368), Ruusbroechs. Uu. Daarin komt een zeer onpersoonlijk *Boec der passien* voor, dat vooral aan Ruusbroec

(2) W. DE VREESE, *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, Gent 1900-, p. 549 vlgg. De signatuur van het hs. is Brussel KB 1086-1115. Vergelijk ook OGE XIX², p. 60 noot.

(3) Ik vul hierbij de gegevens aan die Dom D. de Bruyne heeft verstrekt in zijn studie over *De la provenance de quelques manuscrits in Revue bénédictine* 46 (1934) p. 108-125, vooral p. 113-114. M.i. moeten de nrs 94 en 95 samensmelten.

en Jan van Leeuwen ontleent; Pater St. Axters schrijft dit aan Jan van Meerhout toe en het hs. zou dus een autograaf zijn (*Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*. Antwerpen 1956 III 149 en 430).

Deze kanunnik, die beweert zijn Vaderonsglosse genomen te hebben uit een *Liber de oratione* van Ruusbroec, schijnt dus ons vertrouwen te verdienen. Toch geloof ik dat hij zich te goeder trouw vergist. Hij leefde honderd jaar na Ruusbroec, wiens groeiend prestige er oorzaak van werd — zoals bij Bernardus en anderen — dat hij vele niet-autentieke werken op zijn naam kreeg. Sinds A. Spammers *Über die Zersetzung und Vererbung in den deutschen Mystikerwerken* (Giessen 1910) weten wij veel meer over het gevaar dat de tekstzuiverheid bij de overlevering steeds bedreigde. Vooral kleinere teksten, die eerst achteraan als bladvulling werden toegevoegd, waren voorbestemd om bij een volgende gelegenheid door een andere kopiist in het corpus zelf te worden ingelast⁴.

Nu Pp in het Leningradse hs. een gewichtige tegenspeler heeft gekregen, moeten wij — vóór wij de authenticiteitskwesitie verder behandelen — eerst de nieuwe versie van L met de bekende van Pp konfronteren; want al wijken ze vaak af, toch hebben ze zoveel met elkaar gemeen dat het zonde zou zijn indien ze elkander ontliepen.

1. Bij vergelijking tussen Pp en L blijkt allereerst dat in L de passages ontbreken over de drie soorten minne (t.w. van ziel, hart en gedacht; r. 28-51)⁵ en over Gods geboorte in de ziel van elke *suverre maecht* (r. 139-145), wat haar meer vreugde en glorie zou brengen dan het baren van duizend kinderen die allen ten hemel zouden komen. Deze twee exkursies doen in het geheel weinig ter zake en ik geloof dat wij ze beide veilig als latere interpolaties kunnen beschouwen. Hetzelfde geldt m.i. voor Pp r. 163-175 waar gewezen wordt op het gevaar van bijzondere vriendschappen, een punt waar Ruusbroec weliswaar herhaaldelijk op drukt maar dat hier in deze hooggestemde glose stoort als een banale, kasuïstische toepassing; de *hi* van r. 170 is trouwens in tegenspraak met de toegesproken zuster van r. 140.

2. Wat verder bij de kollatie opvalt, is het glosserende karakter van Pp. Men zie b.v. hoe verschillend beide hss. een aan Augustinus toegeschreven citaat weergeven. Wat de twee niet gemeen hebben, is gekursiveerd; wie de linkse kolom bekijkt, zal mij

(4) Enkele voorbeelden heb ik in mijn *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden* (Gent 1958) gegeven op p. 61.

(5) Ik citeer volgens de uitgave in *OGE*, die meer diplomatisch is.

moeten toegeven dat *eenperlike* en *so wert die mensce* onontbeerlijk zijn voor een goed verstaan van de tekst; van het vele gekursiveerde in de rechterkolom kan bezwaarlijk hetzelfde worden gezegd. Wie niet overtuigd is betrekke hierbij nog de beneden sub c) afgedrukte parallel, die rechtstreeks bij de nu volgende tekst aansluit.

sente augustijn seit: gods spreken es dat die vader sinen sone barst, dat die sone *eenperlike* geboren es van den vader;

dat es dat wort dat god de vader spreict; so wanneer dat dit woort gesproken es in eens menschen ziele;

so wert die mensce
bernende in der
minnen gods also dat hem deise
mensce niet lichtelike nemmer-
meer gesceden macht van gode
(L r. 148-154)

Sinte augustyn seeght: gods spreken dat es dat die vader sinen sone baert. dat die sone gheboren es vanden vader. *ende dese gebornesse, dat de sone aldus geboren es vanden vader*, dat es dat wort dat god de vader spreict. Soe welc tijt dat dit wort gesproken wert in des menschen ziele, *dat es dat dese geborte gesciert geestelike inden menschen* *rechte*

bernende *ende levende* inder minnen gods. alsoe dat hem die mensche niet lichtelike ummermeer ghesceden mach van gode.
(Pp r. 120-128)

3. Wat de konstruktie betreft, is L over het algemeen veel evenwichtiger gebouwd. Wanneer wij ons b.v. tot de inleiding beperken, zien wij hoe logisch in L — tegenover het abrupte en verwarde begin in Pp — de als uitgangspunt gekozen bijbelzin wordt ontwikkeld, waarmee in L het traktaatje ook mooi wordt besloten :

Bidden	{	in geest	}	kamer
		in waarheid		besloten deuren

4. Ik geloof dat ik tot besluit van deze konfrontatie tussen L en Pp mag zeggen dat wij Pp rustig kunnen vergeten en dat wij ons mogen houden aan L, dat de expositie op het paternoster in een oudere en tévens betere lezing bewaart.

Benaderen wij nu van uit dit nieuwe gezichtspunt de auteurskwestie, dan meen ik de bewering van Meerhout en het pleidooi van Pater Reypens ten voordele van Ruusbroec te mogen ver-

werpen. Ziehier waarom. Enkele van mijn bezwaren heeft Pater Reypens ook reeds gevoeld, maar hij heeft ze m.i. niet het gewicht gegeven dat ze verdienen.

a. Eerst en vooral zullen wij goed voor ogen moeten houden dat L in Westvlaanderen werd geschreven omstreeks 1360, dus nog volop tijdens het leven van Ruusbroec en in een tijd waaruit ons geen handschriften van de ziener uit Groenendaal zijn overgeleverd. In dit verband heeft het ook zijn waarde te herinneren aan het feit dat de monniken van Ter Doest vreemd genoeg het Brabants van Ruusbroec moeilijk schenen te begrijpen ($\pm$ 1360). Zij reageerden op de *Brulocht* niet met een « umschreibung » in hun Westvlaams dialect maar met de vraag aan Groenendaal om een Latijnse vertaling, aan welk verzoek Willem Jordaens is tegemoet gekomen ⁶.

b. Aan enkele kleine afwijkingen in het woordgebruik wil ik geen waarde hechten, maar dat de drie overste krachten van de ziel — die zulke grote rol spelen in het exemplarisme van Ruusbroec — in de Vaderonglosse *verstannesse*, *gedinckenessen* en *wille* heten in plaats van de te verwachten *verstannisse*, *memorie* en *wille*, acht ik wel een moeilijk te overkomen bezwaar.

Ook de tekst van het Onze Vader vertoont belangrijke varianten. « Verlaedt ons onse scout, alse wi verlaten onsen sculderen » luidt het in het *Tabernakel*, terwijl hier tweemaal *vergeven* wordt gebruikt; en verderop: « maect ons vri van quade » tegenover « verloest ons van quade ». Men vergete niet dat het hier een tekst geldt die door dagelijkse herhaling in katechetisch of liturgisch verband of als persoonlijk gebed in het geheugen zat vastgehamerd en geen varianten toeliet.

Tenslotte treffen wij in L nog enkele woorden en betekenissen aan, die wij in het MNW tevergeefs zochten; enkele hiervan duiken wel op in Mnd. of Mhd. woordenboeken, andere weer niet.

- *utersc(h)en* (*dinghen*), naast het van elders goed bekende *utersten* (*dinghen*).
- het bijwoord *begherendelike*.
- Gods *incomen* en *uutvart* in mystieke toepassing.
- voor het *weider vlieten* (in de minne Gods), dat Verdam

(6) A. COMBES, *Essai sur la critique de Ruysbroeck par Gerson*. Paris 1945, T.I, 592 noot, spreekt m.i. in dit verband ten onrechte van een « Témoinage important sur le morcellement linguistique du thiois occidental dans la seconde moitié du XIVe siècle. Le dialecte parlé dans le duché de Brabant ...et celui de la Flandre septentrionale... étaient parents, mais assez différents pour qu'un ouvrage écrit dans le premier restât en partie impénétrable à des lecteurs établis dans le voisinage de Bruges. » De moeilijkheid voor Ter Doest lag niet in het gebruikte Brabantse dialect, maar in de volkstaal, waarop zij door hun Latijnse opleiding en vorming niet waren voorbereid.

alleen uit de *Teuth.* citeert, gebruikt Ruusbroec gewoonlijk *wedervloeien*, een enkele maal *wedervlieten* (*Rike*, uitg. I, 60)

c. Pater Reypens verwijst op twee plaatsen, die wij ook in L aantreffen, naar Meister Eckhart (Pfeiffer II 104) en naar Eckhart der Jüngere [† 1337] (Corin, *Tauler* II 416). Maar hij heeft zich niet de pertinente vraag gesteld of een van de hoofdargumenten, waarmee men de *XII Dogheden* aan Ruusbroec ontzegt, hier dan niet van toepassing is of geen geldigheid bezit. Zou Ruusbroec dan toch de man citeren, die hij zozeer bestreed? Gezien het belang van deze mogelijke afhankelijkheid van Eckhart, lijkt het mij noodzakelijk om op dit aspekt van onze glosse wat nader in te gaan.

Vertoeven wij hier werkelijk in de geestelijke sfeer van Eckhart? Een citaat als het volgende: «ende wi ons selves niet behouden om dat wi ons selves niet ne sijn, ne waert wi sijn al gods»⁷ roept zeker het beeld op van de meester van Hochheim. Maar begaan wij hier niet de foutieve veralgemening van onze XIVde en XVde-eeuwse voorgangers, die het begrip Eckhart hebben gemaakt tot een konglomeraat van gewaagde en antihiërarchische formuleringen? Er zijn wel woordelijke overeenkomsten met de editie van Franz Pfeiffer, *Deutsche Mystiker* II. De bovengenoemde twee verwijfsplaatsen van Pater Reypens moeten wij echter vervangen: voor de tweede refereren wij met meer recht naar Pfeiffer 379 r. 13 (*Von den XII nutzen unsers herren lichames*) of in verband met het volgende nog beter naar 101 r. 16 (Preek XXVI); voor de eerste zijn er elders bij Pfeiffer twee gelijkkluidende plaatsen te vinden, die veel beter aansluiten bij L en bovendien over een langere afstand parallel lopen, t.w. Pfeiffer 598 (het derde van de *Sprüche*) en 100 (Preek XXVI). Ik plaats de teksten hier overzichtelijk naast elkaar:

PFEIFFER	L	Pp
a) Dar umbe hât got die sêle geschaf-fen, daz er sînen ein-gebornen sun in sî gebêre ⁸ .	c) daromme heift god onse ziele gescepen, dat hi sinen eynichen sone ute hem in hare gebo-ren wert	c) Daer - omme heeft god ons ziele gescapen. om dat sijn sone ute hem in hare geboren worden

(7) Vergelijk LIEFTINCK, *Tauler* p. 276: «Desen (t.w. ootmoedige) mensch en mach smaetténisse aermeede noch lijden storen want hij es godes. ende niet sijns selfs...»

(8) De parallel van Reypens (Pfeiffer II 104) gold alleen voor dit a)-stukje.

b) Dô disiu geburt geschach in Marien geistlich, daz was gote lustlicher denne dô er liplichen von ir geboren wart.

c) Dâ disiu geburt geschicht noch hiut dis tages in einer got minnender sêle¹⁰, daz ist gote lustlicher, denne dâ er himel und erde geschuof.

(Pfeiffer 100)¹¹

d) ...In der sêle, dâ disiu geburt eines geschihet, diu wirt nâ in got gefüezet; dâ si aber zwirunt geschicht, diu wirt noch nâchner in got gefüezet. Ie dicker geburt, ie inniger in got unde ie nâher in daz veterliche herze gefüezet.

(Pfeiffer 101 r. 16-19)¹²

a) [*ontbreekt*⁹; vgl. *Augustinus: Beatior Maria percipiendo fidem Christi quam concipiendo carnem Christi* (PL 40, 398)]

b) dar deise gebornesse aldus gesciet noch heiden des daghes in eens goeds menschen ziele, Dat es gode lusteliker dan dat hi heimelrike ende erdrike maeckede

d)

so deise gebornesse dicker ghesiet in des smenschen ziele, so die mensce minnichliker ghevoeghet wert met minnen in gode
(L r. 154-160)

a) Daer dese ghebornesse gesciede geestelike in die ziele van onser vrouwen, dat was gode liever. dan dat hi van hare lijfleke gheboren waert

b) Daer dese gebornesse gesciet noch heden des daghes in eens goets menschen ziele, dat es gode liever dat hi hemelrike ende ertrike maecte

d) Daer dese geboerte eens gesciet in eens menschen ziele die wort naerre in gode gevoeghet. Daer dese gebortnesse noch eens gesciet, die wort noch meer in gode gevoezet. Ende soe des geboerte dicker gesciet indes menschen ziele. hoe hi minliker wort gevoezet met minnen in gode.

(Pp r. 128-139)

Sommige Duitse hss. hebben i.p.v. *daz er sinen eingebornen sun in si gebère*] een passivum: *daz sin eingeborn sun in ir geborn würde* (zie J. QUINT, *Die Überlieferung der Deutschen Predigten Meister Eckeharts*. Bonn 1932 p. 279).

(9) QUINT *o.c.* noemt p. 280 een Duits Eckharths waar hetzelfde stukje ontbreekt.

(10) QUINT *o.c.* p. 278: in einer got minnender sêle] in eines menschen sêle.

(11) Dezelfde tekst (a + b + c) ook bij Pfeiffer II 598; voor c) zie men ook Pfeiffer II 677 (Liber positionum nr 148).

(12) Zie ook Pfeiffer II 379.

Als uitgangspunt heb ik dus in de eerste kolom Pfeiffer 100 genomen, verbeterd met enkele door Quint voorgestelde emendaties (*Die Überlieferung der Deutschen Predigten Meister Eckeharts*. Bonn 1932, p. 284). In de middelste kolom ontbreekt het gedeelte a) en het uiterst primitieve begin van d); bovendien is hier, evenals in de derde kolom, de volgorde van de stukken afwijkend, nl. c, a, b, d. De drie kolommen komen ongeveer woordelijk overeen; de afwijkingen geven geen aanleiding tot belangrijke konklusies. Wel hangt veel af van de beantwoording van de vraag: bevat de eerste kolom een authentiek fragment van Eckhart? Ik meen van niet. Dit fragment wordt nl. aangetroffen in nummer drie van de *Sprüche*, een verzameling dicta die voor het grootste deel uit preken en traktaten zijn gelicht. Zo is de derde *Spruch* ontleend aan sermoen 26 op het thema *Aemulor enim vos dei aemulatione*. Of deze preek echt is, moet ik aan specialisten overlaten; hij maakt op mij een zeer rommelige indruk en in het eerste deel van Quints grote uitgave der *Deutsche Werke* — waarvan de eerste *Abteilung* bestaat uit « durch die Rechtfertigungsschrift als echt bezeugte Predigten » en de tweede uit « durch Übereinstimmung mit Predigten des Opus sermonum als echt erwiesene Predigten » — zoeken wij hem tevergeefs.

De tegenstelling tot Eckhart zelf komt nog het best tot uitdrukking wanneer wij onze glosse vergelijken met het eigen *Tractatus super oratione dominica* van deze laatste¹³. Het is een droog en mager stukje, dat bovendien zeer sterk afhankelijk is van de *Catena aurea* — de beroemde evangelieverklaring van Thomas Aquinas — en dat voor de beneden uitgegeven tekst m.i. beslist de vlag moet strijken.

d. Wanneer ik nu al de hier naar voren gebrachte elementen overschouw, meen ik te mogen besluiten dat onze glosse op het paternoster dateert uit de tijd vóór Ruusbroec aan het woord kwam; ze is verwant met de Rijnlandse mystiek maar van schatplichtigheid aan Eckhart zelf is mij niets gebleken.

*
* *

ONse here seit¹⁴ in die ewangelie dat alle die warachtelike an hem bidden, sullen [ende] bidden den vader in den geist ende in der wareit. Dit hevet onse here ons geleert dar hi

(13) ED. ERICH SEEBERG in de grote uitgave, *Lat. Werke* Bd. 5 p. 101 vlgg.

(14) (Sed venit hora, et nunc est,) quando veri adoratores adorabunt Patrem in spiritu et veritate (Joh. 4, 23). — Vgl. ook het volgende vers: Spiritus est Deus, et eos, qui adorant eum, in spiritu et veritate oportet adorare.

seide ¹⁵ : als ghi bidden wilt, so gaet in uwe camere ende met
 5 bescloten doren also bid uwen vader in hemelrike; dat es dat
 wie sullen gaen in onser zielen vergaderen ende ontrecken van
 allen uterschen dinghen. Dat gebet der mont heift die heili-
 che kerke gheset Daromme, dat die ziele verghadert werde
 van den utersten dinghen dar soe hare bedinge in spreict,
 10 Dat soe vergadert wert in die upperste crachten : Dat es ver-
 stannesse ende gedinckenesse ende wille. Als wi met deisen
 crachten gekeert sijn te gode ende af gekeert van allen ver-
 ghancliken dinghen, so sijn wi in den ghest ende in onse
 camere. Nu sullen wi ooc bidden met bescloten doren, dat es
 15 da wi onse utersce sinnen scluten sullen van buten ieghen
 alle dinghen die ons beletten ¹⁶ mochte weisen an onse gebet.
 Als wi geraect (f. 261) sijn in den gheist, so moeten wi ooc bid-
 den in der wareit. Onse here seit ¹⁷ dat hi de wareit selve es; so
 moeten wi bidden met enen warachtichen gelove in onse here
 20 dat hi warachtelike de gods sone selve es; ende moeten ooc
 bidden met eenre pure ¹⁸ menijnghen ende begheren den lieven
 wille gods te vulbringene in allen onsen gepense, in al onsen
 woorden ende in al onsen gewerken; ende sullen ooc bidden
 omme die dinghen die ons ordineren moghen met gode, die
 25 de wareit selve es.

Dit heift ons [here] onse lieve here geleert ¹⁹ : als ghi
 bidden wilt sone suldi niet vele spreken, iu vader weet wat
 iu bedaref eer dat ghi hem bit. Onse here heift ons geleert
 eene bedinghe dar in dat wi in der wareit bidden moghen,
 30 als wi geraect sijn in den geest; soe seigge vader. Nu
 merken wi dit eerste wort dat hi ons heet spreken v a d e r.
 In deisen worde so heift hi ons bewijst dat hi es vader alre
 creaturen; of wie de kinderen gods willen sijn, so laet ons
 leiven na den heessche ²⁰ van den (f. 261') geeste. Dat es
 35 dat wi ons verheffen boven allen verghancliken dinghen
 ende dat wi ons keren ten hemelschen dinghen ende dar in
 te wandelne ende te besiene metten ogen ons geestes ende te
 besienene dat god onse vader heift gegheven ons den gheest
 ende dat leven. Ende onse ziele ghescepen heift also edel ene

(15) Tu autem, cum oraveris, intra in cubiculum tuum, et clauso ostio, ora Patrem tuum in abscondito (Matt. 6, 6; vgl. Joh. 4, 23).

(16) *beletten*, subst. mv. 'beletsel'; Verdam heeft slechts één voorbeeld van het meervoud.

(17) Ego sum via, et veritas, et vita (Joh. 14, 6).

(18) *pure*: hs. *oure* (?) de eerste letter is niet duidelijk.

(19) Orantes autem, nolite multum loqui... scit enim Pater vester, quid opus sit vobis, antequam petatis eum (Matt. 6, 7-8).

(20) *heessche*: latere correctie van het hs.; er stond eerst: *erssce*.

40 creature na sijns selves gelicnesse; ende wille ons hem selven
 gheelike gheiven te ghebrukene, alse niet meer creaturen waren
 dan ene. Dit sellen wi besien, ende sijn incomen ende sine
 uurtvart ende al sijn leven. Ic mach mine salicheit also groe-
 telike der ²¹ in doen, als affer niet meer soude sijn behouden
 45 dan ic allene. Ende so vriendelike versiet ²² van al onser noot.
 Ende ons hem selven alle tijt biedende es ende met ons comen
 wille ende in onse siele wonen wille; als wi dit gemerct heb-
 ben, so moghen wi wel met groeter begerten spreken : vader.
 Hier leert hi ons ooc spreken: v a d e r o n s e. Hier so heift
 50 hi ons ooc geleert dat wi so groete minne sullen hebben deen
 (f. 262) toten anderen, dat wi deen des anders salicheide
 begheren sullen gelijc ons selven. Ende dat wi in den arem
 onser minnen behelsen sullen alle menschen ende de beste
 meest; in dien wi meest goeds houden, Te dien sellen wi
 55 meest minnen hebben.

Dit es tander woort d u b e s t i n d e n h e m e l. Also ²³
 die hemel verheiven es ende versceden van der erden ende ver-
 licht es metten lichte gods, waneer dat onse ziele verheiven en-
 de versceden es van allen erderscen dinghen ende verlicht
 60 wert metter gracie gods, Ende wi danne onse minne dar toe
 keren ende wi ons keren die dinghen te minne die ewelike
 gedurende es ²⁴ an gode, Ende wi an hem cleiven met minnen
 ende met begherten, danne so es onse ziele een heimeel gods
 dar in dat hi woent ende es. Ende wi sullen hem vermanen
 65 dat hi dar boven es in siere glorien, Ende wi sijn hier int
 dal van droufheiden ende sijn doch sine kinderen ende sijn
 gemaect te siere glorien, dat wiere af ghebruken soudent; ende
 wi dar af ²⁵ so ellendich (f. 262') sijn ende wiere ²⁶ so luttel
 af gevoelen af weiten, so moghen wie dan begherendelike
 70 spreken : vader onse, du best in den heimeel.

Dar naer comt : g h e h e l i c h t w e r d e d i n e n a m e ;
 sine name mach niet helicher sijn, mar ons bedaref dat wi der
 wareit ghevolghich sijn warbi dat sine name in ons ghehelicht
 werde. Ende hi heift ons gegheven die crachten onser zielen
 75 dat ²⁷ wi mede hem gelijc wesen : onse verstantesse dat wi

(21) *der*: hs. d', opgelost volgens r. 80 alwaar voluit.

(22) *versiet*: met verzwegen onderwerp, nl. *god onse vader* uit enkele regels hoger.

(23) *Versta*: waneer dat onse ziele verheiven es... Also die hemel verheiven es...

(24) *es*: voor het enkelvoud zie Stoett § 208.

(25) *dar af*, nl. door het nog hier beneden zijn en toch tot Zijn glorie geschapen zijn.

(26) *wiere*: wij er, t.w. van Zijn glorie.

(27) *dat*: lees *dar*?

verstaen soudē de wareit, dat wise willen soudē. Onse here
 heift de wareit geleert in sine worden. Also heift hise na
 geleift met sinen werken ende also heift hi hem selven
 ghehelicht; ende dat heift hi gedaen omme ons exemple te
 80 gheivene, ende dat wi hem der in ghevolghich soude sijn in
 der wareit te leivene, ende also gheheilicht werden. In dien
 verclaren wi de name gods ende oppenbaren die hi in onse
 ziele geplānt heift, dat wi vulcomenlike werden die iongeren
 ons heren, dat sine name aldus in ons ghe(f. 263)heilicht
 85 werde.

hier na so comt dat ander wort: Dat ons dat rike
 toe moete comen van dar boven. Willen wi ene
 vorsmake gecrigen des ewelix levens soe moeten wi af leggen
 alle zonden, Ende moeten onse herte ende onse consciencie
 90 dar af zuveren met rauwen ende met biechten. Ende wi
 moeten ooc afleggen alle die genuchten ende al solaes moeten
 wi ontsegghen dat wi an enege uterlike creature ontfaen
 mochten, up dat wi die inniche solaece ende genuchte ge-
 bruken wille. Ende sellen ooc omberen moeghen van al dien
 95 dinghen dies wi gene noot hebben; wi moeten ooc af legghen
 alle menichfoudiche gepense ende alle onnutte, die ons ter
 herten comen, ende moeten onse herte dar af zuveren. Als wi
 ons beseffen in ene geruste consciencie ende ons dan te gode
 gheiven, dat wi ons ghehelike moeghen keren sonder enich
 100 letten van onnutten dinghen gode te siene — sijt in siere
 menscheit of in siere [in] glorien — (f. 263'), Ende wi van
 in deisen siene kennesse hebben dat in goede al onse wel
 varen ende al onse salicheit leighet, dan sal ons so wel sijn
 met goede, Dat wi niet anders sullen roeken dan met goede
 105 te sine ende onse herte scluten ieghen alle utersce bliscepen
 en sullen liever hebben te sine ellendich — van buten ende
 van binnen — ende onghetroost dan eneghe bliscep te ge-
 rakene beneden goede, dat ons sijn rike aldus toe comen moete.

Hier naer comt: dijn wille ghescie in der
 110 erden Als in den hemel. Nu moeten wi begheren
 dat sine lieve wille gescie in ons ende in allen creaturen. Ende
 moeten onsen wille ghelike voeghen in hem also dat wi niet
 anders sullen willen dan dat god wille ende sullen hem laten
 ghewerden met ons selven Ende met allen creaturen watter god
 115 over ghehinghen wille; wi moeten also geordinert sijn van
 binnen metten crachten onser zielen dat wi niet anders ne
 willen dan dat god wille. Onse here seit²⁸: die na mi

(28) Si quis vult post me venire, abneget semetipsum (Matth. 16, 24).

comen wille, hi verleuchene sijn selves; wi moeten ons
 (f. 264) selves verleuchenen ende ons willens ute gaen.
 120 Ende al dat ons toe comt moeten wi willike gedoghen dor
 die minne ghos. Ende nemen also onse cruce²⁹ up ende
 volghen onsen here na, als wi niet moghen spreken met
 onsen eyghinen wille — ic wille of ic ne wille —, sonder
 in also veilen als hier de wille gods in gescien mach. Ende
 125 wi ontfaen van gode al onse wesen ende onse leven, dat
 wi dat goede weider bieden met lovene ende met danckene
 Ende al weider vlietende in de minne gods met al dien
 dat wi vermoghen³⁰, ende wi ons selves niet behouden
 om dat wi ons selves niet ne sijn, ne waert wi sijn al
 130 gods.

Hier naer comt: onse dagelijx broot ghef ons
 heiden; wi moeten bekennen dat het al van goede comt
 daer bi dat wi leven. Na dien dat hijt al voorsient heift darmede
 dat hi ons up houden wille, dat hi es wel machtich te ghevene
 135 van dies wi noot hebben, so moeten wi hem ghe(f. 264')-
 trouwen, eist dat wi hem ootmoediclike bidden; ende sullen
 ons danne gode bevelen ende up gheven ons te besorgene,
 ende sullen selve gene sorge hebben wat wi eiten of cleiden
 sullen; daromme soect ten eersten dat rike gods ende sine
 140 gerechtigheit³¹ ende al deise dinghen sullen iou toe werden³²;
 wi ne sullen ons niet an nemen die dinghen die gode toe
 behoren, dat ne ware niet recht ghedaen want het gode toe
 behort. Onse here seit³³: die goede mensce ne levet niet
 allene biden brooden mar in al den worden die comen
 145 uten monde gods. Die woorden ons here sijn alse crachtich
 in dien diese werdelike ontfaen, dat si ute hem verdriven
 alle sonden. Ende si gheven leven van salicheide ende doen
 leven in de minne gods; sente augustijn seit: gods spre-
 ken es dat die vader sinen sone barst, dat die sone eenper-
 150 like³⁴ geboren es van den vader; dat es dat wort dat god de
 vader spreict; so wanneer dat dit woort (f. 265) gesproken
 es in eens menscen ziele, so wert die mensce bernende in der
 minnen gods also dat hem deise mensce niet lichtelike nem-

(29) et tollat crucem suam, et sequatur me (Matth. 16, 24).

(30) *vermoghen*: hs. *vermochten* met een punt onder de *c* en de *b*, en een streepje onder de *t*.

(31) *gerechtigheit*: hs. *ger/erticheit*.

(32) *Quærite ergo primum regnum Dei, et justitiam ejus, et hæc omnia adjicientur vobis* (Matth. 6, 32).

(33) *Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore Dei* (Matth. 4, 4).

(34) In het hs. met doorstreepte *p*; het woord komt slechts éénmaal voor.

mermeer gesceden macht van gode; dar deise gebornesse aldus
 155 gesciet noch heiden des daghes in eens goeds menschen ziele,
 Dat es gode lusteliker dan dat hi heimelrike ende erdrike
 maeckede; daromme heift god onse ziele gescepen, dat hi
 sinen eynichen sone ute hem in hare geboren wert; so deise
 gebornesse dicker ghesviet in des smenschen ziele, so die mensce
 160 minnichliker ghevoeghet wert met minnen in gode.

Hier naer so comt: verghef ons onse scult al-
 so wi vergheiven onse sculdaren. In deisen
 worden so moeten wi bekennen³⁵ dat wi besundicht sijn Ende
 besculdicht vor goede, niet allene besculdicht sijn van onsen
 165 groeten zonden mar dat wi hem sculdich sijn te diene met
 alden dienste die wi vermoghen, want wi ons dicken ontbliven
 (f. 265') bi onser traechheit, dat wi niet ne doen dat wi ver-
 moghen, so bliven wijt hem sculdich; ende daromme es noot
 dat wi dit wort begherendelike spreiken: verghef ons onse
 170 scult, so moeten wi vergheiven al die ghene die ieghen ons
 mesdaen hebben.

Dar naer comt: no leet ons niet in becorin-
 ghen mar verlost ons van quade; dat es dat
 hi niet ne gehinghet dat wi in eniche becoringhe van den
 175 duvel as³⁶ van der werelt af van ons selves crancheit verleit
 werden, dar mede dat wi ghesceden mochten sijn van hem.
 Ende dat wi ons also voeghen metter bedinghen, dat wi
 in den gheest ende in der wareit geraken moghen, dies
 ionne ons der vader ende der sone ende der heiliche geest
 180 amen Amen AMEN

B. Een sermoen over de ootmoedigheid

Het tweede traktaatje in L, een kort sermoen over de ootmoedigheid, konfronteert ons weer met Ruusbroec. Het is nl. niets anders dan het eerste stuk — het zgn. Compendium — van de *Totius vitae spiritualis summa*, die in de vertaling van Surius aan de Brabantse mysticus wordt toegeschreven. Deze Latijnse tekst werd in de grote uitgave van 1948 opgenomen (IV, 280-282); van het Dietse origineel werden de twee belangrijkste versies parallel uitgegeven door G.I. Liefinck, *Tauler* p. 275-278; Gaston

(35) *bekennen*: hs. *beh'en*.

(36) *as*: in het hs. met een lange *s*; lees *af* (= of) ? of versta: *als*.

J. Peeters zag voor het eerst het verband met Surius en bezorgde een zgn. gerekonstrueerde oertekst in *OGE* 1952, 187-201.

Aan de zes bekende handschriften — waarvan de vier voornaamste Taulerhss. zijn — wordt dus nu een zevende toegevoegd, dat wat zijn Westvlaams dialect betreft alleen staat en dat in leeftijd het oudste van Peeters (van rond 1430) met ongeveer 70 jaar overtreft.

G.J. Peeters heeft nog een lans gebroken voor het auteurschap van Ruusbroec. Ik hoop hem met de volgende parallel van het tegendeel te kunnen overtuigen. Links plaats ik een stukje uit de preek *Beati pauperes*, die door Pfeiffer ten onrechte en alleen op grond van de Bazelse Taulerdruk van 1521 op naam van Eckhart is gezet³⁷. In het midden komt een passage uit het Dietse compendium. In de rechtse kolom vindt men de vinnige reactie van Ruusbroec op deze ketterij tegen de H. Geest.

Wan sol der mensche wêrlîche arm sîn, sô sol er sînes geschaffenen willen alsô ledic sîn, als er was dô er niht en was.
(Pfeiffer II 281 r. 14-15; Preek 87)³⁸

Ja hi nemes hem van siins selfheyt also luttel ane als hi hem ane nam van hem selven yet te zine doen hi selve niet en was.
(ed. Peeters p. 197 r. 124-128).

Nu merct dese valsche propheten, opdat ghi niet bedroghen en wert. Si segghen: dat si zijn Gods wesen, boven die godlijcke Persone; ende dat si zyn alsoe ledich als ochte si niet en waren. Want dat wesen Gods en werket niet; maer die heilige Gheest die werct
(XII Beghinen, Ruusbroec IV 41 r. 9-13)

Van zijn kant heeft Pater Ampe er in *OGE* 1952, 248 vlgg. op gewezen dat hele passages uit onze tekst eveneens voorkomen in een sermoen over de wijze en de dwaze maagden op het thema *Quinque ex eis erant fatuae*, opgenomen in de Keulse Taulervertaling van 1543. Volgens hem is dit het oorspronkelijk kader waaruit ons *Compendium* over de ootmoedigheid werd gelicht. Ik kan hem tot mijn spijt daarin niet volgen.

(37) Zie SPAMER in *PBB* 34 (1909) p. 331.

(38) Ook in de authentieke preken van Eckhart komt de formulering *als er was, dô er niht en was* voor; zie J. QUINT, *Meister Eckharts Predigten* [Stuttgart 1958] Bd. I p. 25 r. 4, en de verwijzingen aldaar o.m. naar Marquart von Lindau.

a. Eerst een kleine rektifikatie. Wanneer P. Ampe p. 253 beweert dat de preek 'De virginibus' nergens voorkomt in de andere verzamelingen van Taulers preken, die op authenticiteit aanspraak kunnen maken, is dat niet helemaal juist. Wij vinden hem reeds in de XVde eeuw in het Ndd. hs. Hildesheim, Beverninsche Bibl. 724 b; zie Ph. Strauch in *Zeitschrift für deutsche Philologie* 41, 23 en Lieftinck, *Tauler* p. 152 siglum Bas. Y. Hij is dus niet door Canisius-Surius ter aanvulling ingeschoven. Het lijkt mij ook methodisch fout om met een Latijnse vertaling te werken, wanneer het om een oorspronkelijk in de volkstaal geschreven tekst gaat³⁹; de Duitse druk (Basel 1521) was dan toch eerder aangewezen!

b. Het feit dat wij dit zgn. fragment reeds omstreeks 1360 in het Leningradse hs. aantreffen als één gesloten geheel, met de titel *dit es sarmoen van der omoedicheit*, staat er borg voor dat onze tekst niet werd geïsoleerd maar wel later werd geïntegreerd in de preek over de maagden. Ik heb de beide teksten met elkaar vergeleken en ben daardoor in mijn mening versterkt.

Rond 1360 was er — voor zover wij weten — bij ons nog geen sprake van Tauleriaanse invloed en het is wel aardig om er in dit verband aan te herinneren dat het oudste, nog tijdens het leven van de mysticus geschreven, Duitse hs. pas uit 1359 dateert. Tauler heeft zich veel later dan Seuse laten gelden.

In L heeft ons sermoeen nog zijn zelfstandig karakter bewaard; in de hss. van Peeters zien wij duidelijk hoe het zich in de Taulertraditie nestelt; in het Hildesheimse hs. en in de Baselse druk is de inlijving in 'De virginibus' een feit geworden. Dit is inzake tekstoverlevering een gewone en logische evolutie.

c. Uit het voorgaande volgt dat Hendrik van Leuven of van Calster op het auteurschap geen aanspraak kan maken. Want aangezien ons *sarmoen* in de preek over de maagden werd ingelast (gedeelte II, 1), kan wat voor II, 2 tot IV misschien geldt onmogelijk op II, 1 worden toegepast; welke filoloog zou overigens bereid gevonden worden om in een hs. van ± 1500 *Heinric van haerlem* in *Heinric van Calster* te emenderen?

Wel moeten wij de schrijver zoeken in de tijd vóór Ruusbroec zijn eerste werken publiceerde. De aanknopingspunten met de Rijnlandse mystiek mogen wij daarbij niet uit het oog verliezen.

Wij drukken nu de tekst af volgens L. Hij heeft in latere eeuwen zulk een bewogen en verward bestaan geleid, dat in het dossier over deze kwestie de oudste en voornaamste getuigenis zeker niet mag ontbreken.

*
**

(39) Z'ie Ampe p. 248.

dit es sarmoen van der omoedicheit

Te ghewaregher godliker minnen ne can ic niet narerre
 wech vinden no rechter no seker danne gherechte omoe-
 dicheit, also als omoedicheit es ene geifte gods over alle
 5 ghescepene creaturen. Daer (f. 270) omme spreect onse
 lieve here ihesus cristus⁴⁰ in de ewangille: lert van mi dat
 ic bem goedertiere ende omodich van herten. Nu merct van
 der omoedicheit; soe bringhet met hare een edel scat ende
 enen dieren tressor; dat es dat soe harte leet⁴¹ ganselijc te
 10 nieuten maect en seet den mensce in ene ghewareghe ghe-
 staden vrede, daer hi nemmermer toe comen ne mach anders
 dan met omoedichede [*pine*]⁴². Ic spreect nu ende emmer-
 meer, dat noit mensce pine no leet ghewan anders dan hem
 ghebrac rechte omoedichede; pine ende leet comt allene
 15 van rechter hovardichede. Hadde lucifer omoedich ghe-
 west, hi ne ware noit duvel worden Ende ne hadde noit
 ghevallen van den ansichte gods; hovarde gaf hem sinen
 val. Onse vroue want soe vulcomen omoedich was daer
 omme ne dede soe nie sonde Ende gods minne ne wart
 20 in hare niet ghemindert als een⁴³ haer; ware enich mensce
 recht omoedech, die ne dade ooc nie zonde (f. 270') ende
 god ware gewillich⁴⁴ in hem te werkene⁴⁵ al dat hi wilde
 sonder hindernesse. Hir op spreect sente augustinus⁴⁶: die
 mi vraghede [*die mi vraghede*] wie die beeste mensce vare
 25 van al erdrike, ic andorde en spreke: dat es de alre omoe-
 dichste mensce die in al erdrike es; vraghede met⁴⁷ mi
 ene warf⁴⁸, ic andorde also ende anders niet. Nu merct
 die maniere een<s> recht omoedich menscen, hu hi hem
 hout ende heift in allen dinghen; ten ersten beghiint hi
 30 in hem selven ende bekent hem dies ontwerdich dat god
 siins ghedoochte⁴⁹ ende hiene enen mensce ghemaect heft;
 hi kent hem dies ontwerdich⁵⁰ datte god spist ende ont-

(40) *Discite a me, quia mitis sum et humilis corde* (Matth. 11, 29).(41) *leet*: hs. *leec*, ook nog tweemaal in de volgende regels; de kopiist had dus waarschijnlijk een legger waarin *c* en *t* moeilijk vielen te onderscheiden.(42) [*pine*]: anticipatie van *pine* in r. 14 door homoioteleuton.(43) *een*: in hs. met een streep boven de *n*.(44) *gewillich*: de hss. van Peeters hebben *gewellich*.(45) *werkene*: hs. *w'kene*.(46) *augustinus*: hs. *agr9*.(47) *met*: versta *men bet*.(48) *ene warf*: versta *nogmaals*.(49) *ghedoochte*: van *gedenken*.(50) *ontwerdich*: hs. hier en verderop *ontw'dich*; voluit in r. 64.

hout sonder onderlaet; des dancht⁵¹ hi gode alle tiit ont-
 vergheteleke omoedelike na ser macht. Hi ne verheft hem
 35 niemmermer neghere gaven die hi naturleke van gode ont-
 fanghen heift, dat siin konst, wiishet, starcheit of maghe
 of vergangheliic goet; ende wat der dinghen es of der
 gaven die (f. 271) nature vuleesten mach of der gaven die
 hem god ghegheven heft of geift, des dinc hi hem te male
 40 ontwerdich; nochtan als hi mensce worden es, dat hiis ver-
 dienen niet ne can no verdient heift; maer hie ontwanghet
 in gaven der wisen dat god goet es sonder waromme; wat
 god desen mensce geesteliker ghiften geift — in dien dat
 hi hem selven geift ende es de ghifte selve —, Alle diere
 45 geiften nemt hem een recht ootmoedich mense also lettelt
 an als hi hem an nam van hem selven yet te sine doe
 hi selve niet was. Ic spreke nu ende ewelike dat god in
 alle sine werken⁵² ende in alle sine ghiften in desen mensce
 te male onghehendert es; daer omme vulbrinctene god up
 50 siin alre hoochste; als dit gode werken wille, de<s>
 es die mensce ledich: lidende, volghende, mede werkende,
 ghetrouwe; waer dese mensce ghesiit of staet of licht, der
 steden dinct hi hem ontwerdich in allen steden, want hi
 ne hout (f. 271') hem nemmermeer over dat een recht goet
 55 mensce van rechte wezen zoude. Dar omme bekent hi hem
 ontwerdich, hu omoedich dat hi wezen mach zelve, dat dinct
 hem alte clene; eit hi, drinct hi en wat dat es, die minste
 stat in der herberghen en die minste stat an den dissce ende
 dat minste deel der spizen en des dranx en — cortelike
 60 gheseit — al dat den mensce toe behort, dat hem dat warde
 vanden allre minste dele en van den allre ontwersten dele,
 daert elken menscen overblijft en daert niemen ne wille, dat
 hie dat vroeleke ontvanghe en dat hem niet te littel ne es
 sonder dat hi hem dies ontwerdich bekent, so staet hi zonder
 65 claghen onghepint in allen dinghen; want hi nemt alle dinc
 bloet vander hant goest; daer omme ne heft hi niet the cla-
 ghene van neghenen creaturen, hu ontwerdich dat si tote hem
 houden (f. 272), Ooc of als zi ne verstaken of scloughen of
 verdreven of tourden of doodden; deze mensce ne doocte nem-
 70 mermer dat me hem onrect dade none gave niemene scout,
 clene ne groot, van ghene dinghen, ende storve zelve zonder
 pine; want hiet bloit van gode name, so bekent hie dat zijn
 beeste ware, want god ne gheft niemen niet hene⁵³ zi zin

(51) *dancht hi*: zie Van Loey, Klankleer² § 110 b.(52) *werken*: hs. hier en in de volgende regels *w'ken*.(53) *hene*: *het ne*.

75 beeste. Al zo warlike als dat got leeft, dit zijn de weghe cort en gherecht in der wareide, waarmede dat die mense comen mach in godliker minnen en volcomen dar inne en bliven ewelike, des helpe hons god. amen.

C. Twintig vruchten van de eucharistie

De nu volgende tekst werd reeds eerder uitgegeven door C.P. Serrure in zijn *Vaderlandsch Museum* II (Gent 1858) 430; hij gebruikte het grote Hulthemse hs. (Brussel KB 15589-15623), dat ca 1410 in Westmnl., Brabants gekleurd dialect geschreven werd (zie *Bouwst. MNW* art. 1299 sub 13).

Het zal wel zijn nut hebben om naast de tekst van Serrure een Westvlaamse versie te leggen, die ongeveer een halve eeuw ouder is. De vruchten van de eucharistie hebben de laatste tijd onderwerp uitgemaakt van een boeiende discussie⁵⁴, waarbij onder meer Guiard de Laon en het veertigste der Limburgse sermoenen een vooraanstaande rol speelden. Dr Boeren betoogde dat volgens Thomas Aquinas en zijn volgelingen de eucharistie de doodsonde kan wegnemen wanneer bepaalde voorwaarden waren vervuld; Pater Ampe heeft zich tegen deze opvatting van de kommunie als sakrament der doden verzet. Wij zien hoe in onze tekst op dit punt een diskrepantie heerst tussen de titel, die een zondeloos ontvangen vooropstelt, en het eerste punt, dat de zondenvergeving uitdrukkelijk noemt.

Tussen het Hulthemse en het Leningradse hs. bestaan verschillende varianten, die echter over het algemeen aan de betekenis weinig of niets veranderen. Uitzondering hierop maken punt X (bij Hulthem nr XI) waar over *onsuverheden* wordt gesproken in plaats van over een onvoorziene dood, en punt VI waar *gracie* later door *devocie* — ook een teken des tijds! — vervangen is. Punt X en XI hebben van plaats geruild; ook III en IV, terwijl IV (bij ons III) in Hulthem ontbreekt. Het twintigste punt — aangekondigd in de titel, die in L veel beter en veel juister luidt — blijft in Hulthem achterwege; in L zijn XIX en XX samengevallen, wat ook moeilijk de oorspronkelijke lezing kan weergeven. Men krijgt sterk de indruk dat het stukje uit is met de XVIII de vrucht, 'die ewelike bliscap hijerboven'. Punt XIX (en XX) — in L weer nauwkeuriger geformuleerd

(54) Zie P.C. BOEREN in *TNTL* 71 (1953) 242-281, 72 (1954) 18-26 en in *Studia Catholica* 28 (1953) 288-295. Daartegen A. Ampe in *OGE* 1957, 301-324 en 1958, 56-90.

— vallen trouwens uit de toon; daar moeten de meesters van Parijs het weer ontgelden : hun honderd- en duizendjarige studie valt in het niet bij de wijsheid die God in één enkel begenadigd moment in de ziel stort. Horen wij hier weer niet het Eckhartiaans geluid van *wêger wêre ein lebemeister denne tûsent lesemeister* (Pfeiffer II 599 en vgl. 77) ? Ook in de *Mengeldichten* van Pseudo-Hadewych wordt de nadruk gelegd op het primaatschap van onze inwendige belevenis als voornaamste bron van kennis. Zelfs de Moderne Devotie was met deze gedachte vertrouwd⁵⁵.

*
**

Dit zin XX punten, die dat heleghe sacrament van ons heren lachame werct an den menschen, diene ontwanghen sonder zonden met vasten ghelove.

- Dat eerste point es dat hie den goenen, die zijn lacha (f. 272')-
5 me ontfaet, vergheft alle sine zonden.
dat andere es dat hi ombert⁵⁶ van allen hoeft zonden.
dat derde es da hi ne staerc maect alle coringhe te weder stane.
dat IV es dat hine verlost van zinen vianden, dat si hem niet
10 ne meughen scaden.
dat V es dat god zine hope meest des goenst die zin lachame ontfaet.
dat VI es dat god sine gracie merest ende gheft rauwe van zinen zonden en caritate te goede en te zin evankarstine.
15 dat VII es dat hem god geeft kennesse siins selves en siins sceppers.
dat VIII es dat god zine begherte vervult⁵⁷ ende ghestadich in hem zelven ewelike.
dat neghenste es dat hem god geeft zine ghezonde⁵⁸ in
20 zinen lachame en verduldichet in sine siecheit en zine pine.
dat X point es dattene god behout van onsuverheden.
dat XI point es dat god maect zine V sinne subtil.
dat XII es dat god troest⁵⁹ en ziin behoude (f. 273)re es in zin
25 ziechede.

(55) W. MOLL, *Brugman* I 275. G. VISSER, *Hendrik Mande* p. 81. Thomas a Kempis, *Imitatio* II c. 43, 3. Handschrift Brussel KB II 1039 fol. 56-56'.

(56) *ombert* : Hulthem *behoet*.

(57) In het hs. tussen *ver-* en *-ult* : *wecket* geëxpungeerd en doorgestreept.

(58) Na *ghezonde* staan er enkele woorden teveel : *in zine l ghesonde* (de l geëxpungeerd).

(59) *troest* : boven de *r* een dun kronkeltje, waarmee misschien de afkorting *er* bedoeld is die dan na de laatste *t* hoort.

dat XIII es dattene god bringhet in die ewelike blisscep als hie versced van erdrike.

dat XIII es dat god besceirremt ⁶⁰ zine siele dat hare geen viant deren ne mach.

30 dat XV es dat god alle sine mesdaden, die hi in die werlt heft, up hem neimt.

dat XVI es dat god zin vorsprekere es vor sinen vader, daer hie selve moeste, ne hadde hie niet ontfaen den lachame goeds.

35 dat XVII es dat hem god danct ende lovet, dat hi sinen lachame ontfinc in erdrike.

dat XVIII es dat god siin loen zal vesen in die ewelike bliscap hijerboven.

Dat XIX es en dat XX es dat hie, in die wille ⁶¹ dat hi hons
40 heren lachame ontfaent, Maer wijsheden ontfaent van goede danne yenech meerster te paris mochte ontfaen binnen M yaren.

Deze dogheden, seide sainte Jeronimus, en hare ghelike ontfaet elc mensce met gods lachame ander sielen, Maer zi<n>

45 verborghen totte ⁶² dat die ziele van den lachame sceden sal.

D. *De weg ter Waarheid.*

Het nu volgende stuk heb ik elders nog niet aangetroffen. Het behandelt de geestelijke oefening van de 'utreste' en van de 'innerste' mens om tot de Waarheid te komen. Evenals B (*Te ghewaregher godliker minnen ne can ic niet...*) begint het ex abrupto, wat niet op een fragment hoeft te wijzen maar evengoed een oratorische stijlfiguur kan zijn, die de levendigheid en de directheid van dit proza moet verhogen. Qua gehalte kan D de vergelijking met B moeilijk doorstaan; de zegging lijkt mij hier moeizamer en nogal primitief, de inhoud bereikt niet de rijkdom en de veelzijdigheid van B.

Naar het einde toe verwerkt de onbekende schrijver het interessante beeld over de regel, de school, de meester en de les der minne. Het is een oude beeldspraak, die misschien via Willem van St.-Thierry in onze geestelijke literatuur is binnengedrongen

(60) hs. *bescenremt* ?

(61) *wille* : versta *wile*.

(62) *totte* : in het hs. niet duidelijk, er is geknoeid.

en herhaaldelijk is toegepast⁶³. Ik heb er ook nog een postinkunabeltje op nagelezen — *Der minnen regel* [Leiden 1537] (NK 1379), waarvan de tekst reeds in enkele XVde-eeuwse hss. voorkomt en dat merkwaardige passages bevat —, maar ik heb geen parallellen met ons traktaatje kunnen vinden.

Ook D gebruikt twee kernwoorden, die een situering in de ons bekende Dietse spekulatieve letterkunde sterk bemoeilijken, nl. de *innereit* (van de ziel) — door Verdam niet opgetekend — en *minninghe*, dat hij alleen vermeldt uit *Voc. cop.* Nu treffen wij het substantief *innerkeit* wel aan bij Eckhart en Tauler. Ook de ‚utreste‘ en de ‚innerste‘ mens bezit bij de authentieke Eckhart zijn ekwivalenten : *der úzer* en *der inner mensche*, in de Latijnse sermoenen en in het Rechtfertigungsschrift *exterior* en *interior homo*⁶⁴. Aanknopingspunten met de Rijnlandse mystiek zijn hier dus weer voorhanden. De vragen echter van oorspronkelijkheid en afhankelijkheid moeten wij helaas terug onbeantwoord laten.

De uitgave moge nu volgen.

*
**

Wildi comen in kennessen van rechter warden, so moet ghi u voughen u te learne oufenen in uwen utresten mensce, want in der houfeingen van dezen utresten mensce so moegedi warlike comen in kennessen van rechter warden; want hier
5 lichtet al uwe volcomenste salicheit, want onse waer omme van der oufenighe van onsen utresten mensce soude zijn omme daer mede te comene in oufeinghen van onsen innerste mensce en also comen in kennesen van rechter warheden. Mar nu ne mogen wi niet comen in die oufenighen van den innersten
10 mensce, of et ne zi dat wi ons doghedelike en nerenstelike en bescedelike oufenen in uzen utersten mensce.

Nu willic u gheven materie⁶⁵ daer mede ghi u oufenen moghet in uven innersten mensce. Merct ende leert cennen dat ghi in die oufeinghe van uwen utersten mensce en oec in die
15 oufeinghe van uwen innersten mensce en oc in alle die werc die ghi werct van buten ende van binnen ne waer⁶⁶ een dinc

(63) Enkele toevallige voorbeelden heb ik aangehaald in mijn *Jordanus van Quedlinburg* p. 66.

(64) J. QUINT, *Meister Eckharts Predigten* Bd. I p. 20. — E. SCHAEFER, *Meister Eckeharts Traktat « Von Abegescheidenheit »*. Bonn 1956, p. 173 : « Hie solt dû wizzen, daz die meister sprechent, daz an eime iegelichen menschen zweierhande mensche sint : der eine heizet *der úzer mensche*, daz ist diu sinnelicheit;... Der ander mensche heizet *der inner mensche*, daz ist des menschen innerkeit. »

(65) hs. *naterie*.

(66) *ne waer*, als bijw. : maar, slechts. In MNW alleen citaten uit Maerlant en uit het hs. van 1348.

sijt (274) sougende, weder dat ghijt weet of niet. Maer dit niet te wetene dat men in alen dinghen dien men doet ne waer een dinc ne souct, dat es harde scadelijc. Hier omme
 20 leert dan dit bekennen en leert oc bekennen wat dat dit een es : dat es god alene; ende leert oc bekennen waer dat dit een es te vindene : dat nes nauwer danne in u zelves ziele, want buten u zelve in de uterliken dinghen zo ne moghet niet vinden; want sente augustinus seget : o zoute here, hu
 25 menich mensche es buten hem zelve ghegaen omme te zoukene de wareit, die⁶⁷ noch niet te hem [hem] zelve cam. Hir omme ne hebben zi niet die wareit vonden, want god die di wareit zelve es die es de ziele innereit. Hier omme wildi dit een⁶⁸ vinden dat ghi souct, So leert zouken in u zelve;
 30 want onze here ihesus cristus sprekt⁶⁹ zelve : zouct ten eersten dat rike gods, dat rike gods es in u, ende lert oec bekennen die maniere hoe dat ghine zouken zult, zodat ghine vinden moget. Ende als ghi bekennet⁷⁰ dat ghi el niet ne zouct en el niet ne mint⁷¹ danne gode, zo lert bekennen waer omme
 35 dat ghine mint en waer omme dat [g]hi (274') ghemint wilt zin van u; want ne hebdi niet ene rechte min<n>inghe in allen dezen pointen, so verdi dolende in allen uen verken ende ne hout de rechte reghele niet van minnen en dit comt al van onbekenteden. Hir omme zo lert bekennen wat een
 40 recht minnere behort, die de rechte reghele van minnen houden zal; en dit moget ghi al leren bekennen, suldijt bekennen inde oufeninghe van uwen innersten mense; ende al dinct u dat ghi genen vort ganc hir inne hebt, dar omme ne weder seget u niet te zere, want al doende zulijt leren doen, want
 45 al speinnende so lert men spinnen ende al minnende so lert men minnen; wildi danne leren minnen zo moet ghi gaen ter scolen vander minnen en u verom<o>edeghen onder den miester vander minnen ende die lesse van hem nemen die [g]hi gelert heift allen minners, dat es dat [g]hi seit⁷² :
 50 so wie na mi comen willen die verloghene sint selves en die niet ne verloghenet al dat hi heift die ne mach mijn ionghere niet zijn; nu uutten⁷³ prouven hoe na dat wi dese lesse gelert

(67) *die*: het antecedent is natuurlijk *menich mensche*.

(68) *een*: in het hs. met een streep boven de *n*; ook in r. 39.

(69) *Quærite ergo primum regnum dei* (Matth. 6, 33). *Ecce enim regnum Dei intra vos est* (Luk. 17, 21).

(70) hs. *bekenez* (met een lange *z*).

(71) *Vóór mint* is *vint* doorgehaald.

(72) *Si quis vult post me ven'ire, abneget semetipsum* (Matth. 16, 24).

(73) hs. *nu* (?) *witten*; korrüpt?

hebben, hier an mogeet uiet ⁷⁴ weten : als wi als gewillike
ontfanghen alle maniere van pinen bedde inden utersten mensce
55 ende in den innersten mensce, als alle manieren van solace
ende van blisscpen, dat wi also geerne nemen seure als
tzoute op datter die wille van onzen vrient ghesciet.

E. Een zegenrijke raad

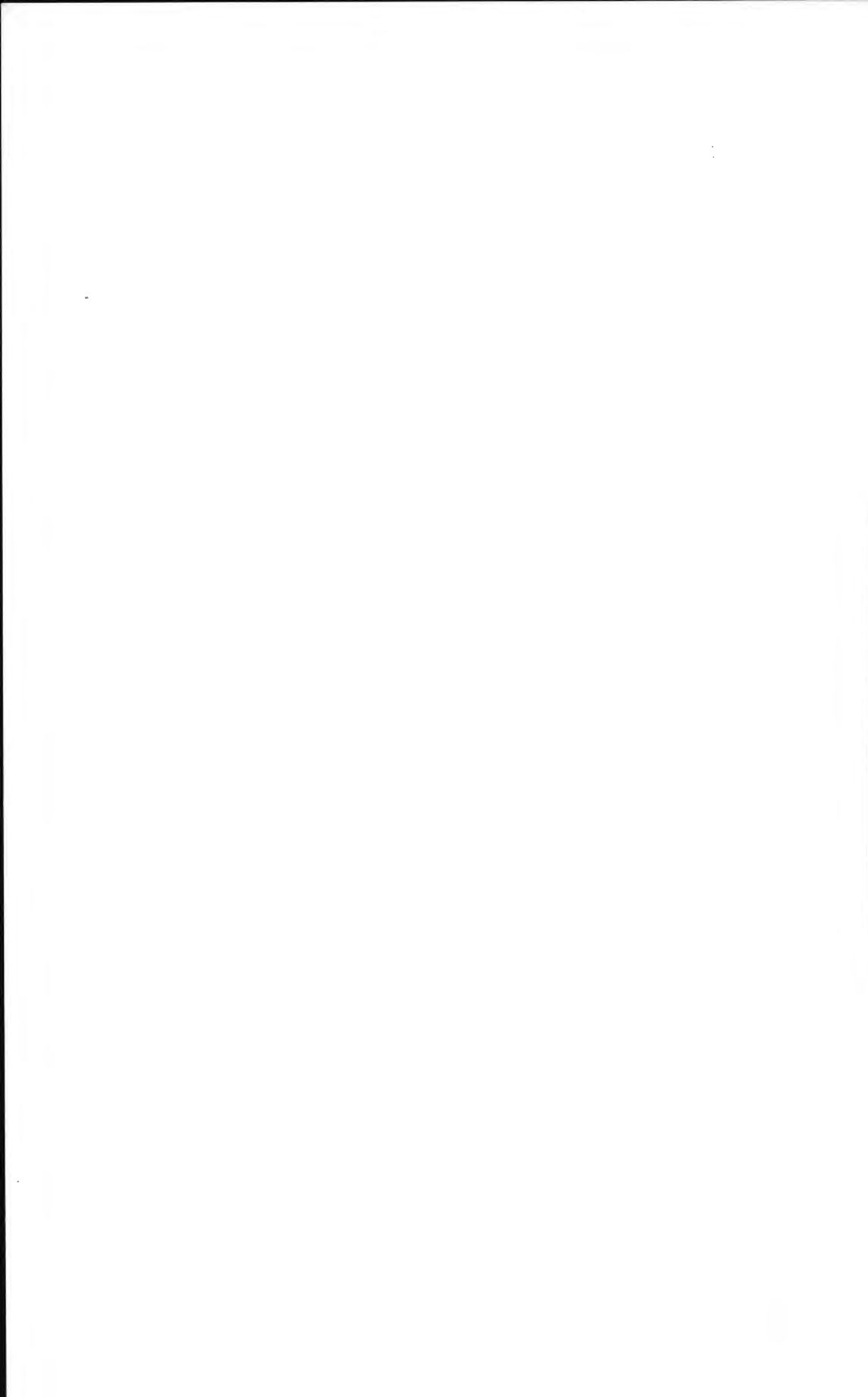
Nadat de kopiist zijn bijbelafschrift met 2 Cor. 2 : 12 had beëindigd, waarbij hij er zorg voor droeg alle glossen en alle door de vertaler noodzakelijkerwijze toegevoegde woorden te onderstrepen — *omnia* b.v. wordt *alle dijnghen* met een lijntje onder het substantief —, heeft hij na het *Explicit* nog een richtlijn gegeven, die m.i. typerend is voor de voorreformatische opvatting ⁷⁵ over het lezen van de H. Schrift in de volkstaal : overtuigd van de onschatbare waarde van de heilige tekst maar tegelijk bewust van de beperktheid van het menselijk verstand en begaafd met een natuurlijk en spontaan geloof in de vrijheid en de blijheid van de kinderen Gods.

(fol. 260) Elc die leist lere verstaen, of hi mach; ende die niet en mach becomere hem niet.

(74) hs. *mogeet viet* : moogt gij het ?

(75) Misschien is deze opvatting chronologisch nog scherper te omschrijven als zijnde uit het tijdperk vóór de Moderne Devotie.

Over Analogie in het Germaans

DOOR

F. VAN COETSEM

Met de term *Germaans* wens ik hier de oudste fases van die taal samen te vatten, in de eerste plaats het Oer- en Gemeengermaans, maar ook ten dele de afzonderlijke dialecten¹.

Dat ik hier de analogie aan de orde stel, vindt zijn aanleiding in het feit dat men mij heeft verweten van dat verschijnsel een onjuist gebruik te hebben gemaakt bij mijn onderzoek naar de oorsprong van de ê^2 ².

Dat het Germaans bij een analogische uitbreiding strak en consequent te werk kan gaan lijkt mij zeer aannemelijk, niet alleen omdat die taal dikwijls een uniformerende tendentie aan de dag laat treden (wat ik verder nog bespreek), maar ook omdat men b.v. in het Gotisch, sprekende voorbeelden van een consequent voltrokken analogiewerking en een sterke systeemdwang aantreft.

Het is toch bekend dat de werking van de Wet van Verner binnen de reeksen der sterke vervoeging van het Gotisch door ausgleich zo goed als geheel ongedaan is gemaakt³. Had men van het Germaans alleen het Gotisch overgehouden, dan zou men eerder dan aan ausgleich te denken tot het besluit zijn gekomen dat het Germaanse of Gotische sterke werkwoord nooit, of maar in enkele speciale gevallen, de werking van de Wet van Verner heeft gekend.

(1) Een dergelijke groepering van in de tijd opeenvolgende taalfases, die men ook als aparte talen zou kunnen beschouwen, levert hier geen bezwaar op, al is een nauwkeurige periodisering bij diachronisch taalonderzoek in de regel zeer noodzakelijk. Met *Oergermaans* wordt hier het oudste Germaans bedoeld, nl. waarin het accent nog verspringend was. Het *Gemeengermaans* is de daarop volgende taalfase, waarin het accent zich op de stam had vastgezet en waarin de taal nog een betrekkelijke eenheid moet hebben vertoond; de taalverschijnselen konden toen nog een algemene verbreiding bereiken. Voor die periodisering zie mijn studie: *Das System der starken Verba und die Periodisierung im älteren Germanischen*, Amsterdam, 1956, hoofdstuk V.

(2) Op. cit., § 24 v.

(3) Uitzonderingen daarop vindt men juist in min of meer op zich zelf staande gevallen als in een paar praeterito-praesentia: *aib*, *aigum* (waarnaast met ausgleich *aibum*) en *parf*, *paurbum*. Gevallen die buiten het bedoelde reeksverband staan en die dus hier buiten beschouwing kunnen blijven zijn niet zo zeldzaam, b.v.: naast *filhan* staat *fulgins* dat trouwens zijn uitzonderingspositie en onafhankelijkheid van het werkwoord door *-ins* bevestigt; het causatieve *frawardjan* tegenover *frawairpan*; verg. juist hierbij *wairpan*, *warþ*, *waurþum*, *waurþans*. Voor een overzicht zie b.v. W. Krause, *Handbuch des Gotischen*, München, 1953, § 106.

Precies op een dergelijke manier heeft men geredeneerd om te bewijzen dat de umlaut (d.i. *i*-umlaut van *e* en *a*-umlaut van *i* en *u*) een « einzeldialektisch » verschijnsel is. Het Gotisch vertoont er immers geen sporen van en heeft het bijgevolg niet gekend, besluit men. Maar dat argument is niet bruikbaar, aangezien het Bijbelgotisch elk vroeger onderscheid tussen *i* en *e* en eventueel ook tussen *u* en *o* consequent heeft uitgeschakeld en door een nieuw vervangen. Er is trouwens wel een indirecte aanwijzing dat umlaut eenmaal in het Gotisch heeft gewerkt, zoals ik elders heb betoogd⁴.

De $\hat{e}^2$ heb ik verklaard uit Oergerm. *ei* doordat deze tweeklank zich onder invloed van een helder resp. donker vocalisme van de volgende syllabe tot *ii* > $\hat{i}$ resp. *ee* > $\hat{e}$ (d.i. $\hat{e}^2$) had ontwikkeld. Ik kon mij beroepen op het parallellisme met *eu* en *e/i* juist omdat *ei* en *eu* als difonematisch, dus *e* + *i*, *e* + *u*, te interpreteren zijn. Normaal zou dan $\hat{e}^2$ in de 1ste pers. sing., 1ste en 3de pers. plur. van het praesens, in de infinitief en het participium praesentis moeten optreden; de dualis laat ik buiten beschouwing. Het $\hat{i}$ -vocalisme zou men in zo'n geval in de 2de en 3de pers. sing. en waarschijnlijk ook in de 2de plur. moeten vinden. Ook in de imperatief zouden de twee vocalen vertegenwoordigd zijn. Het paradigma van het praesens moest er bij het werkwoord **beit-* « bijten » dan als volgt uitzien :

- Sing. 1. *beet-* > *bêt-* ($\hat{e}^2$)
 2. *biit-* > *bît-*
 3. *biit-* > *bît-*
- Plur. 1. *beet-* > *bêt-* ($\hat{e}^2$)
 2. *biit-* > *bît-*
 3. *beet-* > *bêt-* ($\hat{e}^2$)

Nu vinden we hiervoor bij de werkwoorden met oorspronkelijke *ei*-vocalisme in de overgeleverde dialecten alleen $\hat{i}$ en niet $\hat{e}^2$. Als men dus $\hat{e}^2$ uit *ei* door umlaut wil verklaren, dan moet men ook aannemen dat deze vocaal uit het praesens, de infinitief en het participium praesentis is verdrongen door een analogische uitbreiding van $\hat{i}$. Men kan zich terecht afvragen of een dergelijke nivellering wel mogelijk is. Een tweede kwestie die daar onmiddellijk verband mee houdt is waarom $\hat{i}$ de $\hat{e}^2$ heeft verdrongen en niet $\hat{e}^2$ de $\hat{i}$.

Op die vragen is, dunkt mij, een bevredigend antwoord te geven. Vooreerst herhaal ik dat een consequent voltrokken nivellering in het Germaans ons niet hoeft te verwonderen. Dat men daarbij in de verschillende Oudgermaanse dialecten geen

(4) *Das System der starken Verba*, § 26.

uiteenlopende analogische uitbreidingen hetzij van $\hat{i}$ of van $\hat{e}^2$ vindt, zoals later in het praeteritum Hd. *a* (*trank, tranken*) tegenover Ndl. *o* (*dronk, dronken*) voor een vroegere verdeling sing. *a*/plur. *u(o)* (Mhd. *trank, trunken*, Mnl. *dranc, dronken*) staat, is volkomen begrijpelijk, aangezien men zich ten tijde van de ontwikkeling van $ei > ii > \hat{i}$ en van $ei > ee > \hat{e}^2$ in de Gemeengermaanse periode bevindt.

De tweehed $\hat{i}$ en $\hat{e}^2$ was inderdaad binnen een (werkwoordelijk) paradigma moeilijk te handhaven en wel om de volgende redenen. In tegenstelling tot *eu* en *e/i* was bij $\hat{i}$ en $\hat{e}^2$ elke correlatie met de umlautverwekkende factor definitief verbroken; de umlaut werkte toen immers niet bij lange vocalen. Bij de Germaanse ontwikkelingen van *eu* en *e/i* kon de bewuste correlatie wel blijven bestaan en daarom vindt men in de Oudgermaanse dialecten nog duidelijke reflexen van een oorspronkelijke differentiatie :

$$\begin{array}{cc}
 \left. \begin{array}{l} i \\ e \end{array} \right\} & \left. \begin{array}{l} i \\ e \end{array} \right\} & & \left. \begin{array}{l} iu \\ eu, eo \end{array} \right\}
 \end{array}$$

Dat *ii* resp. *ee* tot $\hat{i}$ resp. $\hat{e}^2$ samengetrokken werden en daardoor in het lange-vocalensysteem terecht kwamen, is precies het kapitale feit. De reflexen van oude *ei* volgden nu immers tegenover die van *eu* en *e/i* een eigen ontwikkeling. $\hat{i}$ en $\hat{e}^2$ waren niet meer gedetermineerd, d.w.z. niet meer aan een bepaalde positie gebonden en er was geen noodzaak om ze in het werkwoordelijk paradigma uitsluitend bij bepaalde persoonsvormen te gebruiken. Dat was een voldoende aanleiding voor een analogische uitbreiding van één van beide.

Waarom juist $\hat{i}$ het van $\hat{e}^2$ heeft gewonnen en niet omgekeerd $\hat{e}^2$ van $\hat{i}$, is een moeilijk punt daar tal van factoren de richting van een analogische uitbreiding kunnen bepalen. Twee talen kunnen zelfs in een zelfde geval de ausgleich in tegenovergestelde richting voltrekken. Hier kan weer het praeteritaal vocalisme als voorbeeld geciteerd worden. Tegenover Got. *bindan, band, bundum, bundans* heeft het Hoogduits van de sing. uit (*binden, band, banden, gebunden*), het Nederlands echter van de plur. uit (*binden, bond, bonden, gebonden*) het vocalisme van het praeteritum gelijkgeschakeld. Maar om de analogische uitbreiding van $\hat{i}$ ten nadele van $\hat{e}^2$ te verantwoorden, kan men toch verschillende parallellen aanhalen. Wij zien herhaaldelijk het vocalisme van de 2de en 3de pers. sing. praesens domineren over dat van de andere werkwoordsvormen.

Op een dergelijke ontwikkeling heeft b.v. A. Van Loey de aandacht gevestigd. Zo schrijft hij: « (*Mnl.*) *Blesen* is in de plaats van *blasen* gedrongen onder invloed van de vormen met umlaut uit de 2de en 3de pers. ind. praes. sg. Hetzelfde verschijnsel heeft bij *blezen* in het Deensch plaats gehad, en bij andere werkwoorden in het nld. Nieuwdeensch *blæse* wordt door A. Torp en H. Falk verklaard uit den « gamle nutidsform », waar de uitgang voor de 2de en 3de sg. **-iz, *-ip* umlaut op den stamvocaal (behalve *e*) der sterke werkwoorden moest bewerken. In het Jutlandsch (*jysk*) werd de vocaal ook overgedragen op den infinitief: *lætoe, læ, vœjs, drœj, blænd, tœj*; in het schriftdeensch ook: *græde* (on. *grā'ta*) en *blæse* (on. *blā'sa*) »⁵. Dit vertoont een opvallende gelijkenis met de ausgleich van *i* ten nadele van *ê*² in de praesens- en infinitiefstam van het Germaanse werkwoord met oorspronkelijk *ei*-vocalisme.

Van Loey heeft trouwens daarbij nog gewezen op een gelijksoortig verschijnsel in het Leuvens, waarin hij met N. van Wijk⁶ de stamvocaal van werkwoorden als *smelten* en *vechten* uit de 2de en 3de pers. sing. van het praesens verklaart; de grondgedachte is trouwens al te vinden bij L. Goemans⁷ en nog vroeger bij Ph. Colinet⁸. Of de verklaring in dit geval volledige zekerheid biedt, is niet op het eerste gezicht uit te maken. De Aarschotse vormen die J.L. Pauwels thans hiervoor citeert, nl. *smiltə* « smelten », *vixtə* « vechten », met, zoals hij zegt, « de *i* uit sg. pres. »⁹ lijken mij echter volkomen overtuigend. De vorm *vichten* — ik beperk me tot die ene — is trouwens nog elders bekend en kwam al in het Middelnederlands voor (*Mnl. W.* i.v. *vechten*), wat trouwens te verwachten was. Hij wordt dan ook in het *W.N.T.* i.v. *vechten* behandeld en geografisch gesitueerd. Onder verwijzing naar Franck, *Mnl. Gramm.* merkt de redacteur De Tollenaere over de oorsprong van *i* in *vichten* het volgende op: « Naast *vechten* komt ook *vichten* voor, blijkbaar een analogische infin. naar den 2den en 3den pers. enkelv. tegenw. tijd mnl. *du vichtes, hi vicht(et)* ».

(5) *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de XIIIe en XIVe eeuw*, Brussel, 1937, 55.

(6) *De umlaut van a in ripuaries- en salies-frankiese dialekten van België en Nederland*, Tijdschr. v. Ndl. Taal- en Letterk., XXXIII (1914), 230.

(7) *Het dialect van Leuven, eene phonetisch-historische studie*, Leuv. Bijdr., II (1897), 19-20.

(8) *Het dialect van Aalst, eene phonetisch-historische studie*, Leuv. Bijdr., I (1896), 22-23.

(9) *Het dialect van Aarschot en omstreken*, Uitg. Belg. interuniv. Centrum voor Neerlandistiek, 1958, I, 20. Verg. ook N. GYBELS, *De sterke werkwoorden in Zuid-Nederland*, I Tekst, 39 (Licentieverhandeling Leuven, 1956).

Nog andere nivelleringen die wel voor een belangrijk deel van de 2de en 3de pers. sing. van het praesens zijn uitgegaan, zijn bekend. In het Aarschots treedt naast de infinitief *frētð* «vreten» in de 2de en 3de pers. sing. van het praesens *γð*, *a frēt* «gij, hij vreet» op met normale verkorting voor de consonantengroep *t + t*; daarnaast komt *frētð* «vrat» en *γðfrēt* «gevreten» voor¹⁰. De infinitief en de plur. van het praesens hebben eveneens een analogische, korte *ε*: *frētð*. In dat dialect is dus in de infinitief naast *frētð* een vorm *frētð* met analogische *ε* in gebruik. Ik vraag mij af of dezelfde verklaring opgaat voor andere dialecten als b.v. het Geraardsbergs waar alleen *frēin* «vreten» met korte vocaal wordt aangetroffen. Men moet dan aannemen dat in dat dialect eertijds een *frēt*-vorm bekend is geweest. Met het oog op de *f*-anlaut kan men echter overwegen of men hier niet met een intensiefformatie met gegemineerde *t* te doen heeft, die de vocaal overal kort heeft gehouden resp. vroeg verkort heeft. Maar hoe komt men dan tot de *frēt*-vorm in het Aarschots? Er is daarom toch wel veel voor te zeggen om ook in dialecten als het Geraardsbergs de infinitief met korte *ε* (*frēt*-) als analogisch te interpreteren. Het Aarschots kent trouwens een on-dubbelzinnig voorbeeld van een dergelijke ausgleich, nl. *vðrsökð* «verzaken (bij het kaartspel)» met «korte voc. uit de geflecteerde vormen»¹¹, zoals Pauwels opmerkt.

Van hetzelfde verschijnsel heeft K. Roelandts¹² in de kindertaal van het dialect van Boom andere treffende voorbeelden gehoord, b.v. *bētð* «bijten» (voor normaal *bōatð*) dat volgens de verklaring van Roelandts zelf, naar de 2de en de 3de pers. sing. van het praesens *bēt* en de gelijkkluidende imperatief is gevormd. Hierin ziet men een eerste aanloop, die waarschijnlijk zonder verdere gevolgen zal blijven maar die niettemin zeer typerend is. Hoeveel belangrijke verschijnselen zijn immers niet zo begonnen?

Op iets grotere afstand kunnen ook andere nivelleringen in het werkwoordstelsel vergeleken worden. Een daarvan is de reeds genoemde ausgleich van het praeteritaal vocalisme van de sterke werkwoorden in het Nieuwhoogduits en Nieuwnederlands, b.v. Nhd. *trank*, *tranken* tegenover Mhd. *trank*, *trunken* en Nndl. *dronk*, *dronken* tegenover Mnl. *dranc*, *dronken*. Naar gelang van de reeks is in het Nieuwhoogduits het vocalisme van de sing. of dat van de plur. (verg. hiervoor Nhd. *stieg*, *stiegen* tegenover Mhd. *steic*, *stigen*) gegeneraliseerd. Daarnaast kon het oorspron-

(10) PAUWELS, *Het dialect van Aarschot*, 26, 94, 110.

(11) Op. cit., 13.

(12) Zie zijn opstel *Regressieve en secundaire woordvorming*, dat in *Med. Ver. Naamk.*, XXXVI (1960) zal verschijnen.

kelijk, dubbel vocalisme bewaard blijven; verg. *ward* waarnaast *wurde* tegenover *wurden*¹³. Dat laatste kan ook in het Nederlands en in Nederlandse dialecten en wel in de vierde reeks van de sterke werkwoorden het geval zijn, maar zekerheid hierover heeft men niet daar in die taal en in de betrokken dialecten Wgm. *a* in open syllabe en Wgm. *â* samengevallen zijn. B.v.: *breken, brak, braken, gebroken, geven, gaf, gaven, gegeven*, Geraardsbergs *brak, brō^hkān, γāf, γō^hvān* (ook met ausgleich in twee richtingen *brak, brō^hkān, brak, brakān, γāf, γō^hvān, γāf, γāvān, γō^hf, γō^hvān*), Aarschots *brak, brō:kā, γāf, γō:vā* (ook met ausgleich *γō:f, γō:vā*)¹⁴. Bij de andere reeksen in het Nederlands lijkt de ausgleich uitgegaan te zijn van het vocalisme van de plur., al bestaat hierover, naar het schijnt, geen zekerheid bij de eerste twee reeksen (*greesp* met *ê* of *ē*, *greesp*; *goot* met *ô* of *ō*, *goten*)¹⁵. In dialecten als het Geraardsbergs en het Aarschots heeft zich in die gevallen duidelijk het vocalisme van de plur. gegeneraliseerd¹⁶. Westvlaamse dialecten blijken bij de eerste twee reeksen het oorspronkelijk onderscheid *ê*, *ē* resp. *ô*, *ō* te bewaren¹⁷. Uit die enkele voorbeelden ziet men dat er dus drie mogelijkheden zijn: handhaving van het oorspronkelijk, dubbel vocalisme, generalisering van het vocalisme van de plur. resp. van dat van de sing. Secundaire nivelleringen en verschuivingen behoeven hier niet beschouwd te worden.

Op een enkel geval na lijken het Nieuwhoogduits en het Nieuwnederlands, en hiermee bedoel ik telkens de algemene taal, bij ausgleich binnen een zelfde reeks consequent een zelfde tendentie te hebben gevolgd, en zo is het dat bij de derde reeks nog alleen een aantal verbaalabstracta getuigenis afleggen voor het vroeger, dubbel vocalisme (*a / u (o)*); verg. Ndl. *drank* tegenover een *dronk* en *drinken, dronk, dronken, gedronken*. Iets over eenkomstigs kan men opmerken bij de *î* en de *ê²* in de werkwoorden van de eerste reeks. Het oorspronkelijk, dubbel vocalisme *î* en *ê²* binnen het werkwoordelijk paradigma werd door ausgleich vervangen door *î* terwijl de *ê²* alleen bewaard is gebleven in

(13) Zie b.v. A. Bach, *Geschichte der deutschen Sprache*, Heidelberg, 1956⁶, 166.

(14) PAUWELS, *Het dialect van Aarschot*, 373-374. Ook in de derde reeks hebben (of hadden) sommige dialecten het oorspronkelijk, dubbel vocalisme bewaard; zie A. VAN LOEY, *Schönfeld's Historische Grammatica van het Nederlands*, Zutphen, 1960⁶, § 14, Opm. 5. Voor een algemeen overzicht van de toestand in de Zuidnederlandse dialecten, zie N. GYBELS, *De sterke werkwoorden in Zuid-Nederland*, waarin een aantal dergelijke verhandelingen over de afzonderlijke provincies zijn samengevat.

(15) VAN LOEY, *Schönfeld's Historische Grammatica*, § 14, I en II.

(16) PAUWELS, *Het dialect van Aarschot*, 366-369.

(17) GYBELS, *De sterke werkwoorden in Zuid-Nederland*, 17 v., 25 v.

enkele verbaalabstracta : Ohd. *stiega* ($\hat{e}^2$) tegenover *stiga* en het werkwoord *stigan*, *stigu* enz.

In de geschiedenis van het Nieuwfrans vindt men een parallel voorbeeld van ausgleich, ditmaal bij het stamvocalisme van het praesens¹⁸. Het is bekend dat Lat. *a* in vrije, hoofdtonige positie tot *e* (*ai*) werd en in andere posities bewaard bleef. Nfr. *aimer*, *j'aime*, *tu aimes*, *il aime*, *nous aimons*, *vous aimez*, *ils aiment* is het resultaat van een ausgleich. In een vroeger paradigma alterneerden *e* (*ai*) en *a* op klankwettige wijze : *amer*, *ain*, *aines*, *aime*, *amons*, *amez*, *aiment*, en de imperatief 2de pers. sing. *aimes*, plur. *amez*. Het vocalisme *ai* is dus ook hier analogisch doorgedrongen tot zelfs in de infinitief : *aimer*.

Hetzelfde geldt voor andere vocalen en zo stonden resp. staan nog tegenover elkaar : *tu leves*, *vous lavez* (Nieuwfranse infinitief *laver*); *tu lieves*, *vous levez* (Nfr. inf. *lever*); *tu viens*, *vous venez* (Nfr. inf. *venir*); *tu poises*, *vous pesez* (Nfr. inf. *peser*); *tu meurs*, *vous mourez* (Nfr. inf. *mourir*); *tu pleures*, *vous plourez* (Nfr. inf. *pleurer*). In deze situatie is verandering gekomen doordat in de meeste gevallen het oorspronkelijk, dubbel vocalisme door analogische uitbreiding plaats heeft gemaakt voor één enkel. Er doen zich weer drie mogelijkheden voor :

1) *Het in hoofdtonige positie voorkomend vocalisme is analogisch uitgebreid over het hele paradigma.*

Dat is het geval met *aimer*, waar *amer*, *amons* en *amez* verdrongen werden door *aimer*, *aimons* en *aimez*.

2) *Het in niet-hoofdtonige positie voorkomend vocalisme is over het hele paradigma analogisch uitgebreid.*

Dat is het meest voorkomend geval. Een voorbeeld daarvan is : *tu laves* (Ofr. *tu leves*), *vous lavez*.

3) *Het oorspronkelijk, dubbel vocalisme is gehandhaafd.*

Een voorbeeld daarvan is : *tu meurs*, *vous mourez*.

Hieruit mag men besluiten dat ook in een taal als het Frans een even opvallende nivellering kon voorkomen als in het praesens van het Germaanse werkwoord met *ei* als oorspronkelijk stamvocalisme. Alleen is daar de keus tussen de in het paradigma oorspronkelijke, alternerende vocalismen bij een zelfde werkwoordtype niet altijd dezelfde (verg. b.v. *clamer*, *je clame* tegenover *aimer*, *j'aime*). Het Frans schijnt in dat opzicht dus grilliger, minder consequent te zijn dan het Germaans. In het praeteritaal vocalisme der sterke werkwoorden van jongere Germaanse talen als het Nieuwhoogduits en het Nieuwnederlands waarin eveneens

(18) Ik neem de beschrijving over van F. BRUNOT, Ch. BRUNEAU, *Précis de Grammaire historique de la langue française*, Paris, 1949³, § 491.

een verscheidenheid van vocalisme voorkwam, lijkt binnen een zelfde reeks meestal wel een zelfde ausgleichstendentie gevolgd te zijn.

In het voorafgaande heb ik de destijds door mij aangenomen ausgleich van $\hat{i}$ ten nadele van $\hat{e}^2$ in het praesens van het Germaanse werkwoord met *ei* als oorspronkelijke stamvocalisme willen staven. Maar ook bij de ablaut kan men karakteristieke analogie-verschijnselen waarnemen, waarvan het onderzoek kan bijdragen tot de verdieping van ons inzicht in de concrete bouw en de tendenties van het Germaans.

De ablaut heeft in het Germaanse systeem der sterke werkwoorden een duidelijk ordenende rol gespeeld¹⁹. Doordat in het Oergermaans *ei*, *eu* als difonematisch, dus als $e + i$, $e + u$ (juist zoals $el = e + l$) dienen te worden opgevat, kan men spreken van een *e*-groep, die zich laat onderverdelen naar de elementen die op de *e* volgen; $e + i + \text{cons.}$, $e + u + \text{cons.}$, $e + \text{liq./nas.} + \text{cons. enz.}$ Parallel met het grondschemata van deze *e*-groep heeft zich een Germaanse *a*-groep ontwikkeld: $a + i + \text{cons.}$, $a + u + \text{cons. enz.}$

De *a*-groep is, als groep, evident jonger dan de *e*-groep, wat begrijpelijk is daar in Germ. *a* Idg. $a/o/\partial$ samengevallen zijn. In de *a*-groep heeft het praeteritum geen verschillend vocalisme in de sing. en de plur. Uit het laatste blijkt dat het parallellisme van de *a*-groep naar de *e*-groep maar gedeeltelijk is verwezenlijkt en wel overeenkomstig de behoeften van het Germaans. Dat hierbij enkele uitzonderingen voorkomen als On. *blupom* naar b.v. *budom* — On. *blauþa* «lopen», *bljôþ*, *blupom* (*a*-groep) tegenover *bjôða* «bieden», *bauð*, *budom* (*e*-groep) — bewijst alleen de spanning die er bestond tussen die behoeften en de systeemdwang van die taal. Het Germaans heeft het werkwoordssysteem niet alleen analogisch uitgebreid, maar ook vereenvoudigd. Gelijkschakeling of nivellering heeft o.a. plaats gehad doordat men bij de z.g. reduplicerende verba, behalve in het Gotisch, het reduplicerend principe opgaf en ablaut invoerde.

Nivellering moet men wellicht nog ergens anders aan het werk zien en wel tussen de eerste twee reeksen van de *e*-groep. Bij de tweede reeks *eu/au/u*, treedt in de werkwoorden van het *lûkan-type $\hat{u}$ op in plaats van de te verwachten *eu*. H. Osthoff²⁰ heeft dat vocalisme $\hat{u}$ naast *eu* trachten te verklaren door de betrokken werkwoorden als z.g. aoristpraesentia te beschouwen.

(19) *Das System der starken Verba*, § 1 v.

(20) *Ueber aoristpraesens und imperfectpraesens*, Beitr. zur Gesch. der deutschen Spr. und Lit., VIII, 3. Heft (1882), 287-312.

Men kan niet zeggen dat die verklaring zeer overtuigend was en het is niet verwonderlijk dat H. Hirt²¹ en E. Prokosch²², die zich uitvoerig met het Germaanse werkwoord heeft beziggehouden, een andere verklaring hebben voorgesteld. Men weet dat de eerste reeks *ei/ai/i* in het Gemeengermaans als *i/ai/i* optreedt. De *û* van de tweede reeks zou volgens hen aan invloed van de *i* van de eerste reeks toe te schrijven zijn volgens een equatie $i/ai/i = \hat{i}/au/u$. De relatie tussen de twee genoemde reeksen zou echter nog uit andere feiten kunnen blijken.

In 1945 wees K. Heeroma op de mogelijkheid dat er in het « Ogm. » « een *oe-ie*-ablaut in de gevoels- of spelsfeer (wel te onderscheiden van de gewone, uit het Idg. overgeërfde ablaut) » zou hebben bestaan. Hij gaf als voorbeelden « Hollands *rijp* « rups », naast *ruip*, en Vlaams en Zeeuwse *kiete* naast *kuit* (bij Kiliaan *kijte*) »²³. Hij heeft dezelfde gedachte nog toegepast en daardoor nog beter gestaafd bij zijn etymologische bespreking van de verschillende *reep*-woorden (vooral *Reep* (III)) in het *W.N.T.*²⁴. De *reep*-woorden, die natuurlijk tot de eerste ablautreeks behoren, gaan terug op een stam die « scheuren, rukken » moet hebben betekend; verg. o.a. *repen* en *rippen* « afscheuren enz. », *reep* « snede », *reep* « afgesneden strook ». Ze wisselen op treffende wijze af met vormen uit de tweede ablautreeks; verg. Hd. *raufen*, *rupfen* en Ndl. *haarrepen* « twisten, krakelen, eig. bij de haren trekken » (*W.N.T.*) tegenover Mnl. *haerropen* (*Mnl. W.*), Hd. *haarraufen*; voor de betekenis verg. Mnl. *haerplocken* en *haertien*.

Natuurlijk kan men erop wijzen dat die woorden toch wel hoofdzakelijk tot de gevoelsfeer behoren. Er zijn echter ook voorbeelden waarin het gevoelselement niet zo sterk op de voorgrond treedt of zelfs afwezig is. De verklaring die Hirt en Prokosch voor de *û* van werkwoorden van het **lûkan*-type hebben gegeven, zou hiervan al een illustratie kunnen zijn. In hetzelfde verband zouden dan **lût*- « klein, weinig » (Oeng. *lýtel*, *lýt*, Os. *lût*) en het gelijkbetekenende **lit*- (On. *litill*, Got. *leitils*) kunnen worden genoemd, daar die twee moeilijk in een z.g. Indogermaanse ablautverhouding tot elkaar te brengen zijn. « Germ. *lît*- en *lût*- kunnen bezwaarlijk oerverwant zijn »²⁵, heeft N. van Wijk reeds op-

(21) *Handbuch des Urgermanischen*, Heidelberg, 1932, II, 169.

(22) *A Comparative Germanic Grammar*, Philadelphia, 1939, 149.

(23) *Gevoelswoorden*, Tijdschr. v. Ndl. Taal- en Letterk., LXIII (1945), 23, voetnoot 1.

(24) Zie ook zijn artikel *Stalwoorden*, Driem. Bladen, XI (1959), 113 v.

(25) *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 's-Gravenhage, 1929², i.v. *luttel*.

gemerkt, al kon hij niet juist aangeven in welke verhouding die twee dan tot elkaar staan.

Dat alles wordt veel duidelijker wanneer men een eigen Germaanse « wisselwerking » tussen verschillende ablautreeksen (b.v. Germ. *ei* (*i*) / *ai* / *i* en *eu* (*û*) / *au* / *u*) aanneemt. Voor die stelling is al heel wat materiaal door Heeroma en achteraf ook door mijzelf verzameld; het is echter nooit uitgegeven. Volkomen onafhankelijk hiervan heeft J. de Vries²⁶ nog niet zo lang geleden ongeveer hetzelfde probleem uitvoerig behandeld en daarbij veel materiaal samengebracht. Men zal in de toekomst die kwestie verder moeten onderzoeken, want zo zal men wellicht nieuwe gezichtspunten op de Germaanse ablautverhoudingen kunnen openen. Inderdaad, al is de ablaut van Indogermaanse oorsprong, voor het Germaans zal men hem moeten leren beschouwen als een verschijnsel dat is aangepast aan de eigen behoeften en structuur van die taal, met zijn typische beperkingen maar ook met de mogelijke vernieuwingen tegenover de oude Indogermaanse ablautprincipes. Illustraties van dergelijke vernieuwingen zouden dan kunnen zijn de « wisselwerking » tussen *i/ai/i* en *û/au/u*, maar ook de « omkering » van de *e-a* tot de *a-e*-ablaut in de z.g. reduplicerende klasse²⁷. Doordat men de Indogermaanse ablautverhoudingen zonder meer op het Germaans heeft overgedragen, heeft men lange tijd te weinig oog gehad voor het eigene in de Germaanse ablaut.

Ik heb er al op gewezen dat het Germaans niet zelden een sterke uniformeringstendentie laat zien. Het behoeft ons daarom niet te verwonderen dat een analogische uitbreiding als die van *i* in het praesens, de infinitief en het participium praesentis van het sterke werkwoord met *ei* als oorspronkelijk stamvocalisme zich zo integraal heeft kunnen voltrekken.

Die uniformeringstendentie, die sterke systeemdwang en analogiewerking schijnt recht evenredig te zijn met de *regelmaat* en *eenvoud* van de bouw van het Germaans, structureigenschappen waarop men trouwens sedert lang de aandacht heeft gevestigd. Heeft K. Brugmann al niet in de vorige eeuw gezegd dat de Germaanse talen « im Verbalsystem mehr als die Schwestersprachen regelnd und uniformierend »²⁸ waren? Ook A. Meillet noemde de Germaanse vervoeging « l'une de celles dont le type

(26) *Vokalvariation im Germanischen*, Beiträge zur Gesch. der deutschen Spr. und Lit., Tübingen, LXXX (1958), 1 v.

(27) *Das System der starken Verba*, § 34 v.

(28) *Der präteritale Bildungstypus abd. hiaz aisl. hét und abd. liof aisl. hlióp*, Indogerm. Forsch., VI (1896), 91.

est le plus arrêté. Elle est simple, et ses formes présentent un rigoureux parallélisme »²⁹. Daarbij hebben die onderzoekers natuurlijk in de eerste plaats het oudste Germaans en de Oudgermaanse dialecten op het oog gehad.

In haar Leidse dissertatie over de Germaanse klankverschuiving blijkt Mej. W.S. Russer een zelfde opvatting te huldigen. Alleen ziet ze de kwestie in een breder perspectief; ze legt zelfs een verband met de aard en de denkgewoonten van de Germanen, wat haar wel zal ingegeven zijn door de idee dat een taal adequaat is met de gemeenschap die ze spreekt. Zo zegt ze dat de verklaring van de vastlegging van het accent op de stamsyllabe in het Germaans zal moeten worden gezocht « óf in het, na de afscheiding van de overige Indogermanen, ontwikkelde eigenaardige germ. volkskarakter, óf in een vreemde taal met begin-accentuering, waarmede het Germaansch vermengd is ». Ze geeft echter de voorkeur aan de eerste verklaring want, zo voegt ze eraan toe: « Er is m.i. zoowel in de germaansche taalgeschiedenis, als in de germ. volken een trek naar consequentie op te merken, een zekere eenvoud en eenzijdigheid van denken, die zich zeer goed laat rijmen met de neiging om dat, wat den meesten gedachteninhoud heeft, ook met de grootste energie uit te spreken »³⁰.

Regelmaat van structuur is natuurlijk een wezenlijke eigenschap van elke taal, maar die regelmaat hoeft niet in alle talen of alle onderdelen daarvan, en ook niet in elke periode van een zelfde taal even strak te zijn. Het is uiteraard een relatieve eigenschap, zoals ook eenvoud of gecompliceerdheid van bouw relatieve eigenschappen zijn, en men kan ze dan alleen als kenmerkend voor een taal noemen wanneer ze een naar verhouding hoge graad of betrekkelijk algemene geldigheid hebben bereikt.

De genoemde karaktereigenschappen gelden dus ook wel voor de jongere Germaanse talen en dialecten, maar hiervoor zijn ze stellig minder kenmerkend. Het is bekend dat die talen en dialecten zich veelal niet in vaste systemen laten onderbrengen; zo vertonen onze Nederlandse dialecten in vergelijking met z.g. primitieve talen een weinig gesloten beeld³¹. De analogie schijnt hier dan ook minder strak en consequent te werken.

(29) *Caractères généraux des langues germaniques*, Paris, 1917, 122-123.

(30) *De Germaansche Klankverschuiving. Een hoofdstuk uit de geschiedenis der germaansche taalwetenschap*, Haarlem, 1930, 208. Verg. bij het citaat: R.C. Boer, *Oergermaansch Handboek*, Haarlem, 1924², 17: « De syllabe, die voor het taalgevoel de hoofddraagster van de beteekenis was, dat is de stamsyllabe, is door een versterking van het accent op den voorgrond gebracht ».

(31) Verg. A.A. WEYNEN, *De orientatie der dialectstudie*, Zutphen, 13-14

Voor de oudere Germaanse dialecten geldt de tendentie naar een gesloten systeem in hoge mate en het lijkt mij dan ook een vereiste dat men bij de beoordeling van de aard van het analogieverschijnsel in het Germaans rekening houdt met de natuur en de karaktereigenschappen van die taal: *regelmaat* en *eenvoud*; of in een actief aspect beschouwd: « *regelnd* und *uniformierend* ». Men dient daarbij evenwel de nodige reserve in acht te nemen, want de wisselwerking tussen de aard van de taalbouw en die van het analogieverschijnsel kan door tal van factoren, ook externe, worden gehinderd of doorkruist.

Naschrift. Bij de keus van fonetische en andere symbolen moest worden rekening gehouden met de in de drukkerij aanwezige lettertekens. Hier volgen een paar toelichtingen: $\bar{o}$ geeft een vocaal aan die tussen $\bar{o}$ en $\bar{u}$ wordt uitgesproken; in de Aarschotse vorm *v̄r̄sok̄* heeft $\bar{s}$ de waarde van *ch* in Fr. *chanter*; in *v̄r̄sok̄* duidt $\bar{o}$ een korte klinker aan die kwalitatief tussen de vocaal van *zoon* en die van *pot* wordt uitgesproken.

(Inaugurale Rede Nijmegen, 1958), waarin verdere literatuur is opgegeven. De analyse van jongere Germaanse talen en dialecten kan er menigeen toe brengen de genoemde karaktertrekken van het Germaans als zuivere reconstructiefictie te beschouwen. Men schijnt moeilijk het bestaan van regelmatig gebouwde talen te aanvaarden al zijn hiervan voorbeelden te vinden onder de moderne talen en dialecten b.v. van Afrika.

Beschouwingen over het begrip « pietas deorum » bij de Romeinen

DOOR

Dr. M. VAN DOREN

Het begrip *pietas* bij Cicero en in de tijd van Augustus als politieke leuze, als thema van Vergilius' epos en als motief in Livius' geschiedwerk, heeft H. Wagenvoort nader behandeld in zijn inaugurale rede 'Pietas'¹. In de filosofische traktaten en in de redevoeringen van Cicero komt telkens weer een dubbel aspect van het begrip naar voor: *pietas* is vooreerst het nakomen door de mens van de verplichtingen tegenover de goden: *Est enim pietas iustitia adversum deos*². Daarnaast bestaat *pietas* ook in het vervullen van de plichten tegenover ouders, familieleden en vaderland: *...appellant pietatem, quae erga patriam aut parentes aut alios sanguine coniunctos officium conservare moneat*³. G. Wissowa wees er op, dat dit laatste aspect van het begrip stilaan het belangrijkste werd; de betekenis van het zich kwijten van alle plichten tegenover de goden werd op- en overgenomen door het zeer nauw verwante begrip *religio*⁴. Deze beide begrippen kwamen trouwens ook reeds naast elkaar voor bij Cicero in de passage waarin hij deze belangrijke gedachte neerschreef dat de Romeinen door hun *pietas* en hun *religio*, en door die ene wijsheid, dat ze ingezien hadden dat alles door de macht van de goden geregeerd en bestuurd wordt, alle volkeren en staten overwonnen hebben⁵, m.a.w. de groei en de uitbreiding van het Rijk zouden zo gebeurd zijn alsof « de Romeinse veroveringen in de grond niet voort-

(1) H. WAGENVOORT, *Pietas. Rede*. Groningen, Den Haag 1924, p. 5 e.v. Onafhankelijk van deze studie verscheen verder van TH. ULRICH, *Pietas als politischer Begriff im römischen Staate bis zum Tode des Kaisers Commodus*, Breslau, 1930.

(2) Cic. *Nat. Deor.* I, 116; cfr. *ibid.* I, 3 en 56; II, 153; *Part. Orat.* 78; *Top.* 90. cfr. WAGENVOORT, *o.c.* p. 12.

(3) Cic. *Invent.* II, 22 (66); elders, *Planc.* 33,80 luidt het nog korter: *Quid est pietas nisi voluntas grata in parentes?* cfr. *Rep.* VI, 16 en WAGENVOORT p. 10.

(4) G. WISSOWA in ROSCHER III s.v. *Pietas*, p. 2499. cfr. C. KOCH, R.E. 39. Halbb. s.v. *Pietas*, p. 1221.

(5) Cic. *Har. Resp.* X (19): *pietate ac religione atque hac una sapientia, quod deorum numine omnia regi gubernarique perspeximus, omnes gentes nationesque superavimus.*

(6) H. WAGENVOORT, *o.c.* p. 17.

gekomen waren uit een niets ontziend streven naar eigenbelang, maar uit trouw aan goddelijke roeping, uit plichtsbetrachting...!»⁶

Pietas deorum duidt echter niet alleen op de nauwgezette plichts-
vervulling van de vereerders ten opzichte van de goden (*pietas
hominum erga deos*), maar heeft bovendien nog twee andere be-
tekenissen, waarover G. Wissowa en H. Wagenvoort niet ge-
handeld hebben⁷. Vooral in mythologische teksten doelt *pietas
deorum* soms ook op het in acht nemen van hun eigen plichten
en rechten door de goden onder elkaar als leden van een groot
geslacht (*pietas deorum erga deos*). Claudianus bv. verhaalt in
zijn epos over de schaking van Proserpina dat de *pietas* van
Electra, Proserpina's voedster, even groot was als die van Ceres
zelf voor haar dochter: *par Cereri pietas*, en Proserpina doet in
dit gedicht ook beroep op de *pietas* van Juppiter, wanneer deze
erin toegestemd heeft dat Pluto haar naar de onderwereld zou
ontvoeren⁸. In dezelfde zin heet Ovidius Pollux *pius* wegens zijn
broederlijke genegenheid voor Castor⁹. Een derde betekenis ten-
slotte van het begrip *pietas deorum*, waarover in deze studie nadere
beschouwingen zullen volgen, is de plichtsvervulling van de goden
ten opzichte van de mensen die hen vereren (*pietas deorum erga
homines*).

Dit bijzonder gebruik van het begrip komt nergens voor in
Cicero's wijsgerige werken en uiteenzettingen over de natuur van
de goden, maar is voor het eerst aan te stippen in meerdere verzen
van Vergilius' Aeneis¹⁰. Het eerste voorbeeld hiervan vindt men
in de laatste jammerklacht van Priamus vóór zijn dood. Nadat
Troje door list en door de meened van Sinon gevallen was en
reeds geheel opging in de vlammen, overweldigden de Grieken,
hierbij geleid door Pyrrhus, ook stormenderhand het paleis van
Priamus. Toen Polites, één van Priamus' zonen, dodelijk ge-
troffen werd door Pyrrhus en stervend neerviel vóór zijn oude

(7) Ook C. KOCH behandelt in het artikel *Pietas* in de *Real Encyclopedie* dit
aspect van het begrip niet, maar verwijst p. 1223 hiervoor alleen naar de korte
nota van E.A. HAHN, *The 'Piety' of the Gods*, *Classical Weekly* vol. XIX, nr 4,
p. 34 (1925).

(8) CLAUD. *Rapt.* III, 173 en II, 253-254; cfr. *ibid.* III, 295-296; STAT. *Silv.*
II, 1, 96, e.a.

(9) OVID. *Trist.* V, 5, 29-30. Ook 'impious' wordt in deze zin gebruikt voor
goden bv. CIC. *Har. Resp.* X (20): *Quis est ex gigantibus illis, quos poetae
ferunt bellum dis immortalibus intulisse, tam impius...*; cfr. TH. L.L. s.v. *impius*
623, 42 e.v.

(10) Vóór Vergilius heeft *pietas deorum* in de bewaarde literaire teksten de
betekenis van plichtsvervulling der mensen ten opzichte van de goden bv. Ennius
in fragment van de tragedie Telamon, *Vahlen*² 328 *Deum me sentit facere
pietas, c'vium porcet pudor* cfr. E.H. WARMINGTON, *Remains of Old Latin I* (Loeb)
pp. 342-343: «*pietas may mean obedience to Apollo, on whose advice Teucer
acted*».

vader, aanroeft deze de goden, en smeekt hun uit gerechtigheid Pyrrhus' misdaad en overmoed te straffen :¹¹

Di, si qua est caelo pietas quae talia curet

Ook Dido hoopte dat de goden haar zouden helpen uit *pietas* toen Aeneas haar verlaten had. H. Wagenvoort merkte zeer juist op in verband met deze episode van het vertrek van Aeneas : « Hoofdzaak is echter, dat we in dit tragische conflict een botsing zien uitgebeeld tussen eigen belang en goddelijke roeping; Aeneas is de held, omdat hij eigen begeerte, eigen liefde opoffert voor de grootse taak, een nieuw land te gaan opzoeken voor de Trojaanse vluchtelingen, voor wie een schitterende toekomst is weggelegd... Als de ongelukkige vorstin, buiten zichzelf van smart, Aeneas ziet wegzeilen, roept zij uit : « ziedaar nu de eerlijkheid en de trouw van hem, van wien men nog wel zegt, dat hij de beschermgoden der vaderen met zich meedraagt... » Juist op Aeneas' piëteit dus grondt zij haar aanklacht, omdat zij de piëteit in hogere zin niet verstaat¹² ». Belangrijk is het bovendien dat in deze episode naast de *pietas* van mensen tot mensen en de *pietas* van mensen tot goden, ook nog de *pietas deorum erga homines* ter sprake komt. Dido wist wel dat Juppiter zelf aan Mercurius opdracht gegeven had zijn goddelijke bevelen aan Aeneas over te maken, dat Aeneas daaraan gevolg gegeven had en haar daarom had moeten verlaten, maar voelt zich toch verongelijkt omdat haar gastvrijheid, trouw en liefde versmaad werden. Zo bidt zij tot de goden dat deze uit gerechtigheid tegenover haar (*pietas deorum erga homines*) het Aeneas zouden vergelden dat hij zijn menselijke plichten van *pietas* tegenover haar zo geheel veronachtzaamd heeft¹³ :

... si quid pia numina possunt

Bij het vervullen van zijn verheven taak moet Aeneas ook de hulp inroepen van de goddelijke machten en hun smeken uit *pietas* te willen ingrijpen in het gebeuren opdat hij zijn opdracht zou kunnen vervullen. Toen de Trojaanse vrouwen tijdens de lijkspelen ter ere van Anchises brand hadden gesticht op zijn schepen, bidt Aeneas Juppiter dat zijn vloot niet geheel zou opgaan in de vlammen, en dat hij zijn taak alzo tot een goed einde zou kunnen brengen, zo hij zulks werkelijk verdiende¹⁴ :

(11) VERG. *Aen.* II, 536.

(12) WAGENVOORT, *o.c.* p. 20.

(13) VERG. *Aen.* IV, 382. Dit gebruik van 'pius' komt verder nog meer voor, bv C.I.L. VI, 363 Iunoni pia; *Ciris* 219 Non accepta piis promittens munera divis, e.a.; Impii dei zijn bij TAC. *Ann.* XVI, 31, 1 de verderfelijke machten die de magie beoogt te manipuleren cfr. G. ROYEN, *Lat. pius germ. hold* in *Donum natalicium Schrijnen*, p. 715.

(14) VERG. *Aen.* V, 688-689.

...Si quid pietas antiqua labores
respicit humanos, da flammam evadere classi

Dadelijk verleende de goddelijke *pietas* hulp aan de plichtsgetrouwe Aeneas, want, nauwelijks had hij zijn smeekbede beëindigd, of een heftig onweer barstte los en het neergutsende water doofde het vuur op de schepen. Tenslotte komt op het einde van de Aeneis nog de belangrijke passage, waarin Vergilius door Juppiter laat voorspellen dat de Romeinen door hun nauwgezette plichtsvervulling op religieus gebied zelfs de *pietas* van de goden zullen overtreffen¹⁵:

Supra homines, supra ire deos pietate videbis.

Deze uitspraak van Juppiter helpt, zoals verder blijken zal, de werking van de *pietas deorum* ten voordele van de Romeinen begrijpen. Uit een onderzoek over de rechtvaardigheid der goden is de Aeneis, door E.A. Hahn ondernomen¹⁶, is gebleken dat de goddelijke machten slechte, overmoedige en heimelijke daden straffen, en dat alleen vereerders, die werkelijk *pīi* zijn, op hun hulp kunnen rekenen. Wel kon de vraag gesteld worden of de hemel werkelijk zo'n wrok koesterde dat Aeneas zovele epische beproevingen moest doorstaan, maar tenslotte is het daardoor duidelijk dat Aeneas, die *pius* is in de hogere zin van het woord, beloond wordt door de goddelijke gerechtigheid omdat hij steeds gevolg gegeven heeft aan de opdracht van de goden en zich geheel naar hun wil heeft geschikt. En ook in 't algemeen wettigde de vooropgestelde mening, dat de Romeinse *religio* en *pietas* de godsdienstige practijken van alle andere volkeren overtroffen¹⁷, de aanspraak van de Romeinen op de hulp en de gerechtigheid van de goden, die zelf aan Rome de goddelijke machtssymbolen van een groots imperium hadden gegeven en deze stad voorbestemd hadden het middenpunt te worden van een wereldrijk¹⁸.

Daar in de meeste woordenboeken, zoals Forcellini, en ook in de bijzondere nota van E.A. Hahn over de *pietas* van de goden, alleen passages uit de Aeneis aangeduid zijn, zou men ten onrechte kunnen gaan denken dat het begrip *pietas deorum*, opgevat

(15) VERG. *Aen.* XII, 839.

(16) E.A. HAHN, *Poetic Justice in the Aeneid*, Transact. and Proceed. Americ. Phil. Assoc., vol. LX, 1929, p. XVIII. *Id.*, *Pietas adversus violentia in the Aeneid*, Class. Weekly, vol. XXV nr 2 (1931), pp. 9-13 en nr 3, pp. 17-21.

(17) Cfr. de teksten bijeengebracht door A.S. PEASE in zijn uitgave van CICERO, *De Natura Deorum*, II (1958) pp. 566-567.

(18) Cfr. M. VAN DOREN, *Pignora Imperii. De goddelijke symbolen van het Romeinse Rijk*, Handelingen VIII Zuidnederl. Mij (1954), pp. 77-81. De goddelijke voorzienigheid en de zorg van de goden hielpen de Romeinen in de nood: b.v. T. LIV. IV, 43, 9: desertam omisamque ab hominibus rem publicam, deorum providentia curaque exceptam memorabat Veientibus indutiis et cunctatione Aequorum stare; e.a.

als de plichtsvervulling van de goden ten overstaan van de mensen, uitsluitend voorkomt in Vergilius' epos. De vroegere onderzoekers hebben hierbij niet opgemerkt dat de *pietas* van de goden, in de hoger aangeduide zin, als navolging van Vergilius onder meer nog verder voorkomt bij de latere epische dichters. Silius Italicus behoudt zelfs de plaats van het woord in een vers van zijn *Punica*, waarvan het begin vrijwel geheel gelijk op twee van de hoger geciteerde verzen van Vergilius¹⁹:

Si qua Deis pietas, tales, Carthago, videre
Dent tibi Sidonias matres!

Dit vers van Silius Italicus behoort tot de bekende Regulus-episode, waarin de dichter het lot verhaalt van deze Romeinse consul, die in 255 v. Chr. tijdens de eerste Punische oorlog gevangen genomen werd in de strijd rondom Karthago²⁰. Vijf jaren later, toen de krijgskans gekeerd was, bonden de Karthagers onderhandelingen aan met de Romeinen om hun krijgsgevangenen terug te krijgen en ze uit te wisselen tegen M. Atilius Regulus en andere Romeinse gevangenen. Ze zonden de oud-consul, die nu hun slaaf geworden was, met een afvaardiging mede naar Rome om deze uitwisseling te bepleiten, nadat ze hem vooraf onder eed hadden doen beloven dat hij zich terug zou komen gevangen geven, als de onderhandelingen mislukten. Bij het terugzien van de gevangen Regulus, die nog steeds een voorbeeld bleef van onwrikbare trouw aan Rome, doet zijn echtgenote Marcia wenend beroep op de *pietas* van de goden ten overstaan van de mensen en bidt hen de Karthaagse vrouwen hetzelfde lot te laten ondergaan als haar was toebedeeld. Maar Regulus wees de senaat op de moeilijkheden van Karthago, en zette Rome aan de strijd verder te voeren en zich niet om hem te bekommeren, daar hij reeds oud en zwak geworden was. Evenals in Vergilius' Aeneis heeft de oproep tot de *pietas deorum erga homines* betrekking tot een held, die uitmunt door zijn uitzonderlijke eigen *pietas* in dit laatste geval zijn hoogstaande trouw en plichtsbesef ten overstaan van zijn vaderland²¹: in zulke gevallen leek het billijk te mogen steunen op wederkerige gevoelens van de goden, die reeds meer dan genoeg onheil hadden laten gebeuren. In deze passage

(19) SIL. ITAL. *Pun.* VI, 410-411. Cfr. de plaats van de woordgroep *ibid.* V, 317 *Si qua tibi pietas, ictum ne desere foedus* en verder o.m. bij OVIDIUS:

Met. VI, 503 *Si pietas ulla est, ad me Philomele redito*

Met. VII, 336 *si pietas ulla est, nec spes agitatis inanis*

Met. IX, 383 *si qua est pietas...*

(20) E. PAIS-J. BAYET, *Histoire Romaine* t.I (Coll. Glotz) p. 249 en pp. 260-261.

(21) Cfr. SIL. ITAL. *Pun.* VI, 131-132 ... in *egregio cuius sibi pectore sedem / ceperat alma Fides*.

uit de *Punica* is het ook weer duidelijk dat de *pietas deorum* zich niet uitsluitend uit in het stellen van weldaden of in het verschaffen van geluk of voorspoed aan de mensen : haar rol is ook een zekere gerechtigheid te doen heersen door wraak, straf of vergelding, en zo terug een « rechtvaardig evenwicht » te herstellen.

Ook in een passage van Statius' *Thebais* vergt de *pietas deorum erga homines* een wreed ingrijpen van de godheid. Juppiter verklaart daar namelijk dat hij de zonen van Oedipus moet laten omkomen om verschillende redenen, en meer bepaald ook om de goddelijke gerechtigheid overal in de wereld te laten heersen : dit is immers de plicht van de godheid die van haar piëteit tegenover de menselijke vereerders wil blijk geven ²² :

Ast ego non proprio diros impendo dolori
Oedipodionidas: rogat hoc tellusque, polusque,
Et pietas, et laesa Fides...

In de hoger geciteerde verzen van Vergilius en Silius Italicus valt het op dat de mensen met een zeker voorbehoud de hulp van de *pietas* der goden inroepen, en hun bede hypothetisch construeren : « indien de hemelse *pietas* zich werkelijk bekommert om het lot van de stervelingen, of, indien de goden werkelijk uit zin voor gerechtigheid zorgen voor hun vereerders... » Zelfs voor personen, die uitmunten door hun piëteit, geldt deze restrictie : zo zegt Aeneas elders tot Dido ²³ :

Di tibi, si qua pios respectant numina, si quid
usquam iustitia est et mens sibi conscia recti,
praemia digna ferant...

Deze omzichtige uitdrukkingswijze in smeekbeden, waar het gaat om het geloof aan de werking van een goddelijke gerechtigheid, komt reeds voor, getransponeerd weliswaar in de sfeer van de liefdespoëzie, bij Catullus ²⁴ :

O dei, si vestrum est misereri...
O dei reddite mi hoc pro pietate mea.

Merkwaardig is het bovendien ook dat zelfs uiterst godvruchtige personen slechts weinig en met voorbehoud beroep doen op de *pietas deorum*, en dan nog maar pas, als de loop van de gebeurtenissen zo'n wending heeft aangenomen, dat volgens hen nergens meer een inwerken waar te nemen is van de goddelijke machten, die het gebeuren zouden leiden met de hoge rechtvaardig-

(22) STAT. *Theb.* VII, 215-217.

(23) VERG. *Aen.* I, 603-605.

(24) CATULL. c. 76, 17 en 26; *ibid.* 2-4: cum se cogitat esse pium / nec sanctam violasse fidem, nec foedere ullo / Divum ad fallendos numine abusum homines. Gewis is hier wel te denken aan invloed van het Epicurisme.

heid van de goden, of wanneer van menselijk standpunt de toestand zó hopeloos is geworden, dat de gepostuleerde goddelijke gerechtigheid alleen nog een billijke wending zou kunnen doen intreden.

Sommige moderne onderzoekers hebben beweerd dat er in werkelijkheid in de Romeinse godsdienst weinig of niets waar te nemen is van gerechtigheid van de goden; Hägerström meende dat begrippen als *pietas deorum* volledig vreemd waren aan de oude pontificale kultus, die volgens hem als de meest zuivere vorm van de Romeinse godsdienst mag beschouwd worden²⁵. Zijn stelling luidt: « Es mangelt den römischen Göttern an jeder moralischen Qualifikation, die eine wirkliche Verehrung derselben als selbständiger Personen möglich machen könnte ».²⁶ Als argumenten verwijst Hägerström naar de authentieke formules van de *devotio* en de *evocatio*, die de antieke auteurs hebben overgeleverd.

Bij Titus Livius staat de tekst van het gebed van de *devotio*, dat de pontifex voorzegde, toen de consul Decius in 340 vóór Christus tijdens de strijd tegen de Latini, zichzelf op het slagveld aan de goden wijdde, maar daarbij ook de troepen van de vijand aan de goden prijs gaf, opdat deze hierdoor de Romeinen zouden willen redden en de overwinning laten behalen. Het *carmen devotionis* luidde als volgt²⁷: « Janus, Juppiter, Mars pater, Quirinus, Bellona, Lares, divi Novensiles, di Indigetes, godheden in wier macht de onzen en de vijanden zijn, en di Manes, U bid ik, U smee ik, Uw genade verzoek ik en verzeker ik mij, opdat Gij aan het Romeinse volk der Quirites kracht en de overwinning wilt schenken, en dat Gij over de vijand van het Romeinse volk der Quirites vrees, angst en dood wilt bren-

(25) Hierop werd echter van verschillende zijden kritiek uitgebracht, o.m. door B. KUBLER, *S.Z.* 1931, p. 512: « ... das Bild der latinischen Religiosität ist arg verzeichnet »; FR. SOMMER, *Kritische Vierteljahresschrift*, 3. Folge, Bd. XXVII, 1934, pp. 46-74.

(26) A. HAGERSTROM, *Das magistratische Ius in seinem Zusammenhange mit dem römischen Sakralrechte*, Uppsala, Universitets Arsskrift, 1929, p. 52. Hägerström merkte p. 53 ook terecht op dat « Für die Frage nach der moralischen Qualifikation der Götter ist der römische Sprachgebrauch betreffs der Worte *iustus* und *pius* ... von grosser Bedeutung », doch heeft het begrip *pietas deorum* erga homines niet nader onderzocht.

(27) T. LIV. VIII, 9, 6-8. cfr. PLIN. N.H. 28, 12 *durat immenso exemplo Deciorum patris et filii, quo se devovere, carmen*. Deze carmina bieden wel een geschikt uitgangspunt voor het onderzoek van het begrip *pietas deorum* daar het authentieke rituele formules zijn van de officiële kultus en daar de *pietas* van de goden precies betrekking heeft op de staat. Verschillend van het gebed voor de *devotio* bij T. Livius is het *carmen*, overgeleverd bij MACROB. *Sat.* III, 9, 10-12, dat diende voor de *devotio* van het vijandelijke leger en de consecratio van de stad en het grondgebied van de vijand, cfr. G. WISSOWA, R.E., V., s.v. *Devotio*, p. 279.

gen. Zoals ik met deze woorden heb aangeduid, zo wijd ik ten bate van het gemenebest van het Romeinse volk der Quirites, van het leger, van de legioenen, van de hulptroepen van het Romeinse volk der Quirites, de legioenen en de hulptroepen van de vijanden, samen met mij zelf aan de Di Manes en aan Tellus». Omgord met de toga op de ouderwetse Gabinische wijze, sprong de consul dan gewapend te paard, draafde op de vijanden toe en wierp zich te midden van hen. Overal waar hij aanstormde week het vijandelijke leger achteruit, door paniek bevangen, en reeds sloeg het op de vlucht toen Decius onder de pijlen bezweek, zo deelt T. Livius mede.

In verband met het ritueel van de *evocatio*, dat Hägerström ook aanhaalde om zijn stelling te staven²⁸, verschaft Macrobius volgende gegevens²⁹: «Het staat immers vast, dat alle steden onder de bescherming staan van een bepaalde godheid, en dat er een geheime en aan velen onbekende gewoonte van de Romeinen bestaan heeft om, als ze een stad van de vijanden belegerden en ze er zich op betrouwden dat die reeds kon ingenomen worden, door een zeker gebed de beschermgoden weg te roepen, 't zij omdat ze meenden dat anders de stad niet kon ingenomen worden, 't zij ook omdat ze het ongeoorloofd achtten, gesteld dat dit toch mogelijk ware, goden krijgsgevangen te nemen... Doch er dient op gelet dat ook wij niet misleid worden door de verkeerde mening van verschillenden, nl. dat door één zelfde gebed de goden uit een bepaalde stad weggeroepen worden en die stad ook vervloekt wordt. Want ik heb in het vijfde boek der «Res Reconditae» van Sammonicus Serenus twee onderscheiden gebeden aangetroffen, die hij zelf verklaarde gevonden te hebben in een zeer oud werk van een zekere Furius. Het gebed waarmee de goden weggeroepen werden als een stad door belegering ingesloten wordt, luidt immers als volgt³⁰:

«Indien er een god is of indien er een godin is, in wiens (wier) macht zich volk en stad van Carthago bevinden, en wel in het bijzonder Gij, die de bescherming van deze stad en dit volk op U genomen hebt, U dan bid ik en smee ik en Uw genade roep ik tot mij, dat Gij volk en stad van Carthago wilt prijs

(28) A. HAGERSTROM, *Der römische Obligationsbegriff* II, Uppsala, 1941, p. 393: «Ich habe die Formel für die Evozierung der Tutelargötter einer belagerten Stadt angeführt, um nachzuweisen, dass die Römer ihre eigenen Götter nicht als besonders verehrens-würdig erachten konnten, wenn sie als freie Personen beurteilt wurden».

(29) MACROB. *Sat.* III, 9, 2-8.

(30) Vertaling van het Carmen Evocationis door F. MULLER, in *De Godsdiensten der Wereld*, II, 1948, p. 70. Een klein gedeelte van dit rituele gebed heeft ook SERVIUS overgeleverd *Aen.* II, 244; een andere formule voor de *evocatio* bij T. Liv. V. 21.

geven, haar gebied, tempels, heiligdommen en de stad ook wilt verlaten en daaruit weg wilt gaan, dat Gij aan dit volk en aan zijn burgerij vrees en afgrijzen van U zelf wilt inboezemen, zodat zij U vergeten, en dat Gij zelf, aldus uit het oude verband losgemaakt, naar Rome wilt komen bij mij en de mijnen en dat U voortaan ons land, onze tempels, onze eigendommen en onze stad meer welgevallig en dierbaar mogen zijn, en dat Gij zo dan mij en mijn volk van Rome en mijn soldaten Uw genade tonen wilt, zodat we het mogen erkennen en als waar beseffen. Indien Gij dit alles doen zult, leg ik hier de gelofte af U een tempel te bouwen en sacrale spelen ter uwer ere te geven ».

Met het oog op deze woorden moeten offers gebracht worden en moet de schouwing der ingewanden geraadpleegd worden (om te zien) hoe ze de afloop ervan verzekeren ».

Reeds in de Oudheid heersten er meningsverschillen over de verhouding van de vereerders tot de goden in verband met de practijken van de *devotio* en van de *evocatio*. T. Livius vermeldt in zijn relaas over de *devotio* van Decius dat deze consul na raadpleging van een *haruspicum* duidelijk had ingezien dat de Romeinen de zege niet konden behalen daar ze de medewerking van de goden niet hadden³¹: om deze te verkrijgen besloot Decius zichzelf door de *devotio* aan de goden te wijden en alzo alle wrok en het dreigende onheil van de goden van de onderwereld en van de hemelse machten op zich te trekken³². Door het ritueel op de gepaste wijze uit te voeren met het daartoe voorgeschreven gebed, hem voorgezegd door de pontifex, had Decius als een vermeerdering van goddelijke macht (*augus*) verkregen, en zo vermocht hij tevens het onheil van de Romeinen op de vijand te doen overgaan: hij was als een middel tot verzoening der goden, door de hemel zelf gezonden³³. Daar nu de bevelhebber *cum imperio* deze verzoening van de goddelijke machten niet alleen ten koste van zijn eigen leven kon bewerkstelligen, maar het hem ook mogelijk was dat te doen ten koste van het

(31) T. Liv. VIII, 9, 4: Deorum, inquit, ope, M. Valeri, opus est.

(32) T. Liv. VIII, 10, 7: omnes minas periculaque a deis superis inferisque in se unum vertit. Het prijs geven aan de goden van zijn eigen leven ontbreekt in het ritueel van de *devotio-consecratio* (MACROB. *Sat.* III, 9, 10-12) dat veleer de vervloeking beoogt te brengen over het leger en het grondgebied van de vijand door de soldaten en de stad van de tegenstrever aan de goden van de onderwereld te wijden, cfr. G. WISSOWA, R.E. V, s.v. *Devotio*, p. 279.

(33) T. Liv. VIII, 9, 10: Aliquanto augustior humano visus, sicut caelo missus piaculum omnis deorum irae, qui pestem a suis aversam in hostes ferret. Over het verband tussen *piaculum* en *pietas*, in de oorspronkelijke betekenis van dit begrip, zie J. BAYET, *Hist. polii. et psych. de la religion Romaine*, 1957, p. 142-143.

leven van een ander Romeins burger uit het leger³⁴, kon het feit, dat de consul zelf zijn eigen leven veil had voor het welzijn van zijn leger en voor de Romeinse staat, doorgaan als een daad van uitzonderlijke *religio* en *pietas*. Dit traditionele Romeinse standpunt brengt dan ook Lucilius Balbus naar voor in het colloquium over de natuur van de goden en de practijk van de *devotio* in Cicero's «*De natura Deorum*», in volgende overweging³⁵ : « Als we ons verleden willen vergelijken met dat van de andere volkeren, dan stellen we vast dat we in sommige opzichten evenwaardig zijn of zelfs de minderen, maar dat we hen door de *religio*, dat is de verering van de goden, verre overtreffen... Zó'n sterke neiging hadden onze voorvaders tot de *religio*, dat zekere veldheren zichzelf met bedekt hoofd en volgens een rituele formule aan de onsterfelijke goden wijdden in het belang van de staat ». Al kon de Romein het als vanzelfsprekend beschouwen dat in ruil van zijn uitzonderlijke *pietas* én tegenover de staat én tegenover de goden de goddelijke machten niets anders konden dan hun plichten van hoge gerechtigheid nakomen en de Romeinen de overwinning laten behalen, toch kon de vraag opkomen of het bij nadere overweging wel strookte met die goddelijke gerechtigheid dat de wrok van de goden — waarvan de aanleiding trouwens niet duidelijk was — alleen door een mensenoffer kon gekoeld worden, of zulks werkelijk *pietas deorum erga homines* kon zijn. In dit verband stelt Aurelius Cotta volgende vraag in hetzelfde colloquium bij Cicero³⁶ : « Meent gij dat de goden ook verzoend werden door de *devotio* van de Decii ? Was hun vijandigheid dan zó groot dat ze niet konden gunstig gestemd worden tegenover het Romeinse volk, tenzij door de dood van zulke mannen ? » Deze zienswijze zou natuurlijk een weinig gunstig beeld gegeven hebben van de natuur van de Romeinse goden en hun verhouding tot hun vrome vereerders. Om dat te vermijden geeft Cotta dan volgende uitleg : « Het was een beslissing van de imperator — een strategisch middel of stratagema zoals de Grieken zeggen — evenwel van zulke veldheren, die over hun vaderland waakten en hun leven niet spaarden : ze meenden immers dat, wanneer de bevelhebber te paard vooruitsnelde en

(34) T. Liv. VIII, 10, 11 : licere consuli d'catorique et praetori, cum legiones hostium devoveat, non utique se, sed quem velit ex legione Romana scripta civem devovere.

(35) Cic. Nat. Deor. II, (10), 3, Cfr. W. W. FOWLER, *The religious experience of the Roman People*, 1933, p. 208 : « What is still more remarkable is that it (the *devotio*) has not only a religious but an ethical character. The idea of service to the State is here seen at its highest point ».

(36) Cic. Nat. Deor. III, (6) 15.

op de vijand losstormde, zijn leger hem zou volgen, en dat is ook zo gebeurd ».

Cotta ontwijkt hier in zijn rationalistische interpretatie natuurlijk met opzet het probleem van de *pietas deorum erga homines*, en rept geen woord over de inhoud van het magisch-religieuze carmen van de *devotio* waarin de Romeinse bevelhebber niet slechts de eigen goden, maar ook — zij 't in bedekte termen — de goden van de vijand³⁷ door zijn eigen ondergang ertoe wil bewegen de vijanden in 't verderf te storten, en zulks zonder dat enig religieus vergriep van de tegenstrever tegenover hun eigen goden daartoe aanleiding zou kunnen geweest zijn. Kortom, afgezien van een belangrijk magisch aspekt, biedt de ritus van de *devotio* een duidelijke toepassing van de door de Romeinen vooropgestelde theorie dat hun godsdienst en hun kultusgebruiken die van de andere volkeren overtroffen: de uitvoering van de *devotio* moest doorgaan voor een daad van superieure *religio* en *pietas* tegenover de goddelijke machten, en in deze gedachten-gang was het slechts vanzelfsprekend dat zowel de eigen goden als de goden van de tegenpartij uit gerechtigheid, uit *pietas*, de daaruit voortvloeiende verplichtingen tegenover de plichtsgetrouwe Romeinen nakwamen.

Bij het ritueel van de *evocatio* blijkt misschien nog duidelijker hoe de Romeinen uitgingen van de voor hen evidente vooropstelling dat hun godsdienst deze van de andere volkeren overtrof, en als gevolg daarvan aannamen dat ze op de *pietas* van de goden konden rekenen wanneer hun ritueel juist uitgevoerd was, m.a.w. wanneer zij op de gepaste wijze blijk hadden gegeven van *pietas hominum erga deos*. De Ouden hebben zelf grondig overdacht waarin precies de uiting van *pietas* van de Romeinen tegenover de goden kon liggen in de uitvoering van de *evocatio*. In de hoger geciteerde tekst van zijn *Saturnalia* stelt Macrobius in de eerste plaats volgende verklaring voor van deze sacrale practijk in oorlogstijd: « omdat zij niet geloofden dat de stad anders kon ingenomen worden » (*capi posse non crederent*). Hier haalt Macrobius op scherpzinnige wijze als voornaamste grondslag van het bestaan van deze oorlogsritus de eigenaardige denkgewoonte aan van de primitieve en oude volkeren. Voor ons immers zou er tegenspraak bestaan met het feit dat de *evocatio* slechts toegepast werd « als ze bij een belegering van een stad van de vijanden er zich op betrouwden dat die kon ingenomen worden » (*capi posse confiderent*). Zo wees T. Livius er in zijn verhaal

(37) Cfr. W.W. FOWLER, *o.c.* p. 208.

van de inname van Veii ook op³⁸ dat Camillus toen pas tot de *evocatio* van Juno Regina overging als hij inzag dat de overwinning in zijn handen lag. Doch niettegenstaande dit is het primitieve denken verre van volstrekt zeker dat de zege werkelijk zou kunnen behaald worden, omdat de sfeer van het militaire en het menselijke geheel doordrongen is van de sfeer van het magische-religieuze, en voor elk van deze gebieden afzonderlijk geredeneerd wordt zonder het geheel op een omvattende, uitsluitend logische wijze te doordenken. Als tweede verklaring schrijft Macrobius: « aut etiam si posset, nefas aestimarent deos habere captivos ». De zin van deze woorden is, dat het ten overstaan van de goden een ongeoorloofde daad zou zijn, gesteld dat het mogelijk ware de stad zonder voorafgaande *evocatio* in te nemen, de schutsgodheid van de burcht op dezelfde wijze te behandelen als de menselijke verdedigers. *Nefas* duidt immers een ongeoorloofde menselijke handeling aan, in zoverre die de goden zelf werkelijk beledigt³⁹. Toch laat deze verklaring, zoals Macrobius ze geeft, nog niet toe geheel te begrijpen waarin precies de uiting van *pietas* van de Romeinen tegenover de goden zou liggen bij het uitvoeren van de *evocatio* in oorlogstijd. Voorzeker sluit het *carmen evocationis* in dat de vreemde tutelaire godheid waardig is een gepaste en zelfs luisterrijke kultus in Rome te hebben, maar het verwijzen naar de verplichtingen, die de Romeinen meenden te hebben tegenover de vreemde goden in 't algemeen, volstaat helemaal niet om deze bijzondere rituele overbrenging van de vijandelijke schutsgodheid te verklaren. F. Pfister schreef bv.⁴⁰ « Het was niet de verdraagzaamheid der Romeinen, welke hen er toe bracht, vreemde erediensden toe te laten, want ook de Grieken betrachtten zulke verdraagzaamheid, en bovendien was onder de antieken het geloof algemeen, en deze opvatting hield stand tot de christelijke middeleeuwen en daar voorbij, dat aan het bestaan van de goden der vreemde volkeren niet te twijfelen viel. De Romeinen echter hebben vreemde goden niet alleen geduld, maar zelfs aangehaald. Zij hebben de goden

(38) T. Liv. V, 20. Camillus had eerst zijn soldaten verboden de strijd aan te binden zonder zijn bevel (V, 19) en ging vooraf na, door het nemen van de *auspicia*, of uit de goddelijke tekens bleek dat de voorgenomen *evocatio* geoorloofd was: Livius vermeldt uitdrukkelijk dat Camillus « *auspicato egressus* » de beschermgodheid van Veii geëvoceerd heeft.

(39) Cfr. M. KASER, *Das altrömische Jus*, 1949, p. 30: « nicht jedes von den Gottheiten miszbilligte Tun ist nefas, sondern nur ein solches, das die Gottheit verletzt und ihr ein Racherecht über den Täter gilbt, vermöge dessen sie ihn als sacer vernichtet, wenn er sich nicht durch ein Sühnopfer von der göttlichen Gewalt befreit ».

(40) F. PFISTER, *De Griekse en Romeinse Godsdienst*, in C. CLEMEN, *Van Heidendom tot Heden*, pp. 212-213.

van de door hen veroverde steden door *evocatio* (uitnodiging) naar Rome geroepen, waar zij een nieuwe plaats van verering zouden krijgen. Zij oordeelden zich verplicht de erediensden der onderworpen landen door te laten gaan en zij hebben ook in nood en gevaar aan vreemde goden heiligdommen plechtig beloofd». Deze uitleg laat evenwel niet toe te begrijpen waarom de *evocatio* als uiting van plichtsvervulling van de Romeinen tegenover de goden, van *pietas* dus, beperkt was tot een bijzondere militaire operatie bij een wel bepaald stadstype: de belegering van een met wallen versterkte burcht. Wel is het zonder twijfel zeer juist dat het rituele wegroepen van de vijandelijke schuts-goden tot doel heeft een vergrijp tegen de goden te voorkomen door nauwgezette plichtsvervulling en het gepast uitvoeren van de aangewezen sacrale handeling, maar dat de te vermijden ongeoorloofde daad zou bestaan hebben in het « krijgsgévangen nemen van de goden», maakt de bijzondere handelwijze van de Romeinen in dit geval nog niet volledig begrijpelijk. Ze konden immers ook de tempels en de goden van de ingenomen stad onaangeroerd ter plaatse laten en zelfs aldaar de kultus op de vroegere wijze laten voortzetten, terwijl anderszijds ook talrijke voorbeelden bekend zijn, waarin de veldheren in hun triomftochten te Rome, naast de krijgsgévangen genomen vijanden, tevens de beelden meevoerden van de goden der overwonnen steden, waar helemaal geen *evocatio* had plaats gegrepen⁴¹. Servius geeft echter volgende verklaring van de *evocatio*: ... ante expugnationem evocabantur ab hostibus numina propter vitanda sacrilegia...⁴². Volgens deze auteur zou het religieus vergrijp, dat de Romeinen door de *evocatio* trachten te voorkomen, *sacrilegium* geweest zijn. In eigenlijke zin duidt deze term op tempelschending, op het aanraken en de diefstal van aan de goden toebehorende voorwerpen. Zo zou dus deze uitleg van Servius kunnen overeenstemmen met de tweede reden van Macrobius: het wegvoeren door de Romeinen van de goden der ingenomen vijandelijke stad zou een zeer zwaar religieus vergrijp uitmaken hebben indien vooraf niet de in deze omstandigheid voorgeschreven sacrale handeling uitgevoerd was. Dat alles verklaart echter nog steeds niet waarom de Romeinen nu precies vóór de beslissende aanval op een versterkte stad tot de *evocatio* van de schutsgodheid overgingen, daar ze deze ritus toch ook na de inname van de vesting hadden kunnen uitvoeren voor ze het

(41) Volgens T. Liv. XXV, 40 werd het vanaf de inname van Syracuse door Marcellus in 212 voor Christus de gewoonte de heilige tempelschatten te roven: licentiaequé hinc sacra profanaequé omnia vulgo spoliandi initium factum est; cfr. R.E. *Suppl.* VI, s.v. *Kriegsrecht*, p. 1359.

beeld van de beschermgodheid gingen overbrengen naar Rome. Volgens sommige moderne auteurs evenwel duidt *sacrilegium* ook op een vergrijp tegen de gewijde stadsmuren : « Die Stadtmauer ist eine res sancta..., ihre Beschädigung (namentlich das Herausbrechen von Material) Sacrileg... »⁴³ Zo blijkt dus de *evocatio* vóór de beslissende aanval door de Romeinen uitgevoerd te zijn om de bijzondere religio in acht te nemen, die verbonden was aan de gewijde muren van zekere in te nemen vijandelijke steden, en kan deze kultushandeling van dit standpunt beschouwd worden als een merkwaardige uiting van *pietas* vanwege de Romeinen tegenover de goden.

Evenals bij *devotio* komen ook bij de *evocatio* als oorlogsritus naast het eigenlijke religieuze motief militaire bestrevingen naar voor : nl. aan de soldaten het geloof of de zekerheid verschaffen nopens de uitslag van een gevaarlijke bestorming van een vijandelijke burcht. In het gebed van de *evocatio* bidt en smeekt de Romein tegelijk de niet nader bepaalde tutelaire kracht en tevens ook de persoonlijke schutsgodheid van de belegerde stad, vrees, en angst te storten in het gemoed van haar beschermelingen en vereerders, dezen haar te doen vergeten en aan verwaarlozing te doen prijsgeven. « Hier werden karthagische Götter aufgefordert ihre eigene Stadt vollständig zu verderben und nach Rom zu kommen », schreef Hägerström⁴⁴. « Kein anderes Motiv als das versprechen akzeptabler Tempel und Spiele in Rom wird angeführt. Weder hier noch in der kürzeren, ähnlichen Evozierungsformel, die vor Veii (358/396) angewand wurde, wird ein ursprüngliches Verbrechen des Feindes gegen das ius (fas) als Motiv vorgebracht... D.h. die Götter sind so schürkenhaft, dass man sie auffordern kann, ihr eigenes Volk zu verlassen, ja zu verderben ! Man braucht ihnen nur herrliche Tempel und Spiele in der eigenen Stadt zu versprechen, und sie sind sofort zum Hochverrat bereit ! » Op welke wijze kan zulke handelwijze van deze goden, die te Rome een nieuwe tempel en kultus kregen, in overeenstemming zijn met de hoge goddelijke gerechtigheid, die van hen mag verwacht worden en met de *pietas deorum adversum homines* ?

Het zou onjuist zijn met Hägerström in de practijk van de *evocatio* uitsluitend een toepassing van magie te willen zien en het gebed van de *evocatio* als een louter magische formule met

(42) SERV. *Aen.* II, 351. Over *sacrilegium*, zie DAREMBERG-SAGLIO s.v. (*Ed. Cuq*) en HEUMAN-SECKEL s.v.

(43) CHR. BRECHT, R.E. *Suppl.* VII, s.v. *Peculatus* 830, 30 (1940) tegenover de daar geciteerde oude opvatting van Mommsen.

(44) HAGERSTROM, *Das magistratische Ius*, p. 51.

dwingende kracht te beschouwen⁴⁵. Weliswaar beschouwde van de auteurs van de Oudheid T. Livius de gelofte van een nieuwe tempel en kultus voor de geëvoceerde godheid in de stad Rome als een essentieel element van deze ritus⁴⁶, doch dat *votum* bindt de vijandelijke schutsgodheid van juridisch standpunt pas nadat ze de gelofte heeft aanvaard. Uit de hogergeciteerde tekst van Macrobius over het uitvoeren van het ritueel blijkt trouwens helemaal niet dat de godheid niet vrij zou beslissen. Wel kan men in Livius' versie van de *evocatio* van Juno Regina te Veii door Camillus vaststellen dat de dictator in zekere zin, evenals dat duidelijk het geval was met Decius bij de *devotio*, als 't ware een krachtsvermeerdering beoogt te bekomen en tracht zijn eigen persoon door de goddelijke kracht te laten bezielen om in zijn opzet te slagen⁴⁷. Maar wat ook zeer duidelijk naar voor komt in Livius' relaas van de inname van Veii is, dat de tot dictator aangestelde « dux fatalis » M.F. Camillus pas met succes de *evocatio* en de beslissende aanval kon aanvatten na de verzoening van de goden. Deze waren vertoornd geweest door de *negligentia* van de Romeinen, die de *Feriae Latinae* niet volgens de rituele voorschriften hadden ingesteld⁴⁸. Slechts nadat deze religieuze plechtigheid op de vereiste wijze was ingericht, en de Romeinen zich op de gepaste wijze van hun verplichtingen tegenover de goden gekwetend hadden, konden zij wegens hun *pietas* op de goddelijke machten beroep doen. Hägerström neemt een al te beperkte beschouwingwijze aan, daar hij uitsluitend redeneert van *moreel* standpunt, terwijl de Romein in het *carmen evocationis* alleen met het *recht* rekening houdt⁴⁹. Hij bekommert er zich

(45) L. DEUBNER, *Alt-römische Religion* (*Die Antike* II, 1926) drukt zich zeer omzichtig uit « (die) Evokation, die ursprünglich wahrscheinlich die Bedeutung eines magischen Zwangs gehabt hat... »; W. W. FOWLER, *o.c.* p. 206 en p. 58 schrijft beslist: « (the process called evocatio) ... a rite which belongs to religion and not to magic ».

(46) T. Liv. V, 21, 5: « Veientes, ignari ... alios (sc. deos) votis ex urbe sua evocatos hostium templa novasque sedes spectare... »; *ibid.* V, 22, 7: « accepimus... (Iunonem) integramque in Aventinum, aeternam sedem suam, quo vota Romani dictatoris vocaverant, perlatam... ».

(47) T. Liv. V, 21, 2: *tuoque numine instinctus pergo ad delendam urbem Veios*; cfr. T. Liv. VIII, 9, 10: *Aliquanto augustior humano visus (Decius)*

(48) T. Liv. V, 16, 11: *sacraque patria, quorum omnia cura est*; id. V, 17, 2: *neglectas caerimonias*. Cfr. ook het antwoord van de *haruspex* met wiens hulp de wegens *negligentia* vertoornde goden eerst moesten verzoend worden volgens de rituele eisen, V, 15: « *tum, si eam Romanus rite emisisset, victoriam de Veientibus dari; antequam id fiat, deos moenia Veientium deserturos non esse.* ».

(49) Ook bij de *devotio* is het aanbieden van een mensenoffer te beschouwen als een *zoenoffer*, waarop de goden recht hebben: chr. A. GRENIER, *Les religions étrusque et romaine* (*Coll. Mana* II, 3), 1948, p. 159: « *le piaculum, l'acte de piété est comme le paiement d'une dette. Il ne s'agit non pas d'amour, mais uniquement de justice.* ».

blijkbaar niet om of de uit te voeren praktijk der *evocatio* moreel te verantwoorden is van uit een meer algemeen standpunt, hij draagt er alleen zorg voor dat hij zich vooraf geheel van zijn religieuze verplichtingen gekweten heeft, en dat de daad, die hij de godheid verzoekt te stellen, gewettigd is. Daarom geeft hij de godheid van de belegerde stad als 't ware een juridisch advies : hij duidt het middel aan waarmee het verlaten van de stad en het overlopen naar Rome te verrechtvaardigen is en in overeenstemming kan gebracht worden met de *pietas deorum erga homines*. Wanneer er vergetelheid heerst in het gemoed van de bewoners van de vijandelijke stad en deze de kultus van hun godheid niet meer op de vereiste wijze uitoefenen en dus schuldig zijn aan *negligentia* en derhalve te kort schieten aan *pietas*, dan is dit voor de beschermgoden een wettige reden om die stad te verlaten en naar de plichtsgetrouwe Romeinen over te komen. Om de authentieke tekst van het gebed van de *evocatio* verder geheel tot zijn recht te laten komen, moet men er op wijzen dat niet alleen het *votum* als zodanig, maar daarnaast ook de bijzondere omstandigheden (*negligentia*) en vooral het aanbod van een veel meer gewaardeerde verering te Rome beslissende argumenten waren voor de geëvoeerde beschermgodheid om zich ontheven te gevoelen van haar verplichtingen tegenover haar vroegere vereerders, en in te gaan op de uitnodiging van de Romeinen.

Toch moet het voor de Romeinen uiterst moeilijk geweest zijn hun traditionele opvatting betreffende de superioriteit van hun kultusinstellingen en van hun *pietas* te blijven verdedigen tegenover de toenemende invloed van het Griekse denken, en meer bepaald tegen de argumentaties van het Epicurisme en het academisch scepticisme en relativisme. Toen Karneades in 155 vóór Christus met het Griekse gezantschap naar Rome gekomen was, ontwikkelde hij er in een beroemde redevoering de stelling dat alle imperialistische staten bij hun veroveringen noodzakelijkerwijze onrecht begaan tegenover de onderworpen steden en volkeren, ook op gebied van de godsdienst. « Immers, rechtvaardigheid schrijft voor allen te sparen, voor de mensheid zorg te dragen, elkeen het zijne te geven, de officiële eredienst van anderen niet aan te raken ». ⁵⁰ « ... elk koninkrijk, of, als gij wilt, elk rijk, wordt door oorlogen verworven en door overwinningen uitgebreid. Oorlogen en overwinningen nu bestaan doorgaans in het innemen en verwoesten van steden. Dit kan echter niet gebeuren zonder dat men zich aan de goden vergrijpt. Stadsmuren en tempels worden tegelijk verwoest, burgers en priesters tege-

(50) Cic. *Rep.* III, 15 (24).

lijk gedood en bij de plundering wordt geen onderscheid gemaakt tussen gewijde en profane schatten. De Romeinen bedreven derhalve zo dikwijls heiligschennis als zij een zegeteken oprichten, hun triomfen over goden zijn even talrijk als die over volkeren, zo dikwijls behaalden zij buit als er thans beelden van gevangen genomen goden aanwezig zijn. En deze goden verdragen het, om door hun vijanden vereerd te worden en zij kennen hun een « heerschappij zonder einde » toe... »⁵¹. Kortom, in de termen waarin Tertullianus deze gedachte van Karneades heeft overgeleverd, luidt het dat de Romeinen, ondanks *evocatio* en andere religieuze praktijken, zich toch hebben schuldig gemaakt aan *sacrilegia* bij het innemen van vijandelijke steden. Nochtans beschouwden de Romeinse pontifices als *sacrilegium* slechts een vergrijp tegen *sacra* in de technische zin van dit woord in hun recht, namelijk slechts dat, wat ritueel gewijd was door de publieke *consecratio*⁵². De publieke kultusinstellingen van vreemde steden en volkeren aanzagen de Romeinen dus niet als *sacra* indien ze niet volgens de te Rome voorgeschreven ritus gewijd waren : in dit geval was er van hun standpunt ook geen werkelijke heiligschennis mogelijk. Daartegen bracht Karneades de stelling naar voor, dat het in de grond onrechtvaardigheid was van de Romeinen hun eigen wetten — en dus ook hun eigen sacrale verordeningen — als algemeen geldig recht te beschouwen, wijl het toch duidelijk was dat zulks alleen kon ingegeven zijn door het voordeel dat de Romeinen daaruit konden trekken. Dit kwam volgens Karneades klaar naar voor in het ritueel van de oorlogsverklaring van het Romeinse *ius fetiale*. Door de fetialen plechtig de oorlog te laten verklaren konden de Romeinen op « wettelijke » wijze onrecht aandoen, altijd maar weer goederen van anderen begeren en roven, en zo stilaan de heerschappij van de ganse wereld bemachtigen. Hieruit volgde dat de door de Romeinen voorgewende piëteit tegenover de goden een gedragswijze was, die in feite slechts naar de vorm in overeenstemming was met door hen zelf uit louter eigenbelang gemaakte sacrale rechtsvoorschriften. Van echte rechtvaardigheid of *pietas* was er dus volgens Karneades niets te bespeuren in de Romeinse veroverings-

(51) Cic. *Rep.* III, 12 (20) — TERTUL, *Apol.* XXV, 14-16. Vertaling CHR. MOHRMANN, *Monumenta Christiana* III (1951) *Tertullianus Apologeticum en andere geschriften uit Tertullianus' vóór-montanistische tijd*. De Pietas van de Romeinen was reeds in propaganda betreffende hun buitenlandse politiek naar voor gebracht in 193 voor Christus cfr. C. KOCH, R.E. 39. *Halbb.* s.v. *Pietas*, p. 1222.

(52) ULP. *Dig.* I, 8, 9; GAL. *Inst.* II, 3-7a; PLIN. *Epist.* 50. Cfr. JÖRS-KUNKEL-WENGER, *Römisches Recht*, 2. Aufl. 1935, p. 78; GANSCHINIETZ, R.E. I A II, s.v. *sacer*, p. 1626.

politiek, die geheel indruiste tegen het civiele en sacrale recht van de anderen, en in werkelijkheid slechts tot doel had meer geld in de Romeinse schatkist te brengen, meer belastingen te innen, het bezit van land te vermeerderen, en de Romeinse burgers zich te laten verrijken ten koste van anderen⁵³.

Toen Augustus tijdens zijn regering een nieuwe poging ondernomen heeft om de oude religieuze gebruiken terug in eer te herstellen, is ook het begrip van de Romeinse *pietas* sterk op het voorplan gebracht. In zijn *Res Gestae* heeft de princeps zichzelf als voorbeeld willen stellen van piëteitsvolle plichtsvervulling tegenover mensen en goden door het nakomen van zijn familiale plichten, de wraak op Caesar's moordenaars, door de heropbouw van tempels en de herinrichting van verschillende kultussen, en door de teruggave van de sacrale buit aan tempels in Azië⁵⁴. De eerste betekenisvolle daad van Augustus in dit opzicht was het oude *ius fetiale* terug in zwang te doen komen, toen hij in het jaar 32 op rituele wijze de oorlog aan Cleopatra verklaarde⁵⁵. *Pietas* was één van de vier hoofddeugden, die in de inscriptie op het vergulde schild van Augustus vermeld stonden: *virtus*, *clementia*, *iustitia* en *pietas*⁵⁶. In het kader van deze religieuze politiek paste het uitstekend ook de idee van de *pietas deorum erga homines* met volle kracht te propageren. In Vergilius' Aeneis en in de nationaal getinte Augusteïsche poëzie wordt de voorstelling opgedrongen dat de goden, als hoogst eerbiedwaardige wezens, uit vrije wil het hunne hebben willen bijdragen tot de grootheid van het Romeinse imperium⁵⁷. Propertius laat in de elegie van Vortumnus deze uit Volsinii geëvoerde god zelf expliciet verklaren dat het hem niet spijt te midden van de strijd zijn stad Volsinii verlaten te hebben: de Romeinse mensenmassa verblijdt hem en het Forum te Rome van uit zijn tempel te kunnen overschouwen schenkt hem ruimschoots voldoening⁵⁸. Ook Juno, die uit Falerii door *evocatio* naar Rome overgebracht is,

(53) Cic. *Rep.* 12 (22), LACT. *Inst.* VI, 6, 19 en 23; Cic. *Rep.* 12 (20), LACT. *Inst.* VI, 9, 2-4.

(54) R.G.D.A., c. 2 en c. 24; cfr. J. GAGÉ, *Res Gestae Divi Augusti* (Publ. Fac. Lettr. Univ. Strasbourg, Textes d'étude n° 5), Paris, Belles Lettres, 1950², p. 35 en p. 75.

(55) Cfr. FR. ALTHEIM, *Römische Religionsgesch.* III (1935) p. 48 en p. 76; ID. *Römische Religionsgesch.* II (1953), pp. 196-197; GAGÉ, *o.c.*, p. 84.

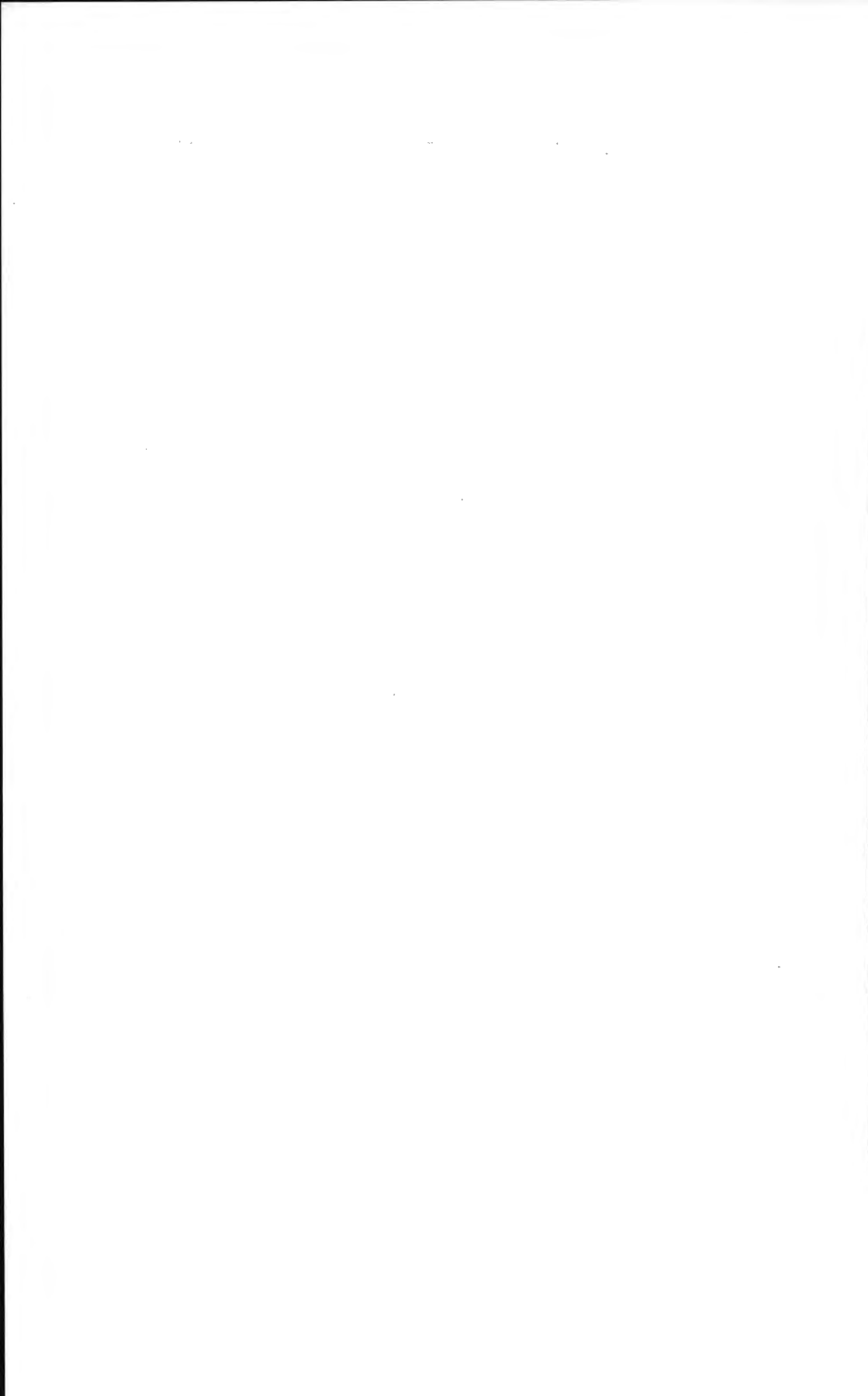
(56) R.G.D.A., c. 34, 2.

(57) Cfr. M. VAN DOREN, *Pergrina Sacra, Historia* III, 1955, pp. 494-497; Wat betreft de geëvoerde Juno Regina van Veii: zie T. LIV. V, 26,3 en PLUT. *Cam.* 7.

(58) PROP. IV, 2, 3-5. Cfr. P. GRIMAL, *Les intentions de Propertius et la composition du livre IV des « Elegies »*, Latomus, 1952, p. 320: « Vertumne est considéré, dans cette élégie, et présenté comme le symbole de toute l'Etrurie. Il apporte au peuple Romain l'hommage des rivaux d'autrefois... ».

bevestigt zelf uitdrukkelijk dat het haar niet berouwt de Falisciërs, haar vroegere vereerders, onder de Romeinse heerschappij te hebben laten komen, daar geen enkel volk haar duurdaarder is dan de Romeinen. Een kultus en een tempel in Rome te hebben was haar wens. Mars had haar immers de wallen van deze stad aanbevolen en haar verzekerd dat ze een machtige godheid zou zijn te Rome. Deze woorden zijn werkelijkheid geworden : thans wordt zij, Juno, vereerd op honderd altaren !⁵⁹ Kortom, door dit kunstprocédé bevestigden ook de geëvoceerde goden de verklaring van Juppiter in Vergilius' Aeneis als 't ware door een goddelijke openbaring en legden ze zelf expliciet de volle nadruk op de superioriteit van de Romeinse *religio* en *pietas* terwijl ze tevens er hun vreugde over uitdrukten als uiting van hun *pietas deorum erga homines* het hunne te hebben kunnen bijdragen tot de vestiging van een « imperium sine fine » voor de Romeinen.

(59) OVID. *Fast.* VI, 49-55. In tegenstelling met H.J. ROSE, *Ancient Roman Religion*, London 1948, p. 84, menen wij dat de evocatie te Falerii tot doel had de Faliscische Juno weg te roepen, en niet Minerva Capta : Cfr. G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, 1912², p. 188.

KRITISCHE AANTEKENINGEN
BIJ ENKELE FRAGMENTEN
VAN EURIPIDES

DOOR

DR. HERMAN VAN LOOY

I

De talrijke problemen van tekstkritiek en interpretatie die frg. 67 stelt, rechtvaardigen een nieuwe behandeling, vooral daar Naucks editie en zijn kritisch apparaat hier in zekere mate in gebreke zijn gebleven. Het fragment dient o.i. als volgt gelezen :

ὁ φόβος, ὅταν τις σώματος μέλλῃ περὶ
λέγειν, καταστάς εἰς ἀγῶν' ἐναντίον,
τό τε στόμ' εἰς ἐκπληξιν ἀνθρώπων ἄγει
τὸν νοῦν τ' ἀπείργει μὴ λέγειν ἀ βούλεται·
[τῶι μὲν γὰρ ἐνὶ κίνδυνος ὁ δ' ἀθῶιος μένει.]
ὅμως δ' ἀγῶνα τόνδε δεῖ μ' ὑπερδραμεῖν
ψυχὴν γὰρ ἄθλα τιθεμένην ἐμὴν ὄρω.

Stobaeus Flor. III 8. 12 (Mein. Flor. I (1855), p. 183. 3s. = Hense III, p. 342-3) : Εὐριπίδου ἀκμή « ὁ φόβος... ὄρω ». Ecl. hab. S om. MA; εὐριπ ἀκμή fere S, fab. nom. om. ut solet V. Trincavellus (ed. Venet. 1535-6). Εὐριπίδου Ἀλκμαίωνος ci. Gaisford (Stob. Ecl. II, p. 860), quod recepit Meineke *l.c.*, cui locus ex Alcmaeonis oratione matris caedem defendente desumptus videtur; ἐν Ἀλκμήνῃ scripserat Schowius quod secuti sunt nonnulli editores inter quos Wagner et Matthiae. Nauck hoc fragmentum primo Alcm. Psoph. tribuit (ed.

prim. sub frg. 68, sec. 67), deinde autem ad Alcmenam | referri maluit (Trag. Dict. Ind. 1892, p. XV).

υ. 1 τις cod. Paris. 1985 m. sec. teste Gaisfordo : τι S | σώματος S : αίματος Nauck, Hense; non recte. | μέλλιη : μέλλει cod. Paris. 1985 teste Gaisfordo; μέλη S μέλει Trin-
cav. p. 54. | πέρι S : δίκην mavult Nauck; non recte.

υ. 2 λέγειν S : έρεϊν mavult Nauck; non recte. λόγων ci. Valckenaer Diatr. p. 219. | έπ'άγωνα S : εις άγωνα Scaliger apud Grotium (Dict. poet., p. 522) | έναντίον S : έναντίων : Buchwald (Stud. z. Chronol. der att. Trag., 1939, p. 23); fortasse έναντίος legendum.

υ. 3 άνων S : άνθρώπων vitiosum putat Nauck; άφασίαν τ' ci. Enger; άπορίαν τ' Hense (Krit. Blätter I, p. 72); άμβλύων O. Ribbeck (Die röm. Trag., p. 500); άντρέπων Buecheler; ένθρώσκων Meineke (p. XIX).

υ. 3-4 non apte initia permutari vult Bothe (Eur. fab. fragm., p. 36) qui τόν νοϋν μέν εις έκπληξιν et τὸ στόμα τ' άπειργει requirit (ubi v. Herw. ci. τὸ δὲ στόμ'είργει). | Post v. 4 & βούλεται intercidisse quaedam suspicatur Bergk „poeta dixerat non eadem condicione uti eum qui in iure se defendat atque eum qui persequatur”. | Versum ut eiciat inclinat v. Wilamowitz (De trag. graec. frg. Göttingen 1893, p. 13).

υ. 5 ένι S : έπι ci. Bergk; non recte.

υ. 6 όμως : οπως mavult Nauck; non recte. | δεϊ μ'ύπεκ-
δραμεϊν S sicut tacite corr. Gesner, p. 68; δεϊ γάρ ύπεκδραμεϊν Trinc.; τοϋδε δεϊ μ'ύπερ δραμεϊν Meineke (p. XIX); δεϊ μ'ήδη (vel δεϊ πάντως) δραμεϊν Bergk; unde Buchwald *l.c.* δεϊ με δη δραμεϊν; τόνδ'έδει μ'ύπεκδραμεϊν M. Schmidt (Zeitschr. f. d. Althertum 1856, p. 549); δεϊ μ'ύπερδραμεϊν Matthiae (vol. IX, p. 32, frg. XIV qui versus Alcmenae tribuit) “nam ύπεκδραμεϊν άγωνα est vitare certamen quod vix aptum est sententiae”; eadem leguntur apud Wagner Alcmena frg. 93 „nam άγωνα ύπερδραμεϊν idem est atque άγωνα νικαϊν; accedit quod ύπερδραμεϊν a manu sec. in Paris. 1985 supra scriptum est”.

υ. 7 άθλα S άθλον Cobet (Coll. crit. 1878, p. 211) | τιθειμένην S : κειμένην Lobeck (in Soph. Aiace ed. prim., p. 345) rec. Nauck, Hense, Cobet (*l.c.*); τεθειμένην Valckenaer (Diatr. p. 220).

υ. 1 Uit de interpunctie bij de verschillende uitgevers van Stobaeus en van de Euripides-fragmenten, blijkt dat allen de eerste drie verzen construeren ὁ φόβος| ὅταν τις...μέλλῃ λέγειν καταστάς...|...ἄγει. Door de interpunctie te wijzigen en καταστάς bij φόβος te betrekken, rijzen geen moeilijkheden meer en wint de beeldspraak aan kracht: de „vrees” staat daar nu als een tweede tegenstander in het strijdperk tegenover de aangeklaagde (1). De conjectuur van Nauck, αἵματος pro σώματος — door Hense overgenomen — waarbij αἵματος dient begrepen in de zin van „moord” (zo o.a. Or. 285, 406, 1139; Suppl. 148) berust op de verkeerde attributie van dit fragment aan Alcmeon te Psophis; id. voor de overbodige conjectuur δίκην pro πέρι. (2).

υ. 2 De lezing van het ms. λέγειν na het werkw. μέλλῃ waar Nauck ἐρεῖν verkiest, dient behouden. Euripides gebruikt inderdaad vaak inf. praes. na μέλλειν, vooral waar het een onmiddellijk volgende handeling betreft (3).

καταστάς εἰς ἀγῶν'ἐναντίον : de correctie van Scaliger εἰς voor ms. ἐπ' is metrisch noodzakelijk. Cfr ook Androm. 328 κατέστης εἰς ἀγῶν(α) op dezelfde metrische plaats (4). ἐναντίον blijft echter wel een moeilijkheid: adjectief of bijwoord? Euripides bezigt nergens ἐναντίος als adjectief bij ἀγών; wel vinden we herhaaldelijk μέγας (5) of een ander adjectief dat wijst op een speciale soort van ἀγών (6). Qua betekenis heeft trouwens ἐναντίος bij ἀγών weinig zin, vermits elke agon uiteraard twee partijen impliceert, weshalve ook de conjectuur van Buchwald ἐναντίων dient verworpen. Rest dus ἐναντίον adverbiaal op te vatten als versterking bij καταστάς met de betekenis van ἀντικαταστάς (7) maar dan met meer nadruk, tenzij men zou verkiezen ἐναντίος te lezen « ὁ φόβος

(1) Deze interpunctie danken we aan prof. E. A. LEEMANS. Het part. καταστάς komt zo op zijn normale plaats voor het regerend werkwoord. De conjectuur van Engelmann καταστάς' waardoor hij de attributie aan Alcmena wil bevestigd zien en waarvoor wegens het algemeen karakter der eerste verzen geen dwingende aanleiding bestaat, vervalt volledig (*Arch. Stud. zu den Tragikern*, Berlin 1900, p. 60 aanm.).

(2) Voor σώματος in de betekenis „lijfsbehoud” cfr. Lysias 5.1 (εἰ μὲν περὶ ἄλλου τινὸς ἢ τοῦ σώματος ... Καλλίας ἠγωνίζετο); voor λέγειν... πέρι cfr. Androm. 238 λέγειν ἀσχυρῶν πέρι.

(3) Cfr. Alc. 513; Iph. Taur. 160-1; Med. 1078 (var. lect.); Heracles 499-500 en Kühner-Gerth I p. 179 (§ 387.7 Anm. 4).

(4) εἰς ἀγῶνα nog Bacch. 975; Or. 1342, 1537; Phoen. 259, 780, 930, 1052, 1363.

(5) Med. 235 (1-ἐγίστος); Hec. 229; Hipp. 496; Iph. Aul. 1003 (μέγιστος), 1254; Hel. 843, 1090; Phoen. 860; Bacch. 975 enz.

(6) Ἰσθρόπος Suppl. 706; καλός Alc. 648, Bacch. 1163; κοινός Iph. Aul. 1096; φόνιος Or. 334; εὐτυχής Heraclid. 798.

(7) Cfr. o.a. Od. 23.107 « εἰς ὅσα ἰδέσθαι ἐναντίον ».

...καταστάς ἐναντίος » de vrees die in het strijdperk treedt als een tegenstander, wat o.i. een uitstekende zin geeft.

v. 3 Naar aanleiding van de eigenaardige beeldkruising — enigszins te vergelijken met een uitgebreid chiasma — waarbij τὸ στόμα naar de zin ongetwijfeld bij ἀπείργει behoort en τὸν νοῦν bij εἰς ἐκπληξιν ...ἔγει schrijft Wilamowitz „Durch die Vertauschung der Attribute wird die vollkommene Einheitlichkeit eines Bildes erzielt” (8).

Bothe wiens poëtisch aanvoelen waarschijnlijk minder ontwikkeld was, wilde de verzen „ontkruisen” τὸν νοῦν μὲν εἰς ἐκπληξιν... | τὸ στόμα τ' ἀπείργει (v. Herwerden τὸ δὲ στόμ' εἴργει) : een dergelijke tekstbehandeling behoeft geen commentaar.

Tegen ἀνθρώπων kan men laten gelden dat het τις van v. 1 terug opneemt — echter in zo algemene zin dat het niet storend werkt — en ook dat het weinig-zeggend is en alleszins geen reliëf geeft. Of dergelijke overwegingen het „vitiosum” van Nauck rechtvaardigen, is een andere vraag. De conjectuur van Enger ἐκπληξιν ἀφασίαν τε steunt op Hel. v. 549 ἐκπληξιν ἡμῖν ἀφασίαν τε προστιθεῖς, maar breekt de beeldspraak en maakt in zekere mate dubbel gebruik met ἀπείργει μὴ λέγειν ἃ βούλεται ; deze van Hense ἀπορίαν τ' verwekt na ἐκπληξιν een decrescendo. De andere conjecturen — voor ἀμβλύνω en ἀντρέπω biedt Euripides geen enkele parallel — behoeven wel geen weerlegging, zodat men zich bij ontstentenis van een evidente correctie liever aan de overgeleverde tekst, dus ἀνθρώπων, zal houden.

v. 5 τῷ μὲν γὰρ ἔνι... : de beklagde tegenover de aanklager. Hoewel deze laatste niet werd vermeld in de voorgaande verzen, impliceert de agon zijn aanwezigheid. Niet zonder reden wilde Wilamowitz het vers atheteren : het ziet inderdaad uit als een latere en van elders ingelaste verklaring van de verbijstering uitgedrukt in de vorige verzen; gevaar bedreigt immers de ene (de aangeklaagde), terwijl de andere geen risico loopt. Dat v. 6 onmiddellijk en zeer gevat aansluit bij v. 4 is zó duidelijk en we verkiezen dan ook de athetese van v. 5 boven de op-

(8) Herakles (1909) ad v. 883-4 p. 408 en verder „Die Sprache vermag der Empfindung nur gerecht zu werden, indem sie über sich selbst hinausgeht. Nur ein Dichter, der sich seiner sprachschöpfenden Gewalt bewußt ist, aber auch bewußt mit der Sprache experimentirt, kann so etwas wagen, und die Erklärungen des Verstandes bleiben ohnmächtig. Gelingt es, so ist das Gefühl überwältigt, mislingt es so ist der Gallimathias da”. Wil. citeert talrijke voorbeelden niet alleen uit Euripides (Phoen. 563; Suppl. 902; Medea 1123), maar ook uit Pindarus, Sophocles, Dio Prus., Horatius en zelfs uit Goethe.

vatting van Bergk, die een lacune veronderstelde waarin de verschillende positie van aangeklaagde en aanklager belicht werd (9).

ν. 6 δμως „toch, desniettemin” (d.w.z. ondanks de schrik die mij verbijstert, moet ik toch enz.) is ongetwijfeld te verkiezen boven de conjectuur van Nauck οὔπως : en sluit zich wonderwel aan bij ν. 1-4. Verder pleit alles in dit vers voor de correctie van Matthiae ὑπερδραμεῖν die Nauck en Hense gans ten onrechte verwaarloosd hebben. Aan het geding ontsnappen (ὑπεκδραμεῖν) kan de spreker of spreekster niet meer, hem of haar rest dus alleen in dit geding te overwinnen (ὑπερδραμεῖν) (10). Aan de juistheid van Matthiae's correctie kan niet getwijfeld worden.

ν. 9 Terwijl Cobet de correctie van Lobeck κειμένην pro τιθεμένην — door hem en door Meineke aan Dobree toegeschreven — aanvaardt omwille van de betekenis „certamen non indicitur sed agitur; praemium non ponitur sed positum est in medio”, doen de andere uitgevers (Meineke, Nauck, Hense) (11) dit veeleer metri causa. Wie het fragment attributeert aan Alcmeon in Psophis, opgevoerd in 438, beschouwt immers elke jambenoplossing als een hinderpaal. Men kan echter beter omgekeerd redeneren, τιθεμένην behouden en het fragment niet aan Alcmeon in Psophis toeschrijven.

Blijft thans nog het zeer omstreden probleem van de attributie van deze verzen. Het onvolledige lemma kan op drie verloren tragedies van Euripides duiden : Alcmeon te Psophis, Alcmeon te Corinthe en Alcmena. Daarnaast beschikken we over de gegevens van de inhoud : „iemand” — een man of een vrouw — moet zich rechtvaardigen in een ἀγὼν σώματος καὶ ψυχῆς περί; het geldt dus wel een zeer zware beschuldiging waarbij zijn (haar) leven in de weegschaal ligt, zodat niet zonder reden de

(9) Wilamowitz (de trag. gr. frg., Index Göttingen 1893 p. 13) steunt in hoofdzaak op het feit dat ν. 5 twee oplossingen van jamben bevat, wat de attributie van het fragment aan Alcmeon in Psophis in de weg staat.

(10) ὑπερτρέχω met de betekenis van „overwinnen” Ion 973, Phoen. 578, Troad. 930 en Helen. 1524. Typisch is Phoen. 578 waar P ὑπερδράμη leest, de overige mss. echter ὑπεκδράμη; de schol. las ongetwijfeld ook ὑπερδράμη zoals blijkt uit zijn verklaring παρέλθη, νικήσῃ Μετενήνοχε δὲ ἀπὸ τῶν δρομέων. οἷον ὑπέρτερα γένηται; het lemma werd echter later gewijzigd in ὑπεκδράμη. Ook Troad. 930 kent dezelfde verwarring; ὑπεκτρέχω heeft steeds de betekenis van „ontsnappen” cfr. Phoen. 873 (schol. παρατρέχοντες), Androm. 338 (schol. ὑπεξέλω, ἐκδράμω), 414 (schol. ἐκφύγη), Med. 524.

(11) Meineke en Hense drukken wel τιθεμένην af in de tekst, maar noteren in het kritisch app. bij de correctie van Lobeck „recte”.

vrees bij de spreker de mond toesnoert. Noteren we al dadelijk dat voor geen van de drie tragedies een dergelijke agon geattesteerd is.

Wie met Nauck frg. 67 wil integreren in „Alcmeon te Psophis” moet tevens het eerste verblijf van de moedermoordenaar te Psophis als thema voor dit stuk accepteren. Een „herziening van het proces” naar aanleiding van Alcmeons terugkeer te Psophis is immers niet denkbaar (12). Maar zelfs in de veronderstelling van het eerste verblijf begrijpt men nog niet hoe Alcmeon, die zich ongetwijfeld moest rechtvaardigen betreffende de moedermoord, in doodsgevaar kon verkeren. De conjecturen van Nauck (*αίματος* pro *σώματος* en *δίκην* pro *πέρι*) illustreren trouwens best deze moeilijkheid.

Uit het verhaal van Apollodorus en Pausanias (13) blijkt verder nergens dat Alcmeon zich te Psophis (tijdens het tweede verblijf) in doodsgevaar bevindt; na de ontdekking van zijn bedrog wordt hij in een hinderlaag gedood (*ἐνεδρευθεῖς...ἀναιρεῖται* Apoll. III 7.5), zodat hem zeker geen gelegenheid werd gegund tot het uitspreken van een zelfverdediging. Als inleiding voor een apologie betreffende de moedermoord zijn deze verzen evenmin geschikt, vermits de spreker duidelijk als aangeklaagde tegenover aanklager staat, wat minder toepasselijk is op Alcmeon-Phegeus, echter wel op Alcmena-Amphitryo

Daarbij dienen metrische bezwaren gevoegd waarop Wilamowitz reeds gewezen heeft (14): vers 5 bevat 2 en vers 1 en 7 elk één solutio, wat voor de jonge Euripides hoogst merkwaardig mag heten. Daarom is hij geneigd het 5e vers te atheteren en in het laatste *κειμένην* te lezen, zoniet dient het fragment vol-

(12) SCHADEWALDT (*Zu einem Florentiner Papyrusbruchstück aus dem Alcmeon in Psophis des Euripides*, *Hermes* 80. 1952, p. 46-66) heeft in navolging van J. A. HARTUNG (*Euripides restitutus* 1843-4 I p. 187-196) en steunend op een papyrus (Pack 317a, PSI XII n° 1302, p. 54 tab. III), geïdentificeerd dank zij frg. 86, pogen te bewijzen dat alleen het tweede verblijf in aanmerking komt: nl. Alcmeons terugkeer te Psophis, waar hij door een list het beruchte halssnoer van Harmonia tracht te verkrijgen, de onthulling van de list door een slaaf, zijn vermoording door de zonen van Phegeus, de droefheid van zijn nog immer trouwe eerste echtgenote (Alphesiboea of Arsinoe), het conflict met haar vader en broeders en haar bestraffing. Zijn reconstructie — hoe scherpzinnig ook — is voor velerlei kritiek vatbaar o.a. ook wegens het feit dat ze veel meer steunt op de fragmenten van Accius' Alcmeo en Alphesiboea (nl. 17) dan op deze van Euripides (13), die dan nog alle dienen gesitueerd in de proloog of in het eerste deel van het drama.

(13) Apoll. III 7.5. en Paus. VIII 24.7-10 die voor sommige gegevens steunt op Thuc. II 102.10.

(14) WIL., *o. c.*, p. 13.

gens hem toegewezen aan Alcmeon te Corinthe. Tot hetzelfde besluit komt eveneens Zielinski (15) die een diepgaand onderzoek heeft gewijd aan het percentsgewijze voorkomen van de solutiones. Alcmeon te Psophis samen opgevoerd met Cressae, Telephus en Alcestis (16), behoort chronologisch tot de „stilus severior” die op het totaal aan trimeters van 5.1 % (Alcestis) tot 8.4 % solutiones telt; Alcmeon te Corinthe opgevoerd na de dood van de dichter (17) behoort tot de „stilus liberrimus” die van 35.9 % (Bacchen) tot 38.6 % (Orestes) solutiones telt. Twee solutiones in één vers zijn bovendien zeer zeldzaam in de werken van de eerste reeks (18). Beslissend kunnen deze argumenten echter niet genoemd worden, daar het toeval — hoe weinig waarschijnlijk ook — hier een rol kan gespeeld hebben ofwel v. 5 gemakkelijk geïnterpoleerd kan zijn. De solutio in de derde voet (τιθεμένην) is in de stilus severior de meest voorkomende, deze in de eerste is minder frequent (19).

Zo de attributie aan Alcmeon te Corinthe het metrisch probleem bevredigend oplost, dan blijft de inhoud van het fragment het grote bezwaar. Het staat buiten kijf dat Alcmeon die naar Corinthe is gekomen om zijn kinderen terug te eisen zich op een bepaald ogenblik in gevaar bevindt door toedoen van Creon, vorst van Corinthe, die geen afstand wil doen van zijn aangenomen zoon Amphiloachus, in feite Alcmeons zoon en anderzijds Tisiphone, Alcmeons slavin in wie deze niet zijn dochter vermoedt, wil terug krijgen (20). De agon veronderstelt echter een geding waarin iemand zich van een misdaad moet vrij pleiten : de enige misdaad die, voor zover de mythogra-

(15) ZIELINSKI, *Tragodumenon libri tres* (Krakau, 1925), spec. p. 216.

(16) Cfr. hyp. Alcestis « δεύτερος Εὐριπίδης Κρήσσαις, Ἀλκμαίων τῷ διὰ Ψωφίδος, Τηλέφω, Ἀλκήστιδι.

(17) Arist. Ran. 67 et schol.; Vita en Suda s.v. Εὐριπίδης.

(18) Alcestis 159, 802; Med. 324, 1322; Heraclid. 70, 211; Hippol. 1029, 1223; Rhcs. 286.

(19) Resp. Alcestis 25 tegenover 7, Medea 40 tegenover 5, Heracl. 31-3, Hipp. 33-17, Rhcs. 46-4.

(20) Voor een reconstructie, steeds op basis van Apollodorus die uitdrukkelijk naar Euripides verwijst (III 7.7) cfr. HARTUNG, *o.c.*, II 535, BASEDOW, *de Eur. fabula quae inscribitur Ἀλκμείων ὁ διὰ Κορίνθου* (Berlin 1872) en vooral ZIELINSKI, „*de Alcmæonis Corinthii fabula euripidea*” (Mnem. 50. 1922, p. 305-327) die verder steunt op een vaas uit het Vaticaan (afb. SÉCHAN, *Et. sur la trag. gr.*, 1926, fig. 65, p. 209) waarvan hij ongetwijfeld de beste interpretatie heeft gegeven (niet vermeld bij Séchan ad loc. die met Millingen [REINACH-MILLINGEN, *Peintures de Vases*, p. 104] en MACCHIORO [Wien. Jahresh. 12. 1909, p. 325] eerder aan Oed. Col. denkt; anderen identificeren deze vaasschildering met Thyestes van Euripides of van Sophocles.

fische traditie ons inlicht, Alcmeon bedreef is de moord op zijn moeder. Men ziet echter niet hoe deze aanleiding kan zijn voor een ἀγών σώματος και ψυχῆς περί in „Alcmeon te Corinthe” een drama — bijna meer verwant met de nova dan met de tragedie — waarin Alcmeon optrad als grijsaard. Bovendien werd ongetwijfeld in de proloog zijn bevrijding van de waanzin — wat reiniging der moedermoord impliceert — door Manto dochter van Tiresias (21) vermeld, zodat een tweede proces over de moedermoord wel hoogst bevreemdend zou mogen heten.

Blijft dus ten slotte de attributie aan Alcmena die ons als de meest waarschijnlijke voorkomt. Dat Alcmena zich moet rechtvaardigen voor haar man is evident en dat de dood haar wacht indien ze in het geding niet overwint (ὑπερδραμεῖν), blijkt duidelijk uit de bekende vaasschilderingen die Alcmena op de brandstapel voorstellen (22). Het enige bezwaar is van metrische aard: Alcmena zoals Alcmeon te Psophis, behoort tot de oudere werken van Euripides en wordt door Zielinski gerangschikt onder de „stilus severior”. De fragmenten waarop hij steunt (Nauck 88-104), tellen echter slechts 25 volledige trimeters (23) zodat zijn conclusies niet doorslaggevend kunnen zijn. Indien men trouwens frg. 67 zou meerekenen, zouden de verhoudingen dadelijk gewijzigd worden. Wie vers 5 als een onhandige interpolatie beschouwt — waarvoor naast de twee solutiones ook stilistische redenen pleiten, vermits het vers de gedachtengang onderbreekt — ruimt tevens de laatste hinderpaal uit de weg om het fragment aan Alcmena te attribueren (24).

(21) Die tevens moeder is van de tweeling cfr. frg. 73a Snell (= Oldfather 781, Pack 1780, Pap. Ox. XIII n° 1611). Volgens Eitrem (RE s.v. Manto) is zij de dochter niet van Tiresias, maar van Melampus of Polyidus (zo reeds IMMISCH, *Klaros. Forschungen über griechische Stiftungssagen*, Jahrb. f. class. Phil. Suppl. 17. 1889, p. 187-8). In dit geval berust de aanduiding van Apollodorus op een verwarring met de veel meer bekende Thebaanse Manto, wat o.i. vrij onwaarschijnlijk is, vermits ook Clemens Alex. (Strom. I, p. 399) op Manto als Tiresias' dochter schijnt te alluderen.

(22) Cfr. L. SÉCHAN, *o.c.*, pl. V (p. 242) en fig. 73 (p. 244) en R. ENGELMANN (*Arch. Stud. zu den Tragikern* (Berlin, 1900, p. 52 vlg.). Voor een reconstructie van het stuk, z. verder SCHMID, *Gr. Lit.* III, p. 416 vlg. Volgens J. SCHWARTZ (*Bullet. Fac. lettres Strash.* 30. 1951-2, p. 277-282) zou de dood van Heracles en zijn apotheose centraal thema zijn van Alcmena. Belangrijk zijn de woorden van Plautus, „verum Alcumena Euripidi” (Rudens v. 86) waarmee in de interpretatie van Engelmann-Séchan de regenbui aangeduid wordt waardoor Zeus de brandstapel dooft, terwijl Schwartz denkt aan de stormwind die Apollodorus (II 7.7-12) en Diodorus (IV 38.4-5) in verband met de verbranding van Heracles vermelden. Waarom deze dan „Alcumena” heet bij Plautus wordt in deze veronderstelling nog raadselachtiger.

(23) Slechts twee fragmenten tellen drie verzen (nl. 93 en 97) de andere 1 of 2.

(24) Naast Engelmann en Séchan attribueren volgende auteurs het fragment aan

II

Onder de drama's van Euripides waarvan het verlies speciaal dient betreurd te worden, moeten ongetwijfeld de twee aan Melanippe gewijde tragedies gerekend worden. Zoals voor alle drama's die paarsgewijze dezelfde titel dragen (25), stelt de attributie van enkele fragmenten moeilijke problemen (26). Op drie problemen wensen we hier nader in te gaan : dit van het eerste vers dat in twee (wellicht zelfs drie) versies tot ons is gekomen, dat van Hippo de moeder van Melanippe en dat van de juiste interpretatie van frg. 506 waarin sprake is van een boek van Zeus waarin alle fouten der mensen staan opgetekend.

A. Bij Nauck (TGF 2, p. 510) lezen we als eerste fragment van Melanippe sap. (480) het beruchte vers :

Ζεύς, δ' ὅστις ὁ Ζεύς, οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ.

Dit vers wordt geciteerd :

1. door Lucianus, Iov. trag. 41 (vol. 2, p. 689) zonder vermelding van de titel der tragedie :

« ἐπεὶ καθ' ἑαυτὸν ὀπίταν ὁ Εὐριπίδης, μηδὲν ἐπειγούσης τῆς χρείας τῶν δραμάτων, τὰ δοκοῦντα οἱ λέγει, ἀκούση αὐτοῦ τότε παρρησιαζομένου ὄραξ τὸν ὑψοῦ ... ἡγοῦ θεόν » (frg. 941) καὶ πάλιν

Ἐεύς, ὅστις ὁ Ζεύς οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ

κλύων καὶ τὰ τοιαῦτα.

Alcmena : Matthiae (1829 deel IX, p. 32, frg. XIV), Hartung (1843 o.c. I, p. 540), Wagner (1864 frg. 93, p. 642), Weil (Journal des savants 1900, p. 519).

(25) NL. Ἰριγένεια ἢ ἐν Ταύροις — Ἰφ. ἢ ἐν Αὐλίδι: Ἰππόλυτος στεφανίας — Ἰππόλυτος καλυπτόμενος· Μελανίππη ἢ σοφή — Μελανίππη ἢ δεσμώτις· Ἀλκμέων ὁ διὰ Ψωφίδος — Ἀλκμέων ὁ διὰ Κορίνθου· Φρίξος α' — Φρίξος β'.

Dank zij een onuitgegeven pap. Ox. met hypothesis van een aantal bewaarde en niet bewaarde stukken van Euripides, waarvan prof. Turner ons een afschrift bezorgde, staat het thans vast dat Euripides twee stukken onder de titel Phrixus schreef en dat de scholiast van Aristophanes zeer terecht frg. 819 beschouwt als de proloog van Phrixus B en frg. 821 van Phrixus A. De attributie der fragmenten aan resp. A en B blijft echter een zeer netelig probleem, vermits het, hoe slecht de hypothesen ook overgeleverd zijn, duidelijk is dat B als een latere bewerking van A dient beschouwd. Met zekerheid kan men slechts frg. 821 en 830 aan Phrixus A attribueren, het ene daar het eerste vers geciteerd wordt in de pap., het andere wegens de vermelding van een « λάτρις πενέστης » die naar Thessalië verwijst, waar Euripides Phrixus A gesitueerd had (Ἀθάμας... βασιλεὺς δὲ Θετταλίας) in tegenstelling met Phrixus B, dat zich afspeelde in Orchomenus (Ἀθάμας ἐν Ὀρχομενῷ βασιλεύων). In beide stukken trad Dionysus op als deus ex machina om Ino te redden en Phrixus te straffen met waanzin, waarvan hij uiteindelijk bevrijd werd door Nephelē (cfr Hyg. fab. II-III). Een essentieel verschil tussen beide stukken ligt o.i. in het offer van Phrixus dat in A niet, in B wel vrijwillig geschiedde.

(26) Stobaeus bv. specificeert nooit voor deze tragedies, maar citeert uit Alcmeon, Melanippe, Phrixus.

2. Eveneens door Ps. Justinus (de monarchia c. 5) die het bij vergissing attribueert aan Hecuba, vergissing die kan verklaard worden uit de gelijkenis met Troad. v. 855

« ὅστις ποτ'εἶ σύ, δυστόπαστος εἰδέναι,
 Ζεὺς, εἴτ'ἀνάγκη φύσεος εἶτε νοῦς βροτῶν,
 προσηυξάμην σε... »

maar die er tevens schijnt op te wijzen dat de auteur (of zijn bron) het vers zonder titelvermelding had aangetroffen en alleszins niet dacht aan Melanippe sap.

3. Verder is er het getuigenis van Plutarchus waarin het citaat in verminkte, door de uitgevers echter herstelde vorm voorkomt (Amat. c. 13.4, p. 756 ed. Hubert 1938) :

« ἀκούεις δὲ δήπου τὸν Εὐριπίδην ὡς ἐθορυβήθη ποιησάμενος ἀρχὴν τῆς Μελανίπτης ἐκείνης·

‘Ζεὺς, <ὅστις ὁ Ζεὺς>, οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ’

μεταλαβὼν δὲ χορὸν ἄλλον...ἤλλαξε τὸν στίχον ὡς νῦν γέγραπται

(frg. 481)

‘Ζεὺς, ὡς λέλεκται τῆς ἀληθείας ὕπο’.

ἐκείνης EB ἐκείνην Sauppe, G. Hermann, Hubert | <ὅστις ὁ Ζεὺς>
 add. Deubner secutus Porsonem (qui scripsit ὅστις ἐστίν),
 coll. Luciani Iov. trag. 41 (v. supra) | δὲ χορὸν Sauppe δι’
 ἐχθρόν EB.

4. Ten slotte vinden we het vers in gewijzigde vorm geciteerd bij Athenagoras (Supplic. pro Christ. c. 5, p. 24 ed. Joh. Otto 1857)

« Ζῆνα γὰρ ὅστις ἐστὶ Ζεὺς, οὐκ οἶδα πλὴν λόγῳ »

Met het vers dienen verder qua vorm vergeleken Eur. Her. 1263

« Ζεὺς ὅστις ὁ Ζεὺς, πολέμιόν μ’ἐγείνατο »

en Aeschylus, Agamemnon v. 160

« Ζεὺς, ὅστις ποτ’ἐστίν, εἰ τόδ’αὐτῷ φίλον κεκλημένῳ » (27)

- B. Het andere begin-vers (Nauck frg. 481)

« Ζεὺς ὡς λέλεκται τῆς ἀληθείας ὕπο »

(27) Aeschylus' woorden kunnen vanzelfsprekend slechts naar de vorm vergeleken worden cfr. FRAENKEL (*Agamemnon*, 1950, vol. II, p. 99) „In these words the many names and appellations of the god are summed up in a formula which includes them all. The formula itself is traditional and so, too in sense if not actually in wording, is the addition « εἰ τόδ’ αὐτῷ φίλον κεκλημένῳ ».

1. opent de proloog zoals hij geciteerd wordt door Joannes Logothetes (28).
2. Ook Gregorius van Corinthe (Rhet. VII, p. 1312) citeert het vers en noteert
« οὗτος ὁ στίχος ἐν δυσὶν εὐρηταὶ δράμασιν Εὐριπίδου ἐν τε τῷ λεγομένῳ Πειρίθῳ [Nauck frg. 591, v. 4 en Rabe Rhein. Mus. 63. 1908, p. 145] καὶ ἐν τῇ σοφῇ Μελανίππῃ.
3. We lezen het vers eveneens in de bekende ληκύθιον ἀπώλεσεν scene uit Aristophanes' Kikkers (v. 1244) waarbij de scholiast aantekent Μελανίππης τῆς σοφῆς ἡ ἀρχή. (29).
4. Ten slotte komt het vers voor in de hoger geciteerde passus bij Plutarchus en
5. zonder vermelding van Melanippe, bij Hermogenes die echter wellicht het vers uit Pirithous bedoelt (30).

De vergelijking van beide reeksen moet o.i. reeds sterk in het voordeel van het B-vers uitvallen. Lucianus citeert A zonder lemma, Justinus met foutief lemma, zodat enkel Plutarchus overblijft... met een verminkt citaat. Daar tegenover staan niet alleen de preciese tekst bij Joannes Logothetes en het citaat bij Gregorius van Corinthe, maar vooral het testimonium van Aristophanes waarvan de authenticiteit en de autoriteit moeilijk kunnen betwist worden (31).

Uitgaande van het hoger geciteerde vers uit Heracles (v.

(28) Door H. RABE ontdekt en gepubliceerd in Rheinisches Mus. 63. 1908, p. 147 vlg. Verder bij v. ARNIM, *Supplementum eurip.* (1913), p. 26; A. W. PICKARD-CAMBRIDGE in *New Chapters* (uitgeg. door Powell), III, p. 115 vlg. en D. L. PAGE, *Select Papyri* III, Lit. Pap. Poetry (Loeb 1950), p. 116.

(29) In de eerste acht verzen kunnen de woorden ληκύθιον ἀπώλεσεν slechts passen in v. 1 na λέλεκται. Cfr. de comm. van L. RADERMACHER (*Aristoph. Frösche*, Wien 1954, 2e ed., p. 314) „Wohl aber ist die Frage erlaubt, ob Euripides mehr zitierte als die Worte « Ζεὺς ὡς λέλεκται » worauf ihm Dionysos die Rede abschneidet; denn danach paszt ληκύθιον ἀπώλεσεν ».

(30) Hermogenes Περὶ μεθόδου δεινότητος Rhet. III 434 = Rabe p. 445, 1.7 « καὶ Εὐριπίδης 'Ζεὺς, ὡς λέλεκται' ἀναφορά, 'τῆς ἀληθείας ὑπο'βεβ' ἰωσις ».

(31) Indien Eurilides werkelijk het eerste vers zou gewijzigd hebben omwille van de protesten van het publiek, dan zou Aristophanes deze gelegenheid tot spot niet hebben laten voorbijgaan. BLASS (*Hermes* 32. 1897, p. 153) stelde voor v. 1244 bij Aristophanes te vervangen door het A vers, wat tegen het gezond verstand indruist. Volgens hem past het B vers uitstekend in Perithous, maar „grundschlecht" in de mond van Melanippe. Cfr. daarmee RADERMACHER (*o.c.*, p. 314 a 2) die oordeelt dat het B vers in de Perithous „aufdringlich überflüssig" is en de indruk wekt van een interpolatie. Waarheid is dat het weinig zeggende vers op vele plaatsen kan passen, maar nergens onontbeerlijk is.

1263), heeft Wilamowitz (32) beweerd dat uit de combinatie van dit vers met het B-vers, het A-vers ontstaan is „Man versetzte ihn(scil. den Vers) in die Weise Melanippe, und da man ihn da nicht fand, so erfand man eine Umarbeitung (Plutarch. Erot. 756 C). Wir können die Sage aber Lügen strafen, denn Kritias hat den echten Vers in seinem Peirithoos übernommen (frg. 591 v. 4) und Aristophanes Frösch. 1244 citirt ihn ebenfalls” (33). Decharme daarentegen gelooft in de omwerking van A tot B „un vers dont l'exagération dogmatique n'était pas sans ironie” (34).

Hoewel we van oordeel zijn dat Pickard Cambridge (35) terzake het verstandigste woord heeft gesproken „The true history of the lines must remain uncertain”, menen we toch dat om vele redenen de voorkeur naar het B vers moet gaan. Naast de onnauwkeurige citaten van het A vers staan de zeer besliste en nauwkeurige testimonia van het B vers.

De anecdote rond het A vers gesponnen stemt eveneens sceptisch. Gelijkaardig tumult wordt ook gesignaleerd in verband met het Danae-fragment 324 (36) — de verheerlijking van het goud — en met de godlasterende Ixion (37). Ook al mag aangenomen worden dat het A vers in Lucianus' tijd aan Euripides werd toegeschreven, dan blijft toch de grootste omzichtigheid geboden. Signaleert Diogenes Laertius b.v. niet dat sommigen beweerden dat Euripides in zijn „Palamedes” aan de dood van Socrates herinnerde (38)? Wilamowitz heeft het eerste deel van het A vers nagewezen in Her. 1263 Ζεύς, ὅστις ὁ Ζεύς, welnu de tweede helft kan men suppleëren uit Hipp. 1004 οὐκ οἶδα πρᾶξιν τήνδε πλὴν λόγῳ κλύων. Al kan een dergelijke combinatie een al te vernuftig spel lijken, dan geeft het toch te denken dat op één na, alle handschriften van Lucianus het participium κλύων aan de tekst toevoegen (39). Gesteld dat Lucianus aan Melanippe gedacht had, dan had hij κλύουσα geschreven.

(32) Herakles ad v. 1263, p. 466.

(33) Volgens SCHMID, *Gesch. gr. Lit.*, III, p. 413 is Aeschylus' Agamemnon 160 „Urquelle”.

(34) Euripide et l'esprit de son théâtre (1893), p. 82.

(35) New Chapters III p. 115 a, 1.

(36) Seneca Epist. 115. 14.

(37) Plut. de aud. poet. c. 4, p. 19 E.

(38) Diogenes Laert. II 44 in de beroemde koorzang «ἐκάνετ'ἐκάνετε τὰν πάνσοφον κτλ. »

(39) κλύων om. A, κλύω F.

Zijn citaat heeft dus alleszins geen bewijskracht voor een eventuele attributie aan Melanippe sap.

Daarbij komt ten slotte als laatste argument de moeilijkheid die men ondervindt om het A vers als eerste vers psychologisch te rechtvaardigen. Nergens uit de fragmenten blijkt dat Melanippe — hoe wetenschappelijk onderlegd ook — het bestaan der goden loochent : deed ze het wel dan verloochende ze immers tevens Poseidon de vader van haar kinderen ! Waarom zou ze dan de proloog openen met zulke ophefmakende negatie van Zeus ? In het hele oeuvre van Euripides begint trouwens geen enkel stuk met zulke krasse principiële verklaring (40). Wanneer men aanvoert dat het B vers wel zeer onpoëtisch en droog is, duiden deze kenmerken juist op een genealogische proloog.

Geen enkel van de hierboven aangehaalde argumenten is doorslaggevend, maar samen dunkt ons, zijn ze wel voldoende om het B vers als authentiek te doen bestempelen en het A vers naar de anecdote te verwijzen (41).

Tot slot signaleren we een „aporie” waarop we reeds hoger zinspeelden : de mogelijkheid dat we met een derde eerste vers moeten rekening houden. Bij het onuitgegeven papyrusfragment dat de hypothesis van Melan. sap. bevat, behoort naar het competente oordeel van prof. Turner een kleine snippet met volgende letters :

ME[
ZEYΣ ΔE[

De eerste lijn bevat de titel ME[ΛΑΝΙΠΠΗ Η ΣΟΦΗ, de tweede lijn het openingsvers van het drama, dat dus noch A, noch B kan zijn. Vermits een adversatieve δέ eveneens uitgesloten is, blijft slechts over Ζεὺς δεσπότης of -α. De enige bedenking die men hierbij kan maken is dat elke nieuwe papyrussnippeter vaak meer problemen stelt dan oplost !

Uit de proloog die o.a. de oudste vermelding brengt van het

(40) Men zou als oplossing kunnen aanvaarden, dat het A vers uit Melanippe stamt zonder meer. Een dergelijke hypothese — reeds door J VAN DE SANDE BAKHUYZEN (*De parodia in comoediis Aristophanis*, Utrecht 1877), voorgesteld — is onverifieerbaar en indien toch zo, dan is de betekenis van het vers afhankelijk van de ons onbekende context.

(41) Waarom Critias het vers plagieerde is eveneens raadselachtig. Men kan het als een interpolatie beschouwen : noodzakelijk is het vers niet.

huwelijk van Xuthus en Creusa (42) lichten we de passus die betrekking heeft op Melanippe's moeder Hippo.

- 13 καλοῦσι Μελανίπτην <με>, Χείρωνος δέ με
ἔτικτε θυγάτηρ Αἰόλωι · κείνην μὲν οὖν
- 15 ξανθῆι κατεπτέρωσεν ἱππεῖαι τριχί
Ζεὺς, οὐνεχ' ὕμνους ἤϊδε χρησμοιδούς βροτοῖς
ἄκη πόνων φράζουσα καὶ λυτήρια.
πυκνῆι θυέλλῃ δ' αἰθέρος διώκεται
Μουσεῖον ἐκλιποῦσα Κωρύκιον τ' ἕρος.
- 20 νόμφη δὲ θεσπιοιδὸς ἀνθρώπων ὑπο
'Ἴππῳ κέκληται σώματος δι' ἀλλαγᾶς.
- 13 <με> Rabe|Χείρωνος Vat. Rabe, v. Arnim, Pick. Cambr.
Χίρωνος Page.
- 16 χρησμοιδὸς Buecheler.
- 19 Κωρύκιον τ' ἕρος Vat. Rabe, Wilamowitz (Melanippe,
Sitzber. Berl. 1921, p. 63-80). Κώρυκόν τ' ἕρος v. Arnim.
Κωρυκίον ἕρος Page, Pickard-Cambridge. non recte.
- 21 'Ἴππῳ Brinkmann 'Ἴππο Vat. cfr. Clem. Alex. Strom.
I, 15.73. |δι' ἀλλαγᾶς Brinkmann διαλλαγᾶς Vat.

(42) De chronologie die GRÉGOIRE (*Euripide*, T. III, notice, p. 155 vlg.) vooropstelt, Erechtheus 423, Sophocles' Creusa 423, Melanippe Sap. 420-419, Ion 418 is vooral voor Sophocles zeer onzeker. Even betwistbaar is de zogez. aankondiging van Ion die hij meent te zien in v. 9-11 ([Ἵλλην ἀφῆκεν]κλεινὰς Ἀθῆνας Εὐϋθον, ᾧ νόμφη ποτὲ | θυγάτηρ Ἐρεχθέως Κεκροπίας ἐπ' αὐχένι | Ἴων' ἔτικτεν). Zo immers op dat ogenblik de filiatie Apollo-Ion, het kernpunt der tragedie, Euripides reeds voor de geest zweefde, is de vermelding van het huwelijk van Xuthus met Creusa onbegrijpelijk... tenzij men wil aanvaarden dat Euripides zijn publiek geleidelijk wenste voor te lichten! Uit de gegevens blijkt 1. dat Eur. onze oudste bron is zowel voor het huwelijk van Xuthus en Creusa als voor het vaderschap van Apollo; 2. dat hij deze twee gegevens nog ignoreert in Erechtheus die dus de oudste van de drie tragedies moet zijn; 3. dat het vaderschap van Apollo en de daarmee samenhangende herleiding van Xuthus tot stiefvader jonger moet zijn dan het vaderschap van Xuthus of m.a.w. dat Melanippe sap. ouder is dan Ion. In hoeverre Euripides onder invloed stond van locale tradities te Athene, weten we niet; evenmin of Sophocles hem voor een der twee punten was voorafgegaan. Dat de versie van het vaderschap van Apollo dadelijk een zekere populariteit genoot te Athene blijkt onder meer uit de vermelding in Plato's *Euthyd.* 302 d en Aristoteles *Ath. pol. frg. 1* (verder ook *Arrianus Anab.* 7.29 en schol. *Aristoph. Aves* 1527). Deze nieuwe legende beantwoordde immers aan de ijdelheid der Atheners: de stamvader van de Ioniërs was nu niet slechts de zoon van een atheense koningsdochter maar zelfs van de beschermgod Apollo. Tot vulgaat is zij intussen niet geworden, zoals blijkt uit *Apollodorus* (I 7.3), *Pausanias* (7.1.2) en *Strabo* (8.7.1., p. 383).

COMMENTAAR

v. 13 : De moeder van Melanippe is Hippo of Hippe, dochter van Chiron. Haar naam varieert, Hippo bij Euripides en Clemens Alexandrinus (Strom. I, p. 361) die naar Euripides verwijst (frg. 482), *Εὐίππη* bij Pollux (IV 141), terwijl ze in Pseudo-Eratosthenes *Cataster.* 18 en in de commentaar op Aratus (ed. Maas, p. 220) bij vergissing (begrijpelijk wegens de gelijkheid der namen) Melanippe heet. Bij Hyginus *Astron.* II 18, p. 463 is haar naam overgeleverd als „tean” of „thean” door Muncker (ed. 1681, p. 390) gewijzigd in „Thetin” door Robert (Heldensage, p. 21 en p. 52 a.2) in *Ocyrrheam*, steunend op het gelijklopende verhaal van Ovidius (*Met.* II 636), waar *Ocyrrhea* als straf voor haar mededeelzaamheid gemetamorfoseerd wordt in een merrie: „nomen quoque mostra dedere” (v. 675), zodat ze verder Hippe of Hippo heet. Ook Euripides laat v. 21 verstaan dat ze voor haar metamorfose een andere naam droeg.

v. 14 vlg. *κατεπτέρωσεν* : Euripides bezigt dit vrij zeldzame werkwoord niet in de etymologische, maar in de meer algemene betekenis van „voorzien van” (43) vandaar de toevoeging *ξανθήϊ ἰππεΐαι τριχί.* De *τριχες* sluiten immers de *πτέρα* uit en van „vleugels” is nergens sprake. Uit Pseudo-Eratosthenes’ *Cataster.* 18 blijkt dat het sterrenbeeld Hippo geen vleugels had, wat de auteur er toe brengt te twijfelen aan de identificatie met Pegasus (44). De geschiedenis van Hippo’s metamorfose in een merrie is vrij ingewikkeld en de onderscheiden versies zijn contradictorisch. Voortgaande op de hier besproken passus dient de metamorfose beschouwd als een straf voor haar mededeelzaamheid. Clemens Alexandrinus heft verder de sluier op « Ἰππῶ δὲ συνοικήσασα Αἰόλω ἐδιδάξατο αὐτὸν τὴν φυσικὴν θεωρίαν τὴν πάτριον ἐπιστήμην. μαρτυρεῖ δὲ καὶ Εὐριπίδης » (frg. 482). Zo gezien biedt de reden tot bestraffing veel gelijkenis met deze van Prometheus. Dat Euripides deze versie — Hippo als wijze

(43) „Voorzien van vleugels of pluimen” *Apoll.* I 6.3. over Typhon; algemeen Eumathius Boiss. p. 290 « ἡ τριήρης τοῖς συνήθεσι κατεπτερούτο πτεροῖς ». Bij Sophocles en Aeschylus komt dit verbum niet voor.

(44) « διὰ δὲ τὸ μὴ ἔχειν πτέρυγας ἀπίθανον δοκεῖ τισὶ ποιεῖν τὸν λόγον » Voor de identificatie van het sterrenbeeld Hippo-Pegasus-Hippe cfr. *RE* s.v. Pegasus 3.37e *Hibb.* kol. 62.

vrouw met de gave der voorspelling cfr. v. 14, frg. 482, 484 — heeft verkozen boven de andere meer verspreide, is te begrijpen vermits zij juist in die hoedanigheid de geleerde rhesis van haar dochter moet motiveren. Vermits anderzijds Hippo als *dea ex machina* optrad om haar dochter te redden en de toekomst van de tweeling te voorspellen, kon Euripides niet aan de tegenstrijdigheid ontsnappen : de bestraffing van Zeus is inderdaad niet zeer afdoende ! Bij Euripides was alleszins slechts sprake van een metamorfose in merrie en nog niet van *catasterismus*. Hyginus vermeldt in de *Astronomica* (II, 18, p. 463) de twee versies waarbij hij echter metamorfose en *catasterismus* niet scherp onderscheidt (45). Enerzijds „*Itaque cum parens eam persequeretur, dicitur illa petisse a deorum potestate ne pariens a parente conspiceretur; quae deorum voluntate postquam peperit in equam conversa inter astra est constituta*” (cfr. *Cataster.* 18); anderzijds de euripideïsche versie „*sed quod deorum consilia hominibus sit enuntiare solita in equam esse conversam*” waarbij geen sprake is van *catasterismus*.

Wij hebben hier duidelijk te maken met een aetiologische fabel om een eigenaardigheid van het sterrenbeeld *Hippus* te verklaren cfr. *Cataster.* 18 *Ἐὰ δὲ ὀπίσθια μέρη αὐτῆς ἀφανῆ ἐστι πρὸς τὸ μὴ γινώσκεισθαι θήλειαν οὔσαν* (46).

Hyginus geeft echter nog een derde versie die hij aan *Callimachus* attribueert : (47) „*Callimachus autem ait, quod desierat venari et colere Dianam in quam supra diximus speciem eam Dianam convertisse*”. Hier is dus slechts sprake van de metamorfose in merrie wegens het verwaarlozen van de dienst van *Diana*.

Resumeren we de gegevens :

Euripides : metamorfose in merrie als straf vanwege Zeus wegens haar mededeelzaamheid.

(45) Hyginus wekt de indruk dat heel het gegeven verhaal van Euripides zou zijn, wat niet overeenstemt met de proloog. Alleen het eerste gedeelte dat hij trouwens geput heeft uit *Pseudo-Er. Cat.* 18 kan uit *Melanippe* stammen. Of Eur. in *Mel. sap.* zoals Hyginus, gewaagde van Hippo's „*studium in venando maximum*” kan men bij gebrek aan fragmenten niet bewijzen. Of ligt de versie van *Callimachus* hier aan de basis ?

(46) Cfr. ook schol. in *Arat. Maas* p. 220. In deze beide teksten is de *catasterismus* een beloning van *Artemis* « *διὰ γοῦν τὴν εὐσεβείαν αὐτῆς τε καὶ τοῦ πατρὸς* ». De tussenkomst van *Artemis* (bij *Callimachus* als straf voorgesteld) is uitvinding van een of ander mythograaf wien vooral de zedigheid van Hippo had getroffen en deze wenste beloond te zien door de kuise *Artemis* !

(47) *Frg.* 509 Pfeiffer = frg. 386 Schn.

Hyginus : metamorfose op haar bedde uit schaamte; metamorfose als straf (cfr. Euripides).

catasterismus : voluntate deorum.

Pseudo-Eratosthenes : metamorfose uit schaamte.

Aratus-schol. : catasterismus als beloning vanwege Artemis.

Callimachus : metamorfose als straf vanwege Artemis.

Hieruit blijkt dat het verschil in motivering parallel loopt met de afwisseling metamorfose-catasterismus. De catasterismus dient natuurlijk als een beloning voorgesteld, de metamorfose als een straf. De oudste vorm is de bestraffing wegens te grote mededeelzaamheid (Prometheus-motief). Eens in merrie omgetoverd heet „zij” (wellicht Ocyrrhea) Hippo of Hippe, waarna ze geïdentificeerd wordt met het sterrenbeeld en haar legende dienvolgens in gunstige zin dient gewijzigd. De zogez. speciale stand van het sterrenbeeld maakt van Hippo een voorbeeld van zedigheid waardoor Artemis in de legende betrokken wordt.

Wat de verdere tekst betreft (48), dient er op gewezen dat v. 19 de lezing van het ms. Κωρύκιον τ' ὄρος dient bewaard. De lezing van v. Arnim Κώρυκόν τ' ὄρος is onbegrijpelijk. Κώρυκος is inderdaad de naam van 1. een voorgebergte aan de kust van Ionië (thans Korakas), 2. van een voorgebergte op Kreta (Κωρυκός thans Κάβος Μπουσσα) 3. van een stad op de kust van Cilicië ten noorden van de monding van de Calicadmus en 4. van een stad op de kust van Lycie ten zuiden van de Phaselis. In de tekst hier wordt ongetwijfeld de Parnassus bedoeld. Ook Page en Pickard-Cambridge wijzigden de tekst zonder rechtvaardiging, door τε te schrappen „and left the Corycian mountains of the Muses”. De benaming Κωρύκιον ὄρος voor de Parnassus — zo genoemd naar het beroemde Κωρύκιον ἄντρον (49) — is frequent, zo Eur. Bacch. 559 κορυφαὶ κωρύκιοι, Diogen. Laert. I 11.5 Κωρύκειον ὄρος, Aesch. Eum. 22 Κωρυκίς πέτρα; (50); als Musenberg

(48) V. 16 kan de correctie van Buecheler χρησμοιδός verdedigd worden. Het woord komt verder niet voor bij Eur. (wel χρησμοδία frg. 330 a, Trag. Dict. Index p. XXI), wel bij Sophocles (Oed. rex 1200 τάν ...παρθένον χρησμοδόν en frg. 518 a Trag. Dict. Index, p. XIII τήνδε χρησμοδὸν φάτιν ».)

(49) Cfr. RE s. v. Parnassos XVIII. 4 kol. 1591.

(50) Cfr. ook Et. Magn. s.v. Λυκωπέλα, p. 571. 49 en Stat. Theb. VII 347 Corycium nemus, Silv. V 3,5 Corycia umbra.

heeft de Parnassus echter de Helicon pas in de romeinse tijd onttroond; μουσεῖον kan dus niet duiden op Κωρύκιον ὄρος maar dient begrepen als μουσεῖον (ὄρος) i.e. Helicon en het partikel τε is onmisbaar.

III

Uit de hypothesis van Melanippe sap. ons bewaard in drie versies (51) vernemen we dat Melanippe door Poseidon in het geheim moeder was geworden van een tweeling. Een oude min bracht de kinderen in de runderstal, waar ze weldra ontdekt werden door knechten van Aeolus. Deze, hoewel eerst weifelend, wordt door zijn oude vader Hellen overtuigd dat de twee borelingen βουγενῆ τέρατα zijn die dienen verbrand te worden: «Ὁ δὲ [Αἰόλος] τῇ τοῦ πατρὸς Ἑλληνος γνῶμῃ πεισθεὶς ὀλοκαυτοῦν (52) τὰ βρέφη κρίνας Μελανίππῃ τῇ θυγατρὶ προσέταξεν ἐνταφίους αὐτὰ κοσμήσαι (53) ἥ δὲ καὶ τὸν κόσμον αὐτοῖς ἐπέθηκε καὶ λόγον εἰς παραίτησιν ἐξέθηκε φιλότιμον ».

De rhesis van Melanippe was ongetwijfeld het centrale thema van het drama en bezorgde tevens aan de spreekster het epithet-

(51) De oudste versie is deze die voorkomt — zij het in slechte staat van conservatie — in de nog niet gepubliceerde papyrus Turner (cfr. aant. 25). Deze hypothesis stemt voor zover bewaard, bijna woordelijk overeen met deze ons overgeleverd door de commentator van Hermogenes Joannes Diaconus et Logothetes, gepublic. door RABE (*Vat. gr.* 2228 Rh. Mus. 63, 1908, p. 125 vgl., spec. p. 146-7). Onbelangrijke afwijkingen vertoont de derde bewaarde hypothesis van Gregorius van Corinthe.

(52) Dit moest gebeuren met wild hout cfr. Phryn. Bekker *Anecd. gr.* p. 10. 26 ἀγρίοις κατακαῦσαι ξύλοις τὰ τερατώδη τὴν φύσιν ἐπ' ἀγρίοις ἔκαιον ξύλοις. Cfr ook de lange uiteenzetting in Theocr. XXIV 89 vlg. De asse moest daarna in het water geworpen worden (zo ook het prodigium van Frusino, Livius. XVIII. 37. 5 vlg.) In deze zin dient o.i. frg. 514 « Ἀδώνιδος κῆποι, ἐπὶ τῶν ἀώρων καὶ ὀλιγοχρονίων καὶ μὴ ἐρριζωμένων. ἐμνήσθη δὲ καὶ αὐτῆς καὶ Εὐριπίδης Μελανίππῃ » (schol. Plato, p. 965a 28 ad Phaedr. 276 b) geïnterpreteerd. De uitdrukking was spreekwoordelijk, speciaal te Athene (cfr. Hesychius en Suda en de *Paroemiographi* o.a. Diogen. I 12; Apost. I 34; Arsen. I 54; Greg. Cypr. M 17) en was ontstaan uit het gebruik, ter ere van Adonis, bepaalde vlug groeiende planten (o.a. venkel en latuw) te kweken in vazen, potten, schalen en grote scherven die men op het dak van het huis ten toon stelde om ze daarna in het water te werpen (cfr. L. DEUBNER, *Att. Feste*, 1956, p. 220 vlg. en pl. 25, 1-2). Hoewel de diepere betekenis van de ritus veeleer lag in het vlugge opgroeien der planten dan in het vlugge verwelken, werd de uitdrukking steeds gebruikt voor genietingen van korte duur. Melanippe richtte zonder twijfel de woorden tot haar kinderen bij het tooien voor het offer. De beeldspraak is des te schrijnender daar hun asse net zoals de Adonistuintjes in het water zal geworpen worden.

(53) SCHMID's aantekening (*Gr. Lit.*, III, p. 413) „Melanippe soll ihnen die Totengaben ins Grab legen“ dient herzien; met ἐνταφίους worden klederen bedoeld (zoals uit de geciteerde tekst duidelijk blijkt en uit Her. 329 vlg.); Soph. El. 326 duidt ἐντάφια echter wel op offers « ἐντάφια χερσὶν φέρουσαν ».

ton ἡ σοφή. Het doel dat zij beoogt is vanzelfsprekend de redding der kinderen zonder tot de bekentenis van haar moederschap gedwongen te worden. Een uiterst delicate opdracht wacht haar; zij strijdt voor het behoud van haar kinderen en tevens voor eigen levensbehoud. Nergens mag zij in haar uiteenzetting de schijn wekken uit moederliefde te spreken en alle sentimentele woorden en gevoelsargumenten moet ze angstvallig weren. Tegenover het primaire en primitieve bijgeloof van haar grootvader waartoe haar vader zich na aanvankelijke aarzelingen bekend heeft — hij is immers reeds één generatie verder — moet zij de rede, het gezonde verstand, het juiste en op objectieve waarneming gesteunde inzicht in de natuurfenomenen stellen. De inzet van de strijd — dubbel levensbehoud — verheft deze echter boven het banale „dochter-vader” probleem en boven een gewoon debat van gezond verstand contra voorvaderlijk bijgeloof. Wie met deze gedachtengang voor ogen de rede van Melanippe in zijn verbeelding reconstrueert, voor zover de nietige overblijfselen het toelaten, kan Aristoteles’ veroordeling niet bijtreden « τοῦ δὲ ἀπρεποῦς καὶ μὴ ἀρμόττοντος (ἤθους παραδειγμα)... ἡ τῆς Μελανίππης ῥῆσις » (Poet. 1454 a 28 vlg.). Het vertrekpunt van haar rede die ongetwijfeld van Euripides’ eigentijdse opvattingen doordrongen was, ligt in de actie van het stuk zelf en niet daarbuiten. Om haar kinderen en zichzelf te redden doet zij een wanhopige poging om het oude bijgeloof in de τέρατα te ontwrichten en wel op de meest voor de hand liggende manier door te bewijzen dat deze τέρατα in de natuur en volgens de natuurwetten niet kunnen voorkomen.

Tot de rhesis behoren o.i. volgende fragmenten :

1. frg. 483 uit de inleiding;
2. frg. 482 overgang naar de eigenlijke uiteenzetting en rechtvaardiging van het specifieke karakter ervan;
3. frg. 484 over het ontstaan van alle dingen (54);
4. frg. 506 τέρατα als straf voor lang voorbijgane misdaden zijn bijgeloof. Zeus is geen rekenplichtige die alle onrecht laat boeken;

(54) Voor v. 2 ὡς οὐρανός τε γαῖά τ' ἦν μορφή μία dient een testimonium toegevoegd. Het vers komt inderdaad voor op een fraaie albastenschaal van orfische inspiratie in privé-bezit te Genève (wschl. tussen de 3e en de 6e e. na C.) cfr. R. DELBRUECK en W. VOLGRAFF, *An orphic bowl* (JHSt 54. 1934, p. 129 vlg.).

5. frg. 485 de twee boorlingen zijn normale mensenkinderen die „iemand” in de stal in veiligheid bracht; wellicht een meisje dat bedrogen werd en nu uit vrees voor een boze vader zo handelt.

We beperken ons hier tot frg. 506 een der interessantste uit Melanippe, waarin de tegenstelling geaccentueerd wordt tussen de populaire opvatting van een bijna mechanisch werkende Dike die alle fouten der mensen boekt, en de immanente rechtvaardigheid.

- 1 δοκεῖτε πηδᾶν τάδικήματ' εἰς θεοῦς
πετροῖσι, κάπειτ' ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς (55)
γράφειν τιν' αὐτά, Ζῆνα δ' εἰσορῶντά νιν
θνητοῖς δικάζειν; οὐδ' ὁ πᾶς ἄν οὐρανὸς
- 5 Διὸς γράφοντος τὰς βροτῶν ἀμαρτίας
ἔξαρκέσειεν οὐδ' ἐκεῖνος ἄν σκοπῶν
πέμπειν ἐκάστῳ ζημίαν· ἄλλ' ἡ Δίκη
- 8 ἐνταῦθα ποῦστιν ἐγγύς, εἰ βούλεσθ' ὄραν.

Stob. Ecl. I 3. 14 a (Wachsmuth I, p. 54): Εὐριπίδης *Μελανίπη* ἰδοκεῖτε ..... ὄραν' v. 4. ὁ πασοῦν F, ὁποσοῦν P, ὁ πᾶς ἄν Grotius, ὁ πᾶς οὖν Canter.

- v. 5 tamquam spurium reicit v. Herwerden (Exerc. crit. p. 53) | γράφοντος P γράφοντι Enger (Adnot. ad trag. frg. p. 14 s.)
- v. 6 οὐδ' ἐκεῖνος ἄν σθένει mavult Nauck (Trag. Dict. Ind. p. XXII)
- v. 7 πέμπων θ' ἐκάστῳ v. Herwerden.
- v. 9-11 quae Stob. subicit a Grotio quem sequitur Nauck, recte tamquam aliena separantur (= Nauck adesp. 489).

Dit qua inhoud ongemeen interessante fragment stelt talrijke problemen, waarvoor zeer verschillende oplossingen werden voorgesteld. Het is ongetwijfeld zó, dat men bij een eerste lectuur aan de bijbel en het Boek des Levens denkt (56),

(55) Cfr. Iph. Aul. 98 en Iph. Taur. 760 ἐν δέλτου πτυχαῖς op dezelfde metrische plaats.

(56) Cfr. WILAMOWITZ, *Melanippe*, p. 75 „Wir hören die bei den Hellenen seltene, den Semiten vertrauten Lehre dasz Gott ein Buch hat, in das er alle Sünden der Menschen einträgt, um sie dann zu ahnden”. G. KITTEL, *Theol. Wörterb. z. N. T.* (1933 vlg. s. v. βιβλίον, I, p. 618): „Jedoch der Glaube an himmlischen Schickstafeln auf denen die Geschichte der Sterblichen stehen, in die sie eingetragen, aus denen sie getilgt werden, ist altes orientalisches Erbgut”.

de „symbolische voorstelling van Gods kennis en voorkennis van het bestaan, de morele waarde en de eeuwige bestemming der mensen” (57). Oorspronkelijk is het Boek des Levens een lijst van alle levenden (Ps. 139. 16) zodat „uitgewist worden” synoniem is voor sterven (Ex. 32. 32). Vermits de dood vaak een straf is voor de zonde, zal de zondaar worden uitgewist (Ex 32. 33; Ps. 69. 29 a): zo wordt het Boek des Levens een Boek der Rechtvaardigen (Luc. 10.20) en wordt meteen de vergeldingsidee ermee verbonden (Apocal. 3. 5; 13. 8; 17. 8). Daarnaast bestaan de „boeken” volgens dewelke God oordeelt (Dan. 7. 10) : „Hun gerechtshof zette zich neer en de boeken werden geopend” (58). De latere rabbijnse en apocriefe literatuur vermelden vaak deze boeken waarin de zondaars en vijanden Gods staan opgetekend. De idee van een boek der vergelding is dus pas laat ontstaan en is alleszins secundair ten opzichte van het Boek des Levens. Voor dit punt mag men wellicht naar Perzië verwijzen (59). Tussen deze opvatting en het fragment van Euripides bestaan grondige verschillen die ons dwingen de oorsprong der idee elders te zoeken. Euripides rekent immers enkel met ἀδικήματα en ἀμαρτίαι en dienvolgens enkel met bestraffing. Van een debet-credit-rekening is bij hem geen sprake (60).

De voorstelling van een godheid (Dike bij Aeschylus, Hermes bij Babrius) die alle zonden der mensen optekent om Zeus toe te laten een oordeel te vellen, treft men meer dan eens aan in Hellas. Tot 1952 gold de vermelding in frg. 506 als de oudste (61). De ontdekking echter van enkele fragmenten uit een

(57) Bijbelsch Woordenboek (1941) s.v. Boek.

(58) In de Apocal. 20.12 wordt scherp onderscheid gemaakt tussen het Boek des Levens en de Boeken.

(59) In de leer van Zarathoestra is immers eveneens sprake van het „boeken” van al het goede en slechte dat de mens doet, denkt of zegt. De uiteindelijke som, woordel. de afrekening (hōnkarōti) die uitmaakt of de geïnteresseerde tot de wereld van de aša of van de drug behoort, bepaalt de uiteindelijke vergelding cfr. C. BARTHOLOMAE, *Die Gāthā's der Avesta* (1905) spec. p. 122 en Yasna 31. 14; O. G. v. WESENDONCK, *Das Weltbild der Iranier* (1933), p. 97.

(60) Voor de Perzische beïnvloeding en het bestaan van registers zou men ook kunnen verwijzen naar de brief van Darius aan Gadatas (Michel Rec. n° 32, p. 39 = SIG 22 = Tod, Gr. hist. Inscr. 1933, n° 10, p. 12) en de brief van Xerxes aan Pausanias (Thuc. I, 129.3); gelijkaardige registers van dankbaarheid worden ook vermeld Ester 6.1-2.

(61) Zo F. SOLMSEN, *The tablets of Zeus* (Class. Qu. 38. 1944, p. 27 vlg.) spec. p. 29 en NESTLE, Euripides, *der Dichter der griechischen Aufklärung* (1901), p. 452 „der älteste Beleg in der griechischen Litteratur”.

verloren werk van Aeschylus dwingen tot een revisie (62). Het 41 lijnen tellende fragment bevat een dialoog tussen Dike en wschl. de leider van het koor. Dike verklaart dat ze op de troon van Zeus zit (63) en dat deze haar uitzendt naar de aarde. Daarop vraagt de koorleider naar haar opdracht (64) :

v. 16 ποίας δὲ τ[ιμ]ῆς ἀρχιτεκτονεῖς λ[ά]χος;

Dike antwoordt :

v. 17 τοῖς μὲν δι[ι]καλοῖς ἔνδικον τείνω βίω[ν]

...

v. 19 τοῖς δ' αὖ μα[τα]λοῖς τ[ά]ς [μ]ά[τα]ς ὀρθῶ] φρενῶν

Op de vraag :

v. 20 πειθοῦς ἐ]πιωιδᾶϊς ἢ κατ' ἰσχύος τρόπ[ο]ν;

antwoordt Dike :

v. 21 γράφουσα] τᾶπλακῆματ' ἐν δέλτῳ Διός.

Dike tekent dus alle zonden der mensen op in het register van Zeus en wanneer de dag van het definitieve oordeel gekomen is, ontvouwt zij het strafregister opdat Zeus nauwkeurig de straf zou kunnen bepalen.

Met deze tekst dienen verder vergeleken :

Aeschylus Prom. v. 789

σοὶ πρῶτον, Ἰοῖ, πολύδονον πλάνην φράσω

ἣν ἐγγράφου σὺ μνήμοσιν δέλτοις φρενῶν. (65)

en Eumen. v. 273

μέγας γὰρ Ἄιδης ἐστὶν εὐθυνοσ βροτῶν

ἐνερθε χθονός,

δελτογράφῳ δὲ πάντ' ἐπωπᾶ φρενί. (66)

Het lijdt geen twijfel dat bij deze verzen de dichter eveneens

(62) Pap. Ox. XX, n° 2256, frg. 9a, p. 37 door LOBEL aan een saterspel geattribueerd; E. FRAENKEL (*Vermutungen zum Aetna-Festspiel des Aeschylus*, *Erano*s 52. 1954, p. 61-75) heeft de attributie aan de „Aitnaiai” min of meer waarschijnlijk gemaakt (dus ca 476-5), wat onder voorbehoud aangenomen wordt door M. POHLENZ (*Die gr. Trag.* II, p. 198-200), A. LESKY (*Die trag. Dichtung*, p. 85 en *Gesch. Gr. Lit.*, p. 226), H. J. METTE (*Gymn.* 62., 1955, p. 395; in de fragmentenverzameling echter onder de incerta n° 530) en O. WERNER (*Aischylos. Trag. und Fragm.*, 1959, p. 640 vlg.) F. C. GOERSCHEN (*Zum sogen. Dike frg. des Aisch.*, *Dioniso* 18. 1955, p. 139-161) attribueert de verzen aan het verloren saterspel „Isthmiastai”.

(63) Reeds Hesiodus, *Erga* 259 vlg. « αὐτίκα παρ' Διὶ πατρὶ καθεζομένη Κρονίωνι κτλ.

(64) De tekst volgens H. J. METTE, *Die Fragmente der Trag. des Aischylos* (Berlin 1959), frg. 530, p. 196.

(65) Verder Pind. *Ol.* I. X 2 πόθι φρενός ἐμᾶς γέ ραπται. Aesch. *Choeph.* 450 τοιαῦτ' ἀκούων ἐν φρεσὶν γράφου... Soph. *Philoct.* 1325 καὶ γράφου φρενῶν ἔσω.

(66) Verder *Suppl.* 179 δελτουμένας, 946 vlg. ταῦτ' οὐ πῖναξίβιν ἐστὶν ἐγγεγραμμένα οὐδ' ἐν πτυχαῖς βίβλων κατασφραγισμένα...

de voorstelling voor ogen zweefde van het optekenen in de registers (67) en dat zowel het Dike-fragment als de verdere passussen met dergelijke beeldspraak op hetzelfde volksgeloof steunen.

Uit deze fragmenten en vooral uit het Dike-fragment volgt alleszins dat frg. 506 niet mag beschouwd worden als „one of those wild utopian *αὐτοσχεδιάσματα* in which Euripides' imagination sometimes indulges" (68), maar wel als een reactie tegen bepaalde vormen van volksgeloof, waarin Dike op een antropomorfische wijze werd voorgesteld en haar rechtspraak op aardse wijze verliep (69). Het komt ons voor dat het geloof in zondenregisters onder een of andere vorm, zeer oud en verspreid is en voorkomt bij vele volkeren van het ogenblik af dat ze over een schrift beschikken en dit aanwenden voor hun handelsbetrekkingen en rekeningen. Invloed van buiten is mogelijk maar alleszins niet noodzakelijk om het ontstaan te verklaren. Het geloof in Zeus' zondenregisters heeft een taai leven gehad bij de Grieken, zoals men kan afleiden uit bepaalde uitdrukkingen die we nog lang na Chr. ontmoeten. De typespreuk luidt « Ζεὺς κατεῖδε χρόνιος εἰς τὰς διφθέρας », waarbij Zenobius de volgende verklaring voegt « ὅτι οὐκ ἀπρονόητα καὶ βραδέως ἢ δίκη τοὺς πονηροὺς μέτεισι. Φάσι γὰρ τὸν Δία εἰς διφθέρας τινὰς ἀπογράφεσθαι τὰ πραττόμενα τοῖς ἀνθρώποις ». (70).

De spreuk zelf moet oud zijn, de diverse verklaringen waaruit blijkt dat zowel het goede als het kwade van elke mens opgetekend staat, zijn van jongere datum. Tegen de opvatting van Th. Birt (71) dat het gebruik van *διφθέραι* uitsluitend de duurzaamheid van het materiaal beoogt en niet impliceert dat de

(67) Tegen de opvatting van BIRT (*Schreibende Gottheiten*, Neue Jahrb. f. d. klass. Altertum 19. 1907, p. 702 a. 5) « δελτόγραφος... passivisch zu verstehen „was mit Schriftspalten beschrieben ist" en tegen deze van NESTLE (*o.c.*, p. 452) die hier slechts „bildliche Ausdrucksweise" in ziet. B. DAUBE (*Zu den Rechtsproblemen in Aesch. Agamemnon*, 1938, p. 168 was reeds van mening dat Aesch. „das Gedächtnis als eine Art Archiv" opvat.

(68) SOLMSEN, *o.c.*, p. 27.

(69) Reeds NÄGELSBACH (*Nach homer. Theologie*, p. 447) en RIBBECK (*Euripides und seine Zeit*, p. 13) zagen in frg. 506 polemiëk tegen Aesch. Eum. 272.

(70) Corpus paroemiographorum I, p. 87, Zenobius Cent. IV 11 = Diog. IV 95 a (I, p. 248); id. ἐπὶ τῶν βραδέως τιμωρουμένων κτλ. Suda s.v. Ζεὺς, Gregor. Cypr. cod. Leid. II 19 (Corpus II, p. 70), Apostol. VIII. 30 (Corpus II 435), Schol. Ven. B II. I 175 (Dindorf III, p. 38); ook de proloog van Plautus' Rudens vindt hier zijn inspiratie. Zeer verwant is ook Babrius fab. 127 „fabula e proverbii orta" (Crusius).

(71) TH. BIRT, *Kritik und Hermeneutik*, 1913, p. 254-5; voor de hoge ouderdom der *διφθέραι* cfr. ook WENDEL, *Die gr. rom. Buchbeschreibung* (1949), p. 89.

Grieken deze als oud beschouwen, pleit een ander dictum « ἀρχαιότερα τῆς διφθέρας λέγεις ἐπὶ τῶν σαθρὰ τινὰ καὶ μωρὰ διηγούμενων. Ἡ γὰρ διφθέρα ἐν ἧ δοκεῖ ὁ Ζεὺς ἀπογράφεται τὰ γινόμενα, παμπάλαιος. » Uit Hesychius blijkt dat ook de te Sparta goed bekende σκυτάλη soms als zondenregister dienst deed : σκυτάλαι πίνακες ἐφ' οἷς ἡ Δίκη γράφει τὰ τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτήματα.

Meer dan eens geciteerd wordt ook de tweede uitdrukking : ἐκ τῶν Διὸς δέλτων μάρτυς (72), door Macarius verklaard « ἐπὶ τῶν τάληθῆ μαρτυρούντων » die ongetwijfeld dezelfde oorsprong heeft als de voorgaande. Uit de tekst van Lucianus blijkt dat alleen de zonden en fouten hierin opgetekend staan.

Uit dit alles volgt dat voor de Griekse voorstelling van het zondenregister noch de bijbel, noch Perzië invloed hebben uitgeoefend. De voorstelling werd in de hand gewerkt enerzijds door de algemene anthropomorfische tendens van de Grieken inzake godsdienst, anderzijds door het gebruik van registers hetzij in de rechtspraak, hetzij in de gewone handelspraktijk. Oorspronkelijk werden alleen schuldposten opgetekend — in scherpe tegenstelling met het Boek des Levens — en pas veel later wellicht onder vreemde (christelijk-joodse) invloed wordt ook met het goede dat iemand gedaan heeft rekening gehouden. Uit de twee geciteerde spreuken blijkt het taaie leven dat de voorstelling geleid heeft — ondanks de aanvallen van verlichte geesten als Euripides — tot zij door het Christendom hernieuwd werd en nu ging samenvallen met de voorstelling van het Boek des Levens en de „andere boeken”. Merken we hierbij nog op dat op vele Byzantijnse mozaïeken het boek niet als rol, maar als codex verschijnt, waarvan de eenvoudigste vorm de δέλτου πτυχαί zijn. In het hier besproken fragment nu voert Euripides bij monde van de jonge, wetenschappelijk onderlegde Melanippe een vrij scherpe polemieek (73) tegen deze volkse en anthropomorfe voorstelling van Zeus' gerechtigheid, verdedigd door de oude Hellen. Dat hem daarbij de Dike-passus van Aeschylus (of andere verwante plaatsen) voor ogen zweeft, dunkt ons waarschijnlijk.

In het tweede deel van het fragment het zogen. ἀδύνατον nl. οὐδ' ὅ

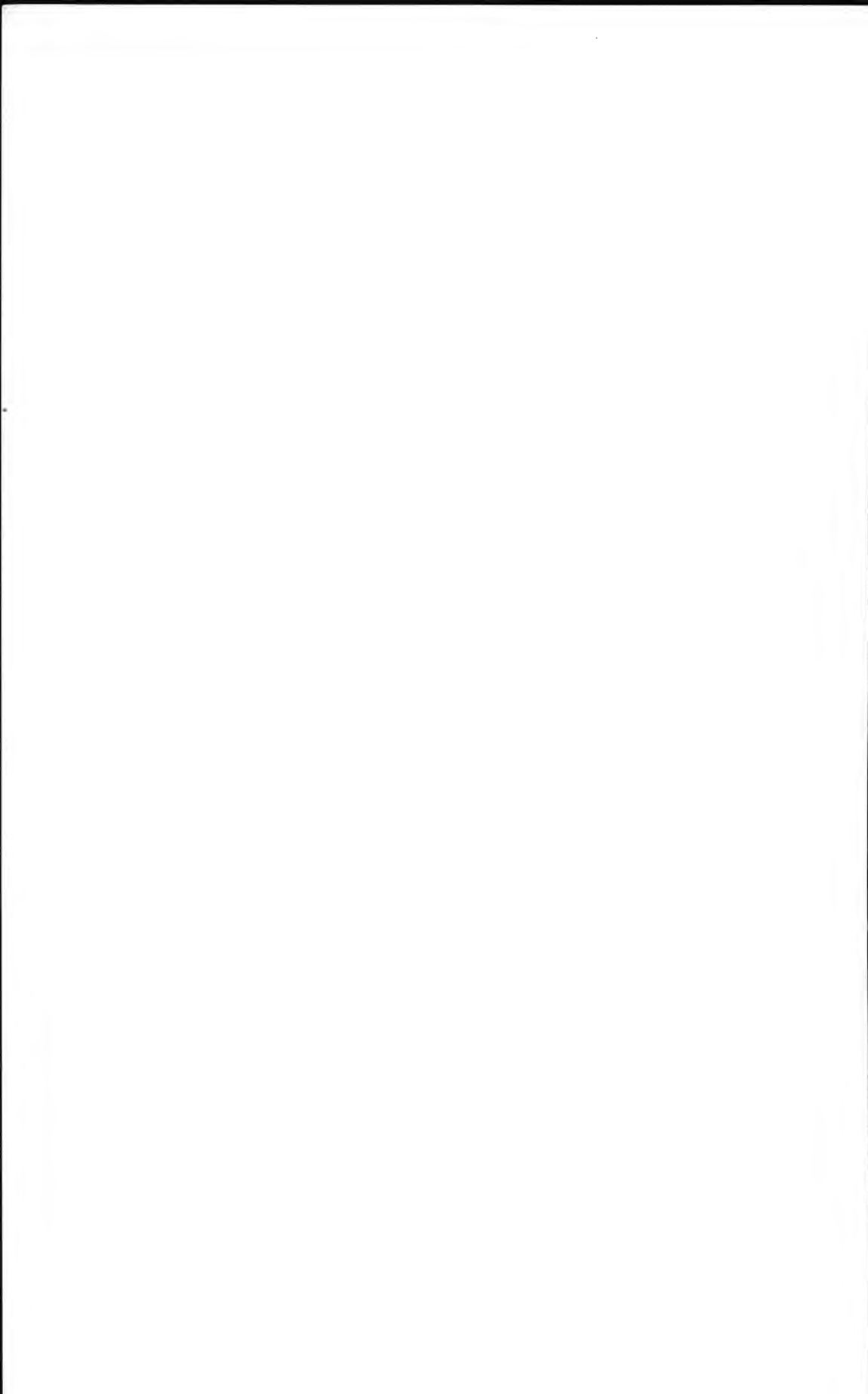
(72) Macarius Cent. III 68 (Corpus II, p. 162) = Apost. Cent. VI 67 C (Corpus II, p. 381) onder verwijzing naar Lucianus, de merc. cond. § 12.

(73) Cfr. de directe toon « δοκεῖτε » en het ironische « πηδᾶν πετροῖσι ».

πᾶς ἄν οὐρανός κτλ. wordt de hemel vergeleken bij een reusachtig boek. Hier is de polemieek van de eerste verzen tot parodie geworden "een boek zo groot als de hele hemel zou niet eens volstaan om de zonden der mensen op te tekenen". Of de idee van een open boek nog nawijsbaar is in min of meer verwante uitdrukkingen als Ion 1445 λαμπρᾶς αἰθέρος ἀμπτυχαί en Soph. frg. inc. 870 οὐρανοῦ τ' ἀναπτυχάς zoals Birt vermoedt (74), schijnt ons betwistbaar. Met de woorden οὐδ' ἐκεῖνος ἄν σκοπῶν πέμπειν ἐκάστω ζημίαν (75) sluit Melanippe de parodie af om vervolgens zelf een veel diepzinniger theorie over de immanente rechtvaardigheid voor te stellen.

(74) TH. BIRT, *Schreibende Gottheiten*, p. 703 vlg. Ἀναπτυχαί betekent 'uitgestrektheid' en kan vergeleken worden met αἰθέρος πτυχαί, een uitdrukking die we viermaal aantreffen bij Euripides: Or. 1636, Hel. 605, Phoen. 84, Phaeth. frg. 779.7. Men vergel. ook met Jesaia 34.4 « Καὶ ἐλιγῆσεται ὁ οὐρανός ὡς βιβλίον ».

(75) Men vergel. Menander Epitrep. 726 Kl., waar Onesimus eveneens aantoont dat het voor de goden onmogelijk is zich met ieder individueel geval bezig te houden.

Werkzaamheden van de Maatschappij

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 13 maart 1960 en op zaterdag 8 oktober 1960 in de lokalen van de Universitaire Stichting, Egmontstraat, 11 te Brussel.

Vergadering van 13 maart 1960.

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering werd door de voorzitter, Prof. DR. H. VAN WERVEKE, te 10.40 u. geopend. Er waren tien leden aanwezig.

Lic. W. PREVENIER handelde over *Het ontstaan der Staten van Vlaanderen, creatie der Bourgondische hertogen.* — « Het vrij late ontstaan der Staten van Vlaanderen moet door het essentieel stedelijk karakter van het graafschap worden verklaard. Het representatieve college bij uitstek was en bleef de groep der Leden. Sinds 1386 werden de leden-parlementen sporadisch met vertegenwoordigers van clerus en adel uitgebreid, beurtelings op initiatief van de hertog en van de steden zelf. De Staten zijn een uitsluitend passief lichaam. Hun ontstaan is zuiver empirisch en ze denken niet aan een vaste samenwerking. Onder de invloed der Franse instellingen krijgt de Vlaamse territoriale opvatting van de vertegenwoordiging der standen, van het begin der Bourgondische periode af te rekenen met een groeiende concurrentie van het typische Franse, standsgewijs-georganiseerd systeem. De bestaande toestanden in Franse gebieden hebben zeer inspirerend gewerkt ».

Lic. J. VERBEEMEN sprak vervolgens over *De demografische toestand van Brussel in het midden der 18de eeuw.* In 1755 werd te Brussel een volkstelling gehouden, die omwille van de volledige gegevens de gelegenheid biedt de demografische toestand van de stad op dat ogenblik te ontleden. Het blijkt dat 58% der bevolking vrouwen waren en 42% mannen. Die verhouding vindt men ook in de andere steden der 18de eeuw terug. Het aantal kinderen was vrij hoog, inzonderheid bij de goeode standen. Te oordelen naar de talrijke weduwen en weduwnaars moet het sterftecijfer vrij aanzienlijk zijn geweest. Brussel bezat toen 58.000 inwoners en was de grootste stad der Zuidelijke Nederlanden, maar het bevolkingscijfer ligt veel lager dan dat van de grote steden in de omliggende landen.

Aan de bespreking werd deelgenomen door Prof. H. Van Werveke, Prof. Th. Luykx, E.E. P.P. Dekkers en Lenders, Mevr. E. Luykx-Foncke, Dr. Cosemans en Dr. Craeybeckx.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Te 10.30 u. opende de voorzitter, E.P. E. DE STRYCKER S.J., de vergadering.

De eerste spreker, DRs. F. STACINO, handelde over *Livius en de hellenistische historiografie*. Reeds in de vierde eeuw voor Christus ontwikkelde zich de geschiedschrijving in een dubbele richting: de peripatetische en de isocrateische. Beide strekkingen zijn sterk literair in hun doelstelling; zelfs een auteur als Polybius, die het objectieve in de geschiedschrijving beklemtoont, laat zich ook bij gelegenheid verleiden tot pathos, tot het in het licht stellen van de wisselvalligheden in het menselijk lot en tot andere vormen van retorische en dramatische voorstelling. Al deze elementen vindt men bij Livius terug. Hij behoort echter tot geen enkele bepaalde school.

Dr. M. VAN DOREN wijdde nadere beschouwingen aan het begrip *Pietas Deorum erga homines* bij de Romeinen. De tekst van deze lezing wordt in deze *Handelingen* opgenomen. Een levendige discussie besloot de vergadering.

3. Taalkunde. — Voorzitter, DRs. J. NOTERMANS, opende de vergadering te 10.30 u. 12 leden waren aanwezig. DR. R. LIEVENS sprak over *De dichter Hein van Aken. Auteursproblemen*. De lezing verscheen in Spiegel der Letteren, 1960, pp. 57-74.

DR. J. SOETE had het over *Genealogie en antroponymie, van Mannoot tot Peter Benoit* en vatte zijn lezing als volgt samen: «Op basis van Peter Benoits kwartierstaten, in hoofdzaak door de Hr. apotheker Ghysaert samengesteld, werd reeds met goed gevolg vóór meer dan tien jaar de stamboom der voorouders in mannelijke lijn van de beroemde toondichter opgemaakt. Over vormen als «Benoet», «Menoot», «Mannoot» bereikt men een Olivier Mannoet, in 1398 poorter van Kortrijk onder Waregem. Waarschijnlijk was hij er een landbouwer in of nabij «de scoet» onder «ertbrugge» op de grens van Zulte, waar nakomelingen van hem in 1487 woonden. Verwanten der oudste Mannoots, nl. de sceedemakers, waelkin, de coninc, seigneur, waye, been, van meldene helpen de familie situeren; geburen, soms in de «waerheden» voor het gerecht gegroeped, bezorgen onrechtstreeks toelichtende plaatsnamen. Een voortdurende wisselwerking tussen toponymie en antroponymie, b.v. wat het leen en de familienaam «van der bauweede» betreft».

E.P. DR. A. AMPE S.J. handelde over *Roecx' Wijngaert der Sielen als Nederlands origineel van ps.-Taulers Exercitia*. Roecx was een « Augustijner Koorheer » uit het Windesheimer klooster te Grobbendonck bij Herenthals. Spreker belichtte deze figuur als schrijver van *Den Wijngaert der sielen*. Hij verhaalde de lotgevallen van dat boekje. Het kende in zijn oorspronkelijke Diets taal, in de eerste eeuw na zijn ontstaan, verscheidene drukken, maar in onvolledige tekst, om daarna vergeten te worden. De schrijfster der *Peerle* heeft er een gans hoofdstuk aan ontleend. Ongeveer in het midden der 16e eeuw heeft Vervoort het overgeschreven, om het als eigen werk onder de titel *Den wijngaert des Heeren* te laten verschijnen. Te Keulen vertaalde Surius uit een Diets hs. de volledige tekst als nalezing bij zijn grote Tauleruitgave in 1548, terwijl de uitgevers deze Latijnse tekst als werk van Tauler lieten doorgaan : vanuit Keulen werd Roecx' werk onder Taulers naam over gans West-Europa verspreid in een tiental Latijnse drukken en in verschillende andere talen, waarbij het ongemerkt — zelfs tweemaal — de weg naar het vaderland terugvond. Ongekend genoot het werk van een Nederlander aldus een allergrootste bekendheid. Na meer dan vier eeuwen kon door spreker de ware identiteit van « Den Wijngaert... » worden vastgesteld. Zonder dat we het wisten, verborg zich onder het ten onrechte aan Tauler toegeschreven werk de nederige Windesheimer, regulier uit Grobbendonck, die thans als een figuur van internationaal formaat mag worden beschouwd. Namen aan de besprekingen deel : Prof. Dr. R. Foncke, Dr. L. Indestege, Drs. J. Notermans en Dr. L. Lievens.

4. **Moderne Filologie en Literatuur.** — Voorzitter, Prof. DR. E. ROMBAUTS, opende de vergadering te 10.30 u. — Er waren 12 leden aanwezig.

E.P. E. JANSSEN S.J. sprak over *Het geestelijk avontuur van Emiel van der Straeten*. Hij onderzocht de onuitgegeven Soedanese legenden van begin 1913. Toen was de auteur zesentwintig jaar oud; nog één jaar zou hij kunnen schrijven. Onvoldaan hunkerde hij naar het absolute; vaag concipieerde hij iets als een mythologische cosmogonie, die op Christus zou uitkomen; hij peilde de liefde en onderging de eenzaamheid; hij voelde de komende machteloosheid aan, de dreigende dood, en hij streed in vertwijfeling. Maar hij kende geen wanhoop, want hij vond berusting en opgang in het verzaken.

DR. J. PERSYN handelde over *Dietsche Warande en Belfort en de Nederlandse Katholieken in het begin van de 20e eeuw*. Een onderzoek van de relaties die in het begin van deze eeuw

werden aangeknoopt tussen de redactie van het in 1900 opgerichte ts. *Dietsche Warande en Belfort* en de Nederlandse katholieken levert teleurstellende resultaten op.

In 1900-1902 bestond er een werkelijk contact met de Nederlandse priester-dichter Binnewiertz, redactielid van D.W. & B., maar tevens medewerker aan het Nederlandse jongerentijdschrift *Van Onzen Tijd*. Binnewiertz sympathiseerde dadelijk meer met zijn jongere landgenoten en een incident tussen de Waranderedactie en de redacteuren van *Van Onzen Tijd* noodzaakte hem partij te kiezen voor het Hollandse tijdschrift.

Ofschoon enkele Nederlanders in de jaren vóór 1914 geregeld aan de Warande meewerkten, toch blijkt een zekere terughoudendheid, die zeer aannemelijk wordt wanneer men weet dat de hele redactie van de Warande, met mej. Belpaire en Jul. Persyn vooraan, een haast grenzeloze bewondering koesterde voor Mgr. Schaepman. Deze werd juist door de jongere Nederlanders beschouwd als de belichaming van een voorbijgestreefde generatie.

Aan de besprekingen namen deel : Prof. Dr. E. Rombauts en E.P. Em. Janssen S.J.

PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 15.10 u. geopend door Prof. DR. R. FONCKE, Voorzitter.

28 leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gezonden : Dr. C. De Baere; de professoren : José Aerts, A. Gerlo, R. Derolez, E. Lousse, K.C. Peeters en W. Thijs; de heren E. Claes, A. Demedts, J. Droogmans en F. Smekens.

Agenda

1. De Voorzitter huldigt voor de rechtstaande vergadering de nagedachtenis van de overleden medeleden : L. MONTEYNE en DR. J. VERBOVEN.

2. De *notulen* van de vergadering van 8 november 1959 worden goedgekeurd.

3. De *Secretaris* deelt mede, dat de Maatschappij voor het jaar 1959 een toelage van 8.500 F heeft ontvangen en dat de Handelingen 1959 einde maart 1960 zullen klaar zijn. Tenslotte geeft hij kennis van de uitnodiging die de *Internationale Vereinigung für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft* richtte tot de Zuidnederlandse Mij om zich op haar congres van 21-27 augustus 1960 te Kopenhagen te laten vertegenwoordigen. Prof. DR. G.

DE SMET uit Nijmegen wordt aangewezen om onze vereniging aldaar te vertegenwoordigen.

4. DR. R. STERKENS, *Penningmeester*, brengt verslag uit over de financiële toestand van de Maatschappij.

5. Verslag over de groepsvergaderingen wordt uitgebracht door de Hr. J. DESCHAMPS (Moderne Filologie en Taalkunde); door de Secretaris i.p.v. de Hr. J. SMEYERS die verhinderd was (Moderne Filologie en Literatuur); door Z.E.P. E. DE STRYCKER S.J. (Klassieke Filologie en Geschiedenis); door Prof. DR. TH. LUYKX (Algemene Geschiedenis).

6. Als nieuwe leden worden voorgesteld en zonder oppositie benoemd: DR. J.J. MAK (Leiden); Prof. DR. J.G. BOMHOFF (Leiden); Prof. DR. C.C. DE BRUIN (Leiden); DR. F. VAN DEN BREMT (Brussel 2); E.H. J. NOTERDAEME (Snellegem); E.P. M. COENS S.J. (Brussel); DR. C. TINDEMANS (Mortsel); DR. Gabriele SCHIEB (Leipzig); Juffr. Lic. E. INDESTEGE (Dilbeek); Prof. DR. A. WEYNEN (Nijmegen).

7. *Lezing*: Prof. DR. L. VAN PUYVELDE houdt de zeer gewaardeerde namiddaglesing over: *Rubens en Van Dyck als ontwerpers van muurtapijten*.

Na een kort dankwoord van de Voorzitter wordt de vergadering te 16.45 u. opgeheven.

Vergadering van 8 oktober 1960.

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering begon te 14.15 u. en werd voorgezeten door Prof. DR. H. VAN WERVEKE. Er waren acht leden aanwezig.

Prof. DR. M. DIERICKX S.J. hield een lezing over: *Enige wetenschappelijke ervaringen bij het schrijven van een dorps-geschiedenis*. De tekst van de lezing werd in deze bundel opgenomen. Al de aanwezigen namen aan de bespreking deel.

2. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** — Te 14.30 u. opende de voorzitter, E.P. E. DE STRYCKER S.J., de vergadering.

Vijf leden waren aanwezig.

Als eerste spreker handelde DR. J. VEREMANS over *De plaats van het verbum finitum in de Latijnse dactylische hexameter*. « Bij Lucretius (boeken I en II), Catullus (carmen 64) en Vergilius (Aeneïs, boeken I, II en VI) werd de plaats in het vers onderzocht van die verba finita die op het einde van de zin staan. Bij de drie dichters staan de werkwoorden met dezelfde

prosodische waarde op dezelfde plaats of op dezelfde voorkeurplaatsen in het vers. Deze vaststelling leidde tot de conclusie, dat objectieve factoren de plaats van het verbum finitum in het vers bepalen. Tot die factoren moeten de metrische wetten en de bestaande regels der interstitia sensus in het vers worden gerekend.

In één enkel geval kon een opvallend verschil in frequentie worden waargenomen: het jambisch verbum finitum / zinseinde is bij Lucretius en Catullus eerder uitzonderlijk, maar komt daarentegen veelvuldig voor bij Vergilius. De structuur: trocheïsch woord + jambisch verbum finitum / zinseinde werd door Vergilius in het bijzonder geschikt geacht voor een syntactische finale en dit wegens de versnelling van het ritme, inherent aan de trocheïsche verdeling.

Tenslotte werd de structuur onderzocht van de eerste versheft in die gevallen waar het vers door een enjamberend verbum finitum wordt ingeleid. De prosodische waarde van het enjamberend verbum, de metrische wetten en de structuur van de hexameter in het algemeen hebben de creatie bevorderd van het ideale type van eerste versheft, bestaande uit twee woorden die door de dubbele isolatie noodzakelijk een sterk reliëf verkrijgen ».

Vervolgens sprak DR. H. VAN LOOY over *Phrixus A en Phrixus B, twee verloren tragedies van Euripides*.

« Steunend op een onuitgegeven papyrus van Oxyrhynchus die de hypothesen van een aantal stukken van Euripides bevat, bewijst spreker het bestaan van twee tragedies met de titel Phrixus. Een nauwkeurige interpretatie van de papyrus en de overgeleverde fragmenten laat toe een zeer waarschijnlijke reconstructie voor te stellen. Volgens spreker dient Phrixus B beschouwd als een tweede bewerking van Phrixus A. Nieuw in Phrixus B was waarschijnlijk de zelfopoffering van de jonge held. Steunend op de verwantschap met stukken als Antiope zou spreker Phrixus B ca. 415-412 dateren. Voor Phrixus A ontbreken alle criteria, maar principieel moet men aanvaarden, dat tussen beide stukken geruime tijd verlopen is ». Aan de levendige bespreking werd door alle aanwezigen deelgenomen.

3. Taalkunde. — Te 14.15 u. werd de vergadering door de voorzitter, Prof. DR. F. VAN COETSEM, geopend.

8 leden waren aanwezig.

DR. O. LEYS behandelde het onderwerp: *De Wisseling v/g in het Nederlands en de aanverwante talen*. « Voorbeelden van wisseling labiaal-gutturaal (v/g, f/ch, w/g), aldus spr., werden vroeger reeds sporadisch vastgesteld in het Middelnederlands en in de huidige dialecten. Ten onrechte heeft men hiervan meestal

de bekende en voor het Nederlands typische overgang ft > cht gescheiden. De wisseling labiaal-gutturaal heeft in het oudere Nederlands een grotere verbreiding gekend dan men thans denkt. — In de huidige dialecten werd het verschijnsel naar de randen van het taalgebied teruggedrongen. Gelijkaardige wisselingen kwamen en komen voor in de Noordzee-Germaanse talen (Nederduits, Engels, Fries, Zuidscandinavisch). Rekening houdend met dit verschijnsel zullen een aantal etymologieën moeten worden herzien ».

Vervolgens deelde DR. M. HOEBEKE : *Iets omtrent Oudenaardse en andere scribenten* mede. De tekst van deze lezing wordt in deze bundel opgenomen. Aan de besprekingen werd deelgenomen door Prof. Meeussen, Prof. Derolez, Dr. Hoebeke, Dr. Leys, Dr. Lievens en Prof. Van Werveke.

4. **Moderne Filologie en Literatuur.** — Prof. DR. W. THYS, voorzitter, opende te 14.30 u. de vergadering.

Er waren 12 leden aanwezig.

DR. L. ROOSE had het over *Onbekende uitgaven van de zogenaamde Schriftuurlijke Refreinen* (ed. Dordt 1592). Van deze gedichten heeft spr. twee nieuwe exemplaren gevonden, en wat belangrijker is : een tien jaar oudere editie, waarin de spelen ontbreken, en die verschenen is te Delft in 1580 of 1581. Spr. kwam zelfs op het spoor van een uitgave uit 1558, waarvan de drukker onbekend is. Vervolgens besprak hij de inhoud en stipte enkele parallelplaatsen aan.

Prof. DR. W. THYS handelde over *Nederlandse leerstoelen en lectoraten aan buitenlandse universiteiten*. « Onder vorm van een imaginaire reis gaf spr. een overzicht van de universiteiten in de wereld waar Nederlandse leerstoelen of lectoraten zijn gevestigd. In Frankrijk zijn er 3, in Spanje 2, in Italië 4, in Zwitserland 1, in W.-Duitsland 8, in O.-Duitsland 3, in Tsjechoslowakije 2, in Polen 1, in de Sovjet-Unie 1, in Denemarken 2, in Groot-Brittannië 4, in de V.S.A. 5, in Japan 1, in Australië 2 en een groot aantal in Zuid-Afrika. Hij somt tevens een aantal publicaties op die aan de verspreiding van onze cultuur in het buitenland worden gewijd. Er is reden om zich te verheugen over de activiteit maar er kan in de Lage Landen nog meer worden gedaan ter ondersteuning van de Nederlandse professoren en lectoren en ter verspreiding van onze taal en letterkunde in de wereld ».

DRS. J. DESCHAMPS sprak tenslotte over *Middel nederlandse traktaten en kollatiën over het lezen van de H. Schrift en stichtelijke boeken in de landstaal*. — De tekst van het eerste deel van

deze nader uitgewerkte lezing werd in deze bundel opgenomen; het tweede deel zal in *Handelingen 1961* verschijnen.

Aan de besprekingen namen deel : Mej. Dr. R. Delrue, Prof. Dr. R. Foncke en Dr. L. Lievens.

PLENAIRE VERGADERING

De vergadering wordt te 17.15 u. geopend door de Voorzitter, Prof. DR. R. FONCKE.

27 leden zijn aanwezig.

Hebben bericht van verhindering gezonden : Dr. C. De Baere; de professoren J. G. Bomhoff, A. Carnoy, G. De Smet, W. Roukens, A. Stefens; E.H. A. De Maeyer, E.P. Em. Janssen S.J., E.H. R. Van de Moortel; Dr. en Mevr. E. Claes, de Hr. A. Demedts, Drs. J. Notermans, Dr. Gabriele Schieb, Dr. L. Wils.

Agenda

1. *Toespraak door de Voorzitter*, waarin hij o.m. de dank der Maatschappij aan de *Kultuurraad voor Vlaanderen* en de *Kredietbank* betuigt voor de subsidie, die ze aan ons genootschap hebben toegekend; hij vestigt ook de aandacht op het feit, dat de oktobervergadering alleen bij wijze van proef op een zaterdag wordt gehouden. Wanneer hij de mening van de leden over deze wijziging vraagt, blijkt het, dat de voorkeur gaat naar de formule : één halfjaarlijkse vergadering op een zondag en de andere op een zaterdag.

2. De *notulen* van de vergadering van 13 maart 1960 worden goedgekeurd.

3. *Mededelingen van de Secretaris*. — De Secretaris doet voorlezing van een voorstel van Prof. DR. G. DE SMET in verband met de talentelling, waarop de vergadering echter meent niet te kunnen ingaan, aangezien dit buiten de eigenlijke doelstelling van de Maatschappij valt.

Ingevolge het verzoek van de Secretaris een vertegenwoordiger van de Maatschappij aan te stellen bij het *VII° Congresso Internazionale di Onomastica e Toponomastica a Firenze e a Pisa* wordt DR. M. GYSSELING aangewezen.

De Secretaris deelt de voornaamste conclusies mede van de bestuursvergadering, die op zaterdag 30 april 1960 in de Universitaire Stichting te Brussel werd gehouden.

4. De Secretaris motiveert waarom een herziening van de statuten der Maatschappij noodzakelijk is. Hij heeft een ontwerp van statuten opgesteld, dat hij, rekening houdend met de op- en aanmerkingen van Dr. C. De Baere en de leden van het Bestuur, nader heeft uitgewerkt. Nadat hij die tekst heeft voorgelezen worden de nieuwe statuten door de vergadering goedgekeurd.

5. Verslag over de groepsvergaderingen wordt uitgebracht door de Hr. F. Van Vinckenroye (Moderne Filologie en Literatuur); de Hr. R. Lievens (Taalkunde); de Hr. L. Leclercq (Klassieke Filologie en Geschiedenis); Prof. Dr. Th. Luykx (Algemene Geschiedenis).

6. Als nieuwe leden worden voorgesteld en zonder oppositie benoemd: DRs. A.J. AERNOUTS (Sint-Kwintens-Lennik); Prof. DR. W. ASSELBERGS (Nijmegen); DR. J. BEHETS (Sint-Amandsberg); E.H. O. DE LANDTSHEER (Ninove); DR. M. DE VROEDE (Lier); W. HOFFMAN (Vught); E.P. E. JANSSEN CmsR (Wittem); DR. W. JANSSEN (Maastricht); DR. H. KNIPPENBERG (Helmond); Gerard KNUVELDER (Eindhoven); Prof. DR. L. ROCHER (Schelle); DRs. G. SANDERS (Gent); FR. SMEETS (Maastricht); Mr. St. SMEETS (Weert); Prof. DR. J. SMITS VAN WAESBERGHE S.J. (Amsterdam).

7. Prof. DR. R. DEROLEZ houdt een boeiende lezing met kleurdiapositieven over *Beowulf en Sutton Hoo*.

De vergadering wordt te 19.20 u. door de Voorzitter opgeheven.

Met een gezellige koffietafel wordt de avond in *Old Tom* besloten.

Ledenlijst 1960

- E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A.J. AERNOOTS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 19, Leuven.
E.P. ALCANTARA MENS, Bankstraat 75, Leuven.
Mej. St. ALDERWEIRELT, Maaltebrugstraat 200, Gent.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen
E. AMTER, Tiensesteenweg 261, Korbeek-Lo.
E.P. Dr. J. ANDRIESSEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 39, Gent.
Prof. Dr. W. ASSELBERGS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 22, Leuven
L. BAEKELMANS, Amerikalei 138, Antwerpen.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 6, Tongeren.
Dr. J. BEHETS, Grondwetlaan 66, St.-Amandsberg-Gent.
M.L.M. BEQUART, Guido Gezellelaan 47, Brugge.
Dr. G. BETERAMS, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
Prof. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelse straat 54, Mariakerke-Gent.
Prof. Dr. F. BLOCKMANS, Am. Stockmanlei 81, Mortsel (Antwerpen).
Dr. P. BOGAERT, Leopoldstraat 45, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel 2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnstraat 16, Brussel.
Dr. A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 45, Méry-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eckelersstraat 41, Antwerpen.
Prof. Dr. J.G. BOMHOFF, Rijsburgerweg 187, Leiden.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalsstraat 69, Antwerpen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 57, Berchem-Antwerpen.
Dr. J.L. BROECKX, Provinciestraat 11, Antwerpen.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Dr. J. BUNTINX, Heiveldstraat 134, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 4, Mariakerke (Oost-Vl.).
G. BURSSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
E.P. Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
† Prof. Dr. A. CARNOY, Brusselsestraat 121a, Leuven.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nerviërslaan 63, Brussel 4.
E.P. Maur. COENS S.J., Sint-Michiëlslaan 24, Brussel 4.
Mgr. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Zurendries, Nieuwerkerken (Aalst).
Prof. Dr. A. CORIN, rue Bois l'Évêque 27, Liège.
Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
Prof. Dr. W. COUVREUR, Happaertstraat 25, Antwerpen.
Dr. J. CRAEYBECKX, Domeinlaan 169, Vorst (Brussel)
L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel.
Lic. L. DANHIEUX, Marie-Josélaan 14, Blankenberge.
Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
Dr. C. DE BAERE, Statiestraat 18, Tessenderlo.
E.P. Dr. A. DEBLAERE S.J., Ursulinenstraat 4, Brussel.

Men gelieve het secretariaat van elke eventuele onnauwkeurigheid op de hoogte te brengen.

- E. DE BOCK, Kraaienest, Alice Nahonlei 19, Schoten-Antwerpen.
 Mw. Prof. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel.
 Lic. Fr. DEBRABANDERE, Doornikwijkstraat 119, Kortrijk.
 Dr. J. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. C.C. DE BRUIN, De Laet de Kanterstraat 43, Leiden.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel 2.
 Lic. W. DE GEEST, Patiëntjestraat 68, Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 14, Gent
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., Sint-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 E.H. O. DE LANDTSHEER, Sint-Aloysiuscollege, Ninove.
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 12, Leuven.
 E.H. AL. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Devriërestraat 15, Brussel 2.
 Dr. L. DEMAN, de Limburg Stirumlaan 310, Wommel.
 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 Dr. F. DE RAEVE, O.-L.-Vrouwstraat 34, Alseberg.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Drs. J. DESCHAMPS, Runkersteenweg 98, Hasselt.
 Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 24, Nijmegen.
 E.H. Prof. Dr. J. DE SMET, Minderbroedersstraat 29, Leuven.
 E.P. Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
 E.H. A. DE SWAEF, Penswegel 2a, Heusden (Gent).
 Dr. J. DEVLEESCHOUWER, Fr. Stroobantstraat 25, Elsene.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
 Dr. A. DE WAELE, Abdisstraat 6, Gent.
 Drs. A. DEWITTE, Gistelsteenweg 142, St.-Andries-Brugge.
 E.P. Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Vanderkinderestraat 40, Ukkel.
 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelsesteenweg 60, Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, St.-Lambrechts-Herk (bij Hasselt).
 Dr. J. DUPONT, W. Churchilllaan 251, Brussel.
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Dr. H.J.E. ENDEPOLS, St.-Hubertuslaan 11, Maastricht.
 Lic. D. FAGOT, Ramstraat 15, Antwerpen-Oost.
 Prof. J. FLORQUIN, « Wildenhoge », Predikherenberg, Kessel-Lo.
 Prof. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel 2.
 Prof. Dr. F.L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel.
 Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 222, Wilrijk.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Solvijsstraat 23, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. GERLO, Meerlenlaan 33, Brussel 15.
 Mevr. Fr. GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
 Dr. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Koekelberg.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
 Dr. J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. P. GORISSEN, B.P. 8150, Léopoldville, Congo.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. H. GIJSELS, Lambeaulaan 90, Brussel 15.
 Drs. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
 Dr. W. E. HEGMAN, « Olympia », Verpleegsterstraat 2, Gent.
 E.P. K. HEIREMAN S.J., Collegelaan 36, Borgerhout.
 Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekeustraat 3, Anderlecht-Brussel.

- Dr. R. HENRRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 Dr. M. HOEBEKE, Gaspard Heuvickstraat 4, Oudenaarde.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 66, Gent.
 Mej. Dra. Elly INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Mej. Dr. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 E.P. Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, Heverlee-Leuven.
 E.P. E. JANSSEN C.SsR, Wittem (Ned.).
 Dr. W.A.F. JANSSEN, Bergweg 6, Maastricht.
 Prof. Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaaksevest, 22, Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Kapelsesteenweg 290, Mariaburg (Antwerpen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Dr. A.A. KEERSMAEKERS, Huize Groenendaal, Beerse (Turnhout).
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
 Dr. H. KNIPPENBERG, Mierloseweg 4, Helmond.
 Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. KOCH, Atheneumbibliotheek, Stadhuis, Deventer (Ndl.).
 E.P. M. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drongen.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Maria-Theresiastraat 10, Brussel 4.
 E.P. Prof. Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Dr. O. LEYS, Lydialaan 20a, Heverlee-Leuven.
 Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 42, Brussel 2.
 Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4b, Oegstgeest (Ned.).
 E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 Dr. J. LINDEMANS, Jan Sobieskilaan 62, Brussel 2.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
 Prof. Dr. R.F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Ukkel.
 Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. M. LUWEL, R. Vandendriesschelaan 9, St.-Pieters-Woluwe.
 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneaustraat 12, Brussel 2.
 Mevr. E. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, Brussel 2.
 Mr. Dr. L. Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J.J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Dr. P.J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Kolonielaan 51, Antwerpen.
 E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Prof. Dr. A.E. MEEUSSEN, Bergstraat 7, Tervuren.
 Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
 Dr. J. MERTENS, H. Brounsstraat 4, Machelen (Vilvoorde).
 Prof. Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg.
 A. MOORTGAT, Tiegem (W.-Vl.).
 Mej. Dra. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel 2.
 Prof. Dr. J. MULS, « De Marentak », Kapellen (Antwerpen).
 Lic. C. NAILIS, Rozenstraat 9, Hasselt.
 E.H. J. NOTERDAEME, Pastoor, Snellegem.
 Litt. Drs. J. NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Oude Boezingestraat 5, Ieper.
 Dr. P.C. PAARDEKOOPEL, -Adrianusstraat 65, Eindhoven (Ndl.).
 Prof. Dr. J.L. PAUWELS, Naamse Vest 48, Leuven.
 Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Bosvoorde (Brussel).
 E.Br. Dr. L. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Plein 26, Kortrijk.

- Lic. J. PEETERS, De Leescorfstraat 63, Borgerhout.
 Prof. Dr. K.C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, St.-Albaansberg 24, Brussel 2.
 Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Prof. Dr. E. POLOME, Steenweg op Jette 270, Koekelberg-Brussel.
 Drs. W. PREVENIER, Markt 10, Zelzate.
 Dr. G. RENSON, E. Bralionsstraat 17, Halle.
 Prof. Dr. L. ROCHER, Kapelstraat 45, Schelle.
 Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Prof. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Elsene-Brussel.
 Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
 Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 Prof. Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
 Drs. G. SANDERS, Zwijnaarde Steenweg 178, Gent.
 Drs. J. SCHEERDER, Mosselweg 44, Genk.
 Drs. J.M. Pierre SCHEFMAN, Kalfastraat 19, Maastricht.
 E.H. Prof. Dr. G. SCHEURWEGHS, Blijde-Inkomstraat 51, Leuven.
 Dr. Gabriele SCHIEB, Roscherstrasse 1, Leipzig C1.
 Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
 Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
 E.P. H.J. SCHOLL O.Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
 Prof. Dr. W. SCHRICKX, Schooldreef 109, Gentbrugge.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Jette-Brussel.
 Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 Mr. Stan SMEETS, Wilhelminasingel 47, Weert (Ned.).
 P.G.H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
 Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
 Dr. J. SMEYERS, Bruineveld 5, Kessel-Lo.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Dr. J. SOETE, Van Maerlantstraat 1, Kortrijk.
 Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel 4.
 Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 E.H. Dr. J. STERCK, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
 Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Prof. Dr. E.J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 90, Deurne-Antwerpen.
 Mevr. Prof. Dr. C. TAVERNIER-VEREecken, Rijsschenbergstraat 89, Gent.
 E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 4, Heverlee-Leuven.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 Prof. Dr. W. THYS, Ringlaan 73, Wilrijk-Antwerpen.
 Dr. G. THIRY, Meuleschetterstraat 3/1, Aalst.
 Drs. C. TINDEMANS, Arm. Segerslei 40, Mortsel-Antwerpen.
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 245, Gent.
 Prof. Dr. H. UYTTERSprot, Voskenslaan 260, Gent.
 Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
 Dr. F.V. VANACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
 Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, de Fierlantstraat 129, Brussel 6.
 Lic. J. VAN BERGEN, Brusselstraat 2, Oostende.
 Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Debuckstraat 21, Brussel 4.
 Prof. Dr. R.C. VAN CAENEGHEM, Veurestraat, Afsnee (O.-VI.).
 Mgr. E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
 Prof. Dr. F. VAN COETSEM, Naamsestwg. 174, Heverlee.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 46, St.-Niklaas-Waas.

- E.H. R. VAN DE MOORTELE, Koning Albertstraat 88, Eeklo.
 Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Inst. v. Kunstgeschiedenis, Rozier 11, Gent.
 Dr. F. VAN DEN BREMPT, Rich. Neyberglaan 144, Brussel 2.
 E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE, Prior E.E.P.P. Dominikanen, Kristinastraat 95, Oostende.
- Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Prof. Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel (Antwerpen).
 Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 39, Leuven.
 Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
 Prof. Dr. Flor. VANDER MUEREN, Capucienenvoer 50, Leuven.
 Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Prof. Dr. H.J. VAN DE WIJER, Ed. van Eventstraat 10, Leuven.
 Prof. Dr. C. VAN DEYCK, Elisabethlaan 112, Berchem-Antwerpen.
 Dr. M. VAN DOREN, Kortrijksepoortstraat 10, Gent.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel 3.
 Prof. Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutsesteenweg 53, Ninove.
 Z.E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Brusselsesteenweg 10, Londerzeel.
 Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Pastoor-Deken, Kontich.
 Dr. A. VAN HOOFF, Schepterstraat 45, Elsene (Brussel).
 Prof. Dr. J.A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Wolvertem.
 Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Oudergem-Brussel.
 Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
 Lic. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel 3.
 Dr. R. VANNESTE, B.P. 701, Elisabethville, Congo.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
 Prof. Dr. L. Van POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 71, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Ukkel-Brussel.
 Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Pouilletlaan 20, Heverlee-Leuven.
 Lic. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
 Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetsstraat 52, Antwerpen.
 Prof. Dr. Fr. VERBRUGGEN, B.P. 2851, Elisabethville, Congo.
 Lic. H. VERDIN, Ninoofsesteenweg 382, Anderlecht.
 Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 2, Oudenaarde.
 Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee (Leuven).
 Dr. A. VERHULST, Victor Braeckmanlaan 41, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. J. Ch. VERLINDEN, Victor Lefèvrestraat 40, Brussel 4.
 Dr. P.J.H. VERMEEREN, Druivenstraat 38, 's-Gravenhage.
 E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. Dra. I. VERTESEN, Isabellalei 95, Antwerpen.
 Drs. A.M.T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, Kessel-Lo.
 Prof. Dr. A. WEYNEN, Curaçaoeweg 18, Nijmegen.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 30, Bokrijk-Genk.
 Z.E.P. Dr. WILLAERT S.J., 59, rue de Bruxelles, Namur.
 Lic. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. L. WILS, Hof-ter-Schrieklaan 62, Berchem-Antwerpen.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.

BESTUUR

1959 - 1961

Erevoorzitter : † Prof. Dr. A. CARNOY,

Voorzitter : Prof. Dr. R. FONCKE,

Ondervoorzitters: E.P. Dr. E. DE STRYCKER S.J., Dr. A. COSEMANS,
Prof. Dr. R. DEROLEZ,

Secretaris : Dr. G. DEGROOTE,

Penningmeester : Dr. R. STERKENS.

